

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

мр Ивана Б. Спасовић

**ОБРАЗОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ
У ЈУЖНОМ БАНАТУ
ОД 1874. ДО 1918. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013.

**University of Belgrade
Faculty of Philosophy**

Ivana B. Spasović, MA

**Education of Female Children
in South Banat
from 1874 to 1918**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2013

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор

др Сузана Рајић

ванредни професор

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије

др Радош Љушић

редовни професор

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Ана Столић

научни сарадник

Историјски институт, Београд

Професор Арсен Ђуровић указивао ми је на лепоту и потпуност истраживања и нескривено се радовао обрисима овог рада, а његово искуство у бављењу сличном темом веома ми је помогло у писању. Захвална сам и тужна што се догодило најгоре.

Велико хвала професорки Одељења за историју Филозофског факултета у Београду др Сузани Рајић, која је затим прихватила менторство. Посвећеност, темељност и добронамерност професорке Рајић биле су ми драгоцене, а њени научнички дар, енергија и дела обавезују и остају најлепши узор.

Др Ани Столић, др Предрагу Ј. Марковићу и др Војину С. Дабићу, хвала на мотивима да овај рад настане, охрабрењу и подршци да буде довршен.

Посебну захвалност осећам према господину Николи Нешковићу.

Захваљујем и колегама из Историјског архива у Панчеву, у коме и сама радим, нарочито Анити Хеш и директору Милану Јакшићу, као и колегама из осталих архива у којима сам истраживала, из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и из Градске библиотеке Панчево.

Рад посвећујем својој вољеној породици.

Образовање женске деце у Јужном Банату од 1874. до 1918. године

Резиме

Вековна потчињеност женског пола изазвала је током 19. века захтеве за право жене на образовање, запослење, једнакост с мушкарцем пред законом и по заради, право гласа. У Хабзбуршкој монархији, пут до испуњења дела тих захтева био је олакшан тиме што је основно школовање женске деце било обавезно још од терезијанских реформи, а демографски хетерогено друштво било наклоњено учешћу жене у јавном животу. Код Срба у Угарској, новој улози жене пресудно су допринела оснивања виших женских школа, међу којима је била и Српска виша девојачка школа у Панчеву. Ова установа основана је 1874. године, по узору на Вишу женску школу коју је српски кнез Михаило Обреновић отворио 1863. у Београду. Оснивање Српске више девојачке школе у Панчеву догодило се одмах после укидања Банатске војне границе и посредно је повезано с њим.

Проучавање 110 година историје Банатске границе указало је на потребу и отворило могућности праћења даљих догађаја на том простору, с посебним освртом на одређене теме. Раздобље које је уследило обележено је оштрим потезима угарске власти и последицама расцепа Српске народне слободоумне странке, али и надом да ће Краљевина Србија бити српски пијемонт. Стога, иако је тежиште овог истраживања на проучавању школа за женску децу, наметнуло се да циљ, поред самих образовних установа и места жене у друштву, буде и улога жене у развоју националне свести. У српским срединама у Угарској, родољубље се и појављује као јачи мотив у наглашавању потребе за уздизањем жене, од аргумената европских феминистичких покрета.

Пресек опште и националне историје, димензије државе и друштва и танка линија између јавног и приватног живота, неизбежна код проучавања живота школе, подједнако одређују очекивања од бављења образовањем женске деце у јужном делу Аустро-Угарске. Постојање образовних установа намењених женској деци одразило се и на модернизацију дојучерашње Границе, на свакодневни живот породица Јужног Баната, и на слободно време испуњено уметношћу.

Покушај потпуног сагледавања захтевао је слојевито истраживање, разнолико по врстама извора, чак и научних дисциплина. Богатство и доступност грађе сачуване у Историјском архиву у Панчеву, у фондovima Магистрата, школа, удружења и у неколико збирки, отворили су простор за истраживање. Слично и грађа фонда Магистрата, делимично и школских фондова Историјскиг архива у Белој Цркви, другог војног комунитета Банатске границе. Од велике користи били су и извори из АСАНУ у Сремским Карловцима, Архив Војводине, АСАНУ, Архив Србије итд. Од посебног значаја било је проучавање штампе. Такође и женских часописа, од којих су два, „Посестрима“ и „Српкиња“, излазила у Панчеву, с темама посвећеним традиционалној улози жене, али и образовању жена, социјалном положају, васпитању деце и праву гласа. У коришћењу литературе, историографска дела укрштена су с делима из историје школства и педагогије, донекле и са етнoлошким и социолошким. Временски распон од 1874. до 1918. обухватио је трагове постојања Банатске границе, европске утицаје, аустроугарске прилике и развој школства, које су се одражавале и на суседну Србију, женске школе и сродне установе, биографије и утицај заслужних за успех тих школа, које су наставиле са радом и у Краљевини СХС (Југославији).

Банатска војна граница представљала је источни део аустријске Војне крајине, образован пошто се граница Хабзбуршке монархије и Османског царства (утврђена Београдским миром 1739. године) усталила на току Дунава низводно од Београда. Већинско српско становништво имало је јединствен положај између матице Србије и сународника у Провицијалу, уз упућеност на остале народе с којима је живело у статусу граничара. Развојачење је уследило 1872-73. године, али Јужни Банат задржао је посебности и после доласка под надлежност угарске владе. Неке од њих, као што су: очувано наслеђе просветитељства и напредног граничарског школства, развијена привреда, укидање кућних задруга и прво учешће на изборима за Угарски сабор, погодовале су положају жене у друштву.

Уски круг угледних жена из грађанских слојева Панчева иступао је јавно, и обратио се молбом Сабору у Карловцима, с предлогом да се оснују обданиште и виша девојачка школа. Главну улогу у оснивању Више девојачке школе одиграо је панчевачки адвокат и политичар, др Светислав Касапиновић. Идеје образовања, националног осећаја и величања материнства, сабране су и остварене у овој

школи, а за неопходно језгро наставе сматрао се спој религијско-моралног васпитања и знања корисних за практичан живот. Током скоро пола века успешног постојања у Аустро-Угарској, Школа је окупљала врхунске професоре, међу којима се издвајају: Јован Поповић, Катарина Петковић, Мита Топаловић, Мара Максимовић, Даница Илић, а једно време у школи је на месту професорке природних наука била и Исидора Секулић. Поред скоро стотину оних које су наставиле школовање и постале учитељице, међу ученицама издвајају се две које су завршиле универзитетске студије: Марија Прита и Јелена Шоповић.

Др Марија Прита, удата Вучетић (1866-1954.) завршила је Медицински факултет Универзитета у Цириху и постала прва жена-лекар у Аустро-Угарској, а друга у Српству. Радила је у Шапцу, Београду и, за време Првог светског рата, у Крагујевцу, Нишу и на Крфу, учествовала у оснивању знаменитих медицинских установа и удружења, објављивала научне радове и популарне текстове о чувању здравља. Пијанискиња Јелена Шоповић (?-?), по завршетку Конзерваторијума у Прагу, имала је запажене наступе, али се определила за каријеру професорке клавира у Музичкој школи у Београду. У време које је обухваћено овим истраживањем (1874-1918.), било је још тридесетак факултетски образованих девојака које су пореклом биле из Јужног Баната.

По угледу на Српску вишу девојачку школу основане су и три сличне мађарске школе (Мађарска државна школа за женску децу, Мађарска државна виша девојачка школа и Мађарска краљевска државна женска грађанска школа, која је наследила претходне две), као и Женски трговачки течај при Вишој трговачкој школи. У Панчеву је 1894. основана Добротворна задруга Српкиња панчевачких, а затим су и у другим местима образована слична удружења жена, чији је смисао претежно био у хуманитарном, просветном и културном раду, али су увек стремила и ка решавању проблема жене у друштву. Док су у томе следиле европске узоре, с друге стране имале су и аутентичан циљ: да допринесу идеји српског ослобођења и уједињења. И припаднице осталих народа на сличан начин су се укључивале у јавни живот. Задруга Српкиња основала је Женску занатску школу, а поред ње и уз подразумевање предшколских установа и основних школа у Панчеву, Ковину, Белој Цркви, Ковачици и селима, за женску децу Јужног

Баната постојале су и Виша девојачка и Занатска школа у Белој Цркви, Домаћичка школа у Панчеву, Школа за домаћице у Баваништу.

Дисертација указује на то да је значај већине ових женских школа вишеструк: настале допирањем идеје о еманципацији жена, којој је погодновало укидање Банатске границе, условљене аустроугарским законодавством, али и различитим могућностима социјалних слојева да подрже и прихвате идеју школовања женске деце, биле су вођене мотивима српске националне идеје. Повећање права жене повећавало је њене обавезе, а остварење једног, стварало потребу и могућност за осталим женским правима. Женски покрет код Срба укључио се у ту борбу, али је био аутентичан по оријентацији ка националном. Кратка историја јужнобанатских женских школа то потврђује.

Кључне речи: образовање, права жена, Банатска војна граница, Јужни Банат, Аустро-Угарска, Срби, девојачке школе

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

Education of Female Children in South Banat from 1874 until 1918

Summary

A centuries-long inferiority of females caused demands for the female rights to education, employment, for their legal status and wages to be equal to those of men during 19th century. In the Habsburg monarchy, the road to fulfilling some of these demands was facilitated by the fact that primary education of female children had been compulsory since the reforms introduced by the Empress Maria-Theresa of Austria, and also by the fact that demographically heterogeneous society was in favour of female participation in public life. For the Serbs in Hungary, the new role of women was primarily influenced by the establishment of higher girls' schools, amongst which was the Serbian Higher Girls' School in Pančevo. This educational institution was founded in 1874, following the example of the Higher Girls' School in Belgrade, which was founded by Prince Mihailo Obrenovic in 1863. The foundation of the school in Pančevo ensued immediately after the abolition of the Banat Military Frontier and it is indirectly connected with this historical event.

Studies of the 110 years of the history of the Military Frontier pointed out the need and made it possible to follow further events in the region, with a particular emphasis on certain issues. The period after the abolition of the Banat Military Frontier was marked by drastic actions taken by the Hungarian government and by the consequences of the drift in the Serbian National Freethinkers' Party, but with the hope that the Kingdom of Serbia would become Serbian Piedmont. Therefore, although the focal point of this research paper is the analysis of schools for female children, it was inevitable that its goal should also be the female role in development of national awareness, and not only the educational institutions for women or the female role in society. In Serbian communities in Hungary, patriotism appears to have been a stronger motive in emphasizing the need to educate women than were the arguments of European feminist movements.

Overviews of general and the national history, the size of the state and society, as well as of the thin line between public and private life are all necessary elements in a

study of educational facilities, and they also predetermine our expectations with regard to the education of female children in the southern part of Austrian-Hungarian Empire. The existence of educational institutions for female children also had an impact on modernization of the former Frontier region, on the daily family life in South Banat and the leisure time spent enjoying art. An attempt at a comprehensive approach required a stratified research, varying in types of sources and even in scientific disciplines. The wealth and availability of material preserved in the Historical Archives of Pančevo, in the Town Hall archives, many schools, associations as well as in several collections made this research possible. Material from the Town Hall archives and the school archives of the Historical Archives in Bela Crkva, which was another military community of the Banat Military Frontier, was also used. Other sources of great value were those from the Archives of the Serbian Academy of Arts and Sciences in Sremski Karlovci, the Archives of Vojvodina, the Archives of the Serbian Academy of Arts and Sciences, the Archives of Serbia, etc. The research of the daily press proved to be of special value, as well as of women's magazines, two of which – *Posestrima* and *Srpkinja* were published in Pančevo, which not only included topics on the traditional role of women, but on female education, their social status, raising children and suffrage as well. The publications used in the course of this research combined historical sources with works on the history of education and pedagogy, and partly on anthropology and sociology. The time span from 1874 until 1918 encompassed the existence of the Banat Military Frontier, European influences, the development of the educational system in Austrian-Hungarian Empire, which influenced the neighbouring Serbia, girls' schools and similar institutions, biographies of individuals and the impact of those credited with the success of those schools which later continued to exist in the Kingdom of SCS (Yugoslavia).

The Banat Military Frontier represented the eastern part of the Austrian Military Frontier, formed when the border between the Habsburg monarchy and the Ottoman Empire (as determined by the Treaty of Belgrade in 1739) was positioned on the Danube downstream from Belgrade. The prevailing Serbian population was in a unique position between its motherland Serbia and their fellow citizens of various nationalities in the Province, who were all frontiersmen. Demilitarisation ensued in the period from 1872-73, but South Banat kept certain specific characteristics even after coming under

the jurisdiction of the Hungarian government. Some of those characteristics, such as the preserved heritage of enlightenment and the advanced educational system, the developed economy, the abolition of single-household cooperatives and the right to participate in the election for the Hungarian parliament, enhanced the female position in the society.

A narrow circle of respectable women from the burgher class of Pančevo publicly requested from the Sabor in Karlovci that a children daycare and a higher girls' school be founded. The major role in the establishment of the Higher Girls' School was played by the lawyer and politician dr. Svetislav Kasapinovic from Pančevo. The ideas of education, the national feeling and motherhood were the guidelines in this school, while religious and moral upbringing, together with practical skills were considered a necessary core of this type of education. During almost half a century of its successful work in Austrian-Hungarian Empire, the School employed eminent professors among whom were Jovan Popović, Katarina Petković, Mita Topalović, Mara Maksimović, Danica Ilić, and for some time, the professor of science was Isidora Sekulić. Apart from almost a hundred of those students who continued their education and became teachers, two of them graduated from university: Marija Prita and Jelena Šopović.

Dr. Marija Prita, whose married family name was Vučetić (1866-1954) graduated from the Faculty of Medicine, University of Zurich, and became the first woman doctor in the Austrian-Hungarian Empire, and the second Serbian one. She worked in Šabac, Belgade, and during the First World war in Kragujevac, Niš and in Corfu, Greece. She was one of the co-founders of eminent medical facilities and associations, she published research papers as well as popular science articles on health. The piano player Jelena Šopović (?-?), after graduating from the Prague Conservatory of Music performed successfully, but later became a piano professor in the Music School in Belgrade. In the period covered in this research, (1874-1918), there were around thirty other young women with academic education, who came from South Banat.

Similar to the Serbian Higher Girls' School, three other Hungarian schools were founded (Hungarian State School for Female Children, Hungarian Higher Girls' School and Hungarian Royal Girls' School, which succeeded the previous two), as well as the Female Commercial Course as a part of the Higher School of Commerce. In Pančevo, a

Charity Society of the Serbian Women of Pančevo was founded in 1894, followed by similar women's associations in other towns, the purpose of which was mainly charity work, education and culture, but the women also showed a tendency to seek solutions for women's problems in the society. Although they followed in their European counterparts' footsteps, they also had an authentic goal: to contribute to the idea of Serbian liberation and unification. Members of other nationalities also became active in the public life in a similar way. The Serbian Charity Society founded the Girls' Trade School, apart from which there were preschool and primary school facilities for female children in Pančevo, Kovin, Bela Crkva, Kovačica and in some villages, as well as the Higher Girls' School and the Girls' Trade School in Bela Crkva, Homemaking School in Pančevo and School for Homemakers in Bavanište.

This dissertation points out to the manifold significance of those educational facilities for women: they were a direct result of the spread of female emancipation ideas, enhanced by the abolition of the Banat Military Frontier as well as by the Austrian-Hungarian legislation, and by the economic position of various social classes to support and adopt the idea of education of female children, and guided by the Serbian national ideas. The general increase in women's rights also increased women's obligations, while gaining one of those rights led to the need and possibility of gaining the other rights as well. Serbian women's movement participated in this struggle, but it was authentic in its national orientation, as can be seen in the short history of girls' schools in South Banat.

Key words: education, women's rights, Banat Military Frontier, South Banat, Austrian-Hungarian Empire, Serbs, girls' schools

History

The modern history of the Serbian people

САДРЖАЈ

УВОД	4
РАЗВОЈАЧЕЊЕ БАНАТСКЕ ГРАНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ДРУШТВУ	
Укидање Банатске војне границе	16
Модернизација друштва на простору Банатске границе после њеног укидања	21
НОВА УЛОГА ЖЕНЕ У ДРУШТВУ	25
Друштво Аустро-Угарске	32
Положај жене	36
АУСТРОУГАРСКИ ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ У ЈУЖНОМ БАНАТУ	
Школство у време укидања Банатске војне границе	40
Угарска државна политика у образовању и њен одраз на школство Јужног Баната	46
Предшколско образовање	52
Основно образовање	57
Средњошколско образовање	60
ШКОЛЕ ЗА ЖЕНСКУ ДЕЦУ	
Прве школе за женску децу у Панчеву	65
Приватне школе за девојчице	72
Државне школе за девојчице	78
Школа за домаћице	78

Домаћичка и живинарска школа у Баваништу	79
Женска занатска школа	81
Мађарске школе за девојчице	87
Српско православно женско васпиталиште Свете Ангелине у Будимпешти	94
Женска препарандија	97
Кратка паралела са Србијом	100

СРПСКА ВИША ДЕВОЈАЧКА ШКОЛА У ПАНЧЕВУ

Оснивање	105
Рад школе	114
Наставници и ученици Српске више девојачке школе у Панчеву	147

ПРВЕ СТУДЕНТКИЊЕ ПОНИКЛЕ ИЗ ЈУЖНОБАНАТСКИХ ШКОЛА

Претече и узор	169
Прве високообразоване девојке из Јужног Баната	177
Др Марија Прита-Вучетић	177
Јелена Шоповић	189
Остале студенткиње пореклом из Јужног Баната	194

УТИЦАЈ ПРВИХ ПРОСВЕЂЕНИХ ЖЕНА НА ЈАВНИ И ПРИВАТНИ ЖИВОТ У ЈУЖНОМ БАНАТУ

У јавном животу	201
У приватном животу	215
Укидање кућних задруга	215
Школе и приватни живот	221
Свакодневни живот и обичаји у граду и у селу	225

Здравствене и хигијенске прилике, исхрана и одевање	233
Слободно време наставница и ученица	245
ЧАСОПИСИ ПОСВЕЋЕНИ ЖЕНИ И ШКОЛИ	
Часописи посвећени улози жене у друштву	255
Панчевачки часописи намењени жени и школи	266
У НОВОЈ ДРЖАВИ КРАЉЕВИНИ СХС (ЈУГОСЛАВИЈИ)	273
ЗАКЉУЧАК	285
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	292
ПРИЛОЗИ	
1. Табеле	332
2. Правилници о дипломама наставника	343
3. Одлука Школског савета 1914.	346
4. Књижица и сведочанство	
Српске више девојачке школе у Панчеву	348
5. Фотографије	354
БИОГРАФИЈА АУТОРА	359

УВОД

Стаменост просветитељског и романтичарског наслеђа, назирање расплета Источног питања, успон науке и привреде, реализам у уметности и почетак остваривања женских права, почев од права на школовање¹, допринели су да последње деценије 19. века изгледају као време повољног исхода дотадашњег тока историје. Као да је бујица 19. века, која је рушила бране феудализма и отварала простор за националне државе, начинила меандре ка престанку неједнакости полова у законодавству и породици, и ка образовању и запошљавању жена. Деценијама касније и ка њиховом, до тада утишаном, гласу.

Школовање женске деце у другој половини деветнаестог века подигнуто је на виши ниво, оснивањем виших женских школа. То је било наставак започетог укључивања женске деце у школски систем и део процеса у коме се развијала нова улога жене у друштву. У вези с тим значајно је научно запажање о два погледа на женско образовање. Један је традиционални и разликује основно, довољно за жену посвећену кући, и професионално образовање, о коме су постојале предрасуде. Други је модерни, који је увиђао само предности образовања и да је предуслов његовог успона - упознавање са искуствима других држава у овој области.²

Деветнаестовековна мисао је подразумевала као задатак историје пут одређеног друштва од заосталости и варварства до цивилизације, а историчари двадесетог века, који више воле да говоре о стази од традиције до модерности, променили су речи, али су сачували стари, линеарни поглед на прошлост. Тај поглед превиђа да је „прошлост - страна земља“, олакшава пад у варљивост и заблуде, и дозвољава подлагање злоупотребама. Најновија историографија о српском 19. веку потврђује истину, на коју је указао још Леополд Ранке, својом *Српском револуцијом*, да се национална историја не може разумети без поређења

¹ Закон о обавезном основном образовању за сву децу донет је у Француској и Енглеској 1878/1882, такође и у Немачкој и Аустро-Угарској, у Србији већ 1883: А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 36.

² Исто, 433-434.

и смештања у европски контекст.³ Нужност налажења корена савремених појава, као и праћење њиховог трајања, сувишно је наглашавати, они се подразумевају.

Овај рад је покушај да се у тој условљености опште и националне историје допринесе спознавању почетака, значаја и првих исхода образовања жена. Оне који су допринели да се ове „шине“ поставе тако се надовезују једна на другу, или се барем томе нису противили, треба посматрати у светлу дотадашњег и њиховог времена, да би се спознале храброст, мудрост и правичност коју су поседовали.

Простор Јужне Угарске (Војводине) и, у њој, Јужног Баната не само да у погледу школовања женске деце није остао у заветрини, него је и предњачио, јер је био одређен све јачим европским утицајима и везама са Србијом, а условљен законодавством Аустро-Угарске. Промене с једне обале Дунава, огледале су се на другој и тако је, упркос различитости држава, Аустро-Угарске и Кнежевине (од 1882. Краљевине) Србије, било и с односима у привреди и друштву, па и са правима и школовањем жена. Тадашње српско друштво црпело је снагу из јаке потребе да се ишчупа из патријархалног, турског наслеђа и из тежње да се одупре европским предрасудама о Балкану.⁴ Јужни Банат издвојен је као засебна целина у односу на остале крајеве Јужне Угарске и стога што је више од века, 1764-1872, припадао Војној граници, као њен најисточнији и најмлађи део, и отуда је стекао посебности које су га обележавале и после развојачења. Укидања феудализма, Војне границе и кућних задруга начинила су плодно тло за развој женских права, а, чак и у околностима мађаризације бивше Банатске границе, позив српске црквене и друштвене елите на проширење школовања женске деце наишао је на одјек и одобравање оних којима је упућен.

За временски оквир узето је раздобље између 1874. и 1918. године⁵, обележено снажним политичким и друштвеним превирањима и посебно богато уметничким стваралаштвом. Његов почетак одредило је укидање Банатске војне границе и протезање надлежности угарске владе и парламента на њен простор, а

³ Милош Ковић, *Сазнање или намера: Савремена светска историографија о Србима у 19. веку*, „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“, 402 Социологија, ЛП, 2011.

⁴ Љ. Трговчевић, *Школовање девојака у Србији у 19. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 81-89.

⁵ Сви датуми наведени су по грегоријанском календару - прим. И. С.

крај - завршница Првог светског рата и престанак постојања Аустро-Угарске, односно настанак Краљевине СХС.

С почетком овог оквира поклапа се и оснивање Српске више девојачке школе у Панчеву, једне од првих таквих установа у Српству. Како су, по угледу на њу, основане и три сличне мађарске школе (Мађарска државна школа за женску децу, Мађарска државна виша девојачка школа и Мађарска краљевска државна женска грађанска школа, која је наследила претходне две), као и Женски трговачки течај при Вишој трговачкој школи - и оне су биле предмет истраживања. Такође и Женска занатска школа Добротворне задруге Српкиња панчевачких и Школа за домаћице у Баваништу, као и Виша девојачка и Занатска школа у Белој Цркви. Од врсте школа зависило је и који су крајњи дometи које су те установе себи зацртале као циљ. Сврха и смисао постојања одређене школе били су одређени већ њеним називом. Поред ових, виших школа, обухваћене су и основне и предшколаске установе у Панчеву, Ковину, Белој Цркви, Ковачици и селима у којима је било школа за девојчице.

Почев од улоге жене у друштву, преко школа и првих образованих девојака, до њихове приватности и учешћа у јавном животу, праћена је паралела простора југа Аустро-Угарске (бивше Банатске војне границе) и Краљевине Србије⁶, јер су, с обзиром на етнички састав, међусобну упућеност и недовршену, али јаку идеју будућег уједињења српског народа, чинили целину.

Дотадашње јужнобанатске школе углавном су и у Краљевини СХС (Југославији) наставиле континуитет, све до краја Другог светског рата. Та чињеница, поред дугог периода, чини да, ионако захтевно проучавање, поспешено другим наукама и њиховим методама, буде још сложеније. Ради доречености,

⁶ Станоје Станојевић, *Историја српскога народа*, Београд, 2008, 363-402, 378, 384, 396; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1927, 1934; АСАНУ, 12829/12, *Писма краљице Наталије* (приредила Ивана Хаџи Поповић), Београд, 1996, 69; Љубинка Трговчевић, *Прича једне краљице*, у: Краљица Наталија, *Моје успомене*, Београд, 1999, 19-46; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд, 1990, 30-32. Сузана Рајић, *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2011, 168, 170, 182, 185, 189, 191, 208, 352, 355. Ана Столић, *Краљица Драга*, Београд, 2000, 12-13, 49-51; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат, Аустро-Угарска и Србије*, Београд, 1962., Андреј Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 1981, Жан-Мари Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд, 2004, 7-19, 86-108, 110-111, 116, 120-126, 157-165, 187, 417-429; Радоје Домановић, *Мртво море*, (Збирка приповедака – Страдија, Вођа, Мртво море, Данга -) Београд, 1997; Лаза Костић, *О политици, о уметности*, Нови Сад, 1990, IV, 321.

било је потребно бар овлаш прећи преко јужнобанатских школа за девојке и у доба између два рата, чак и за време Другог.

„Образовање“, које се, поред временско-просторне и одреднице пола, налази у наслову ове теме, кључна је реч и односи се, пре свега, на школовање. Међутим, ова реч има и шире значење, звучи и као стварање, грађење, сазревање. Зато, да би добила пуни смисао, обавезује на проучавање свега што је, макар посредно, утицало на личности девојчица, на њихов живот у школи, као и ван и после ње. Тако поглављу о образовном систему у Аустро-Угарској претходе она о Банатској војној граници и о положају жене, а следе осврти на школе за женску децу које су постојале у Јужном Банату, прве студенткиње са тог простора и покушај завиривања у свакодневни живот наставница, ученица и осталих просвећених жена.

У данашњој Војводини, у 19. и првих година 20. века, постојале су везе школа са сродним установама, добротворним удружењима, одатле и са сународницима из других крајева, али и са интернационалним организацијама. Погодовало је и давало посебност и постојање женских удружења, подстакнутих европским покретом који се борио за грађанска права жена, али национално оријентисаних. Како је тежиште истраживања на проучавању школа за женску децу у једном од простора насељених претежно српским становништвом, намеће се да циљ, поред самих образовних установа, буду и место жене у друштву и њена улога у развоју националне свести. Тај положај жене био је обележен државном политиком Аустро-Угарске, али и припадношћу одређеном народу и - традицијом. У српским срединама, национални елеменат показао се као битнији у наглашавању потребе за уздицањем жене, него што су били аргументи европских феминистичких покрета (борба за женску економско-политичку самосталност и равноправност). То је било поспешено укључивањем граничара у политички живот и, још више, мађаризацијом. Женски покрет код Срба био је аутентичан по оријентацији ка националном и то се нарочито види у програмима женских школа, а наслућује се из сваке сачуване речи припадница тог покрета.

До проницања у симбиозу женског, школског, националног и питања времена и доба⁷, траг је водио у архиве. Обиље грађе о овој теми сачувано је у Историјском архиву у Панчеву, у фонду Магистрата, као и у фондовима панчевачких школа: Српске више девојачке школе, Женске занатске школе, Домаћичке школе, Државне мешовите школе, Мађарске женске школе, Школског одбора. Такође и у фондовима ОШ „Ђура Јакшић“ у Ковину, Школе ученика у привреди мешовитог типа у Ковину и ОШ „Младо поколење“, у Ковачици. Нека од неопходних сазнања била су похрањена су и у Фонду Добровољне задруге Српкиња панчевачких, у Збирци професора Живановића, као и у фондовима породица Јагодић, Драгичевић, Алексић-Смедеревац.

За разлику од осталих, Фонд Српске више девојачке школе претежно је сачуван и потпуно архивистички сређен. Отуда доминација грађе која потиче из овог Фонда и која се односи на једну од првих виших девојачких школа у Српству. И сама ова установа, расадник неколико знаменитих образованих и родољубивих жена, стедиште изузетних професора и заснована на највишим тадашњим достигнућима дидактике и методике наставе, оправдава повлашћено место које заузима у раду. Огроман труд да се допре до биографија наставница и наставника Српске више девојачке школе уродио је плодом, истина, мањим од жељеног, али, и малобројне и затурене „коцкице“ извора сложиле су мозаик њихових кратких животописа. Женска занатска школа основана је три деценије после Више девојачке школе, па, иако својим угледом и значајем завређује велику пажњу, неминовно је остала у сенци престижне Више девојачке. С друге стране, женску занатску школу основала је Добровољна задруга Српкиња панчевачких, чији Фонд је темељно и помно проучен, а тиме је и ублажена неравнотежа између ове две школе које су се међусобно допуњавале. Нажалост, трагови постојања домаћичких и мађарских школа су спорадични и драгоцен је био икакав податак о њиховим актерима, предметима и часовима.

Незаобилазан у истраживању био је и Фонд Магистрата из Историјског архива у Белој Цркви. Фондови белоцркванских школа једва да су употребљиви, с обзиром на сачуване уписнице из којих се виде само врсте школа, број, имена и

⁷ Размеђе векова и до тада су биле обележене помацима, неретко су они значили и смену раздобља, али, чини се да је прелаз у последњи век другог миленијума био најзахтевнији - И.С.

етнички састав ученица, као и списак предмета, али су љубазност, упућеност и предусретљивост колега учинили да утисци из Беле Цркве буду повољни.

Значајни су и извори из Фонда Школског савета Архива САНУ у Сремским Карловцима, Рукописног одељења Матице српске и Фонда Министарства вера и просвете Архива Војводине. Како су се два дела српског народа, један из Аустро-Угарске и други из Краљевине Србије, допуњавали и у погледу женских школа, постојала је потреба и за проучавањем фондова Министарства просвете и црквених послова, Министарства иностраних дела-ППО, Друштва „Свети Сава“ и Стојана Новаковића, који се налазе у Архиву Србије.

Из Архива САНУ у Београду коришћени су, из Историјске збирке, Документа о Банатској војној граници, Преписка др Светислава Касапиновића и Аутобиографија Делфе Иванић (коју је у међувремену приредила др Јасмина Милановић⁸), а из Војног архива - Немачка архива.

Оно што је најближе удаху живота у покушај враћања прошлости свакако су биографије. Захваљујући траговима о понеком дану, расутим по архивским кутијама и новинским чланцима, заокружени су поменути описи живота наставника и, поред њих, оних ученица које су наставиле школовање на универзитетима. Биографија је пријемчивија од хронолошког и(ли) тематског приступа, а много живље од њих дочарава прошлост и, с обзиром на залажење у психологију, често је једина појашњава.

Раван чуду био је телефонски позив нашег познатог новинара, музичког уредника и радио-телевизијског водитеља Николе Нешковића, упућен Историјском архиву у Панчеву. Јавио се поводом жеље да заоставштина (биографија, фотографије, дипломе, предавања, предмети из ординације) његове прабаке⁹, др Марије Прите-Вучетић, прве жене лекара у Аустро-Угарској, а друге у Српству, буде поклоњена архиву и музеју њеног родног града. До тог тренутка, сазнања о Марији била су заснована на подацима из црквене матичне књиге рођених за 1866, из школских уписница, из објављене документације Циришког универзитета, из новина „Весник“ у којима јој родно Панчево 1893. године

⁸ *Успомене Делфе Иванић*, приредила др Јасмина Милановић, Институт за савремену историју, Београд, 2012.

⁹ Николин отац, Предраг Нешковић, син је Маријине старије ћерке Јелице.

честита прво завршетак студија медицине, а онда и веридбу са др Николом Вучетићем, и по умрлици из „Политике“ од 1954. године.

Друга од девојака које су завршиле Вишу девојачку школу у Панчеву, а потом стекле и универзитетску диплому, била је пијанискиња Јелена Шоповић. Њен животни пут после изласка из панчевачких клупа био је можда и највећи изазов, с обзиром на недоумице које у вези с Јелениним идентитетом постоје у ионако ретким помињањима ове уметнице. Утолико је већу радост изазивао сваки наговештај сазнања о њеној концертној и професорској каријери, као и о браку и потомцима Јелене Шоповић.

Употребљени су и многи текстови из седамдесетак часописа, од којих су неки послужили као једини ослонац, а неки као допуна другим изворима. Часописима намењеним жени и школи, који су стизали у Јужни Банат, или, чак, излазили у Панчеву, посвећено је једно од поглавља овог рада.

Историја школства, потврђује међусобну условљеност чинилаца, незаустављивост потребе за променама и узорима, као и реткост, племенитост, али и постојаност правих вредности. И на школама се, увиђа понављање историје, прилагођено савременим околностима, какво је приметно и у другим областима: моди, уметности, економији, политици...

Код „тананих“ тема, какво је посматрање изласка жене из сенке, постоји све време истраживања грч због немоћи историчара да задржи „све конце“. Прошлост је свакако недокучива, подложна несагледавању целине, предрасудама и стереотипима које замагљују поглед уназад, варљивости и ћудљивости извора, непоузданости мерљивих показатеља (и немерљивости поузданих), недоступности осећаја који су пратили, неретко и изазивали историјске појаве, неухватљивости „случајности“, или „бојењу“ зависном од поређења с претходним, каснијим и садашњим, заблудама који потичу из вештачког укалупљавања појава, недоношењу закључка, неправедном суду. Постоји много тога развејаног које није могло да буде сачувано у изворима, нити оживљено пуким историографским преношењем, а није ништа мање историја, напротив¹⁰.

¹⁰ „Много је лакше казати шта су људи радили или учили, него ли себи представити оно душевно стање што је таки рад, или таку науку, могућом учинило; а ми овде имамо посла баш са правцем таког осећања, које се од нашега времена одвећ разликује, у чему управо и лежи огромна тешкоћа наше задаће.“: Весник, бр. 13, Панчево, 16. април 1892.

У виру „малих“ животних прича, које су и зависиле од „велике“ историје¹¹ и утицале на њу, најтеже докучив је управо живот жене, па је упознавање Јужног Баната, од зенита 19. до зоре 20. века, потпуно тек ако се преброди та неухватљивост „женске“ историје. Мада бројни извори, како архивска, тако и објављена грађа и штампа, премошћавају скоро век и по од онда до сада, свакодневни и приватни живот, који су уткани у потку историје образовања и положаја жене, остали су теже доступни, а ретки извори о њима драгоцени. Светлост и лупа историјског истраживања, уочавање битних детаља у грађи, праћење континуитета између прошлих и савремених појава и њихово сагледавање из више „углова“, нису довољни, јер је тешко избећи још једну, замку превиђања појединачних карактера и судбина. Зато, колико је у бављењу оваквом темом неопходно укрстити историографију с педагошком литературом, толико су обоје условљени етнолошким, социолошким и психолошким приступима.

У историјској науци постоји широк и претежно обрађен простор за бављење прошлошћу школства, који се допуњава новим резултатима истраживања и новим темама, онако као то доликује науци и теми која је пресудна за објашњење историје државе, друштва, народа, културе, биографија. Ово истраживање о јужнобанатским женским школама покренуто је и из потребе да се допринесе познавању националне и историје просвете у завршници нововековног раздобља. Сродни, блиски и узорни радови, настали проучавањем историје образовања женске деце код нас, потичу од посвећеника у овој области историјске науке: Владете Тешића,¹² Николе Гавриловића,¹³ Недељка Трнавца,¹⁴

¹¹ Бранимир Ћосић, *Покошено поље II*, Београд, 2005, 87, 90. (Да ли би било „велике“, историје победа, без „мале“, свакодневне? Велике заблуде живе на малим заблудама, велики тирани на малим тиранима, велики хероји на малим херојима, велика историја на малој.)

¹² *Школе и настава*, Историја српског народа 6/2, Београд, 1983, 506-551; Исти, *Школство у 19. веку*, у: *Историја Београда*, 2, Београд, 1974, 569-608; Исти, *Морално васпитање у школама Србије 1830-1878*, Београд, 1974.

¹³ *Образовање девојака у српском грађанском друштву у Угарској почетком 19. века*, Сентандрејски зборник 1, Београд, 1987, 187-201; Исти, *Стање школа на територији Немачко-банатске регименте, Илирско-банатског батаљона и војних комунитета на крају школске 1839*; Исти, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини 18. века, Историја школа и образовања...*, 119-153.

¹⁴ *Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 1994-1998, 55-72; Исти, *Педагошке минијатуре*, Титово Ужице, 1973.

Љубинке Трговчевић¹⁵ и Арсена Ђуровића.¹⁶ Њихово понирање у област историје школства открива и чува праву ризницу, која је и оријентир за будућност, а свакако ослонац и путоказ за даља истраживања. Многа садашња питања добијају одговор тек у овим радовима, посвећеним развоју образовања.

Том свешћу водили су се и други аутори током претходног века: Нешковић Мита¹⁷, Исидора Секулић¹⁸, Аница Савић - Ребац¹⁹, Олга Срдановић-Бараћ²⁰, Радослав Чурић²¹, Андрија М. Огњановић²², Љубица Ациган²³, Латинка Перовић²⁴, Маја Николова²⁵, Ана Столић²⁶, Дарко Ивановић²⁷.

С обзиром на временско-просторну и одређеност теме, корисно је и упознавање са делима која се баве историјом немачког школства, јер је оно било узор осталима у 19. веку²⁸ и, пошто је у фокусу угарско раздобље јужнобанатске историје, са онима која обухватају развој аустријског образовања од 1848, преко настанка Аустро-Угарске (1867) до краја Монархије (1918).²⁹

Историја школства и васпитања настала је у просветитељском XVIII веку. Заслуге за конституисање историје педагогије као посебне педагошке дисциплине обично се приписују Фридриху Хајнриху Кристијану Шварцу (Friedrich Heinrich

¹⁵ *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 1994-1998; Иста, *Школовање девојака у Србији у 19. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, 81-89; Иста, *Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника*, у: *Универзитет у Београду 1838-1988*, Београд, 1988, 69-87; Иста, *Српска интелигенција у 19. веку-западни и источни утицаји*, у: *Европа и Срби*, ИИСАНУ, Београд, 261-273; Иста, *Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века*, у: *Српске политичке генерације 1788-1918*, ИИСАНУ, 1998, 47-55.

¹⁶ *Космолошко трагање за новом школом*, Београд, 1999; Исти, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004.

¹⁷ *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897.

¹⁸ *Личност наставнице у школи*, Просветни гласник, 1920.

¹⁹ (са Исидором Секулић) *Друштвени положај жена у Војводини и почетак њиховог школовања*.

²⁰ *Панчевачка Српска виша девојачка школа и њен значај у прошлости Војводине*, Настава и васпитање, часопис за педагошка питања, 9-10, Београд, 1958.

²¹ *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад, 1961.

²² *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872*, Нови Сад, 1964.

²³ *Српска педагошка периодика у Угарској*, Нови Сад, 1986.

²⁴ *Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, 1998, 141-163.

²⁵ *Школовање младежи у Србији до 1914*, у: *Србија у модернизацијским процесима*, 73-82, Зборник *Просвета, образовање и васпитање*.

²⁶ *Друштвени идентитет учитељица у Србији 19. века*, у: *Годишњак за друштвену историју*, Београд, 2002, 205-233, 45-80.

²⁷ *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858.)*, Београд, 2006.

²⁸ Hans-Georg Hertz, Wolf Hopf, Harmut Titze, *Deutsche Schulgeschichte von 1800 bis zur Gegenwart*.

²⁹ Helmut Engelbrecht, *Geschichte des osterreichischen Bildungswesens, von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien, 1986; Josef Schermaier, *Geschichte und Gegenwart des allgemeine bildenden Schulwesens in Osterreich*, Wien, 1990.

Christian Schwarz, 1766-1837), протестантском теологу, филозофу и управнику семинара за образовање наставника на Универзитету у Хејделбергу. Исте године у којој се појављује први том Шмитове *Историје педагогије* (1860), Лав Н. Толстој објављује знамениту расправу на ову тему. Историја педагогије, по Толстоју, не само да чини основу теорије педагогије, она је, заправо, цела педагогија. Са развојем националних школских система последњих деценија XIX века педагошка историографија доживљава процват. У периоду 1871-1873. на немачком језику су објављена четири уџбеника историје педагогије: *Историја васпитања и наставе за учитеље немачких државних школа*, Фридриха Дитеса (1871); *Кртка историја васпитања и наставе са посебним освртом на државне школе*, Лоренца Келнера (1872); *Преглед историје васпитања и Преглед историје васпитања и наставе за ученике педагошких семинара и за припремање за државни испит*, Јозефа Керајна (1873) и *Историја педагогије у примерима и сликама*, Августа Шорна (1873). Наредних деценија број уџбеника се знатно повећао. Ови немачки, и француски уџбеници, који су настајали током осамдесетих година деветнаестог века, преведени су на енглески језик неколико година након објављивања првих издања. Већ тада било је јасно да је улога педагошке историографије слојевита: од васпитне, преко смештања у историјски контекст - по епохама, проучавања „великих педагога“ и потпуног образовања наставника, до целовитости знања о законодавству, школском систему и установама школства.³⁰

³⁰ Вујисић-Живковић Наташа, *Преглед схватања српских педагога о односу теоријског и практичног професионалног образовања учитеља*, у: *Образовање и усавршавање наставника - историјски аспект*, Ужице, 2007, 45-66; Иста, *Улога педагошке историографије у формирању педагошког знања*, Београд, 2011; Бим-Бад, *Очерки по историји педагогики*. Москва, 2002. Хобсбаум Ерик, *О историји*. Београд, 2003; Корнетов, Г.Б. и В.Г. Безрогов (ред.), *История педагогики на пороге XXI века; историография, методология, теория*, Москва, 2001.

Међу првим Европљанкама које су писале о правима жена биле су и Српкиње из Угарске: Драга Дејановић, Савка Суботић, Владислава Полит, Јелена Јовановић, Јулија Хлапец-Ђорђевић, чији радови су се ослањали на прва дела из тадашњих библиотека значајна за отворени поглед на женско питање.³¹

Било би лепо и добро да се и убудуће настави допуњавање српске историографије темама из историје школства, као и „прескоченим“³² „женским страницама“ и да се оне не препуштају другим наукама (чија помоћ историји је неспорна).³³ Пример успешног бављења историјом школства из угла педагошке науке јесте опус проф. др Недељка Трнаваца, чији су неки од изузетних радова овде поменути и коришћени.

Године 2012. професор Недељко Трнавац сабрао је резултате свог деценијског научног рада у својеврсан лексикон посвећен историји српске педагогије. У том волуминозном делу обједињена је, и уређена као прегледна и лако доступна, ризница имена и појмова из историје школства кроз целокупан простор српског народа. Поред осталих одредница, посебна пажња посвећена је и изворима за историју наше просвете,³⁴ школама у Банатској војној граници,³⁵ женским школама (од домаћих и школовања при манастирима, преко завода и

³¹ Richard, *La femme dan e histoire*, Paris; Lester F. Ward, *Pure sociology*, New York, 1903; Dr Havelock Ellis, *Man and Woman*, London, 1904; Ernst Haeckel, *Antropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen*, Leipzig, 1891; Dr Paul Bartels, *Das weib in der Natur-und Volkerkunde*, Leipzig, 1913; Rosa Meyreder, *Zur kritik der Weiblichkeit*, Leipzig, 1905; Dr August Forel, *Die sexuelle Frage*, Leipzig; Grotjahn, *Geburtenpaventon und Bevolverungsvermehrung*, Jena, 1912; Otto Wininger, *Geschlecht und Charakter*, Leipzig, 1925; F. Muler Leyer, *Phasen der Liebe*, Munchen, 1923; Charlotte Perkins Stalton, *Woman and Economics*; Александар Николајевич Немилов, *Биолошка трагедија жене*, Београд, 1940; T.G.Masaryk, *Mnohoženstvi a jednoženstvi*, Socialni otazka, Moderni nazor na ženu, Praha; Lily Braun, *Die Frauenfrage...*, Leipzig, 1901; Dr M. Vaerting, *Wahrheit und Irrtum in der Geschlechtspsychologie*, Karlsruhe, 1923; Isti, *Die weibliche Eigenart im Mannerstaat und die mannliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe, 1921; Rudolf Goldscheid, *Frauenfrage und Menschenoeconomie*, Wien; Otto Flake, *Die erotische emancipation*, Berlin, 1926; Bebel, *Die Frau und der Socialismus*, Berlin, 1911; Zeit Schrift, *Die Neue Generation*, Berlin, 1927.

³² Прекретницу представљају књиге Радоша Љушића, *Кнегиња Љубица* (Горњи Милановац, 1997) и Ане Столић, *Краљица Драга* (Београд, 2000), као и објављивање мемоара краљице Наталије, *Моје успомене*, које је превела с француског Иванка Павловић, а приредила Љубинка Трговчевић (Београд, 1999).

³³ Нажалост, једна ретка прилика да се о школовању женске деце проговори с довољне висине да би то и одјекнуло, пропуштена је. Наиме, у оквиру Зборника с Научног скупа Историјског института САНУ *Банат кроз векове*, налази се рад о школству, ауторке Грозданке Гојков. Мада користан, јер доноси преглед постојања неких школа у Банату, каква је била Граматикална у Вршцу (1790-1819), рад обилује нејасним реченицама и погрешним тврдњама, а недостаје му потпуност слике историјске позадине банатских образовних установа. Још више забрињава то што су оне, нетачно и неправедно, сведене на две-три, уместо барем пресека од предшколских до средњих (виших) и бар по већим местима Баната, а не само у Вршцу.

³⁴ Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд, 2012, 203-204.

³⁵ Исто, 554.

првих потпуних школских установа; до занатских, средњих; виших; од оних само за девојке, до Закона о заједничком школовању оба пола у Србији 1886. и мешовитих школа, али прво у одвојеним клупама за женску и мушку децу, па у одвојеном праћењу наставе физичког или ручног рада),³⁶ вишим девојачким школама³⁷ итд. Професор Трнавац једну од јединица Лексикона посветио је доц. др Арсену Ђуровићу³⁸, чије стваралаштво, иако је трагично прекинуто када је било у зениту и с прегршт идеја за даљи рад, представља огроман допринос историји српског школства.

³⁶ Исто, 167-168. (Као прекретницу професор Трнавац издваја рад Милорада Поповића Шапчанина *Васпитање женскиња*, Јавна предавања, Београд, 1873.)

³⁷ Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд, 2012, 73.

³⁸ Исто, 156.

РАЗВОЈАЧЕЊЕ БАНАТСКЕ ГРАНИЦЕ И ПРОМЕНЕ У ДРУШТВУ

Укидање Банатске војне границе

У разуђености српског простора посебно место припада Јужном Банату¹, Тај део Срба у 19. веку живео је у симбиози са Немцима, Румунима, Мађарима и осталим народима Банатске војне границе и са својим сународницима из Провинцијала, а у суседству матице Србије. Наравно, и под европским утицајем на који ни крајишки делови Хабзбуршке монархије нису могли да остану имуни.

У претходном веку, после протеривања Турака², Аустријанци су Банат прогласили за посебну крунску провинцију која је била под директном управом Беча. Банат је подељен у 11 округа: Бечкеречки, Вршачки, Карансебешки, Липовски, Лугошки, Новопаланачки, Оршавски, Панчевачки, Темишварски (коме су припојени Кључки, Крајински и Кривински округ), Чаковски и Чанадски. На основу Норме, коју је 1724. издао ф.м. гроф Мерси, као и на основу Конвенције од 1750. и Едикта од 1751, образована је Банатска земаљска милиција. Она је у политичко-административном погледу била подређена Земаљској администрацији, у црквеном - Илирској дворској депутацији у Бечу, у војном - Дворском ратном савету, а у економском погледу - Дворској комори.³

После укидања Потиско-поморишке границе, од Банатске земаљске милиције је 1753. образован Српски граничарски пук. Године 1764, двадесет пет година после Београдског мира, којим се граница између Аустрије и Турске усталила на доњем току Дунава, оснивањем Немачког пука, основана је Банатска

¹ У овом раду, под Јужним Банатом подразумева се простор оног дела некадашње Банатске војне границе који је после Версајске мировне конференције припао Краљевини СХС. То су срезови: Белоцрквански, Панчевачки, Новоселски, Ковачички и Перлески, Ковин и Карлсдорф, док су Карансебеш, Терегова, Бозовић и Оршава припали Краљевини, данас Републици, Румунији. У Републици Србији, Јужнобанатски округ, са седиштем у Панчеву, обухвата Град Панчево и општине: Опово, Ковачицу, Алибунар, Панчево, Ковин, Белу Цркву, али и Град Вршац и општину Пландиште, који нису припадали Банатској граници. Вршац крајем 19. и почетком 20. века није имао (више) девојачке школе, осим Приватне школе Марије Кутке и Вишег женског завода Еме Мајерингове, док је Немачка учитељска школа постојала 17 година, од 1854, до пресељења у Сегедин.

² Банат је био под турском влашћу од 1552. до 1716. (званично до Пожаревачког мира 1718). Аустрија се, затим, привремено, 1718-1739, проширила до Дрине и Западне и Велике Мораве.

³ J. H. Schwicker, *Geschichte der Osterreichischen Militargrenze*, 1883, 80, 315.

војна граница. Пет година касније, настао је Влашки батаљон, 1774. спојен с Илирским пуком који је у међувремену основан, и тиме је, уз Српско-банатски (бр. 14) и Немачко-банатски (бр. 12), постао трећи, Влашко (Румунско)-банатски пук (бр. 13)⁴. Тиме је царица Марија Терезија (1740-1780) довршила успостављање Банатске војне границе, која је 1792. подређена команди у Темишвару⁵.

Војна граница, потчињена цару и Дворском ратном савету, имала је изузетан положај у оквиру Хабзбуршке монархије. Њен главни задатак био је „да чува земљу од турских упада и и пљачке, као и од куге, која је такође долазила из Турске и била исто тако убитачна“. За Банатску војну границу (12, 13, 14. регименту-пуковнију, са центрима у Панчеву, Карансебешу и Белој Цркви) седиште команданта било је у Темишвару⁶. Дакле, Дворски ратни савет, преко Генералне команде Банатске војне границе у Темишвару, команде Немачко-банатског пука у Панчеву и команди чета које су том пуку припадале, били су војни органи за извршавање свих политичких, економских па и школских закона Монархије за овај део Баната. У склопу тих војних командних јединица у оквиру Војне границе постојали су и слободни војни комунитети. То су била напредна и имућна места, углавном вароши и градови. На територији Војводине постојали су слободни војни комунитети: у Петроварадину, Земуну, Сремским Карловцима, Сремској Митровици, Белој Цркви и у Панчеву. Слободни војни комунитети имали су свој магистрат који је имао и судску власт у првом степену.⁷

Први подстрек за укидање Војне крајине дао је, још деценију пре судбоносних догађаја из шездесетих година деветнаестог века, аустријски министар трговине и финансија Брук. У аустријској половини Царевине и у војном врху противили су се развојачењу, бар док се не обезбеди протезање Хабзбуршке на Босну и Херцеговину, а Угарска, којој је по Аустро-Угарској нагодби 1867. припао простор бивше Границе, залагала се да до демилитаризације

⁴ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1875, 2, 182-183, 212, 226.

⁵ Регулатив за Банатску војну границу из 1792. чува се у Историјском архиву у Белој Цркви.

⁶ Од око милион становника Војне крајине (од чега је 112000 живело у Банатској граници) трећину су чинили Срби - прим. И. С.

⁷ Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Нови Сад, 1964, 7.

дође што пре. И овог пута потискивање је узвратило силином јачом од оне којом би се догодио благи прелаз.

Окретање Аустрије Балкану после пораза од Пруске 1866, Аустро-Угарска нагодба и дипломатичност кнеза Михаила Обреновића награђена добијањем градова 1867, довели су до преговора о укидању Војне границе. Већ 1872, век после оснивања, престао је да постоји источни део Границе, наспрам кога још од 1815. више није било Турско царство, него Кнежевина Србија. Како је Граница постала скупа и, на току Дунава низводно од Београда, непотребна⁸ - уследило је развојачење Банатске војне границе.

Документи на основу којих је одлука о развојачењу озваничена, а затим и примењена, били су: Манифест цара Фрање Јосифа, од 8.6.1871, Закон о укидању Угарске војне границе, од 9.6.1872⁹, Исправа о провинцијализацији Бачко-банатске границе, од 1.11.1872, Наредба у погледу извршења Манифеста и Закон којим је укинута ограничење у присвајању сопствености и дозвољено да се свако може осамосталити из кућне задруге. Спровођење је поверено краљевском комесару грофу Скудијеру.¹⁰ Закон о укидању Угарске војне границе односио се на Банатску војну границу (Немачко-банатска, Румунско-банатска, Српско-банатска регимента-пук) и на Тителски (Шајкашки) батаљон.¹¹

Развојачење је прохујало незауостављиво, јер се скупило мноштво убедљивих разлога да до њега дође, док су се они други претварали у пуке изговоре. Непосредно после „пражњења“ деловало је да наступају свежина и олакшање, али тај мир био је привидан и кратак, јер су наредни месеци наметали преиспитивање онога што је остало и, још више, прилагођавање новом. Као и иначе, нити је све до тада било светло, или мрачно, нити су остварени све бојазни, или сва очекивања.

⁸ Од 1867. године, због Аустро-Угарске нагодбе и добијања градова.

⁹ ИАП, М 3640, *Закон о промени административних уредби у Банатској крајини и Тителском батаљону од 9. јуна 1872*, чл. 2 и 4.

¹⁰ ИАП, М 2/14, 3640, Темишвар, 9.6.1872, ИАБЦ, М 2436/1872; Панчевац, 1872, 46, 47; *Домаће новости*, Србски народ, 8.6.1872, 44; *Развојачење Банатске војне границе и Шајкашког батаљона*, Народ, 13.6.1872, 67; *Manifest*, Banater post, 23.6.1872, 13; F. Vaniček, n.d, 549-551; Schwicker, n.d, 426; Ф. Милекер, *Историја Банатске војне границе*, 282; Исти, *Историја Панчева*, 143-146; Јован Савковић, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе од 18. века до 1873*, Нови Сад, 1964; Андрија Раденић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1868-1878*, *Срби у Угарској, 1867-1878*, у: *Историја српског народа*, 5/2, Београд, 1981, 194-202.

¹¹ Славко Гавриловић, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 18. до средине 19. века*, Београд, 1983, 175-177; Ивана Б. Спасовић, *Банатска војна граница и њено укидање 1872. године*, Панчево, 2004, 20-21.

Места која су била обухваћена променом, поред самих комунитета, била су седишта компанија. За 12. немачко-банатску регименту: Перлез, Томашевац, Опово, Глогоњ, Сакуле, Уздин, Ковачица, Црепаја, Ново Село, Омољица, Баваниште и Ковин; за 13. румунско-банатску: Далбошец, Бозовић, Пригор, Петник, Мехадија, Стара Оршава, Корњарева, Корња, Терегова, Слатина, Карансебеш и Охаба Бистра; за 14. српско-банатску: Добрица, Иланца, Алибунар, Банатски Карловац, Избиште, Јасеново, Долово, Делиблато, Врачев Гај, Кусић, Српска Пожежена и Брзаска. Или, по општинама: Панчево, Ново Село, Ковин, Ковачица, Перлез, Карансебеш, Голеч, Стара Оршава, Бозовић, Терегова, Бела Црква, Карлсдорф. У оквиру Тителског батаљона, Тител и Јозефдорф, с местима: Тител, Мошорин, Вилово, Лок, Св. Иван, Горњи Ковиљ, Доњи Ковиљ, Жабал, Каћ, Гардиновци, Госпођинци, Надаљ, Чуруг, Ђурђево.¹² Састав и стални пораст броја становника ових места приказани су табеларно и налазе се у Прилогу 1.

Провинцијализација је значила потчињавање угарским министарствима, а Угарски сабор донео је 27. законски члан О инартикулацији Банатске границе и Тителског батаљона, санкционисан 27.6.1873. У њему је изречено да срезови Карансебеш, Терегова, Бозовић и Оршава чине нову жупанију под именом Северинска, с Карансебешом као главним градом. Белоцрквански срез потпао је под Крашовску, срезови Ковин и Карлсдорф под Тамишку, а Панчевачки, Новоселски, Ковински и Перлески под Торонталску жупанију. Истовремено с престанком постојања краљевског комесаријата у Темишвару, 1880 године, Северинска жупанија спојена је с Крашовском. Карансебеш и Бела Црква, за разлику од Панчева, лишени су муниципалних права и сведени на градове са уређеним магистратом, подређене жупанијској власти.¹³

Срби су патили, јер су им укинуте националне повластице које су имали као граничари, још од Сеобе. Њих није могла да надокнади сада добијена грађанска слобода (политичко, право изласка на изборе), док Војводина није ни остварена, па су се сви заједно збили око Светозара Милетића¹⁴ и с очекивањима

¹² ИАП, М 2/4, 4584; Herbert Michaelis, *Beitrage zur Kulturgeographie des Sudbanats und Nordserbiens*, Berlin, 1940, 108, 109; Ф. Милекер, *Историја града Панчева*, 1925, 62, 63; Исти, *Историја Банатске војне границе*, 1926, 69.

¹³ Милекер, 275, 277, 278, 289; Vaniček, н.д, 581-583.

¹⁴ Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка, Грађа, 1860-1875*, Сремски Карловци, 1969; Исти, *Светозар Милетић 1826-1901*, 1963.

од Србије (упркос топчидерској трагедији).¹⁵ Приликом проглашења кнеза Милана, потоњег краља, за пунолетног, и поред забране, учествовали су и виђени Срби из тек развојачене Банатске границе.¹⁶

На првим изборима на којима су учествовали и бирачи са тог простора, 1874, за посланике на Угарском сабору изабрани су кандидати Милетићево Српске народне слободоумне странке (Народне странке): Полит Десанчић, Бабеш, Дода и Костић.¹⁷ Одлуком владе Калмана Тисе, Панчевачки изборни округ подељен је 1878. на Панчевачки и Уздински, да би се на тај начин осујетио избор посланика из Народне странке, али је, захваљујући српско-румунској слози (после разрешеног црквеног спора), Полит однео победу и у том новом, Уздинском срезу, 1881. године.¹⁸ Међутим, на свој седамдесети рођендан, он се осврнуо иза и око себе и није нашао да је жртва Срба у Угарској била вредна онога с чим су ушли у 20. век. Предајући записнике са својих изборних победа 1874, 1875. и 1881. Српској православној црквеној општини, писао је свом пријатељу, вођи нотабилитетског крила Народне странке, др Светиславу Касапиновићу¹⁹: „Прохујало је више од четврт столећа откад се онако дивно манифестовало одушевљење дичних Панчеваца и Срба-граничара при избору посланика за Угарски сабор. Теби и твојим пријатељима у Панчеву припада највећа заслуга што сте знали руководити народ у свом одушевљењу. Свима оним који живљаху у оном добу остаће незаборављени они дани, кад се у Панчеву водио уставни мегдан на тако сјајан начин да је читаво Српство погледало на Панчево и поносило се са српским борцима изборнога среза панчевачкога.“²⁰ Тако су осамдесете и деведесете 19. века, обележене расцепом Српске народне слободоумне странке, оставиле горак укус узалуд потрошених година.

¹⁵ Станојевић Станоје, *Историја српскога народа*, Београд, 2008, 379, 392.

¹⁶ И. Б. Спасовић, *Банатска војна граница и њено укидање 1872*, Панчево, 2004, 84.

¹⁷ Панчевац је писао: „Не плачемо за Границом, али се не радујемо ни Угарској!“: *Наша Граница*, Панчевац, 15.6.1872, 47; Миховил Томандл, *Историја Панчева*, Панчево, 2003, 236.

¹⁸ *Све досадање беседе др Михаила Полит-Десанчића*, Нови Сад, 1883, 221.

¹⁹ О њиховом Великокикиндском програму: Василије Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Светоандрејски зборник, 1, Београд, 1987, 91-112; В. Крестић, Радош Љушић, *Програми и статутни српских политичких странака до 1918*, Београд, 1990, 151-152.

²⁰ АСАНУ, ИЗ, 13091/15, Нови Сад, 19.6.1903, *Преписка Светислава Касапиновића, Писмо Михаила Полит-Десанчића*; Исто, 13091/10, 12, 22.6.1900, *Црквена општина примила записнике, иако се тичу политичких избора*; Исто, 13091/9, 15.4.1900, *Преписка С. Касапиновића, Писмо Михаила Полит-Десанчића*.

Модернизација друштва на простору Банатске границе после њеног укидања

Интервал 1872-1874. постао је прекретница не само због ових политичких вести, које су одјекнуле крајем пролећа и у лето 1872. и усмериле даљи ток догађаја. Почело је одроњавање зида између традиционалног, у коме се живело и модерног, у које су били упрти погледи. Можда то двоје историчарима данас само изгледају тако сучељени и сигурно да је оно што називају „модерно“²¹ постепено расло и развијало се, али тада је отворен простор да се многе, до тада спорадичне, појаве озваниче. Престанак сталне војне службе и могућност избора занимања,²² укључивање у угарски парламентаризам, макар и са свим његовим мањкавостима и неправедностима²³, капиталистичка привреда²⁴, реформа судства²⁵ и озакоњење деоба задруга²⁶, решавање питања ритова и шума²⁷, научно-техничке новине (нпр. железница, електрификација, телефон) и нови школски систем, такође с много недостатака, али бољи и савременији, учинили су да „обичан“ дан „обичних“ људи више не буде исти. Утолико нема дилеме да је то био почетак краја традиционалног света. Појачани су контрасти старо-ново, страни утицаји-тежња за очување традиције и националног идентитета и за успоном националног интегритета, село-град, цео живот у једном кругу-путовања омогућена

²¹ Арсен Ђуровић подсећа на тумачење овог појма, које је „растегљиво“ од 16, преко 18. века, до, најчешће помињаног, стварања огромног „урбаног и индустријског друштва у 19. веку“ (J. Black, *Modern British History*): А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 35.

²² ИАП, М 2/1, 976, 4.3.1870; 4018, 5.9.1870; 4916, Темишвар, 6.10.1871; 76/1871, 29.12.1870; Ведета, 112; Застава, 12. (24) 1.1873, 5; Граничар, 23.9.1873, 10.

²³ *Војна крајина на Угарском сабору*, Застава, 11. јануара 1870, 4; А. Раденић, *Дневник Б. Калаја*, 8. новембар 1870, Нови Сад, 1976, 347; Исто, 10. април 1871, 373.

²⁴ На коју је Аустријско царство прелазило од Револуције 1848-49. - прим. И. С.

²⁵ *Пропис о примирителним судовима у Хрватско-славонској и Банатској војној крајини*, Панчево, 1872; *Стање судова у Граници*, Панчевац, 13.5.1873, 38.

²⁶ *Граничарске реформе, Закон о промени некојих административних уредаба о Војној крајини*, Панчевац, 24.6.1871, 51; Исто, 27.6.1871, 52, *О начину како ће се извести Закон о провинцијалисању Војне границе*, Панчевац, 12.7.1873, 55.

²⁷ ИАБЦ, *Акт Шумарске дирекције*, 194/1869; ИАБЦ, Фонд Имовне општине, *Акт Имовне општине*, б.б, 29.8.1872; АСАНУ, ИЗ, 14214, *Документа о Банатској војној граници*; Рудолф Штегер, *Имовна општина бившег 14. српско-банатског пука у Белој Цркви*, Зборник МС за историју, бр. 20, 1979, 161-164; Сима Димитријевић, *Граничарски ритови и судбина два просветна фонда у негдашњој Војној граници*, Нови Сад, 1936, 142, 143; Владимир Р. Ђурић, *Панчевачки рит*, Београд, 1953, 2; Срета Пецињачки, *Новоселски рит у 19. и почетком 20. века*, Годишњак града Београда, 14, 1967, 339.

школовањем, новцем и напретком саобраћаја, јавно-приватно, породица-појединац, мушкарац-жена.

Управо та реч, контраст, чини модернизацију значајнијом ако је захватила неразвијене крајеве, јер је тада теже остварива и видљивија. У друштвима стешњеним и оптерећеним предрасудама према страном и новом, или притиснутим стегама и силом, већа је потреба за променама, али су већи и отпори. Што су ти отпори и тежња за инерцијом већи, исход промена је убедљивији и значајнији. И професор Арсен Ђуровић дошао је до закључка да модернизација (образовања) постиже највеће ефекте у неразвијеним друштвима (срединама)²⁸.

Да је тако, сведочи искуство српског друштва, нарочито оног дела који се после Хатишерифа 1833. и Берлинског конгреса 1878. нашао у саставу Кнежевине, од 1882. Краљевине Србије. Суочавање са интеграцијом у Европу створило је дух надметања и напретка, углавном спозивањем на национални идентитет и културу и ослањањем на школство.²⁹ Средњоевропска и балканска друштва била су, не само том сменом векова и праваца, него и географијом, углављена између западних простора који грабе ка савременом добу и источних који су и новом веку припадали само календарски.

Теоријски модел „модернизације“ веома је заслужан за придавање значаја друштвеној историји, у којој су најосетљивија питања школе и жене, али постоје и мишљења да тај модел не треба да буде обавезујући. Чини се да свака епоха има своју модернизацију (нпр. „златно доба Атине“, хеленизам, Рим у доба цара Трајана, Византија у време цара Ираклија, или династије Палеолога, ренесанса, просветитељство...) или то сама представља у односу на претходну. Уопште, ако реч „модернизација“ доживимо као осавремењавање, или напредак (културе), нужно је да се такво поимање разлучи од модернизације као друштвене теорије истраживања појава од индустријске револуције до Првог светског рата.³⁰ Када се постави као противтежа заосталости, модернизација добија свој потпуни облик, а за његово испуњење била је потребна спона државе и друштва.

²⁸ А. Ђуровић, *Модернизација...*, 159.

²⁹ К. Кулури, Д. Стојановић, *Балкански ратови*, Београд, 2005, 13-16.

³⁰ А. Ђуровић, *Космолошко трагање за новом школом*, Београд, 1999, 17-19, Исти, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914*, Београд, 2004, 39, А. Митровић, *Европеизација и (или) модернизација*, Годишњак за друштвену историју, 1, свеска 2, Филозофски факултет, Београд, 1994, 143.

У Банатској граници тај услов био је испуњен, јер је већ постојао висок ниво свести, слободе стварања и очекивања.³¹ Да се односила само на град, модернизација крајишког друштва не би имала пуни смисао, чак би се претварала у своју супротност. Та одговорност власти огледала се у очувању сеоских школа, које је осигуравало опстанак села и пољопривреде, и било спона са индустријализацијом.

Образовање је основно обележје које разликује традиционално од модерног друштва. Школоване људе често су одликовали шири видици, захтеви за садржајнијим слободним временом, путовањима, самосталним одлучивањем о сопственом животу и све више изражена тежња за изласком жене у јавну сферу. Још важније је то да једном прекорачен степен није више дозвољавао повратак назад, јер су образовани, који су се често и после дипломирања усавршавали, радећи као лекари, инжењери, учитељи, доприносили успону и угледу земље³².

Поред просвете, поуздано мерило модернизације је и положај жене. При том, ни законодавство, ни повољнија клима у породичним односима, ни уметност, нису имали толику моћ да исправе запостављеност жене, колико је то могла и учинила школа. Наравно, на обострану корист, јер је и жена препородила школу: њен допринос, макар само у улози ученице, а нарочито ако је била наставница (учитељица, професорка), био је неопходан и оплемењујући.

Све то уочљиво је на примеру Банатске границе, после њеног ослобађања од војничких и задружних стега. Војна граница, уједно део Хабзбуршке и прожета особеностима, потврда је и да нагла промена споља (какво је било развојачење) подстиче унутрашњи преокрет, али тако да он има свој огранак, одвојен од стабла с којег је поникао. Проучавањем женских школа, које су потом отворане, назире се спирална путања која увек изнова указује на захтеве једног доба (модернизација се ширила као талас и догађала се у различитим системима!) и на то да свако време ствара нове потребе и могућности које ваља препознати и

³¹ Јован Павловић, уредник Панчевца, писао је да је слобода штампе у Граници била скоро „као да лист излази на слободној земљи Швајцарске или Северне Америке, а не на озлоглашеној земљи капларског штита. Свет се томе чудило, али факат је ту стајао са неумољивом својом истином!“. Граничар бр. 1, 1874.

³² Сагласни око суштине модернизације, Л. Перовић и А. Ђуровић се допуњавају тумачећи је као увођење новина у привреди, војсци, уметности, просвети и науци. Такође, као продукт, али и ствараоца елите. (А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914*, Београд, 2004, 40.)

прилагодити им се. Елита државе и народа има задатак да разуме и прихвати ново, а преброди неодрживо и превазиђено.³³ Има дужност да схвати неминовност епохе и да је успон економије и просвете - успон нације. Нит тог сустизања провлачи се кроз године угарске власти у некадашњој Банатској војној граници и доприноси да последњих пола века Хабзбуршке монархије изгледа светлије.

³³ А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914*, Београд, 2004, 13, 33-34.

НОВА УЛОГА ЖЕНЕ У ДРУШТВУ

Појаве просветитељства, просвећеног апсолутизма, индустријске револуције и либералне економије, које су, као и барок у уметности, обележиле осамнаести век, довеле су до промена које чине прекретницу у новом веку, па и у читавој историји. Крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века, после Грађанске револуције и доношења Декларације права човека и грађанина¹, Француска је постајала узор остатку Европе, а идеје једнакости, братства, слободе, као и уставности, својине, нације, суверенитета, демократије, преплавиле су Стари континент.

С друге стране, 19. век донео је и идеју романтизма, коју је, величањем „срца“, зачео Русо. Народи Централне и Југоисточне Европе, који су били под аустријском, или турском влашћу, прихватили су романтизам немачких песника, окренут прошлости, језику, припадности нацији и борби за уједињење.

Придев „романтичарски“ најчешће се везује за тај „национални занос“, али он је и део економског заокрета у односу на либералну економију, с тежњом да се, стварањем „националне економије са јаком државном интервенцијом“, обнови меркантилизам.² Феудални систем је, упркос превазиђености, још увек одолевао у великом делу Европе, све до преливања већ препуне чаше, које је, осим у Русији и областима које су и даље биле под турском влашћу, означила Револуционарна 1848.

Преплитање политике, економије и културе, односно државе и друштва, поново је дошло до изражаја у другој половини 19. века, када се у престиж око колонијалних поседа укључују и нове државе, које су тек тада решиле национално питање. Економски ослонац овој подели света давали су монополи. У 19. веку догађаји на једном крају света више нису могли остати изоловани, јер је цела планета била повезана борбом за стварање националних држава и за превласт великих сила.³

¹ Декларација права човека и грађанина (1789) у: *Темељи модерне демократије. Избор декларације и повеља о људским правима (1215-1989)*, Београд, 1989, 137-139.

² Мирјана Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2006, 90.

³ Исто, 49.

Раднички покрет организује се у синдикални, страначки (левичарски) и у Интернационалу, јер се иза те позорнице старих и нових великих сила, која је представљала увертуру у Велики рат, налазила стварност милиона незадовољних радника. Та „маргина“ овековечена је у уметности, нарочито књижевности, реализма.

Током 20-их и 30-их година 19. века расте и утицај жене. Корен ове појаве налазио се, пола века раније, у Закону о браку Јозефа Другог, објављеном на српском 1786, којим је потврђена економска сигурност жене, мираз, али и оно што мушкарац доноси, па је брачни партнер који надживи другог добијао једну, а деца другу половину. То је био тек наговештај искорака из сенке, поткрепљен уздицањем материнства као „једине захвалне функције жене“⁴, коме је допринела и харизматичност тадашње енглеске краљице Викторије (1837-1901). Називана „ружин пулољак Енглеске“⁵, она је пленила владарским, али и врлинама домаћице и представљала узорну мајку и супругу и оличење женствености. (Њени стас и укус збацили су ампир-стил и у моду увели хаљине које наглашавају струк).

У 19. веку одустаје се од калупа по коме женским врлинама, донетима и угледу доликује само да обезбеди законитог наследника, а промене закона омогућиле су жени шире поље деловања, могућност избора и веће слободе у погледу располагања имовином, породичним односима, али и - емоцијама.

Насупрот томе, налазила се суровост свакодневног живота. Наспрам успона школства, агро-техничког препорода пољопривреде, ширења индустрије и трговине, касније и монопола, сраслих са блоковском поделом света, стајала је истина да жене немају приступ школовању за те нове потребе, да је положај радница тежак, да о праву гласа за жене нема ни речи. И даље су виђене као само супруге и мајке, а појављује се чак и презир према убацивању клавира и

⁴ Исто, 198.

⁵ Аријес Филип, Диби Жорж, *Историја приватног живота*, Београд, 2003, 43-44.

грађанских манира у сеоске куће, а камоли према школовању и запошљавању жена.⁶

Ако се окренемо ка тадашњој политичкој арени, видећемо како она врви од сучељавања ставова у односу на ово питање. И док су либерали сматрали да је само породица кључ за срећу и за друштво и државу, а традиционалисти ишли корак даље, залагањем за учвршћивање зависности жена и деце као залога народној послушности, социјалисти су први пропагирали једнакост полова, феминизам, комунизам...⁷

Очигледно, деветнаести век чинио је очајнички покушај да границу јавног и приватног стабилизује везујући је за породицу, али она се, под разним утицајима (просветитељство и романтизам, националне државе и савези држава, либерална економија и укидање феудализма), помера.⁸

Освит двадесетог века доноси замах производње, експлозију технике, процват тржишта, потрошње, размене, рекламних плаката, саобраћаја, моде, фотографије, слободу избора појединца, окретање нези и психи, откривање сексуалности, буђење села, омладине, жена и интелектуалне и уметничке авангарде.

Жене, које се, почев од таласа просветитељства, образују, пишу, стварају у уметности, раде, почињу да траже једнаке плате и друга права, и политичка, не само грађанска, јер су материнство и друштвена улога жене једнако важни и међусобно повезани. Тек од 20. века жене добијају и право гласа.⁹

Испоставило се да је то „преуређење“ света тежак процес, што је разумљиво, када се зна колико дуго је жена у историји била запостављена, мада је кроз историјска раздобља постојала константа поштовања жене, мајке, нарочито од појаве хришћанства и култа Богородице и светитељки.

Примери научница и уметница незнатно мењају утисак у односу на општу обесправљеност и оправдани револт због дискриминације жене у породици, јавном животу и законодавству, временом претворен у покрет-феминизам и борбу

⁶ Исто, 52, 60-61.

⁷ Исто, 75, 76, 78.

⁸ Исто, 495-498.

⁹ Љ. М. Ранковић, *Икона Цркве и благо света*, Шабац, 2008, 226-235.

за еманципацију, који од почетка до данас наилазе на различита тумачења.¹⁰ „Женска права“ подразумевала су, заправо, успостављање једнакости полова од школовања и запослења, преко равноправности у породици, јавном животу и законодавству, до гласачког права.¹¹ Пут ка остварењу грађанских права и за жене био је дуг. Грађанско право проширено је на „све“, од 18-19. века, али не и на жене, које се зато могу назвати и „четврти сталеж“. Стога настају сифражетски покрети (од речи „suffrage“, што значи „право гласа“), за чији почетак се сматра 1791. година, када је Олимпија де Гуж објавила *Декларацију права жене и грађанке*.¹² Предњачила је Енглеска, у којој је 1865. основан први савез за женско право гласа, затим је Џон Стјуарт Мил 1867. саставио петицију Парламенту са захтевом за право гласа за све особе које поседују имовину, а 1897. више мањих удружења, залажући се да жене учествују у доношењу закона, када већ морају и да им се повинују, ујединило се у Националну унију женских сифражетских друштава, на челу са Милисент Фосет и Емелин Панкхрст.¹³ Клара Цеткин, дете из учитељске породице, следбеница социјалистичког покрета, водила је женски покрет на прелазу векова и на њену иницијативу је на Другој међународној конференцији жена социјалиста, у Копенхагену, 1910, одлучено да се 8. март обележава као Дан жена, у знак сећања на велике демонстрације Американки, које су годину дана раније захтевале опште право гласа, солидарност полова, заштиту на раду, законско изједначавање полова, укидање трговине белим робљем, заштиту деце.¹⁴

Породично право било је наклоњено жени само у Норвешкој, где је ванбрачно дете било изједначено са брачним,¹⁵ а у вези са животом Норвежанки,

¹⁰ Љ. М. Ранковић, *Икона Цркве и благо света*, Шабац, 2008, 25, 28, 43, 53, М. Пупин, *Са пашњака до научењака*, Београд, 1996, 22, Миховил Томандл, *Моји сусрети са Урошем Предићем*, Панчево, 2010, 77, 82-83. и Весна Димитријевић, *Урош Предић и Богдан Дунђерски, прича о пријатељству*, Годишњак за друштвену историју, год. 12, свеске 1-3, Београд, 2005, 185-192.

¹¹ Мирјана Прошић-Дворнић, н.д, 126-145.

¹² Едвард Радерфорд, *Лондон*, трећи том, Београд, 2009, 315.

¹³ Драгана Обренић, *Жене и право гласа у: Адријана Захаријевић, Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене 21. века*, Београд, 2009, 25. (Значајно је и име Флоранс Најтингел (1820-1910), која је била реформатор болничке службе и надзорник Женске болнице, водила обуку болничарки, писала књиге, неговала рањенике у Кримском рату и добила Краљевски црвени крст-орден за заслуге а њен рођендан, 12. мај, проглашен је за Дан медицинских сестара.)

¹⁴ Стојаковић, Гордана, *Знамените жене Новог Сада I*, Нови Сад, 2001, 55.

¹⁵ Е. Хобсбаум, н.д, 238-240, 240-242, П. Ј. Марковић, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (приредио М. Ристовић), Београд, 2007, 101-106.

Исидора Секулић је записала: „Норвешка жена је можда од свих жена највише слободна, највише жена-радник и жена-човек.“¹⁶

Жене у муслиманском друштву, упркос скривању¹⁷ и (привидној) спутаности и насупрот предрасудама које о њиховој судбини има Запад, уживале су поштовање, слободу, чак и законом потврђену економску сигурност у случају развода.¹⁸ Не треба пренебрегнути чињеницу да је пред судом жену заступао њен мушки опуномоћеник, али је на селу могла да буде и старешина породице, могла је да има и нешто свога имања, своје власништво и, по турским аграрним законима, као ћерка, сестра и мајка, могла је да наследи право на уживање спахијске земље и да од спахије добије тапију на земљу.¹⁹

Женска штампа на српском језику, чије постојање доказује да је српско друштво тежило да иде укорак с европским, пратила је догађања у вези с процесом еманципације жене. Посебну пажњу изазвао је нови изборни закон у Финској, која је новим руским уставом добила право општег гласања, од 24 године, за оба пола. По том закону изабрана је новембра 1907. бароница Александра Грипенбергова за народну заступницу у Хелзинксфорту. Била је то прва жена у парламенту, заслужна, јер је основала многе индустријске школе у својој земљи, за женску омладину.²⁰

Однос Краљевине Србије и српског друштва према женском полу, настао калемљењем модерног на традиционално, као и одлике Српкиња, описала је Делфа Иванић у говору одржаном на Другом конгресу словенских жена, у Прагу, 1908. Тешко је и међу потоњим радовима о месту, улози и значају жене у друштву пронаћи тако подробну анализу, а још су ређи они текстови који представљају синтезу поређења Српкиње из српског пијемонта и ван граница Србије, грађанке и сељанке, различитих интелектуалних и социјалних слојева жена, њихових

¹⁶ Исидора Секулић, *Писма из Норвешке*, Нови Сад, 2001, 105. (Контраст овом јесте Исидорино виђење српске жене, овековечено у тексту *Српској жени*, који је, као позив на буђење, написала у Шапцу, 1912, а објавила у *Записима о моме народу: Сабрана дела Исидоре Секулић*, Нови Сад, 2001, 49-51).

¹⁷ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 16-17. век, Београд, 1961, 114-116.

¹⁸ Леди Мери Вортли Монтегју о османским женама у: Кристина Кулури, *Османско царство*, Историјска читанка 1-4, Београд, 2005, 118.

¹⁹ Владислав Скарић, *Утицај турског владања на друштвени живот*, у: *Изабрана дјела*, књ. 2, Сарајево, 1985, 271-272, 276.

²⁰ Женски свет, 5, 1907.

животних доба и свакодневице, школовања и јавног организовања, укуса, емотивности и морала, остварења у материнству.²¹ Немирећи се са до тада увреженим патријархалним схватањима, жене су све више радиле као гувернанте, забавиље, учитељице, кројачице, раднице у фабрикама, птт службенице. Делфа Иванић сматрала је да су, због бистрине, њене сунароткиње погодније за науку, него за уметност. Поделила их је у три типа: јавна радница, домаћица и сељанка. У вези са школовањем женске деце, код Срба је био присутан феномен да ћерке школују и богати и сиромашни, чиновници, занатлије, трговци, сељаци, искључиво у државним школама; није било приватних, нити школа при манастирима. При том, постојале су гимназије, више женске школе, учитељске школе, Универзитет... Било их је десетак лекара, велики број учитељица, професора, један инжењер, неколико зубних лекара, доста с трговачком академијом - чиновница при новчаним заводима, телефонискиња, чиновница железничке дирекције. Наглашавала је, јер се није подразумевало и, чак, било је неуобичајено, да оне због тога нису биле мање женствене, нити су биле без породице. Биле су и примерне мајке и домаћице. Делфа је рекла и да се држава, иако млада, није маћехински односила према женама, да им је дала више него много развијеније својим кћерима и да се никад није десило да жена није примљена у службу зато што је жена. Признала је да је ипак било и пропуста: женска деца по закону о наслеђу добијала су само удадбену спремину и мираз, док су мушка деца наслеђивала цело имање. По закону о својини, жена без мужевљевог одобрења није могла да прода своје непокретно имање, нити да га за свој новац купи. Није било закона који би штитио ванбрачну децу и преварене девојке. Неправедно је било и то што су запослене добијале мању плату за исти посао који обављају и мушкарци, такође и пензију. Срећом, социјалне разлике ни иначе нису биле упадљиво изражене, захваљујући томе што је земља, као пољопривредна, имала довољно намирница, сељак је у Србији био власник земље (још од 1835!), па ни разлике између полова нису биле велике.²² Ана Христић, која је студирала у Лондону, у име Српског народног женског савеза слободне Краљевине Србије поднела је сличан реферат о Српкињама на Конгресу

²¹ *Говор г-ђе Делфе Иванићке на Другом конгресу словенских жена*, који је одржан у Прагу о.г, Женски свет, 1908, 10.

²² Исто.

Међународног савеза жена за изборно право гласа у Берлину, на коме су учествовале и представнице Финске, Норвешке, Данске, Белгије, Француске, и нагласила да српски народ има пред собом још питања: национално и - права жениног гласа.²³ Следећи „наступ“ Српкиња била је Изложба у Прагу 1910, у организацији чешког Женског друштва, чија председница Зорка Ховорхов је одржавала присне контакте са Женским друштвом у Београду, као и друштвима у Аустро-Угарској, Старој Србији и Македонији.²⁴ У Србији су, поред Женског друштва, основани и Женско радничко друштво, синдикалне организације, Секретаријат жена Српске социјалдемократске партије... Пuteви су се кретали од крајње конзервативних полазишта и допирали до радикално феминистичких и социјалистичких тачака.²⁵

Све је спласнуло и добило нови ток почетком Првог светског рата. Јула 1914. године 12 милиона жена у Европи потписало је Манифест жена против Првог светског рата. У борби против немачке политике уочи и за време Првог светског рата истицала се Роза Луксембург (1870 (71?)-1919), филозоф-марксиста, револуционарка.²⁶ О српским женама у Првом светском рату постоје дирљива и упечатљива сведочења. У историји је тешко пронаћи достојно поређење с херојским учешћем жена-болничарки и жена-војника у српској војсци...²⁷

Као што су многи национални покрети у Европи добили шансу да се остваре тек после Версајске конференције, тако је било и са покретом жена, јер жене добијају право гласа од 1918. у Великој Британији, а од 1920. и у САД. Ипак, прве у историји, које су оствариле ово право, биле су Новозеланђанке (1893) и

²³ Женски свет, 1909, 6.

²⁴ Поред рукотворина, највећу пажњу изазвао је Јефимијин покров за кнеза Лазара који се чувао у фрушкогорском манастиру Врднику: Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 106.

²⁵ Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака*, 39-47, 61-64, 89-93, 247-250, 425-432; С. Девећ-Убавић, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903-1914*, Београд, 1967. у делу: *Токови револуције 1*, 212-218, Мирјана Прошић-Дворнић, н.д., 139.

²⁶ „Слобода је увек слобода за онога ко другачије мисли“: Хелге Хесе, *Ипак се окреће*, Београд, 2010, 341-345.

²⁷ Бранислав Нушић, *1915. (Мемоари)*, Пирот, 2010, 309-314. Адам Стошић, *Велики дани Србије, 1914-1918*, 1995, 277-281, 438-450. 682-683; Иво Андрић, *Свеске*, Београд, 1982, 191; Луис Милер, *Флора Сандес*, 2012.

Аустралијанке (1902).²⁸ Као да је осветљена и до тада тамна страна Месеца („друга половина неба“, по кинеској мудрости о самосталном универзуму жена²⁹).

Друштво Аустро-Угарске

На простору Аустријског царства догађало се преламање свих ових крајности 19. века. После 1848. и ступања на престо цара Фрање Јосифа (1849-1916), уследило је доба тзв. Баховог неоапсолутизма (50-их), које је било обележено укидањем феудализма, економским полетом, развојем комуникација, обновом градских језгара, школском и универзитетском реформом. Ипак, печат том времену дале су централизација и германизација, на кратко прекинуте Октобарском дипломом 1860, па враћене Фебруарским патентом 1861. Године 1866. дошло је до спољнополитичког лома - пораза од Бизмаркове Пруске у бици код Садове и Прашког мира, после којих је Бајст, довршавајући оно што је његов претходник Белкреди започео, потписао Аустро-Угарску нагодбу.³⁰ Нагодба је „камен међаш“ у историји Хабзбуршке, у томе се слажу и присталице и противници. На челу мађарске владе нашао се Ђула Андраши (1867-1871). Његови циљеви били су: територијална целовитост, организација изборног система и државне управе, закони о школству и о народностима. У спољној политици Аустро-Угарске, поред Немаца, учествовали су само Мађари, иако је још девет нација чинило царевину.³¹ У односу на заједничку, аустроугарску, спољну политику сматрао је да са Бизмарком не треба сарађивати, али ни ратовати и да сву енергију треба усмерити у продор на Балкан.³² Европи

²⁸ Шведска је још 60-их година 19. века дозволила право гласа женама, ограничено на локалну власт, а пуно 1921. године. Између два рата, право гласа добиле су и жене Канаде, Исланда, Немачке и Аустрије, такође и СССР. После Другог светског рата добиле су га и жене Југославије, 1946, Француске, 1944, у слично време чак и у муслиманским земљама, Турској, Сирији, Египту, али у Швајцарској тек 1971. Међутим, прве школоване, што је предуслов свих права, долазиле су управо са Циришког универзитета, чији су докторат прве понеле Рускиња Надежда Сусловоја и Енглескиња Елизабета Морган. (Оне које су право женама признале тек у 21. веку су Оман, Бахреин, Катар, Кувајт и, с цензусом, Либан, а које ни дан-данас нису: Ватикан, Саудијска Арабија и оне у којима ни мушкарци немају гласачко право - Уједињени Арапски Емирати и Брунеји.)

²⁹ Даница Ј. Марковић, *Знаци жене*, Београд, 2007, 223-224, 227.

³⁰ Џон Персивал Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд, 2001, 94-147, 147-159.

³¹ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 466-472.

³² Да је успео, сведочи и исход Берлинског конгреса, 1878. Тројецарски савез из 1873. са Немачком и Русијом, управо због Балкана, а још више због Далеког Истока, био је осуђен на пропаст. Савез

подељеној око простора на осталим континентима недостајао је корак до провалије Првог светског рата. Иако се, после четристо година владавине, назирао крај династије Хабзбурга,³³ уследила је декада између 1897. и 1908. коју Ц. П. Тејлор назива „михољско лето Хабзбуршке монархије“.³⁴

После Нагодбе, у околностима економске кризе и оживљавања парламентаризма, угарске владе предводили су: Лоњаји (до 1872.), Слави (до 1874) и Бито (до 1875). Наступило је мирно раздобље Калмана Тисе, 1875-1890, у коме су се стекли услови за економски опоравак, царинску унију и заједничке пореску политику, дугове и валуту са Аустријом, либерализам и јачање национализма.³⁵ Тиса је преко свог новосадског жупана А. Флата, који је спроводио германизацију и мађаризацију Срба и целе Српске војводине, а у свом листу „*Temesvarer Zeitung*“ нападао Мађаре, сазнавао о приликама у Јужној Угарској - у Суботици, Новом Саду, Панчеву, Великом Бечкереку, као и о Србији. Ти извештаји су често нетачни, противречни и збуњујући.³⁶ У последњој деценији 19. века на власти у угарском делу Двојне монархије били су: Сапари, (1890-1892), Векерле, (1892-1895), Банфи, (1895-1899). Селова влада (1899-1903) окончана је због питања заједничке војске, јер су се јавност и мађарска страна опирале јачању и ширењу војске, као анационалне установе и инструмента апсолутизма. Од 1903. владу је предводио син К. Тисе, Иштван, који се залагао за јачање Мађарске у јакој Аустро-Угарској и борио се против парламентаризма и слободе штампе. Владе у деценији пред Рат водили су: Векерле, Вејервари, Хедервари, Лукач и Тиса.³⁷

За време дуализма раст укупне годишње производње кретао се у просеку између 2,5 и 3%, а национални доходак по становнику је у просеку достигао годишњи раст од 2%, слично скандинавским земљама и Немачкој. Свој допринос дали су и механизација, изградња железница и Дунав, извоз, банкарство. Угарска је постајла аграрно-индустријска земља. Удео у заједничким финансијама Аустро-

са Немачком обновљен је 1881, следеће године и са Италијом, јер је ове земље повезала закаснила улазак у трку за колоније.

³³ Џон Персивал Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд, 2001, 159-191-209, 286.

³⁴ Исто, 221-242.

³⁵ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, н.д, 481-486.

³⁶ Милутиновић Никола, *Из поверљивих извештаја новосадског великог жупана Андреје Флата*, Нови Сад, 1954, 4, 31.

³⁷ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, н.д, 486-491, Тејлор, н.д, 242-264.

Угарске износио је 30%. Центри индустријског развоја били су север Чешке и Моравска.³⁸ Капитализација и модернизација стварале су грађанско друштво: аристократија и крупна буржоазија представљале су друштвени дуализам старог и новог елемента, а ови први се прилагођавају укључивањем у нови привредни живот, посебно уласком у банкарство. Средње племство прелазило је у слободне професије и службенике, средње грађанство у службенике и интелектуалце, ситно, њих око 12,5%, били су занатлије, трговци, чиновници. Остатак су чинили: сељаштво-38%, беземљаш и радници-25%. Оснивају се први синдикати и организују штрајкови 1897, 1904, 1905-1906. Године 1910. Угарска је имала 20,9 милиона становника, 60% више него средином 19. века.³⁹

На југу Угарске, у Панчеву и околини, укидање Банатске војне границе поклопило се с економском кризом у Угарској, па се стиче утисак да су тамо истовремено, у различитим смеровима, ка успону и ка паду, деловале две силе. С једне стране мноштво кредитних завода, зеленашке камате, задуживања многих породица насталих из тек укинутих кућних задруга, изналажење начина да се издрже високе пореске стопе. С друге, новине у пољопривреди, успостављање живље трговине на Тамишу и Дунаву⁴⁰ и - изградња железнице.⁴¹ Панчево је железничком пругом повезано с Бечкерекком 1893, с Вршцем и Београдом 1896. године.⁴² Израз „ухватити последњи воз“ као да је добио на значењу и значају.

³⁸ Исто, 502-518.

³⁹ Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд, 2001, 209-221.

⁴⁰ М. Митровић, *Дунав и његове притоке у привреди Немачко-банатске регименте*, Зборник МС за историју 27, 1983. (Весник је објављивао ред војње по коме је локална лађа за Београд-Земун полазила у 4, 9 и 16 часова, а назад у 8.30, 13 и 19, недељом и празницима из Панчева у 15, из Земуна у 20 сати), *Први воз из Бечкереча*, (5. (17) 9.1893, бр. 35).

⁴¹ Савић Миливоје, *Наша индустрија и занати*, 2. део, 1933, 158; Hauptmann Ferdo, *Oesterreich-Ungarns Werben um Serbien 1878-1881*, Wien, 1952; Dimtschoff Radoslav, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel. Eine politisch-volkswirtschaftliche Studie*, Bamberg, 1894.; Арнаутовић Драгомир, *Историја српских железница 1850-1918*, Београд, 1934; Вучо Никола, *Железнички саобраћај као фактор привредног развоја Србије у 19. веку, 1978, 171-182*; Nestorović Ivan, *Der Aussenhandel Serbiens*, Leipzig, 1913; (Марсел Пруст, *Трагање за изгубљеним временом*: „Леп великодушан воз у један и двадесет два, чије време поласка, у рекламама железничке компаније или уогласима за кружна путовања, никада не бих прочитао, а да моје срце брже не закуца...“: Жак Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, 2007, 23.)

⁴² Петар Р. Трајковић, *Панчево кроз историју* у: Павле Васић, *Уметничка топографија Панчева*, Нови Сад, 1989, н.д. 119. (О доласку првог воза из Бечкереча, који је стигао 5. (17) 9.1893, писао је Весник у броју 35. Претходно је Беч журио да предухитри Пешту и да пре развојачења загосподари шумама, којима је нарочито обиловао источни део Банатске границе, јер је то омогућавало господарење железницом, која је требало да споји половине Војне крајине - Ријеку и Оршаву. Тако је пруга Оравица-Базијаш отворена још 1854, Темишвар-Јасеново 1858, а затим и Беч-Базијаш, чије су продужење биле лађе на Дунаву и Црном мору и којом је цар Фрања Јосиф отпутовао на отварање Суецког канала 1869. године. Потом је, уз низ перипетија, уследило

Као огледало успона привреде Јужног Баната упамћена је индустријска и пољопривредна изложба одржана у Народној башти од 15. августа до 17. септембра 1905. године, по узору на Миленијумску изложбу 1896, као и на сајмове у Лондону, Паризу, Риму...⁴³

Почетком 20. века у Јужном Банату било је око 11000 хектара обрадивих површина, а у Панчеву је тада било три предузећа са око 200 запослених, што је на 21000 становника чинило 0,9 процената, нешто мање него што је у то време имао Нови Сад, а више од осталих градова у Јужној Угарској. По другој статистици, која обухвата и комуналну и приватну индустрију, проценат тзв. индустријског живља износио је већ крајем 19. века око 15% и био већи од Новог Сада, Вршца, Сомбора и Суботице. У исто време, однос мајстора и калфи у Панчеву био је 598:1376, што је изузетак, јер је у Н. Саду (800:1200), Бечкерек (700:1000), Вршцу (600:1000), Сомбору (400:600), тај однос био 1-2 калфе на мајстора, док је у Сенти (600:500) и Суботици (1200:1000) било више мајстора него калфи. Сви показатељи говоре у прилог јаке панчевачке привреде заслужне за снагу таласа на коме су се после развојачења догодиле промене у свим областима друштва.⁴⁴ Панчево, „капија Баната“⁴⁵, војни комунитет од 1894, а муниципални град од 1873, имало је изграђен идентитет града - занатског,

трасирање пруге Темишвар-Оршава, 1871-72, а пет година касније и Карансебеш-Оршава. Поменути железничку везу Панчева и Бечкерек, која је изграђена на предлог Торонталског акционарског друштва за локалне железнице, у саобраћај је предао министар Бела Лукач: И. Спасовић, н.д, 168-170.)

⁴³ Учествовали су излагачи из Панчева, Ковачице, Алибунара, Качарева, Мраморка, Сегедина, Баје, Пеште, Брашова, Темишвара, Арада, Вршца. Изложбу је отворио Милан пл. Зако, тадашњи велики жупан Панчева и Вршца, за време трајања свирали су војна музика и градски оркестар, а број посетилаца био је скоро 105000, па су уведени ванредна паробродска линија Београд-Земун и ванредни возови: Ивана Спасовић, *Благо архива*, каталог изложбе, ИАП, Панчево, 2012.

⁴⁴ Лебл Арпад, *Комунална привреда и грађанске партије Војводине (1887-1918)*, Нови Сад, 1971, 68-70. (У Панчеву је још 1718. подигнута солара, 1719. установљено је бродарско звање, а 1722. индустријалац Кепиш из Пожуна основао је пивару, прву фабрику на јужнословенском простору. За прикупљање пореза у природи изграђен је магацин, а 1727. подигнута је и сувача. Пијачни да одржавао се уторком, а постојала су и четири вашара годишње. Панчевачки мајстори добили су еснафске привилегије исте године када је Панчево постало војни комунитет, 1794. То је значило слободу удруживања по појединим занатима, с тим да главна лада свих заната у Банату буде у Панчеву. У освит наредног, 19. века, развој и успон привреде се настављају, пратећи, скоро укорак са западном Европом, индустријску револуцију. Тридесетих година ничу свиларе, а средином марта 1844. у Панчево је стигао први пароброд који је пловио између Панчева и Земуна. У то време уведен је и поштански саобраћај између Панчева и Темишвара и Панчева и Земуна, касније и телефонски.)

⁴⁵ Никола Милутиновић, *Широм наше отаџбине; Наше вароши - Панчево*, Панчево, 1922, 2011, 4-5. Лука Илић писао је 1855: „Царско-краљевски војни комунитет Панчева лежи на северној обали старог Тамиша, који као да мили, на пола сата хода до Дунава“.

индустријског, трговачког, просветног, културног, административног, судског и полицијског, саобраћајног, медицинског центра. Најближи град Београду једнако је неговао одговорност споне између матице и остатка народа и сопствену разгледницу сачињену од лепих делова: црквених торњева, Народне баште, излога радњи, зграда, улица, трга, дрвореда, обале Тамиша, бродова пуних жита који су одлазили ка Дунаву и других, који су довозили страну робу, возова.⁴⁶

Положај жене

Последице самосталне угарске политике и новина у привреди, друштву и школству одразиле су се и на питање образовања и запошљавања жена. Године 1866. Намесничко веће Угарске донело је Наредбу о посебним женским основним школама, а 1898. донета је прва стална и једина уредба за више девојачке школе и 1911. нова, по којој оне треба да буду устројене не као средње, него као државне женске грађанске школе, са акцентом на националним предметима. У Угарској су почетком 20. века жене раднице у индустрији чиниле 21% свих запослених,⁴⁷ а у Новом Саду⁴⁸ удружење жена-чиновница, основано 1899, године 1906. бројало је чак 1300 чланица.

Судећи по подацима о положају жене у законодавству и у друштву, нарочито у вези са образовањем, у Аустро-Угарској деца оба пола била су изједначена у правима. Стога су се Српкиње из Аустро-Угарске више школовале од осталих сунароткиња. У школу су ишла чак и сеоска деца и то у свом селу у

⁴⁶ Н. Милутиновић, *Широм наше отаџбине; Наше вароши - Панчево*, Панчево, 1922, 2011, 1-111.

⁴⁷ У Чешкој, 40-их година 19. века, прва школа за девојке од 5 до 18 година, коју је основао Карел Славој Амерлинг. Значајне су и Каролина Светла, Елишка Краснохорска, Божена Немцова, Тереза Новак. Прва гимназија за девојке у Средњој Европи, 1890, Минерва гимназија у Прагу (Елишка Краснохорска). Томаш Масарик залагао се за високо образовање жена: „Жена је равноправна са мушкарцем, она је само физички слабија.“ Од 1895. жене се школују и на Карловом (К-Фердинандовом) универзитету, али само као „хоспитанке“, од 1897. на Филозофском, а од 1900. на Медицинском факултету и, од Прве републике, на Правном. Године 1903. основан је Амерички клуб дама, водили су га Каролина Светла, Војтех Напрстек и Софија Подлипска, који су се залагали за увођење машина у домаћинство и едукацију младих. Исте године основан је Женски чешки клуб, који је имао политичку и културну улогу. На другом крају Монархије - слика која још више појашњава престиж Аустро-Угарске: Ленка Басликова, *Положај жене и њихово запошљавање*, Праг, 2007, 18-21.

⁴⁸ У Новом Саду је још 1749. градска бабица Марија Штрајт била прва плаћена градска службеница, а у Панчеву је 13. јуна 1811. наређено да се у сваком штапском месту постави по бабица и већ 23.6.1805. организован је штрајк свиларских радница.

основну, а у граду у вишу девојачку, или учитељску, мали део богатих и у стране заводе, као што је био Српски женски завод Мајке Ангелине у Пешти, или у самостане.⁴⁹ Имућније породице слале су децу и у приватне девојачке школе, институте, лерове и у два српска: Амалије Моро-Терзић и Ане Костић.⁵⁰ Додуше, владало је мишљење да су из школа излазиле више лепо васпитане, него професионално образоване жене, али је то доприносило и њиховој високој националној свести, васпитавању деце, организовању у задруге, девојачка кола, женске конвикте. Такође, и још вештијем газдовању кућом, земљом и радњом, уз већ познате вредноћу и штедљивост. И поред несумњивог буђења жене, Васа Стајић написао је да је „...могла бити царица и краљица, али у Сабор није могла ући, нити је могла бити чиновник.“ Зато је број нешколованих жена остајао велики. О положају српске жене први пут се почело говорити у Новом Саду - у оквиру Уједињене омладине српске и у часопису Матице српске, „Матица“. Орган Уједињене омладине српске, „Млада Србадија“, од почетка, 1870, имао је сталну рубрику *Из женског света*, која је, с позивом на угледање и помак, доносила обавештења о школовању жена и њиховим припремама за рад у јавним службама (администрација, пошта и телеграф, педагогија, медицина), о женским друштвима у Америци, Енглеској, Немачкој, Италији, Швајцарској, Француској и превод одломка из књиге Џона Стјуарта Мила, *Потчињеност женскиња*. Заслуга Уједињене омладине српске је и то што је „женско питање“ у српском народу садржало васпитање и образовање жене као мајке у функцији уздизања читавог народа. Чак је то питање постављано као неупоредиво у односу на морална и политичка, а аргумент за тако високо вредновање налазио се у реченицама: „Матере су биле и остаће главне у васпитању деце... Где је врских матера, ту цветају породице, школе и цркве, општина и држава“. Рани плодови ове борбе за уздизање Српкиња убрзо су сазрели: Народни сабор у Карловцима је 1871, после убедљивог излагања др Јована Суботића и проте крајишког Николе Беговића, у прилог предлога Стевана Д. Поповића, донео одлуку да се и женска деца могу уписивати у учитељске школе, углавном на Сомборску препарандију, све док се

⁴⁹ Исидора Секулић и Аница Савић-Ребац, *Друштвени положај жена у Војводини и почетак њиховог школовања*, Чурић Радослав, *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад, 1961, 5.

⁵⁰ Исто, 9.

не отворе посебне више женске школе, какве су и прорадиле у Новом Саду, Сомбору и Панчеву 1874. године.⁵¹

Међу првим образованим девојкама биле су учитељице, које су заслужне и за даље ширење таласа школовања женске деце. Већином су долазиле из чиновничких и трговачких породица, као и из занатлијских и наставничких, ређе из свештеничких и земљорадничких. Учитељски бракови били су честа појава, а многе учитељице су остајале неудате, издржавајући остатак породице. Иако су образовањем, преношењем знања деци и просветитељским радом после наставе, представљале метафору новог доба и истинског родољубља, неретко су биле „трн у оку“, мета посматрања „под лупом“, злурадих завиривања у приватни живот, сплеткарења и обрушавања неуништивих остатака малограђанштине.⁵² У почетку, учитељице су биле из виших женских школа, примљене из заслуга, или милосрђа, а временом све више са завршеном препарандијом.

У Панчеву је до оснивања виших девојачких школа, било мало учитељица и предавале су само ручни рад.⁵³ Међу њима, биле су и: Јудита Петровић⁵⁴, из Горњоварошке (мешовите) школе; Лепосава Михајловић⁵⁵ из Доњоварошке (такође мешовите) школе; Марија Чора⁵⁶, Милка Курјаковић⁵⁷ и Софија Петровић⁵⁸ из Женске главне школе (која је, уствари, била одвојени женски део Средњоварошке школе). Ових пет панчевачких учитељица корачале су испред свог времена направиле су јединствен наставни план, не чекајући да то учини држава.⁵⁹

⁵¹ *Из женског света*, Млада Србадија, 1870.

⁵² А. Ђуровић, н.д, 409-413, 751.

⁵³ ИАП, Школски фонд, 72/1872.

⁵⁴ Ј. Петровић рођена је 1838. у Митровици, где је 1859. завршила Препарандију код Г. Димића, а онда је скоро 12 година радила као самостална учитељица, да би од 1871. почела да предаје ручни рад. Говорила је немачки и српски и била је удата, али без деце: ИАП, Информатор 22, 1990, 9.

⁵⁵ Л. Михаиловић рођена је 1852. у Панчеву, где је завршила и српску и немачку школу, а затим Вишу женску и Препарандију код Чобића. Запослила се 1.3.1868. и била је неудата: Исто, 9-10.

⁵⁶ М. Чора изабрана је за учитељицу 1872, на место учитеља Симеона Поповића: Исто, 10.

⁵⁷ М. Курјаковић рођена је 1832. у Панчеву, завршила је немачку школу и Препарандију код Чобића, а у Панчеву је радила од октобра 1869. и била је удата и мајка троје деце: Исто, 9.

⁵⁸ С. Петровић рођена је 1822. у Панчеву, где је завршила немачку Главну школу и Препарандију и где је од октобра 1855. до септембра 1871. радила као самостална учитељица. Потом је постала учитељица у основној школи, а онда, од њеног оснивања 1874, и у Српској вишој девојачкој школи: Исто.

⁵⁹ ИАП, Фонд Школског одбора, 90/1872. Исто, 77/1872.

Према Уредби од 17. јула 1872. учитељи и учитељице били су изједначени у платама, али је у пракси било другачије.⁶⁰ О неравноправном и неправедном положају учитељица говори податак да су у Панчеву, у време развојачења, оне зарађивале само 120 форинти, мање од четвртине плате својих колега!⁶¹ Нема сумње да се радило о страху од изједначавања полова, који је прикриван неубедљивим објашњењима да учитељица треба да има мању плату од учитеља јер, ако је девојка, живи с родитељима, или, ако је удата, само доприноси породици, у којој су главни мужевљеви приходи.⁶²

Још нешто одликовало је став према жени: висока очекивања од ње, као чуварке куће и традиције, тиме и народа и државе. Утолико, и онда када је званично била потиснута, жена је имала уплив у доношење одлука. Поред деловања „из сенке“, жена као инспирација и муза и жена вољена као ћерка, девојка и жена, мајка и бака, не дозвољава једнострану приступ историји.

Еманципација се на породице одражавала бројем развода и смањењем величине породице, али приметна је и обратна реакција - да је укидање задруга ослобађало жену и допринело процесу њеног уздизања у друштву. Тековине 19. века сачувале су старо и донеле ново, што је заједно, уз могућност школовања, навело жене на побуну против преосталих стега и неправди. Намеће се закључак да је остварење једног стварало потребу и могућност за осталим женским правима, а да је повећање права жене повећавало њене обавезе.

Лишен националне основе, чији значај није разумео и коју је занемаривао, подредио другим политичким и економско-социјалним ставовима, па чак и оспоравао, левичарски покрет удаљио је циљеве борбе за женска права од традиционалних вредности. Како је временом, после светских ратова, више допринео остварењима тих циљева, постао је синоним ове борбе и надживео је остале приступе. Историјски осврт доказује да је феминизам у данашњем значењу ипак само један крак идеје о равноправности полова. Међу образованим Српкињама 19. и 20. века, које су се бориле за грађанска права сунароткиња, уочљив је дуализам те идеје, у коме превагу има ослањање на породицу и нацију.

⁶⁰ *Историја Новог Кнежевца и околине*, 2004, 305-325.

⁶¹ ИАП, Фонд Школског одбора, 69 и 78/1872.

⁶² Ана Столић, *Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 99-100.

АУСТРОУГАРСКИ ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ У ЈУЖНОМ БАНАТУ

Школство у време укидања Банатске војне границе

Школе на простору данашње Војводине, у време Аустријског (Аустро-Угарског) царства, пролазиле су кроз: клерикални период, период просветитељских реформи (1774-1777), када су постајале државне установе, период до Револуције 1848-49, период Баховог апсолутизма и период од доношења првог угарског Школског закона из 1868, који је допуњен Уредбом о преузимању школа у Војној граници 1871, Уредбом о уређењу српских вероисповедних школа у Угарској 1872. и 27. законским чланком о уређењу школа у Угарској из 1913.¹

У Јужном Банату било је српских школа и за време Турака, у Великом Св. Николи, Великом Бечкереку, Ковину, Липови, Темишвару, Чакову, Чанаду и у манастиру Војловици. Под влашћу Хабзбуршке монархије, у терезијанско време, у Банату је било више разлога за реформе, јер је по школству заостајао за Бачком,² а мрежа српских школа усложњена је после Аустро-Угарске нагодбе

¹ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, Zagreb, 1910, 543-545; М. Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897, 119-120; Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740-1780)*, Сремски Карловци, 1929; Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Матица српска, посебна издања, Нови Сад, 1969, 16; Андрија М. Огњановић, *Војвођанске народне основне школе и њихови учитељи од 1573. до 1774.*, Зборник за друштвене науке бр. 20/58, Матица српска, Нови Сад, 1958, 86; Никола Гавриловић: *Школе у Војној граници, Историја школа и образовање код Срба*, том I, Историјски музеј Србије, Београд 1974, 145; Н. Гавриловић, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини 18. века*, у: *Историја школа и образовања...*, 119-153; С. Костић, *Немачко и аустријско школство у терезијанским реформама, Историја школства и образовања код Срба, књ. 1*, Београд, 1974, 155-162; Митровић Мирко, *О српским школама у Карловачко-варадинском генералату, 1772-1804.*, у: *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1995. 195-198-210; М. Митровић, *Животни пут и дело Срете Пецињачког*, Зборник МС за историју, 30, Нови Сад, 1984, 202-211; F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1883; J. Helfert, *Die Grundung der Osterreichischen Volksschule durch Maria Teresia*, Праг, 1860; J. A. Demian, *Statistische Darstellung des Konigreichs Ungarn und dazu gehorige Lander*, Wien, 1805; *Statistisch Beschreibung der Militargrenze*, Wien, 1805; J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880, 189-215, 237-238; C. B. Hietzinger, *Statistik der Militargrenze des Osterreichischen Keiserthums*, Wien, 1823; *Lehrbuch uber die Statistik der Militargrenze*, Gratz, 1840.

² Војин С. Дабић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у 18. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 38; С. Костић, *Српске основне школе у Банату*, у: *Историја школства и*

1867. и доношења Рескрипта из 1868, од када су конфесионалне општине издржавале своје школе и када је дошло до одвајања девојчица и дечака у до тада мешовитим школама.³ Према закону о народностима 1868, на угарској државној територији призната је само једна народност - мађарска, а службени језик био је мађарски. Закон из 1868. погодио је српско школство због одредби које нису донете на основу привилегија.⁴ По Закону, настава је била обавезна и трајала је шест разреда, тј. за узраст од 6 до 12 година,⁵ а прописано је и три године недељно по 2 до 5 часова тзв. пофторне школе. За Србе у Аустро-Угарској, поред основних, постојале су трогодишње више народне школе, као грађанске, Гимназија у Сремским Карловцима, средње учитељске школе у Сомбору, Пакрацу и Карловцу, (за које је закон донет 1883) и богословије у Сремским Карловцима, Плашком, и Вршцу, као више школе. Више девојачке школе, основане у Новом Саду, Панчеву и Сомбору, остале су једине те врсте, јер је пропао покушај оснивања такве установе у Кикинди, као и негде у Хрватској и Славонији.⁶

Андрија Огњановић⁷ грешни када каже да је Крајина заслужна за стварање српских гимназија, новина и политичких партија, јер су ове раније основане ван територије Границе, а ни Карловачку гимназију, иако се налазила у Граници, није ни основала, ни издржавала војна власт. Ипак, Граница јесте дала значајан допринос борби за очување и ширење српске културно-просветне аутономије у Хабзбуршкој монархији. Високо је цењен и сам школски систем у Граници који је почивао на централизацији, сталном надзору и провери успеха школа и који је после развојачења пренео своја корисна искуства на остале делове Угарске.

Када су царским рескриптом од 8.6.1871. године укинуте Турђевачка и Крижевачка пуковнија, са градовима Сењ, Бјеловар, Иванић, на предлог

образовања код Срба, Београд, 1974, 162-188; Н. Гавриловић, *Реорганизација школства у Војној граници*, у: *Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974, 202-217.

³ Јаков Игњатовић, *Срби у Угарској после Нагодбе, Српска црквено-школска аутономија, Закон о обавезном учењу мађарског језика у основним школама*, у: *Публицистички списи I*, Нови Сад, 1989. 201-249, 249-335, 228-232 (Игњатовић у томе није видео опасност од мађаризације, него потребу да се научи државни језик! Недељни лист, 5-17. 5.1879).

⁴ *Историја Новог Кнежевца и околине*, 2004, 328-329.

⁵ ИАП, Досије Фонда Основне школе Панчево.

⁶ Љубица Ациган, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини у периоду у периоду 1860-1918*, Београд, 1979, 66, 81.

⁷ Андрија Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774-1872. године*, Нови Сад, 1964, 55.

подмаршала Молиларија, команданта Војне крајине, укинуте су конфесионалне школе и претворене у комуналне.⁸ Тиме су сви фондови вероисповедних школа прешли у руке политичких општина, што је потврђено Статутом за школе у Угарској крајини, 16.10.1877. године, који је од 1881. године важио за целу Крајину.⁹ Уследили су: Царско-краљевска Наредба о развојачењу Војне границе 9.6.1872. и XXIII зак. члан од 27.6.1873. године, којим је бивша Граница припојена угарским жупанијама и озакоњена је Уредба о граничарским народним школама. Као верске, остале су само оне школе које су пре Уредбе основале и издржавале црквене општине. У оквиру Прописа о школству и настави донети су и нови Прописи о састављању и издавању школских сведочанстава, које је XXIII трупно дивизијска и војна команда у Темишвару саопштила Магистрату у Панчеву.¹⁰

Слично је било и у Белој Цркви. У вези са законом о укидању Војне границе одлучено је да:

- 1) Општа основна школа траје 6 година, а по њеном завршетку ученици се могу уписати у 5. разред више грађанске школе;
- 2) Постоји право на употребу народних језика по школама;
- 3) У сваком школском срезу потребно је основати најмање једну грађанску школу од 8 разреда;
- 4) Обавезно је похађање школе од навршене шесте године, у трајању од 7 на селу до 8 година у граду;

⁸ *Schulfrage*, Banater Post, 28.4.1872, 5 *Уређење школа у Панчеву*, Панчевац, 15.8.1871, 66; L. Bohm, *Monographie der Panschova*, 494; Мита Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897, 135, 136; Миховил Томандл, *Светислав Касапиновић*, 87-93; Б. Јанкулов, *Прилози за историју Панчева*, 1924, 36,37; Добривој Николић, *Монографија Баната*, 166, 1916; Андрија Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине, 1774-1872*, Н. Сад, 1964, 68-70; *Четврта редовна главна скупштина Магистрата и заступништва сл. кр. вароши Панчева*, од 15, 16. и 17.12.1874, 186; М. Нешковић, н.д, 137.

⁹ Исто. (Тако је дворазредна Католичка основна школа у Панчеву, основана 1865, заједно са осталим вероисповедним школама (српским, евангелистичком), 1873. претворена у општинску. Поводом тога што влада, противно Царском рескрипту од 10.8.1868. године, којим је ујамчена аутономија на црквеном и просветном пољу, иде на то да школама одузме верозаконски тип и напусти комунални, „Застава“ је писала: „Крајино! Крвава хаљино! Дакле то си ти заслужила да један државни надзорник српски језик назива свињарским и чобанским? Зар ти се тиме враћа благодарност за оно, што си толико пута бранила ову државу од азијатских чета? Заиста гадно, заиста недостојанствено!“)

¹⁰ ИАП, Маг. II 2426, 4073, 4131, 5020, *Протест владике Кенђелца против комуналних школа*, Народ, 11.7.1872, 79; *Закон о комуналним школама*, Панчевац, 11.7.1872, 55; Информатор, 21, 1987, 37-84, 93-119; Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Pancsova*, 1925, 152.

5) Укинуте су четвороразредне главне и девојачке школе са наставним немачким језиком.¹¹

Уочи развојачења Банатске границе за школског инспектора у Војној граници именован је Франц Шутаг. Њему подређени били су школски надзорници за поједине регimente. За Немачко-банатску у Панчеву, Лука Рађа, граничарски учитељ и слушалац Бечког педагогијума; за Српско-банатску регименту у Белој Цркви, школски надзорник постао је Захарије Грујић, професор ниже реалке у Митровици; а за Румунско-банатски пук, у Карансебешу, Георгије Шербауер, надучитељ. Ови надзорници припадали су Царско-краљевском граничарском инспекторату Краљевине Угарске, који је заменио Царско-краљевски граничарски школски инспекторат са седиштем у Белој Цркви. Када је инспектор Шутаг посетио Панчево, обећао је да ће основати Српску женску школу, да ће вратити отпуштене у Белој Цркви, „јер су тамо народносне прилике боље, па нема узрујаности као у Панчеву и не треба је ни стварати“. Дана 27.6.1872. године инспектор за Немачко-банатску пуковнију и Тителски батаљон, г. Рађа посетио је српске школе.¹² Тих дана, „Vanater post“ је писао да окружни надзорник за Немачко-банатску пуковнију и Тителски батаљон, Рађа, вређа читав српски народ са „сокачким безобразлуцима“.¹³ Марта 1872. године, за главног школског референта Бачко-банатске границе у Мађарском министарству просвете, изабран је Ђорђе Поповић, уредник „Србског народа“, а за инспектора директорима школа постављен је Димитрије Чобић. Чобић је познат по жалбама панчевачке општине, али Војна команда више није имала утицај на прилике у Банатској граници, а Чобић је био лојалан новим, угарским властима.¹⁴ Овакав систем очуван је до 1876. године, када су граничарске школе подређене жупанијској управи и реорганизоване новим школским статутом Угарског министарства просвете од 16.10.1877. године и законским чланом 18 од 1879. године. За српске вероисповедне школе остали су српски црквено-школски органи управе и надзора, на челу са др Натошевићем, коме су, у Банатској граници, за помоћ

¹¹ ИАБЦ, Фонд белоцркванских школа; Рудолф Штегер, *Бела Црква у периоду Војне границе*, Школство, Информатор ИАБЦ и ИАП, 3, 1964, 57-61.

¹² ИАП, Маг. II/Ш, Панчево, 27.6.1872, Застава, 2.7.1872, 80.

¹³ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Београд, 1991, 206-212; ИАП, Маг. I/Ш, Вршац, 30.5.1872, 2525; Панчевац, 15.5.1872, Vanater Post, 19.5.1872, 8.

¹⁴ Срета Пецињачки, *Српске народне школе у Шајкашкој непосредно пред развојачење Тителског батаљона*, Прилог проучавању нашег школства, Педагошка стварност, 5, 1964, 321.

одређени др Касапиновић и Ђакон Рајић.¹⁵ Савременици развојачења стицали су утисак да је једну, престогу, заменила друга крајност, јер је дотадашњи војни надзор био ревностан, али се односио само на ред и на санитарне прилике у школама, не и на њихово унутрашње уређење,¹⁶ док су нови школски и владини надзорници ретко долазили у школе.¹⁷

Положај учитеља био је уређен према аустријском закону од 14. маја 1869. године,¹⁸ а успостављањем угарске власти дошло је до промена, прво у погледу примања учитеља у односу на време Војне границе. До тада, обављано је тако што је општина, на захтев команданта чете, расписивала конкурс. Право избора припадало је општинском представноштву, које је одлуку прослеђивало команданту регименте на одобрење и проглашење. Са одлуком је била упозната и парохијска канцеларија. После развојачења, пријаве на конкурс упућиване су административном комитету, а краљевски инспектор издвајао је три лица, од којих је министар издвајао једно за учитеља. Учитељи су пресељавани из села у село: из Добрице у Алибунар, из Алибунара у Баваниште, одатле у Ковин.¹⁹ Други пут, поред јављања на расписане конкурсе, биле су и молбе учитеља који су се препоручивали за одређена места. Једна од познатих панчевачких учитељица, чланица Уједињене омладине српске и предавач на Вишој женској школи у Панчеву, Катарина Петковић, тако се огласила молбом Магистрату у којој је тражила место учитељице ручног рада.²⁰ Судајући по писмима упућеним др. С. Касапиновићу, трећи начин запошљавања, вероватно уврежен раније, али веома заступљен у време нове угарске власти у Панчеву, биле су препоруке угледних и утицајних људи, чије је поверење обавезивало на одговорност учитеља и професора.²¹ У току развојачења Банатске границе, Црквена скупштина у Панчеву обавила је 31.10. (12.11) 1872. године избор учитеља, у присуству

¹⁵ Исто. (Српски сабор од 1871. године увео је установу референта у Школску уредбу. Као управник свих српских школа у Угарској потврђен је др Ђорђе Натошевић, а за школске референте изабрани су: за Бачку и Будимску диједезу, Стеван В. Поповић, за Темишварску и Вршачку, Гига Гершић, за Пакрачку и Горњокарловачку, Јован Бошковић. Од свих, 1874. године потврђен је само Поповић, а уместо Гершића и Бошковића дошли су Грујић и Бакић).

¹⁶ Српски управитељи школа у Српско-банатској и Немачко-банатској пуковнији били су управитељи и у румунским школама до 1858, док су немачке имале своје надзорнике. - прим. И. С.

¹⁷ Лазар Николић, н.д, 48-51.

¹⁸ Исто, 138; Добривој Николић, *Монографија Баната*, Панчево 1941, 291.

¹⁹ Николае Пенца, *Монографија општине Владимировац*, Панчево, 2001, 80, 81.

²⁰ ИАП, Маг. II/III, Темишвар, 18.7.1871, 3468.

²¹ АСАНУ, Историјска збирка (ИЗ), *Преписка Светислава Касапиновића*, 13076/4.

омраженог краљевског комесара Мајтењија. Комунални учитељи затим су одржали збор, на коме је проглашено „Среско одељење јужномађарске учитељске задруге“, одакле су послати телеграми: председнику владе Лоњаију, министру просвете Трефору и главном школском инспектору Шутагу. Одговор на жалбе и захтеве учитеља био је очекиван, с обзиром на начин разрешења Границе.²²

Следеће године већ је и онима који су очекивали да је само прелаз из једне у другу власт болан, а да се лоша предвиђања у вези са угарском влашћу у Банатској граници неће и обистинити, било јасно да су комуналисање школа и општа мађаризација међусобно уско повезани.

Од развојачења Банатске војне границе дошло је и до других промена у школству Јужног Баната: поред тога што су вероисповедне школе покомунаљене, отварају се библиотеке и читаонице, стиже штампа, оснивају се певачка и друга слична друштва.²³ Време после развојачења угарска власт сматрала је за прилику да, у новом, „грађанском“²⁴ духу, начини препород школства²⁵.

²² *Варошко представништво*, Панчевац, 2.11.1872, 87.

²³ Василије Ђ. Крестић, *Од развојачења Батаљона до стварања Краљевине СХС*, у: Шајкашка 2, Београд, 1975, 424-427.

²⁴ АСАНУ, ИЗ, *Преписка Светислава Касапиновића*, 13085, Велики Бечкерек, Савиндан, 1893, адвокат Емил Гаврила-Светиславу Касапиновићу.

²⁵ *Развојачење Границе*, Панчевац, 19.11.1872, *Banater Post*, 19.11.1872, Т. С. Виловски, *Моје успомене*, Сремски Карловци, 1907, 146.

Угарска државна политика у образовању и њен одраз на школство Јужног Баната

У области школства, после Нагодбе у Угарској је уведена осмогодишња средња школа, осниване су стручне грађанске школе, реалне и класичне гимназије, подигнуто је образовање наставника, унапређени су универзитети. Поред два универзитетска центра, Пеште и Коложвара, за време дуализма основани су универзитети и факултети у: Загребу, Пожуну (Братислави) и Дебрецину. Школство, писменост и образованост становништва, уз комуникације, тј. копнени саобраћај и телеграф-телефон, као и уз квалитет слободног времена, кроз, нпр., отварање биоскопа, постају еталони друштвеног развоја.²⁶

Крајем лета 1872. године за новог угарског министра просвете постављен је Аугуст Трефор.²⁷ Марта 1873. године Трефор је упутио распис врховним црквено-школским властима свих конфесија, у коме је изразио важност јавне наставе и сопствену одговорност у том погледу, као и разумевање према црквеним властима које желе своје, а не претварање вероисповесних школа у комуналне, јер је и сам сматрао да је најважније да школе буду - добре. Услов, да црквена општина мора сама да подигне и одржава школу, претходним речима одузимао је смисао.²⁸ Огорчен захтевима које је било немогуће испунити, Светозар Милетић називао је српске вероисповедне школе паладијумом против помађаривања, као што су за време Границе биле против католицизма.²⁹ Трефоров наследник Паулер распитивао се да ли Бењамин Калај, као добар познавалац прилика међу Србима и њиховог односа према Монархији, има примедби на тројицу референата задужених за доскорашњу Банатску границу. Калај му је одговорио да јесу чланови Омладине, али како је то сваки Србин у Угарској, свеједно је и утолико боље што ова тројица бар не стоје добро са српском владом, што им је лепа препорука за угарске власти. Министар Паулер појаснио је детаље

²⁶ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, н.д, 518-524.

²⁷ ИАП, Маг. I/III, Панчево, 1.10.1870, 4528, Петроварадин, 1.10.1870, 50099, Темишвар, 27.12.1871, 9, 1872.

²⁸ *Трефор у Панчеву*, Панчевац, 15.4.1873, 30; *Застава*, 20.6. (12.7) 1873, 2.

²⁹ А. Раденић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1868-1870*, у: *Историја српског народа*, V/2, Београд, 1981, 165; Добривој Николић, н.д, 166; Андрија М. Огњановић, н.д, 44, 45; Мита Нешковић, н.д, 127-128; Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, 25; ИАП, Магистрат I/5, Темишвар, 22.10.1871, 5233.

одлука о развојачењу Границе, везане за укидање конфесионалних школа, на шта је реаговао сомборски професор Н. Вукићевић, који је, неспореди предности комуналних школа, изражавао забринутост због угрожавања српског националног идентитета. Подржали су га учитељи окупљени око часописа Мите Нешковића, „Учитель“ (1873-1874) и „Нове школе“ (1875-1879), који су заговарали слободу у настави, бесплатно школовање, повољнији материјални положај учитеља и који су сматрали да конзервативни надзор и управа нису савремени, нити су у интересу школе.³⁰ Сабор је 10. децембра 1892. упутио представку највишој државној власти за потврду Уредбе о српским школама и заводима.³¹ Следеће године, на месту школског подинспектора Торонталске жупаније Д. Скосу је наследио Бела Романец.³² У првој и почетком друге деценије 20. века угарски министри просвете Влашић, Берзевици, Лукач и Апоњи оставили су траг у помађаривању школа.

Угарска је била подељена на жупаније, од којих је свака представљала школски округ, на челу са школским саветом сачињеним од представника црквене општине.³³ Први чланови Школског савета у Сремским Карловацима били су: др Ника Максимовић из Сомбора и др Светислав Касапиновић из Панчева. Од 1870, до смрти, 1887, главни школски референт био је угледни и утицајни др Ђорђе Натошевић.³⁴ Вест о смрти др Ђорђа Натошевића Бабе у Панчево је послао Тоша Бекић, писмом др Светиславу Касапиновићу. Писао је да је та смрт све, не само Србе, дубоко потресла, да је Натошевић, наравно, имао и мана, али много више врлина и да је трајно задужио свој народ. Изгледало ке као да ће бити тешко да се пронађе особа која би заслужила да дође на његово место.³⁵ Поводом смрти Ђорђа Натошевића, септембра 1887, у Панчеву је одржана колегија Српске више девојачке школе, посвећена „оцу новије српске народне школе“.³⁶ Натошевићева достојна замена био је дотадашњи управник Српске учитељске школе, Немања

³⁰ Љ. Ациган, н.д, 11-66.

³¹ Српски сион, 17, 25.4.1893, 261, 262; *Статут СВДШ*, Српски митрополијски гласник, 16, 17, 18, 1892, 251-256, 269-273, 286-290.

³² Весник, бр. 31, 8.8. (20) 1893.

³³ Зоран Вељановић, *Школство Срба у северном Банату од 18. до 20. века*, Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 7, Кикинда, 2010, 161-187.

³⁴ Љ. Ациган, н.д, 86-109.

³⁵ АСАНУ, Историјска збирка, *Писмо Тоше Бекића Светиславу Касапиновићу*, бр. 13076/3, Нови Сад, 11.7.1887.

³⁶ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 1887.

Вукићевић, по чијем педагошком методу се тада радило у школама. Он је већ 20. јуна 1888. дошао у годишњи надзор у Панчево, паробродом из Земуна.³⁷

У Банатској граници постојала је традиција Учитељског дана, који је 1871. године одржан у Панчеву, 27. априла. Уочи овог догађаја образован је учитељски комитет. Војна команда у Темишвару, на основу одлуке Министарства рата, саопштила је Магистрату у Панчеву да на Учитељском дану могу да учествују све школе и сво наставно особље са надлежне територије Границе, без обзира на веру и нацију, да би исказали какве су реформе на пољу граничрског школства. Али када се на молбу за овај скуп надовезала и молба учитеља Стефана Стоичића и Владе Коњевића, да им се одобри одржавање Специјалног учитељског дана у Панчеву, на коме би се проучавали закључци Карловачког конгреса у вези са школством, Команда је одговорила одречно, недопуштајући скуп ван оног који је окупљао учитеље свих националности, а понајмање такав чија је намера била да се разматрају закључци Карловачког сабора.³⁸ На састанку јужноугарских учитеља одржаном августа 1873. године у Белој Цркви, договорено је међусобно саветовање о заједничким интересима и деловању српских учитеља и српског народа, упркос владиним клопкама и против комуналисања и мађаризације.³⁹ Иначе, овај Дан учитеља Јужне Угарске организовао је Деаков клуб, па је у Допису из Беле Цркве за „Граничар“ стајало да је учествовало: „12 српских учитеља, 7 издајника и 5 оних који су натерани да дођу“. Присутствовали су и школски инспектори, Шутаг и Грујић, који су обећали да ће претварање свих школа у комуналне донети нове школске зграде и њихово савремено опремање. Белоцрквански Дан учитеља претходне године је отказан, јер је те 1872. године сличан скуп одржан у Загребу, а на њега су све регименте послале по два делегата и то је било последње заједничко окупљање учитеља из целе Војне крајине. Граничарски учитељи су затим учествовали на Дану учитеља Баната у Вршцу. У исто време, с друге стране Дунава, у Краљевини Србији, Први српски учитељски конгрес одржан је 6.8.1906. На њему су установљени заједнички принципи, договорени са осталим јужнословенским колегама, који су, углавном, примењени

³⁷ Исто, 1888.

³⁸ ИАП, Маг. II/III, Темишвар, 18.7.1871, 3468; ИАП, Маг. II/III, Темишвар, 7.8.1871, 3840; Ф. Милекер, *Историја Банатске границе...* 230.

³⁹ *Дописи из Баната*, 28.8.1873, *Значај састанка јужноугарских учитеља у Белој Цркви („Бојим се Данајаца и кад и поклоне носе“)*, Застава, 15. (27) 8.1873, 95.

тек после Првог светског рата. У новој, јужнословенској држави, пажња учитељима нарочито је посвећена у време диктатуре, када је основано Удружење југословенских учитеља и донет Закон о уџбеницима, због свести политичких кругова о пресудној улози учитеља у стварању националне свести и просвећивању. (Или, како је то исказао још Ликург: „Не чини државу срећном закон већ васпитање. Рђаво васпитани људи не поштују ни најбоље законе“).⁴⁰

У домену надзорне службе било је и спровођење закона. Учитељ је добијао стан на коришћење, обично у школској згради, као и плату у новцу и природи. Поред плате, учитељи су добијали огрев и земљишну парцелу на уживање, с тим што су на земљу морали да плаћају порез.⁴¹ Социјални положај учитеља представља скоро опште место у историји, а његова осетљивост подложна је променама економске (не)стабилности државе До 1873. године учитељска плата износила је десет форинти сребра месечно, уз жито и дрва, а после развојачења повећана је на 16 форинти. У следећем периоду, после развојачења Банатске војне границе, када је „круто милитарно стање замењено је анархијом“,⁴² учитељи у панчевачким основним школама имали су плату од 500 форинти. Уз њу, добијали су и 60 форинти за кирију и три хвата огрева. Током наредних деценија плате наставника су углавном бележиле раст и ретко су биле предмет расправа. Чини се да је питање плата остало у сенци развојачења и примене парламентаризма на дојучерашње граничарске крајеве, јер је покомунаљење школа донело мађаризацију као императив нове власти.

Колико је неминовност развојачења допринела решавању економских, социјалних и просветних питања (исушивања ритова, подизања шума, изградње железнице, отварања тржишта и новчаних завода; укидање кућних задруга, оснивање виших девојачких школа), толико је разоткрила и до тада мање познато лице Крајине, јер је прво учешће на изборима за Угарски сабор показало значај већинског етничког састава становништва. Наличје развојачења представља то што је Угарска, радећи на заокруживању својих историјских територија, радила и

⁴⁰ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*. II, Београд, 1997, 247-315.

⁴¹ *Историја Новог Кнежевца и околине*, 2004, 305-325.

⁴² Лазар Николић, н.д, 48-51. (Сличан утисак имали су и у БиХ после 1918, поредећи администрацију (жељене) Краљевине СХС са оном из (омражене) Аустро-Угарске, под којом су били од окупације 1878, односно анексије 1908: Бранко Ћопић, *Крава с дрвеном ногом*, Београд, 1963).

на њиховој мађаризацији. Прво и најважније средство за остварење тог циља биле су основне школе, у којима је мађарски језик уведен у наставу од школске 1893/94. године, о чему је главни жупан Панчева и Вршца обавестио грофа Чаки Албина.⁴³

У Пешти је још 1873. основано Друштво за помађаривање, док је у Панчеву, поред мађарских културних друштва, основано Друштво за ширење мађарског језика - Грамоново друштво. Мађаризација је настављена увођењем мађарског језика као обавезног у српским и немачким школама⁴⁴, а појачана је колонизацијом Мађара. Члан 7 Закона из 1875. дао је колонистима шестогодишње ослобађање од пореза, а двадесет година касније минимални посед за насеобине износио је 80 јутара, уз доделу шест милиона круна пољопривредницима за куповину земљишта, изградњу кућа, зграда и путева. Новчани заводи опуномоћени су да зајмом од 75% могу да оптерете некретнине колониста, како би ови унапредили своју привреду.⁴⁵ Протезањем Закона о народностима из 1868.⁴⁶ и на бившу Границу, стремило се потпуној превласти Мађара. Школе су подржављене и у њима је појачана мађарска настава⁴⁷, али су методички и педагошки унапређене, специјализоване према потребама привреде⁴⁸ и усложњене. Врхунац мађаризације представља укидање српске црквено-школске аутономије. Наиме, у околностима владавине конзервативних либерала у угарском делу Монархије (од 1910.) и скорог почетка Балканских ратова, уследила је царска наредба од 11. јуна 1912. бр. I 237, којом су стављене ван снаге уредбе о правној заснованости послова Народно-црквеног сабора, Уредба о уређењу црквених, школских и овамо односећих се фондационалних дела грчко-источне српске митрополије, по нацрту Ђорђа Натошевића,⁴⁹ чак и Закон о образовању у народним школама министра за богочест и јавну наставу у Угарској,

⁴³ О томе је главни жупан Панчева и Вршца обавестио грофа Чаки Албина: Архив Војводине, Фонд Министарства просвете, 4038/1895.

⁴⁴ Петар Р. Трајковић, н.д, 121. (Године 1907. уследио је Апоњијев закон, који је учврстио мађарски језик у целокупном јавном животу Угарске.)

⁴⁵ Застава, 7.7.1872; Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку*, Нови Сад, 1961, 87-89.

⁴⁶ Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935, 26-27.

⁴⁷ Б. Јанкулов, *Прилози за историју Панчева*, 1924, 40.

⁴⁸ Петар Р. Трајковић, н.д, 117-119.

⁴⁹ *Из школске самоуправе*, Школски гласник, Нови Сад, 1912, 12, Љубица Ациган, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини у периоду 1860-1918*, Београд, 1979, 11-66.

Етвеша, односно 38. законски члан из исте, 1868. (Школски закон) и Закон о народностима (по коме је мађарски језик службени).⁵⁰

Поред мешања локалних органа власти у рад српских школа, ради помађаривања, нарочито је био опасан Апоњијев школски закон из 1907. године. Фебруара 1907. Алберт Апоњи, министар просвете и председник Угарске независњачке странке, дао је предлог закона који је био уперен против свих народности у сентиштванској краљевини. Једна од одредаба била је уперена против учитеља који не предају мађарски језик. Предлог Закона изазвао је буру код Срба, Румуна и Немаца који су повели борбу у парламенту ради његовог одбацивања, али успех је изостао.⁵¹ 27. законским чланом из 1907. тражено је да се код немађарске деце формира свест о припадности мађарском народу. Претходно је је министар Ђула Влашић 1902. дао налог школским надзорницима да пазе на извршавање 18. законског члана из 1879, по коме је обавезно учење мађарског у немађарским основним школама, па је 1904. министар Берзевици поднео нови законски предлог скупштини, са поштравањем мера о мађарском језику, а 1905. министар Лукач појачао је мађаризацију преко свих школских предмета.⁵² Ватрени заговорник супротстављања тој пошасту, у име епископата Карловачке митрополије, био је владика будимски Лукијан Богдановић. Владикин глас био је снажан подстрек Србима да устану против овог закона, а 30 000 Српкиња дало је своје потписе, укоричене у две књиге, које је др Јован Манојловић, посланик Уздинског среза, однео на скупштинску седницу у Будимпешти и затим одржао незаборавни говор у Угарском сабору, 6. априла 1907. године. Основни српски аутономни закони укинута су поменутом наредбом цара од 11. јуна 1912. године.⁵³

Један од примера који дочарава притисак мађарских власти догодио се 1889. године, када је Инспекторат вратио план часова музике у Српској вишој девојачкој школи, јер није био написан на мађарском језику, уз захтев да се убудуће и сви важни појмови уче на том језику. Тада је и Државна гимназија

⁵⁰ *Основа законска за народне школе у Угарској*, Школски лист, Сомбор, 1868, бр. 13, стр. 241-243.

⁵¹ Браник, 32, Нови Сад, 11. (24) 2.1907.

⁵² Радослав Чурић, н.д, 116.

⁵³ Српски митрополијски гласник, 16, 1912, 233-237.

одбила да прими позив и 28 улазница за Светосавску беседу код „Трубача“, 14/26. јануара 1889. године, због тога што није написана на мађарском језику.⁵⁴

Изражена у бројкама, мађаризација је изгледала овако: од 1869. до 1890. проценат пораста припадника лутеранске вере био је 803, 7 у Белој Цркви, а 870% у Карансебешу. Или, у демографским параметрима: прираст становништва у Панчеву био је 0,7 Срба и 125,5 Мађара, а у Белој Цркви 7,3 Срба и 105,5 Мађара.⁵⁵ И статистика на нивоу целе државе потврђује сазнања и утиске о мађаризацији, јер је на почетку 20. века удео у броју становника Угарске био следећи: 38,6% Словена, 31,7% Мађара, 22,7% Немаца, 6% Румуна, а број школа: мађарских 560, српских 157, немачких 120, румунских 41.⁵⁶

Предшколско образовање

У Банатској граници постојале су и предшколске установе⁵⁷, а отварање српског забавишта у Панчеву, Војна команда одобрила је 22.12.1870. године. Наиме, пензионисани учитељ Петер Михајловић, подржан од Панчевачке главне школе, сматрао је да треба да отвори забавиште за српску децу са српским наставни језиком, без обзира што је већ постојало забавиште Елеоноре Давид за српску и немачку децу. Елеонора Давид основала је своју приватну школу за малу децу 1868. године. Настава се одржавала на немачком језику а предавале су власница и њена ћерка. Оне су држале говорне вежбе, вежбе посматрања и размишљања, приказивање појединих ствари помоћу обичних линија, штапића и коцки, игре за обликовање тела и духа, разне телесне вежбе, училе децу песме и цртање. Ова школа је била једна врста забавишта а 1869. године Елеонора Давид имала је 26 деце, 12 девојчица и 14 дечака. Приказано по вероисповести било је 12 деце католичке, 11 евангелистичке и 3 православне вере. Поодмакла у

⁵⁴ Борис Матијевић, *Рад Мите Топаловића у Српској вишој девојачкој школи у Панчеву*, Информатор ИАП, 24, 1995, 114.

⁵⁵ Владимир Маргани, *Помађаривање у бившој Банатској граници*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. 8, 1935, 142-151; Василије Ђ. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник 1, Београд, 1987, 103.

⁵⁶ И. Божић и др, *Историја Југославије*, Београд, 1973, 364.

⁵⁷ Забележено је постојање приватних забавишта од 1846. у Панчеву и од 1847. у Белој Цркви: Ана Гавриловић, *Настанак и развој предшколских установа у Србији*, у: *Србија у модернизацијским...*, 305-316.

годинама, она је своју школу за малу децу или забавиште 12. новембра уступила својој ћерки Марији Станд.

Петар Михајловић се пензионисао после 30 година учитељске службе. Годишња пензија му је износила 240 форинти. Услед велике скупоће овај износ није био довољан за покривање животних трошкова његове породице, па је ради стицања додатне зараде одлучио да отвори прву српску приватну школу за малу децу.⁵⁸

Одлуком Генералне команде одобрено је и Амалији Ванер да за децу предшколског узраста држи једну врсту припремне школе, а за децу која су прерасла школу једну радну школу (Arbeitsschule). Ванер Амалија поднела је Магистрату списак од 35 ученица који садржи њихова имена, године старости и занимање њихових родитеља. Како сама наводи у молби, родитељи свих класа и народности поверили су јој своју предшколску децу и девојчице које су прерасле школу. Из списка се види да су то девојчице од 4 до 6 година старости и од 13 до 15 година. Ове млађе девојчице подучавала је према програму установе за чување мале деце, а старије је подучавала женском ручном раду.⁵⁹

Поред ових, постојало је и забавиште Марије Хофман, супруге учитеља Кристијана Хофмана. Оно је отворено 1870. године, а радило је по систему Фридриха Фребела, дакле с пружањем одговарајућих активности које доприносе јачању духа и тела код деце⁶⁰.

Прва предшколска установа у Јужној Угарској било је чувалиште у Суботици, основано 18.9.1843, које је радило лети од седам, зими од осам сати. Време је било испуњено разним садржајима: играма у песку (око сат и по, после чега је редар прегледао да ли су опрали руке), учењем (око једног сата) и др, до 11 сати, а затим, после ручка, деца су долазила на још два сата (14-16). А прво српско забавиште отворено је 22.12.1885. у Сомбору, заслугом Олге Павловић (касније и у Великом Бечкереку (1891), Новом Саду (1901/2), Ади (1902/3)).⁶¹

⁵⁸ ИАП, Маг, Милан Тодоровић, Елза Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 14-16.

⁵⁹ ИАП, Маг, 3035 од 31.5.1859.

⁶⁰ ИАП, Маг, 555, 1870.

⁶¹ Милена Вучетић, *Сто година предшколског васпитања у Војводини*, Предшколско дете, Београд, 1972, 1.

Исте, 1885, у Панчеву је отворено прво државно забавиште, у коме је као забавиља радила Адами Вилма. После доношења 15. законског члана из 1891, по коме су општине биле дужне да отворе забавишта, а деца обавезна да их похађају, у Панчеву су 1892. отворена још два, са забавиљама Месарош Розом и Коршош Ирмом.⁶²

Предлог Закона о забавиштима из 1890, по којем је требало да се мађарски учи у свим немађарским забавиштима. Упркос противљењима, угарска влада изгласала је 15. законски члан 1891. о установљењу забавишта и чувању мале деце. Према том закону свака општина била је дужна да отвори и издржава своје забавиште. Уколико су општини недостајала материјална средства, држава је оснивала забавиште у којем су сва деца, без обзира на верску припадност, учила на мађарском језику. Забавишта су похађала деца од 3 до 6 година.⁶³ У Уредби је, између осталог, захтеван месечни преглед рада, по коме су свакога дана деца имала окупљање, слободна бављења, шетњу, учење песмица и молитви, проверу личне хигијене. Уведен је и Надзорни одбор забавишта и уточишта, која су сврстана у две категорије: при основним школама и чувалишта. Вредан допринос дали су Михаило Фрашковић, који је 1881. основао забавиште у Вршцу и донео програм *Градиво за разна занимања Српчаци* и Милан Стојшић, професор Учитељске школе у Сомбору, који је писао да је „улога забавиље да деци сав рад у забавишту буде лак и мио, а њено понашање материнско“. Такође, да тај рад обухвати: кретање тела, гимнастику с певањем, само певање, забавне игре, разговор, цртање, бројање, приповедање, ручни рад.⁶⁴

Ионако појачана брига око хигијене и здравља, за коју је био заслужан др Љубомир Ненадовић, била је још израженија у погледу рада забавишта. Уколико мере превентиве нису биле довољне, уследило би затварање забавишта, као што је и било у лето 1893, због дифтерије.⁶⁵

⁶² Милекер, *Историја Панчева*, 1925, 178, Мар. II, 2871/1852, 204/1863, 4618/1853, 1856, 3447 и 6183/1869, 4937 и 5180/1870; G. Schwalm, *Geschichte der evang. Kirchengemeinde A.C. in Pancsova*, Pancsova, 1918, Н. Милутиновић, *Широм наше отаџбине*, Београд, 1922, 53.

⁶³ *Историја Кањиже...*, 325-326.

⁶⁴ А. Гавриловић, н.д, 305-316.

⁶⁵ Весник, 15. (27) 8.1893, бр 32.

Душан Стојшић, учитељ из Сенте, члан Школског савета, установио је Стручну учитељску анкету, која је 29. јуна наредне, 1903, донела Правилник за забавишта.⁶⁶

Док су забавиље имале четири разреда грађанске, или више девојачке школе, двогодишњу учитељску школу за забавиље и испит, учитељска школа за учитељице трајала је две године дуже. Учитељско друштво панчевачко реаговало је против тога што су забавиље називале неправдом то што имају плату само 1200-2100 ф, а учитељице 2400-5000. Одговорено је да то, по њиховом образовању и по начину рада јесте различито, али да забавиље раде са сасвим малом децом и да је тај посао најодговорнији. Председница Софија Јанковићевћка тражила је и да удате учитељице и забавиље имају исти дневницу као и неудате, а не пола, јер то што зараде дају на послугу, за одржавање куће, а и погађа их скупоћа.⁶⁷ Улога „забавиље“ виђена је тако да она покаже матерински однос, с изграђеном послушношћу детета као највишем исходу васпитања. План рада с децом обухватао је науку хришћанску у вези са првим основама моралног васпитања, корисна знања у вези са српским језиком, пословна занимања у вези са цртањем и игре у вези са певањем, гимнастиком и рачунање.

Поред приватних и државних, постојала су и српска вероисповедна народна забавишта, при задругама, која су представљала противтежу мађаризацији. Када су власти прогласиле задруге за приватне установе, оне су забавишта уступиле црквеним општинама, па су црквене власти прописале градиво: појање (Рождество и Витлејеме, Славни граде, Христос воскрес итд), наставу у вери и српски језик (у оквиру кога су деца упознавана са годишњим добима и деловима дана, лепим понашањем, бићима и предметима у кући, телом, називима ствари и животиња на мађарском). Поред ова три предмета, време су испуњавале и игре уз песме: *Полетела мала ласта, Скаче врабац у колу, Паун пасае, У колу се вртимо, Ја посејох лан, Ој травице ситнице, У походе овај час, Како оно, како оно мак сеју, Добар вече госпо...* Такође и неме игре: *Прстенка, Сакривање рупца, Жмуре, Путем иде девојчица, Поиграј нам, Павле, Да плетемо танац, Покрај пећи цица плела, Игра коло*. Обавезне и омиљене биле су песме: *Ми смо мали ђаци у веселој башти, Мили, мили мали мравак, Ја сам Србин, српски*

⁶⁶ *Белешке, Седница Народно-црквеног школског савета, Школски лист, Сомбор, 1903, 78.*

⁶⁷ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких, 13.7.1921.

син, Весело сам дете, Мио је цветак, Лети пчела, Голуб седи на стрејици, Ја сам мала Српкиња, Ђиха, ђиха, четир ноге, Благо нама птицама, Хајд на ноге, хајд у школу, Ми смо деца весела, Ал се небо осмејива, Ја сам млади занатлија; декламације: *Ја сам мален и нејак, Лутко моја, луткице, Мали Јова, Из дивнога српског јата, Страшљивац, Мај, Коњаник, Драга децо, ето, дошло нам је лето, Добро јутро, стрина Пело.* Деца су подучавана и ручним радовима, радила су гимнастику и осмишљавала сама игре уз помоћ играчака... Намештај је обухватао: Слику св. Саве, или Исус благосиља децу, Сто са столицом за забавиљу, столове дугачки и клупе за децу, мале столице, сто за показивање предмета, стаклени орман, нишан за убацивање лопте, орман за остављање дечјих јела, постеле, чаше и бокале, кантице, сто са лавором, сунђере, отираче за ноге, рафове.⁶⁸

С обзиром на невелики одзив породица и на краће школовање васпитачица у односу на школовање учитељица, свест о значају забавиља, које се баве децом у њиховим првим годинама и чија је улога у васпитању, уз родитељску, пресудна, није била довољно висока. Ипак, доношење Уредбе за забавишта указује на вољу аустроугарске власти да први ниво школског система подмири потребе најмлађих, њихово чување и упознавање са основним појмовима и вредностима. У том смислу, коришћени су цртање, музика, игре које поспешују моторику детета и његову социјализацију, дидактичке играчке, сликовнице чији садржај се кретао од песмица Чика Јове Змаја, преко бајки, басни и других народних прича, до верских и родољубивих тема. Деца су из забавишта излазила зрелија, са спознајом о себи, породици и друштву, променама у природи, спремна за полазак у школу.

⁶⁸ *О забавиштима-Угарска*, Женски свет, 1908, 10.

Основно образовање

Осамдесетих година, после развојачења и у време успостављања угарске власти, у Панчеву је било пет школа: у Горњој вароши мешовита четвороразредна српска основна школа, у Средњој вароши четвороразредна српска основна школа са четири мушка и четири женска одељења, у Доњој вароши мешовита троразредна српска основна школа, затим шесторазредна немачка основна школа за женску децу и шесторазредна немачка основна школа за мушку децу.⁶⁹ Од 1884/85. није постојала више ниједна српска вероисповедна народна школа.⁷⁰ Свечана предаја комуналних школа у државне руке извршена је 1. јануара 1900. године. Од тога дана држава је плаћала све трошкове за издржавање школа, па и око њиховог пресељења. Тако је 1. јула 1903. склопљен шестогодишњи Уговор између државе, у име које је потписник био краљевски помоћни надзорник, Фараго Јован, и Црквене општине, о изнајмљивању школских просторија за смештај Горњоварошке и Доњоварошке школе. Прва је смештена у Јабучкој улици бр. 1308, код Преображењске цркве, а друга, која је поседовала две собе за школу, један двособан стан, кухињу, комору и собу за послужитеља, у Старчевачкој улици бр. 2114. Средњоварошка основна школа налазила се поред католичке цркве.⁷¹ На седници Сената 9. маја 1910. одлучено је да ће град плаћати држави 28000 круна годишње на име доприноса за издржавање подржављених основних школа и забавишта. Држава се обавезала да ће потпуно издржавати школе, укључујући и плате и пензије за запослене, трошкове за огрев и осветљење (које је у то време и електрифицирано) и подизање и издржавање школских зграда.⁷²

И друга места Јужног Баната имала су дугу школску традицију. Школа у Гају била је од 1872. комунална, а према подацима из 1905. имала је 278 ученика: 166 мушких, 112 женских, док их је у пофторној било 106: 58 мушких и 48 женских ђака.⁷³ Илустрацију сеоских школских прилика у Јужном Банату

⁶⁹ ИАП, Досије Фонда Основне школе Панчево.

⁷⁰ Јован Поповић, *Српске народне школе у Панчеву*, Загреб, 1900.

⁷¹ Архив Војводине, Фонд Министарства просвете, 34862/1907.

⁷² ИАП, Фонд Школског одбора, 50/1923.

⁷³ Ф. Павковић, *Банатско село - друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 305-306.

представља запис о Баранди, из средине 19. века. Тамо је постојала школа, покривена набојем и трском, коју је подигла и издржавала општина. Годишња плата учитеља износила је 100 форинти сребра, уз плаћене стан и огрев. Број ученика оба пола био је 100.⁷⁴ У Ковину, српска школа се помиње у попису школа из 1767, а немачка је отворена две године касније.⁷⁵ У ковинској основној школи од 1881. радила су посебна одељења на немачком, српском и румунском језику, а од 1885. године и на мађарском. Тих година школовање је продужено са три на шест година, тако да се прва три разреда учило на матерњем, а друга три на мађарском језику и тако све до 1920, када је уведена настава на српском. Поред редовних одељења основне школе, од 1885. при овој установи радила је и троразредна занатска шегртска школа.⁷⁶ Основна школа у Ковачици до 1872. радила је према војнограничарским, а од тада, до 1918, према угарским школским прописима, плановима и програмима. Имала је четири разреда основне и два продужне (пофторне) наставе. Од уласка у састав Краљевине СХС и школске 1919/20. године, постале је шесторазредна основна школа.⁷⁷

Бела Црква је 1839. имала једну тривијалну, једну главну и једну девојачку школу, са четири вероучитеља, шест учитеља, једним учитељским помоћником, једном учитељицом и једном помоћницом. Исте године на територије Немачко-банатског граничарског пука, Илирско-банатске регименте, Илирско-банатског батаљона и војних комунигетета било је 109 школских зграда.⁷⁸ У периоду до 1871. у Белој Цркви постојале су: државне: Главна немачка основна школа са 4 разреда и Девојачка основна школа са 3 разреда; а у обе је било 877 ученика, 5 учитеља и 3 учитељице. Постојале су и општинске школе: Српска национална школа са једним, па са два разреда, два национална учитеља, и преко 100 ученика; затим Румунска национална школа са 1-2 разреда, једним националним учитељем и мање од 50 ученика; као и Српско-румунска мешовита школа за девојчице са два разреда, једним српским учитељем, 110 ученица. Такође и Нижа реална, до

⁷⁴ *Опис места Баранде*, Јавор, 1880.

⁷⁵ Тибор Галамбош, *Развој основног образовања у Ковину*, Информатор ИАП, 24, 1995, 7-50; Д. Ивановић, н.д, 3.

⁷⁶ ИАП, Фонд Основне школе „Ђура Јакшић“, Ковин.

⁷⁷ ИАП, Фонд Основне школе „Младо поколење“ из Ковачице.

⁷⁸ Никола Гавриловић, *Стање школа на територији Немачко-банатске регименте, Илирско-банатског батаљона и војних комунигетета на крају школске 1839. године*, 126-141, Дарко Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858.)*, Београд, 2006, 3.

отварања Грађанске 1871. и Специјална за Војну границу, до 1871.⁷⁹ Осморазредна грађанска школа у Белој Цркви, основана 1871, укинута је већ 1874. због недовољног броја наставника, а септембра те 1874. отворена је Државна женска школа са четири разреда. Октобра 1875. отворена је Државна виша гимназија и основан је школски инспекторат.⁸⁰ У околностима развојачења Банатске границе, преглед школске мреже у Белој Цркви изгледао је овако: Државне основне (Главна немачка и Девојачка школа); Општинске (Српска национална, Румунска национална, Српско-румунска школа за девојке); Приватне (Девојачка за одрасле девојке и Течај за изучавање гимназијских предмета); Недељне школе за продужену наставу при државним и општинским школама. Нижа реална школа, прва средња приватна школа, основана је 1868. године, али јој Војна команда није дозволила јавност рада; а Региментска школа је, као и она у Карансебешу, крајем школске 1871/72. године укинута, и њихови питомци су, према способности, ушли у Кадетску школу у Темишвару, или у припремне школе у најближој инфантеријској регименти. Година 1872, преломна за Банатску границу, донела је укидање.⁸¹

Током последњих деценија деветнаестог и првих двадесетог века, у Белој Цркви су школске књиге вођене на мађарском језику, иако су школе биле прилагођене националном саставу становништва: Белоцркванска немачка окружна потпуна мушка основна школа, Белоцркванска краљевска мађарска мушка основна школа, Белоцркванска комунална народна основна школа с румунским језиком, Белоцркванска немачко-мађарска (мађарско-немачка) комунална основна школа, Белоцркванска комунална румунско-мађарска (мађарско-румунска) основна школа. Друга прилагођеност времену и становништву уочљива је с постојањем Белоцркванске мађарске краљевске државне женске школе и женских одељења у Белоцркванској државној основној школи и у Белоцркванској српско-мађарској школи. То нису биле засебне зграде, него одељења са одређеним наставним језиком. И у дневнику женског одељења Комуналне основне школе на српском наставном језику, за школску 1899/1900.

⁷⁹ Рудолф Штегер, *Бела Црква у периоду Војне границе, Школство*, Информатор ИАБЦ и ИАП, 3, 1964, 57-61.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ ИАБЦ, Фонд Магистрата, 55/1872.

годину, у коме је било 38 девојчица српске националности, рођених 1890-1894, евиденција наставних предмета, успеха ученица и изостанака вођена је на мађарском језику. Изучавани су следећи предмети: веронаука и морал, говор и разумевање, читање (српски језик), мађарски језик (граматика), мађарски језик - правопис, математика, геометрија, географија, историја, грађанска права, познавање природе и хемија, краснопис, певање, цртање, физичко васпитање, писање састава, домаћа лектира, ручни рад, економија. Поред свега тога и изведене просечне оцене, односно општег успеха, оцењивани су: владање, мотивисаност и залагање, напредовање, исходи.⁸² (Савремена методика посветила је пажњу овим појмовима као новини и помаку, а они су пре више од века постојали у аустроугарском школском систему. - прим. И. С.)

Средњошколско образовање

Гимназије, чија диплома је је у Хабзбуршкој монархији већ у 18. веку била неопходна за наставак школовања на универзитету, а често и сама довољна за чиновничку службу, развиле су се под утицајем модерних педагошких идеја, али и политичких и државних потреба.⁸³ С друге стране, управо у таквом, социјално раслојеном и национално хетерогеном друштву у Хабзбуршкој монархији средњошколско и високо образовање било је доступно само малом броју младих, углавном потомству друштвено и економски привилегованог становништва.⁸⁴ Као својеврсни „сурогат“ за гимназију, намењен превасходно деци мање имућних трговаца, занатлија и земљорадника, крајем 19. века у школски систем Аустро-

⁸² Историјски архив Беле Цркве (ИАБЦ), Фонд белоцркванских школа, Дневници рада.

⁸³ Српско грађанство у Хабзбуршкој монархији брзо је схватило значај гимназија за образовање националне елите. Већ у првој половини 18. века карловачки митрополит Мојсеј Петровић основао је на свом двору рускословенску школу, која је одговарала тадашњим средњим општеобразовним школама у Угарској. Прва Велика српска православна гимназија основана је у Сремским Карловцима 1791, а друга у Новом Саду на празник Светог Саве 1810. Током 19. века родитељи из различитих друштвених слојева и етничких група Аустројског царства (Аустро-Угарске) све чешће су одлучивали да своју децу упишу у гимназије. О томе најбоље сведочи податак да је тридесетих година 19. века само на подручју Угарске гимназије похађало више од 20000 ђака: Биљана Шимуновић-Бешлин, *Куда ћемо нашу децу ђаке, у: Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, 2007, 238-241. М. Kraul, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980*, Frankfurt am Main 1984, 11. G. В. Cohen, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria*, Purdue University Press, 1996, 249, 253.

⁸⁴ Исто, 264.

Угарске уведене су такозване грађанске школе.⁸⁵ Навикнут на име гимназија, свет с обе стране доњег тока Дунава није ценио школе које су друкчије називане“.⁸⁶

Гимназија у Панчеву потиче од Ниже и Више реалне школе (1851/52-1862/63: Царско-краљевска нижа реалка (К.к. Unterrealschule), 1863/64-1871/72: Царско-краљевска виша реалка (К.к. Oberrealschule), 1872/73-1880/81: Угарско-краљевска државна виша реалка), а од 1881/8. до 1918/19. има и у називу ранг гимназије: Угарско-краљевска државна реална гимназија (од 1888/89: У.к. државна виша гимназија). Уз постојање у Краљевини (СХС) Југославији, за време окупације током Другог светског рата и у ФНРЈ-СФРЈ, Гимназија постоји до данас, а од 1958. носи име Уроша Предића.⁸⁷

После завршене гимназије деца су најчешће уписивала сегедински Лицеј, или београдски.⁸⁸ Међутим, крајем 19. века, међутим, увиђа се да друштвеном и привредном развоју никако не погодује чињеница да су гимназије „одвратиле омладину од привредног живота и пробудиле у њој амбицију за државном службом.“⁸⁹ Како је продор капитализма и либералне економије донео и оснивање фондова за школске стипендије, Јаков Игњатовић писао је да се тиме чини грешка, јер се многа деца ускраћују за успех у занатству, које је, упркос индустријализацији, незаменљиво.⁹⁰ У банатском делу Угарске, прва занатска школа основана је у Ковину, 1893. године, као трогодишња, мешовитог типа.⁹¹

⁸⁵ Биљана Шимуновић-Бешлин, н.д, 238-241; М. Вандлић, Грађанска школа код нас и на страни, Београд, 1935, 2-4.

⁸⁶ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд, 1990, 30-32. (Такав култ класичног образовања негован је у Немачкој, Француској и Италији: А. Асман, *Рад на националном памћењу. Кратка историја немачке идеје о образовању*, Београд, 2002, 27-28, 70, Биљана Шимуновић-Бешлин, н.д, 238-241.)

⁸⁷ Информатор, 22, 1990, 22-24, 96-97. (Према одобрењу одељења стручног рачуноводства Министарства рата, половина трошкова, нпр. Више реалне школе у Панчеву, објављених у Извештају школе за период 1.10.1870. - крај децембра 1871. године, рефундирана је из Граничарског имовинског фонда. Ти трошкови подразумевали су и списак стипендиста, међу којима се издвајао и Михаило Пупин, чија је стипендија затражена од школских власти из Прага, износила 100 гулдена годишње: ИАП, Маг. II/III, Темишвар, 19.10.1871, 5125; Маг. II/IV 4036, 10.9.1872; М. Пупин, *Са пашњака до научењака*, Београд-Нови Сад, 1979, 38, Душко Ковачевић, *Политички и просветитељски рад Васе Живковића (1819-1891)*, 1986, 26; Панчевци нису заборављали ни своје школске добротворе. Црквени одбор, поштујући жељу из тестамена, преко црквено-школске општине, обавестило је Магистрат да ће на гробу Томе Сандуловића подићи споменик. Износ од 1500 форинти издвојен је из Сандуловићеве завештане масе: ИАП, Маг. II/III, Панчево, 6.5.1872, 2350.)

⁸⁸ Информатор, 22, 1990, 22-24, 96-97.

⁸⁹ Исто; Марјановић Чедомир, *Образовање женскиња и наше средње школе*, Београд, 1906.

⁹⁰ Ј. Игњатовић, *Положај Срба занатлија и трговаца у Угарској, На занат, Публицистички списи* 2, Нови Сад, 1989, 233-246, Недељни лист, 14-26.7.1879.

⁹¹ ИАП, Досије Фонда Школе ученика у привреди мешовитог типа у Ковину, 1902-1958.

Приватне математичке науке проучаване су код Рајића у Панчеву.⁹² У овом граду основан је и Педагошки курс, а у Белој Цркви Васпитачки завод, који су похађале и девојке.⁹³ Неколико учитеља завршило је „препарандију“ у Панчеву (Нижа реалка, основана 1851.) и у Карансебешу. Те „препарандије“ су, у ствари, први, други и трећи разред вишег одељења нормалне школе, у којима су се ученици оспособљавали за наставнике. Од предмета, имали су: веронауку, Библију и Јеванђеље, читање, немачки језик, науку о језику, правопис, методiku и основна начела наставе (опште појмове из образовно-васпитне делатности), дужности поданика, писмене саставе и опис земље, рачун, краснопис, цртање и певање са свирањем на оргуљама.⁹⁴ Услов за упис на Препарандију био је: да су ученици успешно завршили бар два разреда Ниже реалне школе, или гиманације, да су напунили 16 година, да поседују лекарско и уверење о моралном владању и доказ о музичкој склоности. Школска година трајала је од 1. октобра до 15. августа, с тим што је први семестар трајао до 25. фебруара, а други почињао 1. марта. Оцене су биле у распону: од „одличан“, преко „добар“ и „слаб“, до „недовољан“. Свршени ученици добијали су сведочанство да су оспособљени за учитеље трогодишњих градских главних школа. Обавезни предмети били су: веронаука с библијском историјом, општи појмови из образовно-васпитне делатности, наука о језику, рачунање, краснопис, цртање и певање са свирањем на оргуљама. Средином 19. века многи банатски учитељи, који нису имали довољну спрему и учитељски испит, полагали су летњи течај од 5-6 месеци у Вршачкој препарандији. Немачка католичка препарандија у Вршцу измештена у Сегедин и тамо спојена с већ постојећом учитељском школом.⁹⁵

Успешно завршен течај омогућавао је кандидатима да раде као учитељски помоћници најмање годину дана, ако су у међувремену напунили 20 година, могли су да полажу испит за стицање звања сталних учитеља, после кога су, по препоруци школског директора, поново полагали, сада пред надлежним

⁹² АС, МПс, 276/1840, Д. Ивановић, н.д, 18.

⁹³ Срећко Милекер, *Историја Банатске војне границе*, Панчево, 2004, 141.

⁹⁴ Информатор, I, 37-71, Д. И, н.д, 18.

⁹⁵ Н. Гавриловић, *Вршачка учитељска школа у доба Српског војводства и Тамишког Баната (1849-1860.)*, Вршац, 2006, 11-25, 39-80; Грозданка Гојков, *Школство у Банату, у: Банат кроз векове*, Београд, 2010, 884-886.

конзисторијам. Тек након тога добијали су сведочанство са назнаком: „може се препоручити за учитеља“. Стални учитељи били су ослобођени од војне обавезе.

Најстручније школе за образовање учитеља у Хабзбуршкој монархији биле су сомборска Норма и Препарандија у Сентандреји пресељена у Сомбор 1816. године.⁹⁶ Услов за упис Учитељске школе било је то да кандидати буду здрави, имају навршених 15 година и четири разреда реалке, или грађанске школе. Захваљујући Препарандији у Сомбору, све више су се увиђали важност похађања виших девојачких училишта и, уопште, образовања женске деце, као и то да је школа темељ ваљане државе. У граничарске и остале српске школе долазили су све образованији учитељи оба пола, који су углавном користили тада чувени Вукићевићев метод.⁹⁷ Сомборској препарандији биће посвећено још пажње, у вези с девојкама које су је похађале, а пореклом су биле с простора Банатске границе.

Учитељске школе које су постојале у Карловцу и Пакрацу спојене су у једну, Горњокарловачку, која је радила по истом програму и плану као сомборска.⁹⁸ Према дипломама наставника, у српским срединама у Хабзбуршкој била је уврежена подела наставника на препарандисте и богослове. Мало где се наилазило на свест да је свеједно да ли је Богословија или препарандија, и да је штета што се, уместо да су сложни, учитељи разилазе свако на своју страну.⁹⁹ За богослове који су радили као учитељи, важило је, осим за оне из другог одељења Богословије, да су крућег понашања према деци, да се веома труде око науке, али не и око васпитања. Препарандисти су их поцењивали, мада је и њихова гордост

⁹⁶ Јаков Игњатовић, *Мемоари*, Нови Сад, 1989, 5; Д. Ивановић, н.д, 16. (Доласком Уроша Несторовића за врховног инспектора свих српских, румунских и грчких школа у Монархији, 1812. године, основане су две препарандије: српска, у Сент-Андреји, која је 1816. премештена у Сомбор и румунска, у Араду. Како то није било довољно и како, због удаљености, није задовољавало потребе граничарског становништва, на предлог карансебешког проте Јоана Томића, основан је летњи препарандијски течај у Карансебешу, који је трајао по три месеца током три године, почев од 1820. За финансирање течаја предвиђен је посебан фонд од добровољних прилога у цркви. Већ од 1824. руковођење је препуштено Карловачкој митрополији, док је од 1836, по наредби Банатске генералне команде у Темишвару, седиште школске дирекције премештено у Белу Цркву, где су пресељени и препарандијски течајеви. У Вршцу је 1852. основана Немачка учитељска школа, чије устројство је прописала Земаљска школска управа у Темишвару. Њену основу је чинила Главна нормална школа, или Нижа реалка, која је трајала три године, а целокупно школовање, које је укључивало и двогодишњу Препарандију, пет година.)

⁹⁷ Иван М. Поповић, *Неколико речи о важности похађања виших девојачких училишта, Извештај о СВДШ у Сомбору за 1889-1890*, Сомбор, 1890, 3-6.

⁹⁸ Љ. Ациган, н.д, 11-66.

⁹⁹ Светолик Ранковић, *Сеоска учитељица*, Београд, 1962, 82.

била без основа, јер се сами нису довољно бавили школом, више политиком и општинском самоуправом, па су им се деца понашала извештачено - у опхођењу и по томе што се праве да знају и када не знају. Њихови ђаци су често деловали препадно.¹⁰⁰ Положај професора, који су често били свестрани и, у својим срединама, утицајни људи, био је повољнији од положаја учитеља; они су били носиоци науке, просвете и педагогије, модернизације, женског искорака, угледа, ослонац државе.¹⁰¹ Како су многи учитељи из Јужне Угарске налазили посао у Србији, вредна помена је и друга подела: на учитеље из Србије и Пречане, за које се говорило да недовољно познавају српску историју и географију и да су често задојени предрасудама према сународницима.¹⁰²

¹⁰⁰ Борислава Лилић, *Извештај изасланика Милоша С. Милојевића о стању школа у окрузима Нишком, Пиротском, Врањском, Топличком и Ужичком*, Споменик, Одељење историјских наука САНУ 15, Београд, 2009, 75-125.

¹⁰¹ В. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*, 312. Мирослав Перишић, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века*, Ваљево, 1997, 196-224.

¹⁰² Борислава Лилић, *Извештај изасланика Милоша С. Милојевића о стању школа у окрузима Нишком, Пиротском, Врањском, Топличком и Ужичком*, Споменик, Одељење историјских наука САНУ 15, Београд, 2009, 75-125.

ШКОЛЕ ЗА ЖЕНСКУ ДЕЦУ

Прве школе за женску децу у Панчеву

Револуцију у историји школства представља оснивање школа за женску децу. Школе за девојчице постојале су још у античко доба, мада је било и противљења женском образовању и учешћу у јавном животу.¹ Средњовековни поглед на образовање девојчица надживео је своје доба. Један од примера школе за девојке, каква је постојала при манастиру, као и пример искорака заслугом једне, али вредне особе, описан је у роману Бориса Акуњина: „...Школа је била четворогодишња, а за тај период ученице и не могу много да науче. Зато је Пелагија донела одлуку да се усредсреде само на четири предмета, без којих се, по њеном мишљењу, никако не може. Мање али боље - такав је био мото нове управнице. Тешка срца избацила је из програма природне науке и географију као необавезне за девојчице из сиромашних породица - ионако ће, кад заврше школовање, позаборављати законе физике и туђе престонице. Главни предмет постало је домаћинство, које је обухватало половину часова, а оставила је и гимнастику, књижевност и закон Божји, илити певање. Ево како је Пелагија образложила свој избор. Вођење домаћинства је најважније умеће за будуће жене и мајке. Гимнастика (која је лети укључивала пливање, а у хладно време године-егзерцир у сали и поливање хладном водом) потребна је за здравље и складну фигуру. Књижевност је неопходна за развијање племенитих осећања и правилан говор. А што се тиче предавања Божјег закона помоћу певања, за децу је једноставније и доступније да Свевишњег разумеју управо кроз музику. (У градску школу, или у гимназију, даље, зависно од способности и интересовања ученица).“²

Школе су доживеле препород тек од барокног и просветитељског 18. века. Ни тада не свуда, али оне у Аустријском царству Марије Терезије и њених

¹ О томе сведочи и оштрица Јувеналове сатире, уперена против могућности утицаја жена у друштву. У петом веку, пред саму смену раздобља, научница Хипатија била је поштована као математичар, астроном, филозоф и професорка неоплатонске школе у родној Александрији и као породична жена, али је њен живот завршен трагично: Слађана Милинковић, н.д, 44, 120, 126, 280-281, 358.

² Борис Акуњин, *Пелагија и црвени петао*, Београд, 2011, 99-100.

наследника - јесу. Срећа је Панчева да је, захваљујући географији, одлике (граничарског) града добио у то време. У време преласка из феудалног у капиталистички период друштва значајне реформе у области школства извршио је угледни, учени Србин Урош Несторовић (1765-1825), оснивач првих препарандија - српске, румунске и грчке (1812). Он је радио на превођењу и писању првих уџбеника за нове школе, али је био и покретач првих девојачких образовно-радних установа за православну женску омладину.³

У Панчеву су дуго постојале само три народне вероисповедне школе, српске и немачка, свака са учитељским станом, а училиште се издржавало из сеоског црквено-школског фонда. Школе су постојале и у: Опову, Банатском Новом Селу, Брестовцу, Ковину, Сакулама, Баваништу, Делиблату, Долову, Говедаровцу, Старчеву, Омољици, Брестовцу, Плочици, Ковину, Јабуци, Опову, Сефкерину, а учитељи су финансирани из граничарске провентне касе (од комунитетских пореза и прихода-прим. И. С.).⁴ Од 1794. до 1821. и немачко и српско школство потпадало је под надлежност Немачко-банатске регименте, а, преко ње, и под Генералну команду у Темишвару. Од 1821. школе су дошле под надлежност Магистрата.⁵ Међу немачким школским установама у 19. веку, поред нормалне (која је била врста огледне школе и чији је циљ била припрема учитељског кадра), тривијалне, реалне и математичке школе, била је и - школа за женску децу.⁶ Панчевачка Школа за женску децу на немачком језику завређује пажњу као претеча српских и осталих установа за школовање девојчица. Недореченост њених наставних планова и програма занемарљива је у односу на импресивност описа ове установе: Школа је настала још 1802. године, похађале су је девојчице од 6-12 година старости, имала је три разреда и била отворена за ученице свих вероисповести, а наставу су држале искључиво учитељице! У почетку је радила само једна учитељица, која је и становала у школи, а касније,

³ Никола Гавриловић, *Образовање девојака у српском грађанском друштву у Угарској почетком 19. века*; Дарко Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858)*, Београд, 2006, 2.

⁴ Срега Пецињачки, *Панчевачки дистрикт 1717-1773*, Нови Сад, 1985, 56-60, 234-235. Исти, *Православно-тривијалне школе на подручју Карловачке митрополије у 1772*, Београд, 1969, 20-22.

Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872*, Нови Сад, 1964, 65, 70, 71.

⁵ ИАП, Маг. I, 442/1822.

⁶ ИАП, Досије Фонда Основне школе Панчево.

услед прилива броја ученица, проширено је и наставно особље. Надзор над овом школом вршили су виши учитељ и школска комисија. Прва учитељица била је Аугуста Цуберт, жена фурира Цуберта, католичке вероисповести. (Касније је и њихова ћерка Катарина била помоћна учитељица.) Она је још пре отварања школе за женску децу предложена за учитељицу женске деце, али њен пријем је морао да се одгоди јер се Дворски ратни савет изјаснио да се не ради само о давању службе и плате, већ и о трошковима за изградњу смештаја за обављање службене делатности, који Панчеву недостају.⁷ Када је отворена, школа је имала 57 ученица.⁸ Већ наредних година учионице су биле сувише мале да приме све заинтересоване девојчице, па је чак најављивана могућност да се искључе ученице које су ћерке обичних становника, док би приоритет имале ћерке официра и чиновника.⁹ У почетку, девојчице су углавном училе ручни рад.¹⁰ Генерална команда је замерила што деца уче само тај предмет и подсетила да је циљ свих школа исти, а да ручни рад код девојчица треба да буде споредни предмет. Као пример наведена је Школу за женску децу у Карансебешу у којој су девојчице училе веронауку, читање, писање и рачун. За обезбеђивање такве наставе био је одговоран Магистрат својим расположивим средствима.

За седам деценија постојања Школе за женску децу у њој су радиле учитељице: Аугуста Цуберт, Ана Пец, Антонија Рики и Марија Вебер. Свака од њих радила је са по две помоћне учитељице.¹¹

У једном школском извештају забележено је име учитељице Јулијане Челиковић која је те године премештена у Белу Цркву, а из Беле Цркве у Панчево је, на њено место, дошла Катарина Надлер. После Катарининог пресељења у Земун, у Панчеву је постављена Марија Реман. Приватна учитељица Марија Вебер је, после одјављивања своје приватне школе 1855. године, прихватила место помоћне учитељице, 1859. године и у том својству је радила је до 1871, а онда је, после пензионисања учитељице Антоније Рики, заузела место учитељице са годишњом платом од 373,80 форинти, док су ниже учитељице Јулијана

⁷ ИАП, Маг. I 497/1802.

⁸ А. Огњановић, н.д, 55.

⁹ ИАП, Маг. I 661/1805.

¹⁰ ИАП, Маг. I 42/1811.

¹¹ ИАП, Маг. II 438/1860; Маг. II 5936/1871; Маг. II 4238/1864; Маг. II 2421/1872; Маг. II 1856/1869; Маг. II 1856/1869.

Квирини и Ана Хавлик те исте године имале плату само 300,30 форинти. Тако су разни приватни разлози, у које спадају и већа плата, лепша школа, бољи услови рада, били узрок честим променама учитељског персонала. Пошто су се квалификоване учитељице запошљавале на местима помоћних или нижих учитељица, на којима је плата била много мања, код прве указане прилике оне су то место напуштале.

**Табела 1: Приказ предмета и часова по разредима
у Школи за женску децу¹²**

Предмети	Часови по разредима			
	I	II	III	Свега
Веронаука	2	4	4	10
Читање и језик	7	7	7	21
Писање	3	2	2	7
Рачун	3	3	3	9
Ручни рад	6	5	5	16
Певање	1	1	1	3
Свега	22	22	22	66

¹² ИАП, Фонд Школе за женску децу.

Табела 2: Преглед броја ученица по разредима са учитељицама у Школи за женску децу 1879. године¹³

Година	Разред	Број ученица	Име учитељице
1879.	I	38	Марија Вебер
1879.	II	40	Каролина Рорбах
1879.	III	24	Антонија Рики
Свега		102	

Аутор школског извештаја, Сербауер, критиковао је смештајне услове и одобравао родитељима да своју децу подучавају приватно и не шаљу их да бораве у мрачним и мемљивим просторијама три године, ако не морају. По његовом мишљењу деца су као нежне биљке којима је потребан ваздух, светлост и топлота. Из пописа ерарских зграда очигледно је да је школа била смештена у згради од непечених цигала која је требало да се поправи. Зграда је имала три собе, оставу и кухињу, а од помоћних просторија шталу за три коња и четири грла рогате марве као и једну шупу. Привремено је била пресељена у локал чији је велики недостатак било то што је удаљен од цркве, па су девојчице биле у немогућности да при лошем времену долазе на богослужење. Најзад, 1868. године подигнута је нова зграда Школе, са три учионице и два стана, за учитељицу и за помоћну учитељицу.¹⁴

При свакој од српских основних школа у Панчеву, радиле су: школе за дечаке код Успенске¹⁵ и Горње цркве и у Доњој вароши, са укупно око 350 ученика и школе за девојчице, са приближно 250 ученица.¹⁶ И оне су, као и немачка¹⁷, трајала три године, а настава се одржавала од 8h до 11h и од 14h до

¹³ ИАП, Фонд Школе за женску децу, 55.

¹⁴ М. Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву у 18. и 19. веку*, 1. део, ИАП, Информатор бр. 21, Панчево, 1987, 84-93.

¹⁵ Потиче из 1727, као наставак средњовековне школе при манастиру Војловици.

¹⁶ ИАП, Маг. II, 463/1870.

¹⁷ Основана је највероватније 1768/69, као трогодишња.

16h, зими, а лети од 7h до 10h и од 14h до 16h. Држали су је виши и, њима подређени, нижи учитељи и свештеници, на основу „школске методике издате с највишег места“. Испити су организовани средином августа, а онда је постојао тромесечни распуст, али се тежило да се овакав календар измени и прилагоди немачком.¹⁸

Нову мену означило је оснивање Српске школе за женску децу, када је 1855. троразредна школа претворена у дворазредну, а једна учионица и један учитељ намењени за девојчице. Одређена је и помоћна учитељица, Софија Петровић, која је претходно држала приватну школу, а 9. маја 1855. године положила педагошки течај.¹⁹ Размишљало се и о изградњи засебне зграде, код Магистрата, али се, због недостатка новца, од тога одустало, па је, уместо црквених просторија, закупљена кућа Живка Јовановића (под кућним бројем 35).²⁰ Нижа реална школа, образована од ученика тадашњег четвртог разреда тзв. нормалне (више, или главне) школе, с наставом на немачком, али и уз проучавање српског језика, као и веронауке, историје и географије, математике, јестаственице, физике, цртања и писања, која је делимично замењивала и препарандију, прерасла је у Вишу, шесторазредну школу, а од 1871, од када се проучавао и мађарски, проширена је и на седми разред.²¹ Када је Магистрат, према одлуци угарског Министарства просвете и вера, 15.1.1876. прогласио све панчевачке српске народне школе за комуналне (општинске), јер су и финансиране из општинске благајне, изузетак су представљали трећи и четврти разред за женску децу, чије трошкове је и даље покривала Црквена општина и који су задржали статус вероисповедних све до 1880. године. Тада је, по одласку учитеља из Панчева, на предлог Школског одбора, Црквена општина спојила ова два одељења.

У селима Банатске границе, девојке су први пут кренуле у школу 1836-1838. године, а од 1840. одвојено од дечака. Школска година трајала је, као и у градским и школама у које су ишли само дечаци, од 1.10. до рођендана Фрање Јосифа, 18.8. Школовале су се за бабице, или за учитељице. Та два занимања, сама по себи важна, била су и метафора времена у коме се постојећа улога жене-мајке

¹⁸ ИАП, Маг. I, 7/1801.

¹⁹ Миховил Томандл, *Историја Панчева*, Панчево, 2001, 221.

²⁰ ИАП, Маг. II 1984/1855, 2698/1860.

²¹ ИАП, Маг. II 4232/1864.

велича, а ствара нова: жене која се школује, запошљава, преноси знање на младе, поспешује ширење круга образованих жена и захтева пуну равноправност. Јужнобанатска села, подстакнута градовима којима су гравитирала, била су међу првима не само у српским срединама, него и у аустроугарским и европским оквирима. Њихов пример био је подстицај и за села у Србији.

Осамдесетих година, међу наставницима Основне школе у Ковину биле су и две учитељице: Каталин Цимра-Јовановић и Розалија Улајн, а касније је појава учитељица била уобичајена (Емилија Поповић, Марија Војнешић, Вилма Пребек, Јелена Живковић-Радић, Богумила Живковић, Емилија Радосављевић-Рајчањи, Кристина Гизела-Венер, Вилма Фридрих, Валерија Пребек, Еуфрозина Пинку, Емилија Херман, Милена Берић и Марина Прибиш, као и забавиље Емилија Веселиновић, Ана Халмади, Ержебет Балог-Ман, Естела Обарлајтер, уведена су и женска одељења, па је однос ђака по половима био: 1883/84, у немачким одељењима: 60 мушких - 76 женских у два одељења првог разреда, 25 мушких - 24 женска детета у другом разреду, 7 дечака - 5 девојчица у трећем и, у четвртном разреду, 14 дечака - 10 девојчица. У румунским одељењима: у првом разреду 17 мушких - 26 женских ђака, у другом разреду: 14 мушких - 6 женских, у трећем: 8 мушких - три женска и у четвртном: 6 мушких и 4 женска детета. У српским одељењима: у првом разреду: 51 дечак - 24 девојчице, у другом: 20 дечака - 25 девојчица, у трећем: 11 дечака - 9 девојчица, у четвртном: 5 дечака - 7 девојчица. У наредном периоду, у Општинској народној школи у Ковину, однос полова бележи необичну појаву да је 1884/85, у немачким одељењима, у шест разреда, укупно било 99 дечака, а чак 127 девојчица; школске 1885/86. по 118, док су у српским одељењима били у односу 95 према 68, односно 83 према 73, „у корист“ дечака. Од 1888/89. у првом разреду немачких и српских одељења деца оба пола учила заједно, а за румунска и даље одвојено, али са изједначеним бројем, по 23 детета. Колико је, поред тога што је по аустроугарским законима школовање било обавезно за оба пола, етничка измешаност позитивно утицала на пораст школовања женске деце, говори и податак да су од 1898/99. Уведена су и мађарска одељења и да је у њима превагу имао број девојчица (1901/02. однос је био: у четвртном разреду 43 према 38, у петом - 14 према 9, а у шестом 13 према 6)! Последњих деценија 19. и првих деценија 20. века, укупан број ђака у ковинској

основној школи кретао се око 700 ученика, деца су била претежно из земљорадничких породица и постижали су солидне резултате, собзиром на равномеран распоред броја одличних, врло добрих и довољних, али је, као и у осталим срединама у то време, приметан и строг критеријум оличен у знатном броју недовољних ученика.²²

Постоје опречна тумачења броја првих јужнобанатских ученица. По једнима, бележен је мањак ученица у Панчеву и околини у односу на друге средине, јер су одлазиле у стране заводе, или су им родитељи били против школовања.²³ Такође, у Новом Саду одзив девојчица био је већи, јер је било више чиновничких, трговачких и занатлијских ћерки, богатих Сремица, за разлику од сиромашног, земљорадничког Баната. Насупрот овоме, у свом *Путовању по Угарској* Ј. Г. Кол забележио је да школство у Банатској граници завређује дивљење, по томе што је посећеност школа дупло већа него у Провинцијалу и него у осталим деловима Границе и по томе што су и девојчице у значајном броју похађале школу.²⁴

Приватне школе за девојчице

Поред државних, постојала је могућност отварања и похађања приватних девојачких школа, у Аустро-Угарској од почетка, а у Кнежевини Србији од средине 19. века.²⁵ Од самог оснивања комунитета у Панчеву постојале су две врсте приватних школа. Прве су биле неовлашћене школе, такозване надри школе (*Winkelschulen*), које су биле кратког века, а отварала су их нестручна лица. У њима девојчице нису училе веронауку. Три параграфа Закона о организацији немачких школа, 127, 128, и 344, одређивала су да све особе које не поседују сведочанство о стручности, и дозволу виших власти да деци држе приватну наставу, подлежу прво новчаној, а затим и затворској казни. Према пријави локалне дирекције Главне и Ниже реалне школе, број бесправних школа се толико

²² Тибор Галамбош, *Развој основног образовања у Ковину од 18. века до 1918*, Информатор ИАП, 24, 1995, 7-50.

²³ Р. Чурић, н.д, 49.

²⁴ Срећко Милекер, н.д, 55.

²⁵ АС, МПС, III-402/1850, 101/1859.

повећао да је угрозио и опстанак јавне Школе за женску децу. Врло често се дешавало да су ученице у јавној школи претиле учитељици да ће прећи у приватну школу ако их ова укори. Порастом броја школованих учитељица смањивао се број надри школа. Локална школска дирекција сматрала је појаву ових школа за негативну, као враћање у средњи век.²⁶

Два случаја илуструју неуспеле покушаје отварања приватних школа. Лепосава Михајловић, ћерка учитеља Петра Михајловића поднела је 8. априла 1870. године молбу за отварање четвороразредне српске приватне школе за женску децу. У тренутку када је поднела молбу, у Панчеву су постојале три немачке приватне школе за женску децу. Рођена 1851. године, она се од раног детињства, поред оца, усмерила за учитељски позив и у својој 19. години поседовала је потребне стручне квалификације. У својој молби је образложила да ову приватну школу не намерава да држи сама, већ би јој помагали следећи учитељи: виши учитељ Стеван Стоичић за физику, Јован Илић за српски језик и књижевност, Адам Мајер за немачки језик, Павле Стојадиновић за цртање и јестаственицу, Илија Вујашковић за рачун, Петар Михајловић за историју и свештеник Јозеф Атанацковић за веронауку. Она сама предавала би ученицама Библију, географију и женске ручне радове. Школу је планирала да отвори у новоизграђеној кући Петра Драгичевића. Граничарска команда јој је 29. априла 1870. године одбила молбу, са образложењем да, и поред свог педагошко-дидактичког образовања, не поседује искуство за отварање такве школе.²⁷ Други пример је случај Милеве Пеић која је постављена је 1866. године за учитељицу у српској школи у Ковину. После три школске године, по истеку уговора, она се вратила у Панчево, првенствено из здравствених разлога. Како по повратку није нашла одговарајући посао за своју егзистенцију, а издржавала је мајку која је била у поодмаклим годинама, поднела је Магистрату молбу да отвори приватну српску школу за женску децу у Доњој вароши. Као учитељица поседовала је потребну квалификацију за овај рад, а уз то имала је и две писмене похвале. Сматрала је да је таква школа у Доњој вароши преко потребна пошто су деца сувише удаљена од

²⁶ ИАП, Маг. II, 4185/1863, 204/1863.

²⁷ ИАП, Маг. II, 1701/1870.

јавне школе. Како ју је отворила не сачекавши дозволу виших власти, њена школа је, као бесправна, затворена.²⁸

У другу групу спадале су све приватне школе које су поседовале званичну дозволу за свој рад. То су првенствено биле школе у којима су се школовале девојчице имућнијих родитеља, јер су, за разлику од јавне школе, која је била бесплатна, ову школу плаћали родитељи у договору са учитељицом. Према расписима Генералне команде, свака учитељица, којој је одлуком виших власти било одобрено да отвори приватну школу за девојчице, морала је да се придржава следећих прописа:

1. Приватна школа морала је да стоји под непосредним надзором панчевачке Локалне школске дирекције.

2. Годишњи испити у приватној школи морали су да се одрже у присуству магистратског представника и директора локалних школа.

3. Прописане школске књиге и школски прописи важили су као у јавној школи за женску децу.

4. У приватној школи није био дозвољен пријем више од 30 девојчица, ако би учитељица сама водила школу. Ученице су биле обавезне да похађају часове веронауке у јавној школи, а биле су дужне да присуствују мисама и осталим верским вежбама према пропису.

5. У току трајања школске године било је забрањено да се у приватну школу прими ученица из јавне школе.

6. Приватна школа морала је у санитетском и моралном погледу да задовољава.²⁹

Прву приватну женску школу у Панчеву основала је 1822. Хелена Лунцер. Она је била супруга вишег учитеља Лунцер Антона који је умро као директор Главне школе. Генерална команда у Темишвару издала јој је дозволу 9. маја 1822. године и о томе известила Граничарску школску дирекцију и Магистрат.³⁰

²⁸ ИАП, Маг. II, 925/1866.

²⁹ ИАП, Маг. II, 4265/1854.

³⁰ ИАП, Маг. I, 540/1822, дозвола бр. 680, Илдико Ердеи, Едвард Јукић, Драган Брујић, *Илустровани водич кроз Српску Спарту*, Панчево, 1998, 49, Лазар Николић, *Хроника места Добрица у Банату*, Панчево, 2003.

Табела 3: Приватне школе за женску децу у Панчеву по њиховом редоследу добијања званичне дозволе за рад³¹

Година издавања дозвола	Име и презиме учитељице
1822.	Хелма Лунцер
1836.	Алојзија Собек
1842.	Елизабета Дамјановић удата Станић
1851.	Барбара Мат девојачко Јагар
1854.	Марија Вебер
1859.	Амалија Ванер
1859.	Терезија Круг
1861.	Клара Гилек
1863.	Каролина Мулин
1866.	Милева Пеић
1867.	Каролина Тонабауер
1869.	Емилија Преведен

Алојзија Собек, сироче вишег учитеља Собека, постављена је, после смрти Спис Берте, за помоћну учитељицу у Школи за женску децу,³² у којој је остала само две године, а онда је отворила приватну школу у Доњој вароши. Имала је велики одзив деце - два разреда са 64 ученице (54 католикиње и 11 православних).

Распоред часова био је такав да су ученице свакога дана, од понедељка до суботе, пре подне имале: први час молитву, веронауку и етику; други час, ако су још мале, познавање слова и срицање, или, ако су старије, читање; и трећи час -

³¹ М. Тодоровић, Е. Хеш, н.д, 128-145.

³² Маг. I 190/1831.

женске послове. Поподне: читање, лепо писање, немачки језик и Јеванђеље.³³ У првом разреду девојчице су училе веронауку, мали катехизис, познавање слова и срицање, читање из књиге са именима, четири рачунске радње из главе, писање бројки, почетке писања и штрикање. У другом разреду училе су средњи катехизис, читање из читанке, лепо писање, четири рачунске радње из главе и помоћу бројки, први део немачког језика, писање по диктату и правопису, штрикање, плетење и шивење.³⁴ Када је затварала школу, као разлог свог одласка из Панчева навела је отварање приватне школе Елизабете Дамјановић, скупу кирије за локал и мале школарине од деце.³⁵

Елизабета Дамјановић рођена је 1812. године у Ковину. Била је католичке вере, са знањем српског и немачког језика. Живела је у Панчеву са мајком и издржавала се од шивења и ручних радова. Школу је отворила у кући у којој је становала. Према издатој дозволи имала је право да наплаћује школарину од имућније деце по 2 форинте месечно, од сиромашне по 1 форинту, а децу која нису била у могућности да плате ни 1 форинту била је дужна да подучава бесплатно. Школа је била троразредна. У првом нижем и вишем одељењу предавала је ученицима следеће предмете: веронауку, мали катехизис, познавање слова и срицање, читање из књиге са именима, напамет рачунање четири рачунске радње, писање бројки, почетак у писању и плетење. У другом разреду су девојчице училе: средњи катехизис, читање из читанке, лепо писање, четири рачунске радње напамет и помоћу цифара, први део немачког језика, писање по правопису и диктату и ручне радове. Наставу је држала као у Школи за женску децу по три часа преподне и по два часа поподне. Ученице су слободно поподне имале четвртком, а касније суботом. Број ученица се увек кретао у дозвољеним границама до 30. Учитељи Реалне школе предавали су у њеној школи следеће поједине предмете: Карл Вас - слободно цртање и певање, Јозеф Јевшенаг - природне науке, Јозеф Велко - немачки језик, рачун и лепо писање и Петар Грасл - географију и историју. Као и до сада и даље су њену школу похађале девојчице разних вероисповести. За часове веронауке ангажовала је следеће свештенике: В. Живковића за девојчице православне вере, М. Хала за ученице католичке вере и

³³ Исто.

³⁴ Маг. I, 41/1839.

³⁵ ИАП, Маг. I, 457/1843.

Јозефа Снебергера за ученице евангелистичке вере, који је поред веронауке предавао и француски језик.³⁶

Поред ових, и школа Амалије Ванер, Барбаре Мат, Марије Вебер, Кларе Гилек, Терезије Круг, отворена је и школа Каролине Мулин. Каролина је била протестантске вере, родом из Саксоније. После првог управника, Ј. Книра, школу је водио свештеник Хал који је, поред католичке веронауке, предавао ученицима и немачки језик. Лепо писање и цртање предавао је Фердинанд Мајер, професор Више реалне школе. Часове православне веронауке, географије, историје, физике, јестаственице и рачуна држао је ђакон Александар Рајић који је био доцент на Вишој реалној школи. Ручном раду девојчице је подучавала Емилија Фењеш. Сама власница школе предавала је француски језик и немачки диктат. Свакодневно је по једна кандидаткиња са Чобићевог течаја држала предавање на српском језику под надзором Александра Рајића. Каролина Мулин је своју школу предала Каролини Тонабауер,³⁷ код које су проучавани су следећи предмети: веронаука, немачки, српски, мађарски и француски језик, рачун, географија, историја, јестаственица, физика, цртање слободном руком, лепо писање и клавир. Ове предмете предавали су: Емил Тонабауер, Антон Слезак, Франц Софка, Карл Клеклер, Хајнрих Хакл, Георг Сербауер и Павле Стојадиновић. Власницу су у настави испомагале Шарлота Рајнер, Елизабета Вуковић и Тереза Мунцат. У школи је 1869. године било 32 ученице и то 13 католичке и 17 православне вероисповести и 2 јеврејске.³⁸

Пред сам крај војнограничарског раздобља историје Панчева и Јужног Баната, четвороразредну школу отворила је Емилија Преведен Калтијон. Од 1872. то је био Завод за женску децу, у коме су девојке подучаване језицима, историји, литератури, природним наукама, рачуну, краснопису, цртању, ручном раду.³⁹ Школа је била немачка и у настави су Емилији Преведен помагали учитељи Адам Мајер јуниор и сениор. И у овој школи су ученице училе основне и више школске предмете, ручни рад, француски језик и музику. По вероисповести било је: 10 ученица католичке вере, 27 православне и 1 евангелистичке.⁴⁰

³⁶ ИАП, Маг, 1153 од 8.3.1860.

³⁷ *Приватна школа за женску децу Каролине Тонабауер*, Панчевац, 1870, 10.

³⁸ ИАП, Маг. II, 3447/1869. Leonhard Bohm, *Monographie der Stadt Pancsova*, 1903. Manuscript, 185.

³⁹ И. Ердеи, н.д.

⁴⁰ ИАП, Маг. II, 6183/1869. Маг. II, 339/1870. и 449/1870 Маг. II, 2475/1870. Маг. II, 2475/1870.

Ширење школа било је праћено успоном педагогије, а снажан утицај нових идеја из те области одразио се и на Србију у којој је уследила благовремена, одлучна и, за тадашња схватања, смела одлука власти: да школске казне треба да буду ретке, целисходне, разложне, умерене, доследне. Делиле су се на: опомене, прекор, стајање ван клупе, клечање, затвор, „бој“ и, при том, последње две нису важиле за женску децу!⁴¹

Државне школе за девојчице

Школа за домаћице

Посебну врсту женских школа представљале су школе за домаћице. Њихов први задатак био је: да теоријском и практичном наставом оспособе и васпитају женско становништво за разумне, угледне и уредне домаћице.

Постојале су јавне и приватне, али су и једне и друге испуњавале исте услове у погледу опремљености, броја и величине зграда и имања.

На челу ових школа стајала је управа, која је вршила надзор, бринула о реду, извршавању одлука Већа, чувању имовине, могућим одсуствима, приходима, расходима и буџету, извештајима на крају школске године, строжим кажњавањима ученика и послуге, преписци с властима и другим школама, правилима о унутрашњем уређењу. У надлежност Наставничког већа спадали су настава и дисциплина, блаже кажњавање ученика, остваривање улоге и значаја школе за средину у којој се налази, кривице наставника, (од опомене, укора и губитка плате од 5 дана до 3 месеца, преко премештаја без трошкова селидбе, до отпуста из службе).

Учитељице су радиле са завршеним курсом домаћичке школе, а имале су сва права као за основне школе—бесплатан стан и огрев, храну по цени за школског референта, научно и практично усавршавање на курсевима.

Школа је трајала само једну годину, од 16. августа до краја јуна.

⁴¹ Владимир Јовановић, *Распис о школским каутигама из 1870*, у: *Miscellanea-Мешовита грађа*, Историјски институт САНУ, Београд, 2007, књига 28, 117-124 (Из АСАНУ, Фонд Јована Ристића).

Предмети који су проучавани у овим школама били су: матерњи језик, рачун са простим књиговодством, физичко и душевно васпитање, пољска привреда, физика и хемија, земљопис и историја, хигијена, наука о домаћој економији, домаће газдинство, женски ручни рад, ткање и кројење, краснопис и цртање, певање.

Услов за ученице био је да имају најмање завршену основну школу, навршених 14 година и да су здраве.

Девојчице су становале у интернату при школи, у коме су имале све потребно, осим одеће и обуће, а уколико су родитељи плаћали мање од 25 динара пореза, нису плаћали стан, храну, огрев и остало.

Оцене су бележене свака два месеца, према резултатима испита.⁴²

Домаћичка и живинарска школа у Баваништу

Домаћичка и живинарска школа у Баваништу основана је 1907. године, као Привредна подружна школа. Значајно је што је оваква установа отворена у тако малом месту, јер је то био допринос и школовању женске деце и развоју овог краја, коме је била потребна управо таква врста школе.

Поред имања, Школа је поседовала и коње. Жетва и вршидба на пољима која су припадала Школи обављане су уз помоћ надничара. Пасуљ и кромпир произвођени су за продају, а остало, жито, сено, детелина - колико треба школи. И вишак стоке гајен је за продају, док се млеко продавало и школском особљу, али у пола цене. Године 1920. забрањена је продаја сувишне школске стоке, иако је школа имала 22 грла. Продаја сувог кукуруза обављана је по пијачној цени.

Према школском календару, косидба жита била је крајем јуна и почетком јула, а час за добровољне болничаре 27. јуна. Поред Ускрса, нерадни су били и Свети Ћирило и Методије (24. маја), Спасовдан и Духови, Видовдан (28. јуна), Тијелово, католички и православни Петровдан (29. јуна и 12. јула), Илиндан (2. августа), Велика и Мала Госпојина (28. августа и 21. септембра), Сви Свети (1. новембра). Мај је био предвиђен за окопавање кукуруза и за радове у повртњаку,

⁴² ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких, 242: *Уредба о уређењу школа за домаћице.*

цео јул за практичне радове у башти, крај августа за вађење кромпира, крај септембра за брање кукуруза, почетак новембра за вађење репе...

Распоред часова изгледао је овако: пре подне: понедељак - прање рубља, уторак - народни језик, историја, ручни рад, среда - живинарство, теорија кувања, ручни рад, четвртак - градинарство и воћарство, хигијена, ручни рад, петак - народни језик, васпитање, ручни рад, субота - пракса у заводу. Поподне: понедељак - теорија кроја и певање, уторак - млекарство и цртање, среда – рачун и домаће газдовање, четвртак - физика и хемија, пчеларство и свиларство, петак - историја и земљопис, гимнастика.

Градиво је обухватало следеће области: из рачуна-операције; из физике са хемијом: топлоту, горива, креч, шећер и штирак, сумпор, фосфор, гвожђе, бакар, живу, калај, природне и вештачке боје, соду, стакло, со, јод, шпиритус, беланчевине и масти, (витаине?), воду, звук и друге физичке појаве. Из хигијене са биологијом: тело, делове живота и дана, у смислу неге, порођај. Из српског језика: народне песме, Вука, Глишића и Веселиновића, Шантића. Постојала је корелација између наставе српског и историје (нпр. Старина Новак и Дели Радивоје из српског, када и хајдучи и ускоци из историје.) Из историје и географије: Старе Словене, Јужне Словене и суседе, Ћирила и Методија, прве српске државе, Хрватску, Немањиће, Косовски бој, Деспотовину, живот под Турцима, Устанке, Обреновиће и Карађорђевиће, Аустро-Угарску, касније и Балкански и Први светски рат, Краљевину Југославију. У оквиру ручног рада, ученице Домаћичке школе овладавале су: шивењем јастука, везењем јастука, везењем завеса, кошуљама, шивањом машином, везењем народних мотива, шустиклама, кецељама, хаљинама. Уз остало, пракса је подразумевала и пеглање и крпљење. Школа је била претплаћена на часописе „Школа“ и „Село“.⁴³

Испит се полагао крајем новембра, прво усмени, а сутрадан и писмени део, док је трећег дана одржавана изложба радова. Поред стеченог општег знања, убраних плодова, приноса жита и новца добијеног продајом млека, она је била круна једногодишњег школовања у домаћичкој школи.

⁴³ ИАП, Фонд Домаћичке школе.

Женска занатска школа

За проучавање Женске занатске школе у Панчеву, која је основана 1903. године, потребно је упознавање с Добротворном задругом Српкиња панчевачких, која је, у жељи да подмири потребу српског женског подмлатка, покренула оснивање Занатске школе за женску децу.⁴⁴ Повремено се у изворима Занатска школа помиње и под именом Раденичка.

Идеја о оснивању Добротворне задруге Српкиња панчевачких потекла је од професора српске више девојачке школе у Панчеву Јована Поповића. Као уредник листа „Весник“, он је 1893. године писао о потреби оснивања женске добротворне задруге. Наредне 1894. године одржана је у дворани Српске више девојачке школе оснивачка скупштина задруге на којој је Јован Поповић прочитао нацрт Правила, која су, са малим изменама, поднета на одобрење Краљевској угарској влади. Рођендан Задруге је 30. мај, дан када је 1894. године изашао штампани проглас за упис чланица под насловом: *Драгим сестрама Српкињама из Панчева и околине*. На крају 1894. године Задруга је бројала 167 чланова од којих је било 130 редовних, 33 потпомажућих и 4 добротворне. Њихов мотив био је да морално и просветно потпомажу српски, нарочито женски подмладак, а делокруг рада био је веома разноврстан.⁴⁵

Предлог за оснивање Занатске-Раденичке школе поднео је скупштини 10. фебруара 1902. године парох Душан Радуловић као секретар Добротворне задруге Српкиња панчевачких. Предлог је прихваћен и школа је отворена 2. јануара 1903. године.

Задруга се постарала за стручне учитељице и за наставнице из Више девојачке.

Упућен је позив српским родитељима, с поштовањем, нагласком значаја школе и опоменом да од одзива зависи њен опстанак. Упис је те прве године трајао до 12. септембра, а пријаве су подношене код пароха Радуловића. Иза овог позива, сроченог на Свету мајку Ангелину 1904, стајао је потпис Анке К.

⁴⁴ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 33-37.

⁴⁵ Исто; Више о Задрузи у поглављу о свакодневном животу.

Милутиновић, председнице Задруге Српкиња панчевачких.⁴⁶ Женска занатска школа у Панчеву постојала је до 1944, докле и Задруга Српкиња панчевачких.⁴⁷

Школа се од 12.5.1903. године налазила у кући Црквене општине. Затим је Прва панчевачка заједница за вађевин уступила Школи стан. Овим станом Школа је добила све што јој је било потребно, и просторије и довољно светлости на веома згодном месту. Године 1906. Кредитна банка је понудила школи стан у кући закладе Давида Живановића. До тада се школа задовољавала са станом који је био у вези са еркером, али како се повећао број ученица биле су потребне и веће просторије. Заменом ове собе са еркером Занатској школи припала је цела страна у улици, па су одељења засебно смештена.⁴⁸ Између два рата пресељевана је неколико пута.

Поред уписнина и такси, значајно је било то што је Добротворна задруга српкиња панчевачких материјално издржавала своју школу, а при томе су јој помагали Црквена општина и добротвори. Панчевачка кредитна банка је сваке године поклањала школи 400 круна. Одељење белог рубља је из године у годину боље напредовало јер је увек било доста поруџбина. Одељење хаљина је имало мало посла, јер су родитељи средњег и нижег сталежа сматрали да њихова деца у шивењу хаљина могу боље да се оспособе код приватних кројачица. Муштерије су нерадо давале почетницама да им шију хаљине. Тако је ово одељење морало 1910/11. године да се затвори. Овоме је допринело и то што је Црквена општина укинула своју месечну помоћ од 840 круна.⁴⁹ Када је 1912. умро Мита Топаловић, музичар, хоровађа Црквеног певачког друштва и сарадник Задруге Српкиња панчевачких, композитор и професор у Вишој девојачкој школи, чланице Задруге су га испратиле на гробљу и одржале говор, у знак захвалности за све што је

⁴⁶ Архивска збирка Озрена Радосављевића Црвена Црква, ИАП, Вариа, 1770.

⁴⁷ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких.

⁴⁸ ИАП, Збирка професора Живановића, скраћено ЗПЖ, Инв. бр. 87.

²⁾ Фонд Добротворне задруге Српкиња панчевачких, скраћено ДЗСП, Инв. бр. 204.

³⁾ ЗПЖ, Инв. бр. 79.

⁴⁾ Исто, Инв. бр. 87.

⁵⁾ Исто, Инв. бр. 97.

⁶⁾ Југословенски дневник бр. 64/1931. стр. 11.

⁷⁾ Фонд ДЗСП Инв. бр. 131.

⁸⁾ Исто, Инв. бр. 153.

⁹⁾ Исто, Инв. бр. 154.

⁴⁹ Исто.

учинио и због тога што је поклонио Задрузи 100 круна, намењених Занатској школи, у спомен својој супрузи Марији, дугогодишњој одборници Задруге.⁵⁰

Постојала су два одељења, за рубље (до 1910), вез и друге послове и за хаљине. Школа је трајала три године, а програм стручних предмета, по разредима, био је подељен на следећи начин:

- 1) Разноврсни обични женски радови, као плетење, промаљивање, прост вез, кукичање, мрежење, бележење, обичан шав руком, бели вез, цртање бодова;
- 2) У првом одељењу рубље и вез, и то: кројење и шивење рубља, шивење на машини, цртање, разноврсни вез; у другом: женске хаљине и то узимање мере, цртање и кројење, шивење руком и на машини;
- 3) У првом одељењу рубље и вез и то: практичан рад, узимање мере, цртање, кројење.

Поред стручних предмета у школи су се предавали и предмети за опште образовање: наука хришћанска, српски језик, рачун и кућанство. Ове предмете предавале су наставнице Српске више девојачке школе: Даница Илић, Исидора Секулић, Мара Максимовић, Вукосава Летић, Јованка Дамјановић и Зорка Нешковић. Веронауку је предавао управитељ Душан Радуловић.

Почев од 1.10.1908. године уведена је немачка и мађарска конверзација. Ова два предмета предавала су се по 3 часа недељно и то поподне од 16-17 часова. Такса за учење једне конверзације износила је 2 круне месечно. Немачку конверзацију предавала је М. Крањчевић, а мађарску Д. Илић.⁵¹

Ученице су биле редовне и приватне. За редовне примане су оне девојчице, доброг здравља, владања и сиротог стања, које су завршиле вишу девојачку школу. Оне нису биле обавезне да слушају општеобразовне предмете. Мogle су да буду примљене и девојчице из другог разреда више девојачке школе, односно шестог основне, а изузетно када су завршиле четврти разред с врло добрим успехом и навршиле 12 година, али су биле дужне да похађају најуредније часове свих прописаних предмета. Редовне ученице похађале су Занатску школу бесплатно. Одличне су чак добијале 30% од износа зарађеног својим радом.

⁵⁰ Споменка Петровић, *Добротворна задруга Српкиња панчевачких*, Информатор ИАП, 24, 1995, 72.

⁵¹ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких.

Редовне, које су плаћале месечно две круне, могле су десет дана у месецу да раде послове које донесу од куће. Приватне ученице плаћале су шест круна месечно.

Да бисмо добили јаснију слику како је школа била посећена у првим годинама свог рада приказаћемо то табеларним прегледом.

**Табела 4: Преглед уписаних ученица
у периоду 1903-1911. године⁵²**

Школска година	Број уписаних ученица
1903/1904.	41
1904/1905.	53
1905/1906.	64
1906/1907.	70
1907/1908.	63
1908/1909.	68
1909/1910.	79
1910/1911.	84
Свега	549

Прва учитељица за бело рубље била је Мара Цвијановић. Она је завршила Стручну школу у Загребу и била је оспособљена „за учитељицу рада за бели шав и свих врста уметних радњи“⁵³. На њено место је 1905. године дошла Мара Николић која је завршила исту школу као и Мара Цвијановић. Она је склопила уговор са Добротворном задругом Српкиња панчевачких и добијала је годишњу плату у износу од 840 форинти. Била је обавезна да сваког месеца поднесе извештај о свом раду управитељу школе, а у договору са другом учитељицом и са одобрењем Одбора била је дужна да на крају године приреди

⁵² ИАП, Фонд Занатске школе у Панчеву.

⁵³ ИАП, Збирка професора Живановића, 79.

изложбу ученичких радова. Пошто је Мара Николић грубо поступала са ученицама и чинила разних изгреде у школи, Одбор задруге је 14.7.1905. године одлучио да је отпусти. Наредне године је, на предлог и интервенцију Одбора, Јелена Пуркаревић, која је са одличним успехом завршила Раденичку школу у Панчеву, послата у Државну стручну школу у Загреб да је за годину дана и заврши. Место у Панчеву јој је било обезбеђено. У међувремену је на то место постављена Ирена Мишчевић. Школске 1907/08. године почела је да ради учитељица Јелена Пуркаревић, пошто је са изванредним успехом положила Стручну школу у Загребу. У одељењу за хаљине предавала је прво Даница Бранковић, а после Љубица Пуркаревић.⁵⁴

Оно што је временом дало основно обележје Занатској школи и учинило да њен траг остане трајан, јесте постојање секције задужене за ткање банатских ћилима. Заслуге за оснивање тог курса припадају професорки Јованки Познан. Свесна вредности ћилима као препознатљиве рукотворине српског националног простора, као и аутентичности банатских ћилима, сматрала је да је дужност њене и генерације у чијем је васпитавању учествовала – очување и неговање традиције ткања. Нема сумње да је Јованка била и под утицајем идеје пиротског ћилима који је баштинио врхунско умеће градских ткаља примењено на најквалитетнију вуну са Старе планине и вековно наслеђе технике и уметности ткања. Слава пиротског ћилима пронела се европским дворовима и сајмовима, приписивана су му лековита и, чак, магијска својства, а Ћилимарска школа у Пироту, основана 1907, једна је од првих школа за девојке у Краљевини Србији и једна од ретких у тадашњој Европи. Тешко је извагати ко је коме више допринео: ћилим школи, или школа ћилиму, али је јасно да су заједно учинили много за успон женског образовања и ослобађања. Женска занатска школа у Панчеву имала је сличне могућности. Јованка је била понесена и осећајем да у распоред шара ткаља уноси своју душу, да је ткање један од облика уметничког изражавања, а да је поклањање и наслеђивање ћилима у српском народу уврежено као саставни део обичаја, део девојачке спреме, и као начин показивања највеће љубави. Није било куће која није држала до поседовања и приказивања ћилима, који је красио подове, зидове и намештај, такође имао и практичну, улогу прекривача, и, као

⁵⁴ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 24-25.

што је већ наглашено, спадао у породично благо које се чува и баштини. Све то Јованка је желела да пренесе на своје ученице, држећи часове ткања банатских ћилима. Са великим одушевљењем сакупљала је и састављала националне шаре и мотиве и у том послу била је ненадмашна. Прикупљене су мустре свих шара до којих се могло доћи посредством ћилима сачуваних у градским и сеоским кућама, а дозвољена је и креативност која се уклапала у постојећи стил. За разлику од геометријских и симболичних шала пиротског ћилима („гугутке на диреци“, „свекрвин језик“), препознатљива банатска шара ћилима је цветна. Одзив ученица био је повољан, као и залагање које су показивале током рада на часовима. Радионица при Занатској школи била је пуна разбоја, а одјекивали су синхронизовани ритам вредних руку, дрвене конструкције и тупице која укршта потку и основу, правећи бљесак боја насталих на тканици. Занатска школа у Панчеву надалеко се прочула по радионици за израду ћилима и многе девојке су због те радионице уписивале ову школу. Јавност је помно пратила њихово стваралаштво, а изложбе радова постале су редовне и очекиване су с радошћу и нестрпљењем. Нису изостале ни награде. За учешће на пољопривредној изложби у Панчеву 1905. добили су златну диплому, а како је марљив и маштовит рад настављен и у Занатској школи у време Краљевине Југославије, Занатска комора из Београда одликовала је 1938. Школу Дипломом за учешће на Првој земаљској занатској изложби.⁵⁵

На седници Српског православног народног школског савета од 24.1.1912. у Сремским Карловцима донета је одлука да Добротворна задруга Српкиња панчевачких у споразуму са Српском православном црквеном општином Раденичку школу претвори у продужени течај Српске више девојачке школе, над којом је надзор вршио Школски савет и тако је и било до 1919.⁵⁶

Белоцркванска Занатска школа, чија грађа, нажалост, није сачувана, основана је по узору на панчевачку, подржана од Добротворне задруге Српкиња Белоцркванки, и радила је и за време Првог светског рата⁵⁷.

⁵⁵ ИАП, Фонд Женске занатске школе, 131, 153, 154, 204; Збирка професора Живановића, 87, 97, Југословенски дневник, 64, 1931, 11.

⁵⁶ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 24-25.

⁵⁷ ИАБЦ, Досије Фонда белоцркванских школа.

Слободно време девојака и жена било је испуњено ткањем, хеклањем, везом, плетењем, шивењем, лектиром (француска, немачка, енглеска дела...), музиком, сликарством. Изнад свега, жене су ручни рад сматрале за одмор и прибежиште од тешког задружног или породичног живота и у њега уносиле љубав. Зато су им занатске (раденичке) школе, у којима су, крај основних знања из српског језика и историје, географије, рачуна и науке хришћанске, изучавале fine женске радове и кројење белог рубља или женских хаљина, биле најближе.

Мађарске школе за девојчице

У преломном периоду краја деветнаестог и почетка двадесетог века и преласка Јужног Баната из војнограночарске под угарску управу, а, ускоро, после Првог светског рата, у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у Панчеву су, од мађарских школа постојале: Мађарска државна школа за женску децу, Мађарска државна виша девојачка школа, Мађарска краљевска државна женска грађанска школа и Женски трговачки течај.

Мађарска државна школа за женску децу основана је 1873. и постојала је до 1905. године (у згради ОШ „Ј. Ј. Змај“), када је отворена је Женска грађанска школа. До 1873. била је, као и све женске школе, приватна и троразредна, с немачким језиком. Заслуге за оснивање државне школе за девојчице припадају Имре Мартину, који је указивао на важност вапитања и образовања девојака и залагао се за проширење школе на шесторазредну. То је и остварено од школске 1877/78. године. У почетку, једине учитељице биле су Ана Хавлик и Јулија Квирини, које су радиле од 1871, па су и после развојачења остале као учитељице првог и другог разреда, под условом да науче мађарски. Међутим, оне су и даље радиле на немачком, а примљене су нове са знањем мађарског: за трећи разред Матилда Нојхаус, за четврти Паула Филип, за пети Вилма Квинц, за шести Клара Дорогшари и учитељица ручног рада Матилда Карчаи. Надзор је вршио Имре Мартин. Када је Јулија Квирини отишла у Белу Цркву, заменила ју је Терезија Паулини Дуркоши, која је знала мађарски. И Ана Шпигел Хавлик је положила мађарски и оспособила се за наставницу. После осам година отишла је Паула

Филип, а на њено место дошла је Ирена Малнаши Вискелети. Отварањем Мађарске више девојачке школе 1884, Државну школу за женску децу је напустила и Матилда Нојхаус, а постављена је Антонија Бератс.⁵⁸

Мађарска државна виша девојачка школа постојала је у раздобљу 1884-1905. у згради бивше хонведске касарне. Отворена је као дворазредна. Од оснивања до 1905. директор је био Имре Мартин, а од 1903. привремени директор Бела Гечер. Као прве учитељице радиле су Матилда Нојхаус, удата за Габера Рајха и Марија Траупман, удата за Ернеста Фрича. Предавачи су били и Јелена Познан, Марија Ламбрехт, Флора Штајницер и Амалија Баум, а помоћни учитељ Ванделин Стенхура. Проучавани су следећи предмети: веронаука, мађарски, књижевност, немачки, аритметика, геометрија, природопис, физика, хемија, земљопис, историја, познавање устава и права, женски ручни рад, цртање слободном руком, лепо писање и певање. Учитељице М. Нојхаус и М. Траупман смењивале су се као разредне, а биле су активне и ван школе: уз помоћ Друштва за неговање мађарског језика „Громом Деже“, Гимназије и Грађанске школе, 1895. основан је образовни курс под називом „Панчевачки слободни лицеј“. У оквиру овог курса бесплатно је одржано 35-60 предавања мађарског језика, у зимским месецима, за 50-60 слушалаца. Од 1884. до 1895. било је укупно 405 девојчица, од којих су само 118 биле Мађарице.⁵⁹

Мађарска краљевска државна женска грађанска школа основана је одлуком Министарства просвете 51095, 1905. године, на углу улица М. Горког и др Светислава Касапиновића, на месту гостионице „Пет шева“. (За време рата ту се налазио Црвени крст.) Планирано је да се отвори још 1898. године. Учитељице Вилма Квинц и Ирен Малнаши Вискелети радиле су као сталне, уз услов да се Вилма доквалификује за математику и природне науке, а Ирен за немачки, мађарски, земљопис и историју. Учитељице Марија Траубман и Матилда Нојхаус премештене су из Више школе за женску децу у ову школу. Предавали су и хонорарни наставници за лепо писање, ручни рад, цртање и певање. Директорка је била супруга Фриче Ернеста, док је колегијум чинило 16 чланова. Настава се

⁵⁸ ИАП, Маг. II 5936-1871, Wigand Janos, *Emlekkönyv, Pancsova, Pancsova*, 1896, ИАП, Информатор, 22, 24-25.

⁵⁹ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 25-26.

одржавала суботом од 9 до 16h. Предмети који су проучавани били су: веронаука, мађарски, немачки, историја, земљопис, аритметика, геометрија, природопис, хемија са минералогijом, физика, наука о привреди, хигијена, цртање слободном руком (Лајош Клобушицки), лепо писање, женски ручни рад (Јованка Познан), певање, гимнастика, шивење (Розалија Клемпај), мађарски и књиговодство (Елизабета Нимчевић). Од 1905. у први разред уписане су ученице које су завршиле 4. разред основне школе, а у други оне које су завршиле први Више. Састав ученица 1909-1910. био је: од 181 - 42 православних, 91 католикиња, 18 евангелисткиња, 8 реформаторкиња, 22 Јеврејке.⁶⁰ За време рата, радиле су, 1915-1916, супруга Ернеста Фричеа, супруга Лајоша Клобушицки, Амалија Баум, Олга Кубањи, Газела Фекете, Розалија Клемпањ.

Табела 5: Наставни предмети у четвороразредној Мађарској краљевској државној женској грађанској школи

школске 1907/08. године⁶¹

Назив предмета	Разред			
	I	II	III	IV
Веронаука	I	II	III	IV
Мађарски језик и књижевност	I	II	III	IV
Немачки језик и књижевност	I	II	III	IV
Историја	-	II	III	IV
Земљопис	I	II	III	IV
Аритметика	I	II	III	IV
Геометрија	-	II	III	IV
Природопис	I	II	-	-

⁶⁰ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 37-40, Фонд Мин. вере и просвете у Архиву Војводине, 24353-1898, Фонд Мађарске женске грађанске школе 233-1907, Дневници за 1907-1908, Фонд Мађарске женске грађанске школе 187-1909, исто, 260-1910.

⁶¹ ИАП, Дневници мађарске женске грађанске школе, за 1907/08.

Хемија	-	-	III	-
Физика	-	-	-	IV
Наука о привреди	-	-	III	-
Хигијена	-	-	-	IV
Цртање слободном руком	I	II	III	IV
Лепо писање	I	II	III	-
Женски ручни рад	I	II	III	IV
Певање	I	II	III	IV
Гимнастика	I	II	III	IV

Очигледно, програм је био веома сличан ономе који је важио за српске више девојачке школе. Ученице су из ових предмета оцењиване оценама од 1 - 5.

Табела 6: Број уписаних ученица школске 1907/08. године и имена разредних старешина⁶²

Разред	Број ученица	Разредни старешина
I	45	Баум Амалија
II	47	Слафковски Изабела супруга Киш Ендреја
III	37	супруга Клобушицки Лајоша
IV	28	Штајницер Флора
Свега	157	

⁶² Исто, бр. 260/1910.

**Табела 7: Преглед ученица по вероисповести
школске 1909/1910. године⁶³**

Разред	Број ученица	Вероисповест				
		православни	католици	евангелисти	реформати	израелити
I	51	12	26	3	3	7
II	57	9	29	5	3	11
III	35	14	12	5	-	4
IV	38	7	24	5	2	-
Свега	181	42	91	18	8	22

Бројке речито говоре о разумљивој превази ученица католичке вероисповести, али је неочекиван и упадљиво велики број православних.

Слика 1: Државна женска грађанска школа
(Фотографија је из збирке Јарковачки Петра и чува се у Збирци фотографија ИАП)

⁶³ ИАП, Фонд Мађарске женске грађанске школе бр. 187/1909; Исто, бр. 260/1910.

У организацији Мађарске краљевске државне више трговачке школе (1895-1918), од 25.9.1910. основан је Женски трговачки течај, у згради Мађарске државне школе за женску децу. Течај је организовао директор више трговачке школе Барбиерик Титус. Он је са Бењамином Ђулом, Дарвашом Вилмошем, Храбаром Киросем, Немет Јожефом и адвокатом др Антал Ходијем. Надзор је вршила Етелка Кир. Течај је трајао десет месеци, од септембра до јуна, сваког дана од осам до дванаест. Предмети који су предавани у овој школи били су: трговачки рачун (три пута недељно), књиговодство (једном недељно), трговинско и менично право, канцеларијско пословање и кореспонденција (обоје по три пута недељно), немачки језик и кореспонденција (два пута недељно), трговачка географија и роба (два пута недељно), брзо писање (три пута недељно), лепо писање (једном недељно). Необавезан предмет било је куцање на машини (два пута недељно). Право уписа имале су ученице које су завршиле Женску грађанску школу, Вишу девојачку, или четири разреда гимназије. Трошкове течаја покривали су уписнина и помоћ Градског већа, Народне банке, Кредитне банке, Трговинске банке из Панчева и Трговинске и занатске коморе из Темишвара. Године 1910. било је 47 ученица. Састав ученица био је следећи: 9 Мађарица, 15 Немица, 16 Српкиња, 7 осталих. Испит, који су ученице полагале у јуну, имао је писмени и усмени део. Течај није одржан 1914-1915, а не зна се да ли је 1917-1918.⁶⁴

Иако су овлашћења угарске владе после Нагодбе и развојачења омогућила, а императив мађаризације наметнуо школовање на мађарском језику на целом простору Угарске, било би пристрасно и погрешно само тиме објаснити појаву мађарских школа у Јужном Банату. Колонизација и спонтане миграције допринеле су да, ионако шарен састав становништва у Панчеву и околини, буде наглашен порастом броја Мађара. Стога се наметнула истинска потреба да се, у време када се захуктава женски покрет и када, једна за другом, доприносећи процвату свог народа, ничу српске женске школе, отворе и мађарске женске школе. Ваља нагласити и да то су и једне и друге дозвољавале упис без обзира на етничку и верску припадност, као и то да су под своје окриље примале девојке

⁶⁴ Милан Годоровић, Е. Хеш, *Историја школа у Панчеву 1872-1970*, 2. део, ИАП, Информатор бр. 22, Панчево, 1990, 31-32; Фонд Министарства вера и просвете Архива Војводине 40086, 1897, Штампани извештаји Школе 1910-1918.

немачке народности. Приметно сличан распоред часова у Мађарској краљевској грађанској (раније државној) и у Мађарској вишој девојачкој, у односу на сличне српске школе, то је и дозвољавао. Одударао је Женски трговачки течај, који је имао уже стручне предмете и који је, као једини те врсте, подмиривао и школовање Српкиња у тој области. Чак ни мађарски језик није представљао непремостив јаз, јер се проучавао и у српским школама и немађарице су у релативно великом броју похађале српске женске школе. Као и у српским школама, наставнице мађарских школа, бављењем школом и ван ње, давале су целој својој средини ритам, често и мелодију новог времена. А најчвршћу спону представљала је идеја једнакости права полова, која је у овим установама пратила, појачавала, па чак и мирила националне идеје, српску и мађарску (обе јаке и сучељене, почев од 1848, а нарочито с обзиром на обнове Угарске и Србије).

Левичарска идеја пратила је десничарску, јер су у основи женских школа биле координате ослобађања женског пола и националног ослобођења, а појачавала ју је, јер су значајни делови наставних програма женских школа били посвећени мађаризацији или отпору том процесу, зависно од тога да ли се радило о мађарској или српској школи. Апсурдно, мађарске и српске школе за девојчице доприносиле су и стишавању страсти, јер су све биле отворене за пријем девојчица без обзира на њихово порекло, изучавале су исте предмете, подстицале су једне – друге на ангажованост, сарађивале су међусобно и зближавале су суграђанке које је повезивало похађање сличних школа.

Српско православно женско васпиталиште Свете Ангелине у Будимпешти

Време од укидања Банатске војне границе до краја Првог светског рата било је време мађарске власти у Јужном Банату, у школама означено контрастима и петоуглом: покомунаљење до тада вероисповедних (и свих осталих) школа - покушај мађаризације - покретање и развој српских виших и средњих женских школа - оснивање и успон мађарских школа - Будимпешта као извор просветне и целокупне политике. Поред тога што је за Србе била значајна као престоница (од Аустро-Угарске нагодбе) и седиште Сабора и Владе, у њој је 1904. године основано Српско православно женско васпиталиште.

У првом извештају Српске православне просветне женске задруге св. Ангелине о овом заводу, за 1904/1905. годину, најпре стоји подсећање да је вековима било уобичајено да жена буде предодређена за удају и рађање, зависна, подређена. Ретко, девојчице су завршавале основну школу, одлазиле у варош на курс шивења, а код куће училе кување. Неке би научиле и понеку немачку фразу, или француску, понеки стих од Шилера, Гетеа, Хајнеа, Бранка Радичевића, понешто да одсвирају на „гласовиру“ и - то је било све.⁶⁵

А онда је 19. век донео ехо западноевропске идеје да „само образована и просвећена жена може да постане сходан сапутник и достојан друг образованог мужа“, поставио женске интелигенцију, знање и умење изнад предрасуда о њиховој склоности оговарању и сплеткама, дао значај улози Мајке и нашао женама „место под Сунцем“, од образовања, преко запослења, до положаја и улоге у друштву.

⁶⁵ Бошко Новаковић, *Поп Ђира и поп Спира Стевана Сремца*, Живот 4-5, Сарајево, 1955, 265; Михаило Ђорђевић, *Сремац као историчар*, Бранково коло, 1906, 35-36; Младен Лесковац, *Откуд Сремцу оквирни мотив за Поп Ђиру и поп Спиру*, Прилози за књижевност, 1955, књига 21, свеска 1-2, 115; Антун Густав Матош, *Стеван Сремац, Поп Ђира и поп Спира*, Савременик, 1912, 272; Радин Ана, *Уметност приповедања Стевана Сремца*, Ниш, 1986; Иста, *Што више дволличних коментара-то боље*, Књижевна историја 29/103, Београд, 1997.

Тако се „женско питање“ наметнуло и пред српске родитеље, који су давали децу у Панчево, Нови Сад, Сомбор и Београд, на више девојачке, или учитељске школе.⁶⁶

Било је често и да су многе од њих ишле у „кlostере“, где су васпитаване у духу римокатолицизма и подучаване женским радовима. Такве установе постојале су у: Оравици, Темишвару, Загребу (где се налазио самостан милосрдних сестара), Пешти (у којој је био самостан енглеских госпођица). Насупрот таквој пракси, уврежило се мишљење да је нелогично је да православне девојке иду у „кlostере“, чак се то називало „кобна коб“, јер се радило о туђем језику, туђој вери. Стога је у Текелијануму⁶⁷ договорено оснивање Српске просветне женске задруге Св. Мајка Ангелина. Овај Завод отворен је и зато да српске породице из Аустро-Угарске шаљу ћерке у Будимпешту, уместо да за такво школовање иду у Русију, Немачку, Швајцарску, Француску. Добротвори Завода били су: његова светост господин Георгије, преосвећени епископ Лукијан, велепоседник и родољуб Лазар Дунђерски и др. Из Летописа сазнајемо и да је Олга С. Јовановић сазвала Збор Српкиња из Будимпеште 3. децембра 1898. у Текелијануму, на коме су установљени циљ, правила и програм Задруге св Ангелине која је, пет и по година касније, основала Васпиталиште.

У тој установи штићенице су плаћале 800 круна годишње, за шта су добијале стан, храну, огрев, прање, купање, лечење, надзор, наставу и вежбање у српском, мађарском и немачком, појању, певању, игрању, гимнастици, клавиру, за који (три пута недељно) су доплаћивале још по 150-200 круна. За посебне часове клавира, енглеског, цртања и сличног - посебно се и плаћало. На упису је требало уплатити 300 круна, још 300 од 1. до 15. јануара и преосталих 200 од 1. до 15. априла. У оквиру те цене био је плаћен и лекар, а за могући конзилијум било је нужно доплаћивање. Девојке су собом доносиле: 3 мадраца 178цм x 84цм, јастук, зимски и летњи јорган и ћебе, 12 кошуља, 6 спаваћица, 6 летњих гаћица, 6 зимских, 4 летње доње сукње, 4 зимске, 1 шарену фланелску доњу сукњу, 6

⁶⁶ М. Kraul, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980*, Frankfurt am Main 1984, 11; G. V. Cohen, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria*, Purdue University Press, 1996, 249, 253; М. Вандлић, *Грађанска школа код нас и на страни*, Београд, 1935, 2-4; А. Асман, *Рад на националном памћењу. Кратка историја немачке идеје о образовању*, Београд, 2002, 27-28, 70.

⁶⁷ Славко Вејиновић, *Текелијанум - задужбина Саве Текелије*, Даница, српски народни илустровани календар за годину 2005, 93-110; Енциклопедија Новог Сада, том 15, Нови Сад, 2000, 197-199.

спаваћница, 12 пари црних чарапа, 24 марамице, 6 убруса, 3 полумараме, 4 чаршава, 4 јорганске навлаке, 4 крпе за брисање умиваоника, 4 крпе за чаше, 2 столна чаршава, 6 салвета, зимско, јесење и пролећно одело, 2 летња, 1 бело, зимски огртач, зимску мараму, кожне и чојане рукавице, зимске и летње ципеле, пар папуча, 3 црне кецеље, отирач за купатило, кишобран, сребрни есцајг, 2 чаше, 1 шољу, 1 плехану кутију за ситнице, чешљеве, четкицу за зубе, за нокте, шиваћи прибор.

Дан је имао устаљени ритам: устајање у 6.00, у кревет у 21.00, доручак у 7.00, ручак у 13.00, ужина у 16.00, вечера у 19.00. Дисциплина се подразумевала, као и бон-тон, хигијена, правила у шетњи, у писању писама, за редуше, за недељу и празнике.

Изучавани су: наука о православној вери; историја: од досељавања до 17. века-прве српске државе, оснивање Краљевине и Царства, Косово, Деспотовина, Сеоба, Срби у Аустро-Угарској; књижевност: биографије, Доситеј, Вук, Ђура Даничић, Бранко Радичевић, Димитрије Давидовић, Јоаким Вујић, Милован Видаковић, Сима Милутиновић Сарајлија, Јован Стерија Поповић; женски ручни рад.⁶⁸

У овом Васпиталишту, сматрало се да су, као надградња на домаће васпитање и основно образовање, девојкама довољни: познавање вере, од наука - историја, од уметности - књижевност и, наравно, женски ручни рад. Из Васпиталишта су излазиле скромне, образоване жене, честите, вредне домаћице, испуњене и задовољне, спремне да, по потреби, себе и издржавају.

Духовни и световни представници Срба у Угарској, удружења жена и добротвори, оснивањем Српског православног женског васпиталишта Свете Ангелине у Будимпешти, још једном су потврдили завидну висину свести коју су поседовали.

⁶⁸ ИАП, Фонд Доброволне задруге Српкиња панчевачких, 241: *Први извештај Српске православне просветне женске задруге Св. Мајке Ангелине о српском православном девојачком васпиталишту у Будимпешти за школску 1904-1905.*

Женска препарандија

Међу будућим учитељицама, значајан део чиниле су оне које су биле с простора Јужног Баната. Стога се намеће потреба за осврт на њихову школу, иако се налазила у Сомору. Припаднице женског пола могле су да се упишу у ову установу са 14 година живота и завршеном вишом девојачком школом, или после основне школе и положеног пријемног испита. Право да после завршене више девојачке школе упишу други разред Сомборске препарандије превиђало је чињеницу да овим девојчицама недостаје знање старословенског језика који су препарандискиње проучавале од првог разреда. Зато управа Препарандије није дозвољавала упис одмах у други разред, како је из Панчева тражено.⁶⁹ (Ако су желеле на универзитет, фалило им је гимназијско знање латинског језика⁷⁰. Гимназијска, или диплома више девојачке школе, уз све већи број девојака на студијама, била је део еманципацијског пакета, а инсистирање на образовању кћери - резултат схватања родитеља о важности женског образовања као обавезног дела друштвене легитимације девојке.⁷¹ Главни референт српских народних школа Ђорђе Натошевић, у одсуству патријарха залагао се за то да девојке ипак после четвртог разреда више девојачке школе могу да упишу други Препарандије. Оправдање за такво мишљење налазио је у томе што су већ изучавале све предмете осим педагогије и старословенског, који се ионако понављају у старијим разредима. С тим се није слагао управник Препарандије Н. Ђ. Вукићевић, који је остао при ставу да се будуће учитељице уписују у први разред и после завршене више девојачке школе.⁷²

Сомборска учитељска школа, чувена Препарандија, до 1893/94. била трогодишња, од тада четворогодишња, а још од 20.12.1867. у њу су уписиване и девојчице, које су седеле у одвојеним скамијама од дечака. Министарство је 1889.

⁶⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, бр. 124, 165/1877, 229/1878.

⁷⁰ Женске гимназије биле су осмишљене тако да су прва четири разреда чинила заједничку основу (исто као у вишој женској), док је у друга четири, виша, била обезбеђена бифуркација на два тока: гимназијски (у коме су се проучавали и латински и старогрчки језик) и реални, по немачком узору. (О *примању женске деце у гимназије и реалке*, у: *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду, 1839-1939*, 149-153, А. Ђуровић, н.д, 482-483).

⁷¹ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 481.

⁷² АСАНУК, Фонд Школског савета, Учитељска школа Сомбор, 30. септембра 1878, бр 36; 136 и 166 из 1878; ИАП, Фонд СВДШ, 69 и 165 из 1878.

тражило потпуно одвајање, „због очувања моралности и већег постигнућа у наукама“, али је Школски савет истицао да за 19 година није било ни једне повреде моралности. Ипак, од 1893/94. образована су паралелна одељења, за која су од 1903. радила и два збора наставника.⁷³ У ово време вођене су расправе и писане студије о дилеми: да ли девојчице и дечаци треба да похађају школу заједно, или одвојено. Преовладавало је мишљење да међу половима, поред физичких, постоје и психолошке разлике и да искуства стечена на универзитетима говоре како су женске студенткиње успешније у математици и астрономији, природним наукама, медицини, историји и језицима, а мушки у географији и техници. Закључивано је да из педагошких разлога различити полови треба да се школују заједно, а из хигијенских не, али да су други разлози важнији.⁷⁴ Међутим, било је много више стручних ставова у корист заједничког школовања, које од 1910. и заживљава.⁷⁵ Припаднице женског пола могле су да се упишу са 14 година живота, завршеном вишом девојачком школом, или после основне и положеног пријемног.

Предмети у Женској учитељској школи били су:

1. наука вере и благодетности
2. краснопис и писање
3. матерњи језик и наука о правопису
4. мађарски језик
5. немачки језик
6. земљопис и повесница
7. наука о васпитању
8. рачуница
9. природословље и природопис
10. певање
11. домоводство и женски послови (с освртом на вртарство)
12. вежбање

⁷³ АСАНУК, Фонд Школског савета, 1874, 131, Школски лист, Сомбор, 1890, бр. 1, стр. 49, Љубица Ациган, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини у периоду 1860-1918*, Београд, 1979, 75.

⁷⁴ Juraj Cenkić, *Žensko obrazovanje posmatrano sa stajališta pedagoške higijene*, Zagreb, 1905, 7, 8, 13, 19, 24, 31.

⁷⁵ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, Zagreb, 1910.

Од 1872. уврштени су и: педагогија, психологија, антропологија, методика, старословенски језик, математика (аритметика, алгебра, геометрија), устав, природопис (зоологија, нотаника, минералологија, физика, хемија, с погледом на пољопривреду, занатство, трговину), основи народне привреде (политичка економија), наука о држању куће, наука о нези и болестима, теорија музике, цртање, гимнастика, ручни рад.⁷⁶ Што се више приближавало 20. веку, све више је растао број часова мађарског језика, као реакција на то и број часова веронауке, што је било на уштрб општеобразовних и стручних предмета. Наставна основа Н. Вукићевића из 1899. измењена је 1913, на основу одлуке из 1911, али измена није заживела, јер је наступио Први светски рат.⁷⁷

Међу будућим учитељицама, део су чиниле су оне које су биле с простора Јужног Баната. Вредна помена је околност да је Српска православна црквена општина новчано помагала ученице које су завршиле вишу девојачку школу и наставиле даље школовање у сомборској Учитељској школи. Ученице које су примале ту помоћ умеле су да је цене, па је управитељ Учитељске школе из Сомбора, Н. Вукићевић, писао управи Више девојачке школе у Панчеву:

„...Уједно част имам овом приликом известити пријатељску Славну Управу, да се поменуте приправнице примерно владају и да су, по изваштају масечном свију професора, оне између седамнаест својих другарица у наукама најбоље, те стога их препоручујем особито као најдостојније сваке потпоре, коју им славна панчевачка општина и њени верни чланови дају“.⁷⁸

У тексту *О женској препарандији* панчевачки „Весник“ изнео је како европско искуство говори о томе како је развој друштва условљен развојем просвете, како ми заостајемо и како је, да би школе напредовале, потребно да неспредеју учитељи, а да би они напредовали – неопходно је да школе у којима се образују буду унапређене. Још и то да, иако теоретски није тако, показује се да је не само нецелисходно него и убитачно да мушки и женски ученици бити заједно на школовању за учитеље.⁷⁹ А у једном од наредних бројева да је „Школски лист“ објавио да су из Панчева Учитељску школу у Сомбору завршили: Михаил

⁷⁶ Радомир Макарић, *Сомборска учитељска школа у периоду делатности Николе Ђ. Вукићевића*, Нови Сад, 1965, 81; Љ. Ациган, н.д, 138.

⁷⁷ Љ. Ациган, н.д, 138.

⁷⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе.

⁷⁹ Весник, бр. 26, 12. (24) 7.1892.

Радановић, Вукосава Летић и Емилија Живановић, с врло-добрим, и Даница Јовановић с одличним успехом. Даница се, иначе, августа 1893. верила за Лазара Борђошког, учитеља у Доњој Тузли. „Весник“ је честитао и изразио радост што су панчевачка деца међу првим и најбољим ђацима, као и жељу да добију добра места, „те да се са вољом узграде на великом позиву своме“.⁸⁰

Кратка паралела са Србијом

Географска, историјска и етничка повезаност Хабзбуршке монархије и Кнежевине (од 1882. Краљевине) Србије, огледала се нарочито у процесу уобличавања и развоја просветне политике. То је било време романтичарског убеђења у остваривост ослобођења и уједињења, прихватања либерализма, стварања грађанског друштва и појаве парламентаризма, уз спољну политику, која је, за разлику од националне, била хетерогена. У време привођења крају рада на рукопису *Српске револуције*, Леополд Ранке је описао преостали, у оно време још непостигнути циљ Револуције: стварање правне државе и образовање народа, како би дошао “до оног учешћа у духовном животу које сачињава праву срећу”⁸¹ Србија је током 19. века развила скоро све степене образовања, од забавишта, вишеразредне сеоске школе, недељних школа за пољопривреднике и занатлије до модерних гимназија и Универзитета.⁸² Као наличје овог развоја, *Статистика о народној просвети у Србији*, коју је израдио Владимир Јовановић, „не пружа утешну слику“, јер указује да је 1880. години у Краљевини Србији било само 8%

⁸⁰ Весник, бр. 28, 18. (30) 7.1893. (год. 4.)

⁸¹ Леополд Ранке, *Српска револуција*, Београд, 1991, 164.

⁸² Већ 1808, по угледу на гимназије у Хабзбуршкој, у Београду је основана Велика школа Лицеј, основан 1838, године 1841. премештен је из Крагујевца у Београд, године 1863. прерастао је у Велику школу и, од 1905, у Универзитет: Радосл Лјушић, *Од Велике школе до Лицеја (1808-1838)*, у: *Србија 19. века*, Београд, 1998, 234-250; Исти, *Развој Универзитета у Београду* у нав. делу, 86-93; Лаза Костић, *О политици, о уметности*, 2, Нови Сад, 1990, 117-121; Миховил Томандл, *Владимир Јовановић, прилог културно-политичкој историји Срба*, (у штампи), Панчево, 2010; Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд, 1988; Трговчевић, Љубинка, *Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку*, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, 217.

оних који су знали да читају и пишу и да је културни живот био резервисан само за узак круг људи. Необразованост је нарочито била изражена код жена.⁸³

За разлику од школства у западној и средњој Европи⁸⁴, у Србији је врло мала пажња посвећивана образовању девојчица⁸⁵, иако је занемаривање школског образовања женске деце било непримерено земљи која жели убрзани развој.⁸⁶ С циљем да се женска младеж образује у вишим знањима него у основној школи, а нарочито ради припреме одраслих девојака за учитељице основних женских школа, кнез Михаило прогласио је Закон о устројству Више женске школе.⁸⁷

Виша женска школа у Београду отворена је 1863. године на углу улица Добрињске и Краљице Наталије. Неке ученице, од њих око 800,⁸⁸ биле су и на стану при школи, а могле су да уче и ванредне предмете, ако то хоће и ако могу да плате.⁸⁹ Управница школе била је Катарина Миловук, која је на том месту остала 30 година. Катарина Миловук, рођена Ђорђевић (Нови Сад, 15.8.1844. - Београд, 1913.), школовала се у Русији, била је председница Женског друштва, покренула је Радничку школу и Пазар Женског друштва. У Вишој женској школи увела је

⁸³ Гласник СУД-а, књ. 50-52, од 1881-83.

⁸⁴ J. Bowen, *History of Western Education*, London, 1981; G. Gutek, *A History of the Western Educational Experience*, Waveland Press, 1994; H. E. Tenorth, *Geschichte der Erziehung, Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*, Juventa Verlag Weinheim und München, 2000.

⁸⁵ Питање женских школа први је поставио Димитрије Давидовић, Јован Стерија Поповић писао је о *Потреби и ползи девојачких школа* (1843), кнез Михаило Обреновић одобрио је прву женску приватну школу јуна 1842. у Београду, а кнез Александар Карађорђевић донео је 1857. документ *О школама за женску децу*: АСАНУ, Историјска збирка, 14304/А-IIIб, *Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажевству Србији од почетка до конца 1857. у Школство Србије 1804-1918, документи и казивања*, Београд, 1980, 93; Милан П. Костић, *Први женски завод у Београду*, Годишњак Музеја града Београд, IV, 1957, 224; Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд, 1970, 38-39; Владета Тешић, *Школство у 19. веку, Историја Београда*, II, Београд, 1974, 576; Д. Ивановић, н.д, 65-66.

⁸⁶ Трнавац Недељко, *Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд, 1994, 55-73.

⁸⁷ *Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажевству Србији од почетка до конца 1857. у: Школство Србије 1804-1918, документи и казивања*, Београд, 1980, 109-110: *Закон о устројству Више женске школе у Београду*; Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, 66-68. Младеновић Ж, *Из породичне преписке Симе Матавуља*, Нови Сад, 1955.

Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији од почетка овог века до краја школске 1867*, Београд, 1868, 53-59, 131-132; Просветни гласник, службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије, март 1891, 99; Латинка Перовић, *Модерност и патријархалност кроз призму држ. жен. инст: Виша девојачка школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 152.

⁸⁸ *Број ученика свих средњих школа у Краљевини Србији, Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажевству Србији од почетка до конца 1857. у Школство Србије 1804-1918, документи и казивања*, Београд, 1980, 100.

⁸⁹ Школски зборник, 1875 Бр. 1578, 17.6.1863. Потписници: кнез Михаило III Обреновић, чувар државног печата, мин. правде Р. Лешјанин, заступник министра просвете и црквених дела, мин. финансија К. Цукић.

предмете педагогика и методика, за које је написала уџбенике, као и за општу историју. Катарина је била и управитељка Српске више женске школе у Солуну, од 1906. водила је Женски савез, бавила се националним и хуманитарним радом, борила се и за женска права. Добила је седам одличја, а улица с њеним именом налази се на Звездари.⁹⁰ Школа је била шесторазредна, а наставни план обухватао је следеће предмете: науку хришћанску, српски језик (граматику, синтаксу, литерарне облике, књижевност), земљопис, историју (општу и српску), математику (рачуницу и алгебру), јестаственицу (зоологију, ботанику, минералологију), физику, хемију, педагогику, методику са школским радом, дијететику, цртање (слободном руком и геометријско), лепо писање, певање, гимнастику, ручни женски рад, руски језик, француски језик и немачки језик. У вези с наставом историје, сматрало се да су девојчице у првом и другом разреду премладе да је разумеју, а да је онда потребно да две године, и то с два и по пута више часова, проучавају историју Европе и света, да би у завршним разредима могле да се упусте у историју свог народа. Можда би овој идеји могло да се замери то што проучавања опште и националне историје нису ишла упоредо, али је свакако за похвалу и пример придавање значаја „учитељици живота“. У вишим женским школама наставни план је мењан 1886, 1894. и 1904, увек укорак са европским захтевима, углавном по узору на Немачку и Аустро-Угарску, у смеру равнотеже између природних и друштвених наука, остављања простора за уметничке предмете, смањења недељног фонда часова и постепеног преобраћања у гимназије.⁹¹

Временом, исплетена је мрежа виших женских школа по Србији, а постојала је и могућност примања женске деце у гимназије и реалке, у случају да су им женске школе удаљене, или ако то желе и поред тога што у свом граду имају вишу женску школу. Тако су Прву мушку гимназију 1881/82. завршиле и: Лепосава Бошковић, рођака професора и либерала Јована Бошковића, Живка Марковић и Наста Анастасијевић. У то време директор је био Јован Ђорђевић. Његов наследник Козарац био је за опстанак виших женских школа и против

⁹⁰ Латинка Перовић, *Модерност и патријархалност кроз призму држ. жен. инст: Виша девојачка школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 152; Иконија Клајић-Симић, *Катарина Миловук, њен живот и рад*, Београд, 1936, 13-33.

⁹¹ Просветни гласник, службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије, март 1891, 99.

мешовитих. Јер, и кад су могле да се упишу у мешовити школу, девојчице су седеле одвојено у учионици, такође и на одмору, биле су ослобођене гимнастике, нису биле укључене у дружину „Наде“, ни у Певачко друштво „Обилић“. По завршетку овог школовања, оне које су биле одличне, обично су, упркос отпорима, одлазиле на Велику школу (од 1905. Универзитет у Београду), или на европске универзитете.⁹²

Осврт на другу, „шумадијску“ страну Српства показује да је школа сродна панчевачкој Женској занатској у Београду слична, Занатска (Раденичка) школа основана 1879. године, заслугом Женског друштва, као прва у низу таквих школа у србијанским варошима. Школа се налазила у Бранковој улици 17, а између два рата, допуњена с учитељским течајем, добила је нову, лепу зграду, у коју је смештен и Дом женског друштва⁹³. Женско друштво и његове подружнице свуда су имали по раденичку школу, уписујући сиромашну деца бесплатно, остале уз малу надокнаду. Друштво је основано 17. маја 1875, као установа око које су се скупиле српске жене, да раде на усавршавању своје, да спремају сироте девојке за ваљане раденице, да негују хумане осећаје, да помажу сиромашне и невољне. Друштво је основало поменуте Тилимарску школу у Пироту, Пазар Женског друштва у Београду, Ћачку трпезу за сиромашне ђаке мушкарце, Дом старица, помоћ Црвеном крсту, гласник „Домаћицу“. Сиромашне одличне ученице Занатске (Раденичке) школе добијале су на поклон од Друштва шиваћу машину.⁹⁴ У почетку, приоритет у овим двогодишњим школама имао је ручни рад, а касније све више општеобразовни предмети и акценат је временом прелазио на уједначавање теоријских и практичних предмета. Изучавани су: наука хришћанска, српски језик, књиговодство, математика, геометрија, историја (српска и општа), хигијена, цртање, ручни рад, све по 2 часа, осим ручног рада, који је био заступљен са 6 часова.⁹⁵ По завршеном школовању ученице су добијале диплому, да су оспособљене за учитељице женскога рада. С том

⁹² О примању женске деце у гимназије и реалке, у: Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду, 1839-1939, 149-153; Николова Маја, *Школовање женске младежи у Србији до 1914*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 73-83; Љубинка Трговчевић, *О студенткињама из Србије на страним универзитетима до 1914*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 83-101.

⁹³ Домаћица бр. 5, 1926. година.

⁹⁴ *Говор г-ђе Делфе Иванићке на Другом конгресу словенских жена, који је одржан у Прагу о.г.*, Женски свет, 1908, 10.

⁹⁵ А. Ђуровић, н.д, 240-242.

дипломом добијале су места у државним, или приватним школама, као учитељице ручног рада.

Од 1883-4. у Србији је дошло до обавезног образовања за оба пола.⁹⁶ Поред виших девојачких, Занатске и Ћилимарске школе, остале знамените школе за девојке биле су: Женска гиманзија и женске учитељске школе у Београду и Крагујевцу. Учитељска школа пресељена је из Београда у Алексинац.⁹⁷

Када су Балкански и Први светски рат прекинули континуитет обнове Србије и успорили њену ионако закаснелу модернизацију, борба за решавање проблема жене у друштву враћена је на почетак.

⁹⁶ Српске политичке генерације 1788-1918, ИИСАНУ, 1998; Љ. Трговчевић, *Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века*, 47-55.

⁹⁷ АС, МПС, 1896, ф. 19, 27, А. Ђуровић, *н. дело*, 196, 217; А. Ђуровић, н.д, 482-486; Arsen Djurović, *School directors in Europa: The example of Sreten Pašić, director of the Belgrade Women's gymnasium*, Шумадијски анали бр. 5, Крагујевац, 2009, 78-83.

СРПСКА ВИША ДЕВОЈАЧКА ШКОЛА У ПАНЧЕВУ

Оснивање

Шездесетих година 19. века, у Банатској војној граници, 85% женске деце било је скоро без образовања, највиши ниво био је завршен трећи разред основне школе.¹ Основношколско образовање није више одговарало потребама друштва, па су богатији грађани почели да шаљу своју женску децу у приватне девојачке школе, заводе и институте у земљи и ван ње. То су махом биле приватне школе и задовољавале су потребе само малог броја ученица, па су због тога биле на сталном удару критике. Друго, постојала је потреба за школовањем на матерњем језику, па су Светозар Марковић, Млада Србадија и Покрет за образовање жена у Војводини вршили су снажан притисак на јавно мњење и Сабор, за стварање вишег и целовитијег васпитања жена.²

У исто време, у суседној Кнежевини Србији већ је постојала Виша девојачка школа у Београду, чији је утицај на оснивање сродних установа за сунароткиње у Угарској - неоспоран.

Почетак развојачења, као промаја, разбио је и прочистио све што се до тада налазило иза зидова Границе. Иза тог фијука није остало ни само добро, ни само лоше, нека очекивања су се остварила, нека преобразила у разочарење. Ипак, жена са тог простора, до тада у грчу задружног живота и у сенци важних личности и догађаја, начинила је искорак. Ћутање о приватном и о животу жене, које се и даље сматрало за једно од мерила лепог васпитања, учинило је траг тог искорака једва видљивим. Иако се само наслућује, тај траг указује на прилагођавање породица продору новчане привреде и на тежњу ка истовременом чувању традиције и праћењу моде. Изнад свега, на то да је, до тада неприкосновена, одговорност жене-мајке, допуњена новом, одговорношћу према свом народу. Једне су ту нову улогу оствариле достојно пратећи своје мужеве у

¹ Панчевац, 1869, 21.

² *Извештај о Српској вишој девојачкој школи у Панчеву за 1899/1900*, Панчевац, 1870, 86.

јавном животу³, друге учешћем у оснивању женских друштава и виших школа за девојке.⁴

На све стране чули су се све гласнији захтеви за даље школовање жена. Уски круг имућних жена из грађанских слојева Панчева, живог пограничног тржишта, самим тим и стецишта образовања, иступао је јавно, нпр, у Српском црквеном певачком друштву, у Ђурковићевом позоришту, на Трећој омладинској скупштини, или молбом Сабору у Карловцима, с предлогом да се оснују јасле и обданиште и виша девојачка школа. Истицале су се Тереска Барић, Милева Прита, Емилија Јанковић, Јулка Ристић, Софија Думитров, Кристина Врањешевевић, Катарина Коко, Персида Радосављевић, Катарина Јовановић. Тадашњи народни посланици на Сабору били су: прота Васа Живковић, Јован Павловић, Др Светислав Касапиновић, Каменко Јовановић. Сабор је и Новом Саду и Панчеву одобрио молбу, а убрзо је донет и Закон о српским вишим девојачким школама, који је одобрен 1872. Претходно је Сабор 1.7.1871. донео Уредбу о овим школама, која је потврђена од Крунског угарског министарства богочасти и јавне наставе, па су од 17.7.1872. ове школе признате као јавни заводи. Тереска Барић објавила је у „Панчевцу“ *Отворено писмо једне родољупкиње*, у коме је позвала на оснивање Задруге „у циљу помагања добрим, честитим и даровитим девојчицама да се изуче за добре учитељице и васпитатељке“.⁵ Непосредно после доношења Уредбе, Тереска Барић поднела је и молбу Црквеној општини да се о њиховом трошку оснује виша девојачка школа, а „Панчевац“ је то са симпатијама пропратио, наглашавајући да би такав завод био намењен сиромашним девојкама, којима је тешко, јер им „ништа друго не остаје, него или у просјачину, или својима на терет, или на јавни пазар.“⁶

Пресудну улогу у оснивању Више девојачке школе одиграо је панчевачки адвокат и политичар др Светислав Касапиновић. Касапиновић је задужио свој град и цело Српство у Јужној Угарској, а до првог издања књиге Миховила Томандла која му је посвећена, 1940, остао у запећку историографије. Ни тада

³ Граничарски крајеви тек после развојачења и потпадања под мађарски део Аустро-Угарске стекли су право учешћа у полтичком животу - прим. И. С.

⁴ Ана Столић, *Савка Суботић-слика једног света*, предговор књизи: Савка Суботић, *Успомене*, Београд, 2001, 24.

⁵ Ж. Миладиновић, *Тумач повластица, закона, уредаба и др. наређења српске народне аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, Нови Сад, 1897.

⁶ Млада Србадија, 18, 1872, 286.

неправда није исправљена, јер је дошао рат, а потом је књига била позната углавном уском кругу стручне јавности. За дело које се бави тако раскошном личношћу и биографијом, то није довољно. Отуда потреба и идеја Историјског архива у Панчеву да је поново објави. Др Светислав Касапиновић био је близак сарадник Светозара Милетића, виђен и као његов наследник, а после расцепа Српске народне слободоумне странке, 80-их година 19. века, није се сложио ни са Политовим либералима, нити са радикалима Јаше Томића, већ је, залажући се за прилагођавање реалности, основао своје крило, познато као - нотабилитети⁷. Истовремено, његово родно Панчево, у које се вратио после завршетка школовања у Бечу, где је радио као адвокат и одакле је и политички деловао, проживљавало је бурну еру краја војнограничарског режима и почетка мађаризације, после уласка у парламентаризам и под окриље угарске владе. Тада је овај град учинио све да српски народ не подлегне искушењима, очува свој идентитет и приближи се матици Србији, а највеће заслуге за то припадају др Светиславу Касапиновићу. Под утицајем Омладинског покрета, још новембра 1867. основано је омладинско друштво за распростирање корисних књига у народу, а у зиму 1868. Друштво за помагање сиромашних ђака у српским основним школама. Касапиновић је постао његов први председник, створио обилан новчани фонд и са својим пријатељем Ненадовићем обезбедио сиромашним ђацима, поред материјалне помоћи, бесплатно лечење. После Великог рата Касапиновић се, као осамдесетогодишњи старац, драговољно примио чланства у патронату Гимназије. Упоредо са оснивањем ђачког потпорног друштва и Српске више девојачке школе, пада и његов рад око оснивања учитељске књижнице, па је Застава у бр. 19 из 1870. писала да је то човек који се својски занима за све што се напретка народна о овог места тиче, њему као да је намењено место генија уједињења у локалним стварима панчевачке општине.⁸

Касапиновић, који је био и представник панчевачке Српске православне црквене општине, градске муниципије и посланик на Српском народном црквеном сабору, заслужан је и за оснивање Српске више девојачке школе у

⁷ О њиховом Великокикиндском програму: В. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник, 1, Београд, 1987, 91-112; Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*, Београд, 1990, 151-152.

⁸ Миховил Томандл, *Светислав Касапиновић*, Панчево, 1940, 21-23.

Панчеву, прве такве установе у Војводини и друге у целом српском народу, у време када је оставрење женских права и у Европи реткост!

Био је пажљив према мајци Софији и целог живота платонски заљубљен у Софију, ћерку проте Васе Живковића. Идеалиста, смирен, частан, праведан, дарежљив, помирљив, одмерен, симпатичан, скроман, образован, духовит, родољуб, доктор свих врлина⁹ - тако су савременици и Томандл описивали Светислава Касапиновића.

Адвокат, представник Српске православне црквене општине, градске муниципије и посланик на Српском народном црквеном сабору, сарадник С. Милетића и, после раскола у народној странци, оснивач нотабилитета, Светислав Касапиновић бавио се идејом да се у Панчеву оснује Српска виша девојачка школа, да би тако и будуће мајке дошле до потребног школског васпитања. Ставио је то на дневни ред Главне скупштине Српско-православне црквене општине, својим говором од 30.1.1871, у коме је предлагао да се овласти црквени одбор који ће да састави петицију Сабору да се у Панчеву, о трошку народних фондова, оснује виши женски завод, за који би општина поднела жртву. Затим је предводио депутацију Српкиња код администратора Арсенија Стојковића, па је Сабор Уредбом за више женске школе, од 1.6.1871, прихватио да се оснује такав завод и то је остварено 1874, а Касапиновић је годинама био председник патроната. Стајало га је много труда и рада док је успео да се до те школе дође, пошто је, поред великих тешкоћа да се добије одобрење од угарских власти, још и Високи школски савет у Карловцима тражио да панчевачка општина сама издржава ту школу. Издејствовао је код угарских власти одобрење да панчевачка Српска црквена општина набави просторије, намештај, учила, поднесе трошкове за огрев и осветљење, плаћа послугу и одржава школу. Све су то били велики захтеви, али је Касапиновић својом тактичношћу и убедљивошћу знао да савлада све препреке и да придобије све факторе за остварење те своје замисли, која је за културни развитак Срба у граници била од големог значаја. Оснивање те школе, усто још у оно доба, кад је после развојачења Границе мађарска влада немилосрдно спроводила мађаризацију у свим звањима и просветним институцијама, схваћено је као догађај првога реда и и као велик успех

⁹ Тим речима је Касапиновића називао Михаило Полит-Десанчић, а поштовали су га, волели и хвалили и: Урош Предић, Ђура Даничић, Јован Павловић, Јован Ђорђевић и многи други.

Касапиновићеве културне делатности. Као председник патроната, он је у зване и незване дане одлазио на часове у поједине разреде, слушао предавања и испитивање ученица, присуствовао семестралним испитима, шта више, он је и сам постављао питања ученицама, понајвише из националне историје и српскога језика. Школа је из године у годину напредовала све више и окроз оних 45 година свога аутономног опстанка одгојила хиљаде и хиљаде ваљаних Српкиња. И да Касапиновић није урадио ништа друго, довољно би било ово једно дело да га овековечи у Српству и да му се за то остане трајно захвалан.¹⁰ „Застава“ је писала: „Уопште, овај човек својски се занима за све што се напретка и народног и овог места тиче, и њему као да је намењено да буде геније уједињења у локалним стварима ове општине¹¹.“ Српска виша девојачка школа била је мезимче С. Касапиновића и зато је саветовао свакога да је се сети у својој последњој вољи. Неки су прихватили, неки не. Тако је Тодор Кудуз, Србин из Јужне Србије, који је стекао иметак као кобасичар у Панчеву, а није имао породицу, питао Касапиновића коме да остави имовину. Кад му је Касапиновић препоручио Српску вишу девојачку школу, Кудуз је рекао: „Женске! Више образовање?... А ја. Од тога неће ништа бити. Тешко нама мушкима од женских и када су без образовања, а шта би, наопако било, да добију образовање и то још више.“ Оставио је иметак црквеној општини, што је, посредно, ипак била помоћ Девојачкој школи. А Каменко Јовановић писао је Аркадију Варађанину, управитељу Српске више девојачке школе у Новом Саду, 29.4.1894: „Што се тиче више девојачке школе, можете потпуно умирени бити, јер др Касапиновић постарао се, те су се основале толике закладе за њу, да данас имамо 33000 форинти, а за коју годину примићемо још једну од 25000 форинти.“¹²

Нови Сад и Панчево, Српска Атина и Српска Спарта, добили су више девојачке школе истовремено, Уредбом од 1.6.1871, потврђеном од угарског министарства просвете 17.6.1872. године. Тада је планирано и да се у Карловачкој митрополији оснује још нека таква установа, коју би издржавала православна

¹⁰ Лазар Николић, *Хроника места Добрица у Банату*, Панчево, 2003, 48-51, Миховил Томандл, *Светислав Касапиновић*, Панчево, 1940, 21-23.

¹¹ Застава бр. 19, 1870.

¹² Миховил Томандл, *Светислав Касапиновић*, Панчево, 1940, 32.

црквена општина са преко 8000 душа.¹³ Према одлуци о предмету регулисања односа Српског православног митрополијског црквеног и школског савета према српским вишим девојачким школама у Новом Саду, Панчеву и Сомбору, које не уживају припомоћи из српских црквених народних фондова у Карловцима, Српски православни митрополијски црквени и школски савет био је управна, дисциплинарна и надзорна власт српским вишим и девојачким школама.

На нивоу власти, след догађаја око оснивања Српске више девојачке школе у Панчеву покренут је уочи потврђивања Закона за српске народне школе, када се, изјавом о вишим девојачким школама, огласио угарски министар просвете Тодор Паулер: „Држим да је нужно у дужност вам ставити, да грчко-источно-српским народним вишим девојачким школама свагда пажњу своју обраћате, да ли се равна по законским захтевима и условима и по каквим се школским књигама учи.“ С друге стране, др Ђорђе Натошевић позвао је 4.9.1872. Српску црквену општину да, у складу са Уредбом о оснивању виших девојачких школа, обезбеди услове за оснивање школе. Договорено је да ће Општина обезбедити средства и да ће, привремено, народни фондови плаћати наставничко особље, а од 1874. расписан је и конкурс за попуњавање наставничких места.

Патријарх Прокопије Ивачковић упутио је допис учитељу Стевану Стојшићу, учитељу у Панчеву, у коме је потврдио да Управа српских црквених народних фондова, на основу Уредбе за више девојачке школе с распоредом предмета по годинама и планом предавања по недељним часовима, гарантује одговарајућу плату и остале пристојбе, и поставља га за привременог управника Српске више девојачке школе у Панчеву, заједно са Јованом Поповићем, Катарином Петковић и катихетом Василијем Брашованом. Уједно га је позвао да огласи отварање ове школе преко новина, да достави сведочанства примљених ученица и да се са Црквеном општином у Панчеву договори о набавци учила. У погледу надзора, образован је Женски школски оодбор Српске православне општине у Панчеву, на челу са Велизаром Бобороном, председником.¹⁴

Дана 20.10.1874. изабрани су: бивши професор Учитељске школе у Сомбору, Јован Павловић, дотадашњи учитељ основне школе Стеван Стојшић

¹³ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе (СВДШ), 13/1890, *Извештај о Српској вишој девојачкој школи у Панчеву за 1899/1900*, ИАП, *Информатор*, 1987, бр. 21, 148.

¹⁴ ИАП, Српско-народни месни школски одбор у Панчеву бр 75; М 944.

(математика, природне науке и управитељ) и приправница Катарина Петковић. За катихету-протопрезвитер капелан Василије Брашован, а за учитеља музике и певања - Мита Топаловић. Школа је отворена 10.11.1874. и првих годину дана радила је у просторијама основне школе. Прво наставно особље за Српску вишу девојачку школу изабрала је Црквена скупштина 20.10.1874. године.

Слика 2: Зграда Српске више девојачке школе у Панчеву
(Фотографија се чува у Збирци фотографија ИАП)

Поменутом Уредбом о оснивању виших девојачких школа било је предвиђено да оне трају четири године и да се у њих уписују ученице након завршеног четвртог разреда основне школе. У том смислу Уредба је била непотпуна и неодређена у вези са рангом школе, па је, с обзиром на претприпрему ученица, могло да се схвати да су то уствари ниже средње школе. Због тога су директори школа тражили разјашњења од школског савета у име којег је одговорио др Ђорђе Натошевић, главни школски референт. По његовом мишљењу та врста школе организована је по систему средњих школа, пружа не само опште већ и стручно образовање, има свој одговарајући наставни план, ради по Уредби која је потврђена од угарске владе, па више девојачке школе, док Сабор друкчије не одлучи, треба сврстати у ред средњих школа. Школски савет је 3.6.1875. одлучио да ранг школе буде у равни са средњим школама и требало је да се образује засебан одбор за њих, одвојено од месног школског одбора, а да се, уз

њега, патронат и старатељство, створи и одбор госпођа, као стручни за женске научне предмете и женско васпитање у тој школи. Међутим, од 12.6.1878. (на основу 38. законског члана из 1868.) Влада је одлучила да то нису средње, него грађанске школе.¹⁵

Своје више девојачке школе Срби су сматрали за средње, то су биле једине установе за образовање женске деце после основне школе, али је држава већ пар година по њиховом оснивању почела рад на измени статуса ових школа. Тако је 6.6.1876. Школски савет упутио налог Николи Вукићевићу, управнику Сомборске учитељске школе, да са главним школским референтом, Ђорђем Натошевићем, поднесе предлог да се српске више девојачке школе организују према 38. члану. Затим су, 1877. године, позвани патронати у Панчеву и Новом Саду да поднесу примедбе на Уредбу из 1872, у вези са питањем статуса: средња, или само угарска грађанска школа, али и у вези са успостављањем циљева и задатака, трајања, предмета и наставе, плана и програма ових школа. Вукићевић је одговорио Школском савету тек 31.7.1879, предлажући да више школе које издржавају вероисповедне општине девојке уписују после завршеног шестог разреда основне и да их похађају две године, или да, као комуналне (грађанске), трају четири године и надовезују се на четврти разред основне. Свакако је требало да у њима предаје већи број наставника, који би имали положен испит у централној учитељској школи у Будимпешти. Вукићевић је био и за компромисно решење, с трогодишњим трајањем, јер су женска деца потребна у кући, јер је три разреда довољно за могући наставак школовања за учитељски позив и јер је и једна школска година прескупа за државу. А Натошевић је био склон и скраћењу на два разреда, која су, по његовом мишљењу, довољна као допуна основној школи и за опште образовање, или као основа за наставак (трогодишњег) школовања у Сомборској препарандији. Ради лакшег разумевања овако различитих тумачења потребно је начинити паралелу са статусом сличних школа у Србији, или у другим европским државама, у којима је, такође, више женско образовање било у повоју. Епилог је било доношење нове Уредбе, 13.8.1879, по коме су више девојачке школе грађанске, а не вероисповедне, четворогодишње и, упркос заступљености естетике, хемије, педагогије, поетике, литературе, немачког језика

¹⁵ ИАП, Фонд СВДШ, 85 из 1878, Зорица Обрадовић, *Српска виша девојачка школа у Панчеву (1874-1920)*, Панчево, 1969, 1-5.

(поред српског, мађарског, рачуна и геометрије, историје и земљописа, природописа, као и ручног рада, хигијене итд.), нису у рангу средњих школа.¹⁶

Саборски одбор петнаесторице требало је да прими мишљење збора учитеља, о питањима наставе и наставника, за састављање Уредбе за основне, више девојачке и учитељске школе, коју је најавио Српски православни народни црквени сабор, и за Натошевићев фонд. Тим поводом одржана је Скупштина учитеља у Великој Кикинди као средишњем месту за српске православне епархије.¹⁷

Нова Школска уредба усвојена је на Сабору 1892, али ју је барон Банфи, председник угарске владе, вратио, јер није донет и јединствени статут о правном питању аутономије Срба у Аустро-Угарској. Сабор није одустајао, па је 1902. упућен нови Нацрт, из кога је проистекао аутономни школски пропис за српске школе.¹⁸ У међувремену, Вукићевић је писао о нужности опстанка виших девојачких школа за напредак српског народа.¹⁹ Збор све три девојачке школе одржан је у Сомбору, 1. и 2. јула 1905. Присуствовали су, из Новог Сада: Варађанин, Миросављевић, Ђорђевић, Симићка, Лујановићка, Сандићка; из Сомбора: Благојевић, Поповић, Петровићка, Свирчевић, Ковачић; из Панчева: Мандровић, управитељ, Давидовић, Петковићева, Илићка, Максимовићка.²⁰

Из Школског савета у Карловцима Школи је упућен позив да професори „владањем и делањем утичу на ученице да негују приврженост свом народу и – држави, пошто је један од главних задатака наставних морално васпитање младежи, чему припада и развијање и крепљење чувства патриотизма.²¹ Поред тога, све време рада Више девојачке школе у Панчеву приметна је узлазна линија њених резултата, потврђена и од др Еда Маргалића са Будимпештанског универзитета који се уверио у знање ученица, нарочито у мађарском језику и о томе известио патријарха Георгија Бранковића.²²

¹⁶ АСАНУК, Фонд Школског савета, 1878: 85; 1879: 122, 213, 165, 166, 167, 263, 293, 198.

¹⁷ АСАНУК, 41/1889. јул 1889.

¹⁸ *Допис краљевског угарског министра председника на Уредбу из 1892.* у: Ж. Миладиновић, н.д., 475, Јб. Ациган, н.д.

¹⁹ АСАНУК, Фонд Школског савета, Сомбор, Аранђеловдан, 1899.

²⁰ Исто, Сомбор, јул 1905.

²¹ АСАНУК, Фонд Школског савета, 217 из 1883.

²² АСАНУК, Фонд Школског савета, Сремски Карловци, 25.5.1904, 249, 232/240 из 1904.

Рад школе

Старешинства школе чинили су: месни црквени школски одбор, од 1874. до 1885, од тада до 1904. патронат, па онда поново школски одбор. У извештају за 1899/1900. годину, поред осталог, пише да су старешинства ове школе била, од 1874. до 1885, Месни школски одбор под председништвом г. Велизара Боброана, а чланови су били: парох Јосиф Атанацковић, Никола Д. Поповић, Каменко Ј. Јовановић, учитељ Влада Коњевић, др Љубом. Ненадовић, Тоша Бекић, капетан у миру Тима Стојанов и Мита Ђорић. Овом одбору придодате су и госпође: Тереска Барић. Милева Прита, Емилија Јанковић, Јулка Ристић, Софија Думитров, Кристина Врањешевећ, Катарина Коко, Персида Радосављевић и Катарина Јовановић. Године 1883. чланови су били господа: поп Лука Поповић, др Ђорђе Лазаревић, проф. Светозар Дамјановић и Јован Поповић, др Паја Марјановић, Ђока Милошев, Бранко Бошковић. а касније, по одласку ове двојице из Панчева, Мита Милутиновић и учитељ Душан Томић. Женски чланови овог Патроната биле су госпође: Олга пл. Јагодић, Емилија Кранчевић, Јелисавета Гађански, Јелена Н. Јовановић, Марија К. Јовановић, Милеса Ђурчин, а доцније госпође: Анка К. Милутиновић, Милица Боборан, Мила П. Николић и Катарина Петковић. Од 1899/1900. чланови Школског одбора били су: председник др Љубомир Гађански, а чланови: поп Душан Радуловић, др Паја Марјановић, Мита Милутиновић; а чланице - госпође: Олга пл. Јагодић, Јелена Радосављевић, Милица Боборан, Анка К. Милутиновић, Даринка К. Милутиновић, Софија П. Јовановић и Катарина Петковић.

Чланови месног школског одбора и Патроната водили су рачуна о материјалном обезбеђењу школе, помоћи и стипендијама сиромашним ученицима, као и помоћи наставничком Збору у обављању послова и чувања угледа школе.²³ Управитељ школе је редовно посећивао часове и, по потеби, одржавао је тзв. методичке конференције. Школу је редовно посећивао и главни референт Српског народно-црквеног школског сабора. После једне такве посете, 1880-81, Ђорђе Натосевић је имао примедбу да је по 30 и више сати седења недељно зло, па би требало смањити и измешати предмете на којима се стоји са

²³ ИАП, Фонд СВДШ, *Извештај за 1899/1900.*

онима где се седи. Затим, ставити акценат на морал, на немачки језик, да не трпи због увођења мађарског, на историју, да се нагласе садржаји из културе, који се више тичу женскиња, на правилно седење при цртању, на што више кућарства и ручног рада. Да се отворе радничке школице за шав и вртићи за малу децу. Насупрот овим, примедбе државног школског надзорника односиле су се на то да се појача учење мађарског, дотле да се и рачун, природопис, земљопис, уче на том језику и чак је такав захтев упућен Сабору у Карловцима, али је одбијен. На крају 15. године постојања Школе, привремени главни школски референт посетио је све разреде, а најдуже се задржао у четвртом, где је и испитивао. Управитељ није био задужен за верску наставу. Он је само бринуо о спољашњим дужностима вероучитеља, али зато је Српски православни народни црквени школски савет у Карловцима крајем 1889. тражио да се овај предмет изучава по истом програму и плану као у Новом Саду и да се црквено-словенско читање учи с разумевањем, тако да се у првом и другом разреду употребљавају псалми, а у трећем и четвртом јеванђеља. Такође, и да појање буде обавезно и оцењивано.²⁴

Све до 1911. године више девојачке школе углавном су финансирале месне црквене општине. Оне су се, сходно Уредби, заветним писмом на то и обавезале и своју обавезу су редовно извршавале. Поред фондова које су црквене општине морале да оснују, ради издржавања девојачких школа уведени су и други извори прихода. Тако, већ 1875. године, приликом уписа у школу ученице су морале да плаћају уписнину, књижарину и школарину. Нове ученице 2 форинте при упису, а све остале 2,5 форинте по течају. Средства су прикупљена и од добротвора, а један од извора прихода био је и прилог сакупљен приликом Светосавске беседе. Како су ове беседе биле увек лепо посећене и уважаване, а приход са тих свечаности доста висок, управа школе одлучила је да половину од тог новца издваја као помоћ сиромашним ученицима који постижу добре школске резултате.²⁵ Поред почетних докумената, тј. члана 11. из Уредбе о вишим девојачким школама, одлучено је и да се плате дају четвртину године унапред, из народног фонда у Карловцима, а да Општина плаћа огрев, библиотеку, послугу и друге потребе. Сав прикупљени новац уплаћиван је Школском одбору СПЦ, а овај је исплаћивао све рачуне. У Извештају за школску 1899-1900. стоји да нема

²⁴ Радослав Чурић, *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад, 1961, 9-12.

²⁵ Исто.

општине која би толиким просветним закладама руководила, као панчевачка, што говори о развијеној родољубивој свести. Постојали су и разни видови помоћи школи, нарочито од добротвора и донатора. Највећи добротвори били су Павле Радојчевић, Коста Димковић, Александар Касапиновић и Димитрије Голубовић, чије закладе за Српску вишу девојачку школу су износиле 75000 форинти (а за плате је требало 4840 и за потребе које је подмиривала Општина 650 форинти).²⁶ Много користи Школи донеле су и закладе А. Ђорђевића и Христине Враћешевић²⁷ Илија Вујашковић, оснивач Закладе Војина Вујашковића, приложио је, само у једном од више наврата, четири златника да се обдаре 4 сироте и добре ученице.²⁸ Име Каменка Јовановића мало-мало па се помиње и по још нечему лепом, поред тога што је из његове књижаре потекло безброј предивних књига на српском језику. Био је и несебичан, па је у више наврата даровао Српску вишу девојачку школу и Српски учитељски конвикт у Новом Саду, коме је једном приликом поклатио 50 форинти, што је представљало још четвртину у односу на укупан приход са забаве коју су организовали.²⁹

Управници су се довијали и молили помоћ од оних од којих су могли да је очекују, па је од општине тражени: 2 сандучета креде, 4 сунђера, 4 боце мастила, 1 кутију пера, књиге..., а од железнице су добијене олакшице за наставнике и ђаке.³⁰

Школски савет хтео је 1907. да укине финансијску помоћ вишим школама у Панчеву, Новом Саду и Сомбору, због проблема са мађарским властима и лошег успеха ученица из мађарског језика, али то Сабор није прихватио.³¹ Међутим, решењем бр. 10003-3158 од 29.12.1909. Саборски одбор обуставио је помоћ вишим девојачким школама из клерикалног фонда, а другим, бр. 2201-396 из 1910. продужио им је помоћ до 1.9.1913. године.³² Мита Клицин осудио је Саборски одбор због одузимања финансијске помоћи вишим девојачким школама, наводећи да је тиме „одрезао жиле нашој просвети“, а Васа Муачевић изјавио је:

²⁶ Извештај Српске више девојачке школе за 1899/1900.

²⁷ Архив Српске православне црквене општине у Панчеву, 146.

²⁸ АСАНУК, Фонд Школског савета, 64/788 из 1913.

²⁹ ИАП, 170/1913.

³⁰ ИАП, 112, 113/1913; АСАНУК, Фонд Школског савета, 1137/460 из 1913.

³¹ Застава, 1907, 27.

³² Извештај Саборског одбора о свом раду за 1907, 1908, 1909, 1910, у Сремским Карловцима, 1910, 136-137.

„Саборски одбор је хтео да касира и принос девојачким школама, а био је и врло дарежљиве руке према појединим епископима и патријарсима“. Сложили су се и др Стеван Јовановић и Светозар Прибићевић, критикујући Школски савет,³³ јер је Саборски одбор трошио више новца у свештенички фонд и за богослове, него у клерикални за школе.³⁴ Саборски одбор предлагао да се вишим девојачким школама продужи помоћ до 1.9.1913, али да се сваке године смањује за трећину. Одбор за предлоге изнео је Сабору други предлог да до 1.9.1911. добију пун износ помоћи, без смањења, а да после пређу на потпуно издржавање код црквене општине. Ово је Сабор прихватио.³⁵

То није било све. Сомборској и панчевачкој школи укинуте су субвенције, сомборској због завештања Јулијане Костић, супруге Лазе Костића (153 кј. земље и кућа), а панчевачкој због локалног карактера и могућности црквене општине да је сама издржава.³⁶ Субвенције за Нови Сад су остале, јер се сматрало да је Нови Сад центар Срба у Угарској, да је тамошња школа могла да повеже трошак са гимназијом, да није била локалног карактера и да је припремала девојке за женску учитељску школу.

У исто време, законским прописима угарске владе (Апоњијев закон) 1910-1911, учитељима државних и вероисповедних школа одређена је минимална плата од 500 форинти због тога што су српске црквене општине биле принуђене да траже помоћ за исплату својих учитеља из клерикалног фонда.

Сабор у Карловцима обуставио је субвенције овим школама, од 1910. године. Већ 7.5.1911. управница Даница Илић обавестила је Жупанијско државно школско надзорништво у великом Бечкереку да је Сабор одузео школи припомоћ, али да је панчевачка родољубива црквена општина створила фонд за ову школу и тако је остало до подржављења 2.9.1920. године.

Реакције штампе биле су бурне. „Женски свет“ је писао да се енглески, француски, немачки, дански, норвешки парламенти баве женским питањем, а српски народни црквени сабор не, иако народ зависи од жене. Да Русија већ има више женских, него мушких гимназија, Јапан и свој женски универзитет, чак и

³³ Застава, 1902, 130, 135, 136.

³⁴ Андрија М. Матић, *Саборски одбор и српске школе у Угарској*, Нови Сад, 1901.

³⁵ *Рад СНЦС од 29.5. до 29.6.1910*, Стенографски записник X седнице, 22-29.

³⁶ *Рад СНЦС, од 2.5. до 15.6.1911*, Сремски Карловци, 1911, Стенографски записник, III-XIX седница, 2-31.

Кина и Турска унапређују женски подмладак, да не говоримо о Западу, да и Србија има 4 више женске школе, 3 ниже и 1 велику гимназију за жене... Зато је постављено питање: зар да Срби из Угарске, иако не постоји опасност за фондове, доводе у питање панчевачку, новосадску и сомборску девојачку школу? Поводом најављеног укидања потпоре из народних фондова, задруге су одмах почеле да скупљају прилоге.³⁷ На срећу, упркос тешкоћама и подстакнути њима, све до подржављења школе, 2.9.1920. године, Српска православна црквена општина и грађани Панчева су ревносно обавезивали финансијску потпору за несметани рад Више девојачке школе.

У почетку свога рада Виша девојачка школа била је смештена у згради Српске основне школе и у њеним просторијама радила је по два сата дневно - од 10-12 часова. Школа је од 10.11.1875. добила засебну зграду, у близини Успенске цркве, изграђену од чврстог материјала и покривену црепом, која је временом и дозидана, тако да су је чиниле четири простране дворане за ученице и једна повећа канцеларија за професоре и управу. Архитектонски и уређењем била је тако срећно решена, да је испуњавала све здравствене услове и потребе живота и рада у школи.³⁸ Ову зграду користили су све до маја 1914. године. Тада је Српска православна црквена општина на својој седници од 18.5.1914. године Вишој девојачкој школи уступила просторије државне основне школе, јер су просторије девојачке школе морале да буду предате војсци. Школске 1915/16. Школа је враћена у своју зграду. У истој школској згради школа је радила све до подржављења, тј. до 1920. године.³⁹

Услов за почетак рада виших девојачких школа била је и њихова опремљеност потребним училима и збиркама. У том смислу је др Ђорђе Натошевић, главни школски референт, упутио директиву Српској црквеној општини у Панчеву у којој се налази и обавезни списак потребних наставних

³⁷ Женски свет, 11, од 1.9.1911. (У истом броју објављена је и вест да је умро Никола Вукићевић (1830-1910), управитељ Сомборске препарандије, заменик главног школског референта. Такође, да су жене у Норвешкој добиле паво гласа, али да је извесна г-ђа Беки из Њујорка, будући против женског покрета, после удаје напустила бављење књижевношћу и посветила се рађању и гајењу деце, сматрајући да се жена тако остварује, а да феминискиње не умеју да негују децу и имају кућне помоћнице; навукла је гнев сифражеткиња и симпатије мушкараца.)

³⁸ Зорица Обрадовић, *Српска виша девојачка школа у Панчеву (1874-1920)*, Панчево, 1969, 14.

³⁹ Исто, 13-14.

средстава.⁴⁰ Српска црквена општина у Панчеву озбиљно је схватила ову препоруку, трудећи се да набави што више наставних средстава. У том смислу она ангажује и Патронат школе молећи га 3.6.1876. године да помогне школи да набави: слике за ботанику и зоологију, допуну физичарске збирке, моделе за антропологију, клавир, шиваћу машину, катедре, столове и столице. И наредних школских година у извештајима управитељ школе констатује: „У погледу учевних средстава има управа ова приметити, да је и ове године општина овдашња знатну своту новца на набавку разних учила утрошила; тако да је за школску књижницу набављено за преко 100 ф; купљена је збирка готових хемикалија за грађанске школе, унет је још један нов гласовир и прибављене су још многе друге потребне ствари.“⁴¹

Према поменутом Извештају школе за 1899/1900. годину, у школи је било ових наставних средстава и збирки:

- за земљопис и повесницу 58 комада мапа, глобуса и др. у вредности од 320,55 ф;
- за нумизматику 58 сребр. и 125 бакарних комада у вредности од 25 ф;
- за физику 93 ком. у вредности од 83,40 ф;
- за хемију 228 ком. у вредности од 36,42 ф;
- за зоологију, ботанику и минералологију 378 комада у вредности од 223,60 ф;
- гимнастичке справе
- за математику 28 комада у вредности од 11,30 ф;
- за хигијену 57 комада у вредности од 50,50 ф;
- за писање и цртање 152 комада у вредности од 44,34 ф;
- за женски ручни рад 65 комада апарата и прегледница,
- шиваћих машина (3), у вредности од 118,20 ф,
- за музику и гласовир вредност 400 ф, што се, и без доста богате библиотеке, процењивало на укупну вредност од 1313,31 ф.

Изасланик Министра просвете др Маргалић 1905. захтевао је и постојање лабораторије, гимнастичке дворане, библиотеке и дворане за цртање. У прва три разреда у учионицама су постојале скамије, а у четвртом најновији тип клупа, са гвозденим постављеним седиштем и мастионицом урезаном на плочи. У првом

⁴⁰ Извештај о Српској вишој девојачкој школи у Панчеву за 1899/1900.

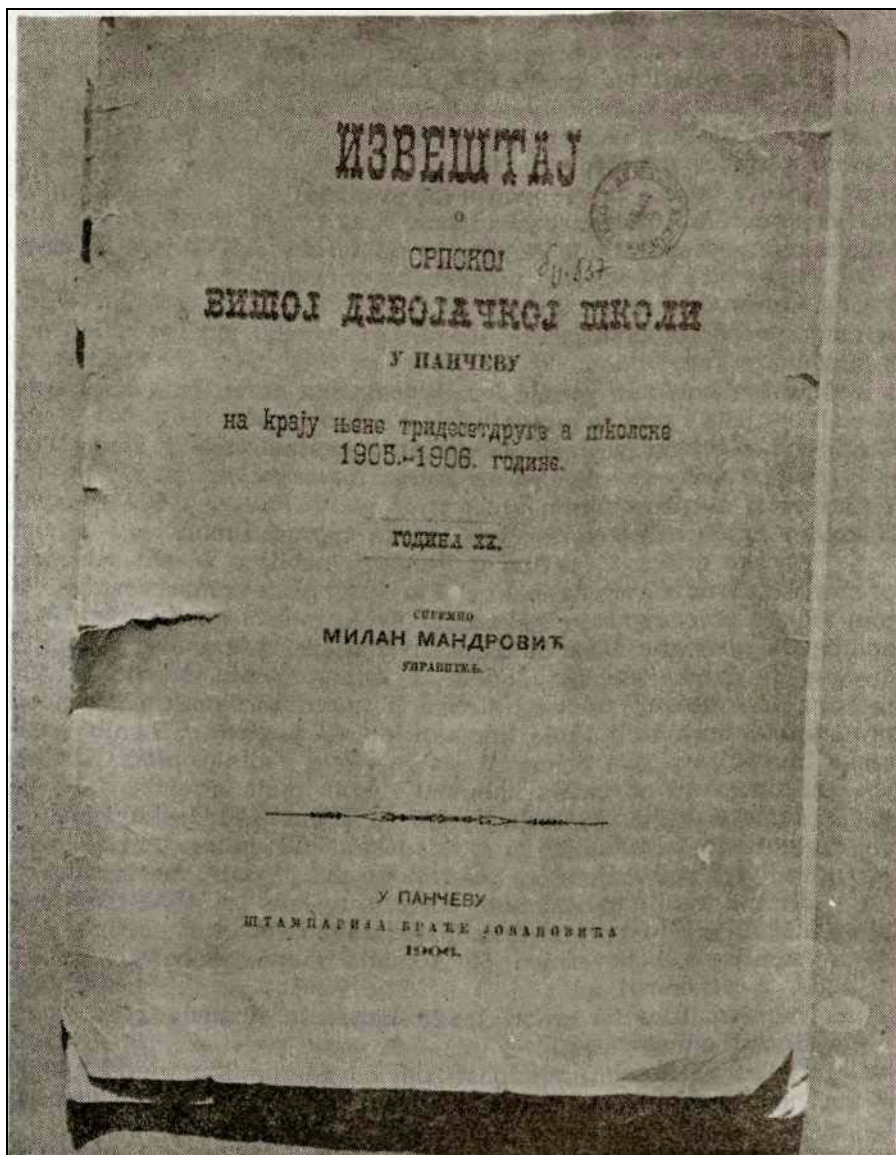
⁴¹ Извештај Српске више девојачке школе за 1877/78. годину.

годишњем извештају управитељ је обавестио Школски савет да су задовољене потребе школе у погледу намештаја и наставних средстава „и то у тако богатом обиму, да се у том погледу са сваким сличним заводом мерити може.“⁴² Те исте године Мита Петровић је у свом изасланичком извештају обавестио Школски савет да је општина „са највећом готовости чинила, што јој је у њену дужност спадало“. И Ђорђе Натошевић је писао поменутом Савету: „... Што се учила тиче имам извести, да се ових леп број и избор находи, и да општина на ово много жртвује, за које је похвалити ваља“, а годину деана доцније константовао је да се „учила набављају што год је нужно“. Касније, набавке јењавају, а на крају века Школа је поседовала: 58 мапа и глобуса за земљопис и повесницу, 58 сребрних и 125 бакарних комада за нумизматику, 93 за физику, 228 за хемију, 378 за зоологију, ботанику и минералологију, 28 за математику, 57 за хигијену, 152 за цртање и писање, 65 шиваћих машина, прегледнице за музику и гласовир. Црквена општина прекинула је набавке, јер је мислила да ће јој школе, према најављеном отказу за закуп, вратити њене зграде, што је било предвиђено за 31.8.1914, али није остварено због ратног стања.⁴³

Прве потпуније податке о библиотеци даје други извештај, из 1885-86. Тада је било 1962 дела са 3145 свезака, из области: филологије и књижевности, филозофије, психологије, естетике и педагогије, историје и помоћних наука, државних наука, економије, статистике и политике, математике, природописа, медицине, енциклопедијских дела, разних новина, песничких дела, школских књига и књига за децу, забавних дела. Све ове књиге биле су написане на укупно шест језика: 1451 на српском, 297 на немачком, 52 на мађарском, 21 на латинском, 4 на француском, 1 на италијанском. Наредних година број књига је варирао, смањивао се, па се повећавао.

⁴² *Годишњи извештај Српске више девојачке школе, 1874/75.*

⁴³ Р. Чурић, н.д, 42, 43.

Слика 3: Насловна страна Извештаја Српске више девојачке школе за школску 1905/1906. годину⁴⁴

Треба нагласити да су набављена наставна средства била врло савремена, допремљена из Немачке, Аустрије, Чешке и Угарске, прилагођена највишим тадашњим образовним стандардима. У каснијим годинама, услед недостатка простора, а нарочито због поменутих финансијских тешкоћа, успорена је набавка наставних средстава и комплетирање збирки.

⁴⁴ М. Годоровић, Е. Хеш, н.д, 148-167.

Уредбом о српским вишим девојачким школама донета је Наставна основа по којој је виша девојачка школа трајала 4 године, после 4 основне и обухватала је следеће предмете (чл. 2, 3, 4):

1. наука хришћанска
2. српски језик и повесница српске књижевности
3. мађарски и немачки језик
4. земљопис
5. повесница света и повесница домовине
6. повесница српскога народа
7. природопис и природословље са обзиром на женско занимање
8. математика
9. наука о држању куће
10. наука о чувању здравља и неге у болести
11. наука о неговању и васпитавању деце
12. естетика
13. краснопис и цртање
14. музика
15. певање
16. женски ручни радови
17. гимнастика
18. као необавезан предмет: страни језици.

У чл. 5 стајало је: Главна управа српских народних школа, пошто саслуша мњење учитељског збора више девојачке школе, издаће учевни план за више девојачке школе. На основу тога главни школски референт Ђорђе Натошевић израдио је привремени наставни план и програм за ове школе и доставио га преко Школског савета црквеним општинама у Новом Саду и Панчеву, да га будући наставнички зборови размотре и дају своје мишљење, после чега је требало да Школски савет пропише сталну наставну основу за ове школе.⁴⁵

Изнесени пројекат наставног плана и програма заснован је на циљевима и задацима виших девојачких школа, сажето израженим у Уредби, а опширније у предлогу Саборског одбора за оснивање ових школа. По том предлогу српске

⁴⁵ Р. Чурић, н.д, 53, 55-58.

девојке спремају се у њима за „васпитане и образоване супруге, матере и домаћице, у свом домаћем породичном кругу, свесне и образоване Српкиње у друштвеном и народном животу“, а уједно требало би да добију и опште образовање за даље школовање. За такве задатке није било лако саставити наставни план и програм.

Натошевић је настојао да усклади наставни план и програм са постављеним циљевима виших девојачких школа. Због тога је било потребно да настава и васпитање добију национално, општеобразовно и донекле стручно обележје. У том смислу, помоћу наставе српског језика и књижевности, као и националне историје, требало је снажно деловати на одржавање националне свести и повећавати отпорност жена, које ће васпитавати млада покољења у породици, против свих туђинских утицаја и против насилног однарођавања. Географија и историја приближавале су им и простор и прошлост Краљевине Угарске и целе Аустро-Угарске царевине, Европе и света, планету Земљу и васиону. У историји су сазнања ученица Више девојачке допирала до Старе Грчке и Рима, с посебним нагласком на историји хришћанства и, од средњег века, на српској националној историји. Према упутству Министарства, науке су проучаване на популаран начин и са избегавањем дефиниција.⁴⁶

Природна група наставних предмета била је намењена не само општем образовању, него, заједно са кућарством и ручним радом, и економском јачању домаћинства. Наука о здрављу и неговању деце припремала је девојке за матерински позив, а остали предмети служили су њиховом општем образовању. Тајне природе и њену укроћеност са којом су се, преко биљака и животиња, агрегатних стања, топлоте, светлости, звука, магнетизма, електрицитета, или преко поташе, соде, креча, боја, сапуна, стакла, сретале у кућама, девојчице су упознавале кроз проучавање ботанике и зоологије, физике и хемије.⁴⁷ Увођењем предмета кућарство и хигијена, школа је посебно доприносила подизању културе живљења, а у томе су јој помагале књиге: Милан Јовановић Батут, *Поуке о човечјем телу, животу и здрављу*⁴⁸ и Милева Симић, *Кућарство за школу и*

⁴⁶ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе (СВДШ).

⁴⁷ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, Панчево, 1.7.1899.

⁴⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 29/1890.

народ.⁴⁹ Циљ је био “да се практичном израдом и тумачењем положи основа корисним радовима, који су у породици нужни”. У такве су спадали плетење, вез, хеклање, шивење, белјење рубља...Требало је и неговати врлине домаћице, кулинарство, штедљивост, чување обичаја. Такође и упознати људско тело и одржавање здравља.⁵⁰

Мађарски и немачки језик, како због потребе, тако и због захтева државних власти, били су веома заступљени. Страни језици проучавани су на нивоу колики је потребан у свакодневном животу, а знања граматике била су у служби те потребе. У првом разреду девојчице су из немачког и мађарског училе да читају и пишу, у другом лакше преводе, у трећем да разговарају, а у четвртном књижевност.

Музика и певање доносили су прве музичке појмове, нотне системе, песме, дур и мол, а појање тропаре и кондаке за црквене празнике, псалме, прокимене, стихире и антифоне. Девојчице и девојке, чак и оне из малих граничарских места, проводиле су дане учећи да свирају клавир, који им је, кад се удају, био део мираза. Клавир се, уз кулинарство, хеклерај, валцер и знање немачког језика, сматрао оним што будућа жена и мајка мора да понесе из родитељске куће.⁵¹ И знања српског језика и математике била су прилагођена будућем животу ученица, па су, поред читања и писања, основа граматике и историје књижевности, рачунских операција и геометрије, училе и писање уговора, књиговодство за домаћице, мере и рачунање камата на камате.

Није било лако задовољити све ове тенденције приликом одређивања места и броја часова појединим наставним предметима и усклађивања њиховог међусобног односа у наставном плану, а скоро да је то било и немогуће, с обзиром на узраст ученица, тежњу да се школи обезбеди ниво и ранг средње школе, форсирање мађарског језика од стране државних власти и афирмацију код грађанства. Зато је предложена наставна основа више критикована због неусклађеног међусобног односа наставних предмета, а мање због њихове садржине и распореда градива. Предлози наставничких зборова за измене у њој,

⁴⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 29/1890, 91/1891.

⁵⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 1.7.1899.

⁵¹ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, 1997, 114, Стеван Сремац, *Поп Ђира и поп Спира*, Београд, 2004, 139, 157.

као и разна одступања од ње, то су видно показали. Зато су и дискусије дуго трајале, а све то време наставна основа имала је приврени карактер.

Натошевићев пројекат био је основа од које су све школе полазиле приликом састављања својих предлога за наставну основу. Оне су биле обавезне пре почетка школске године да доставе своје предлоге Школском савету на одобрење. С обзиром на то да садржина појединих предмета није била довољно одређена, школе су имале слободу при избору градива и дисциплина појединих наука, а неке се нису придржавале наставног плана, те су вршиле измене у њему. Ова одступања била су могућа, јер није била прописана јединствена наставна основа.

Виша девојачка школа у Новом Саду највише се придржавала пројекта, јер је њен управник Аркадије Варађанин био с Натошевићем нераздвојни пријатељ и с њим се свакодневно састајао.

И Панчевачка виша девојачка школа прихватила је Натошевићев пројекат и према њему организовала наставу. Према предлогу Мите Петровића, природњака и професора Учитељске школе у Сомбору требало би да у првом разреду уче зоологију са антропологијом (1 час) и физику (1 час), у другом физику и ботанику (по 2 часа), у трећем примењену хемију и геологију са геогнозијом (по 2 часа), у четвртном науку о човеку (3 часа). Поред тога, у оквиру математике, од првог разреда и геометрија. Натошевић се, због узраста деце, није сложио, али је програм ипак промењен.

Почетком осамдесетих, све три школе (Нови Сад, Сомбор, Панчево) радиле су различито. Нпр, један предмет био је раздвојен на више, у Новом Саду проучавана је наука о чувању здравља и неговању болних: соматологија, хигијена, дијететика и педагогија. У Панчеву је било више земљописа, хемије, физике, математике и музике, мање веронауке, а педагогије уопште није било, док је сомборска имала црквено-словенски и појање, које друге нису, а мање науке о здрављу, никако педагогију и певање.

Натошевић је, зато, 1885. године спремио предлог Уредбе, с јединственом наставном основом, али Сабор до 1892. није расправљао о школству, а 1887. Министарство просвете доставило је Школском савету нови наставни план и програм за женске грађанске школе. На основу тога Никола Вукићевић, заменик

главног школског референта, позвао је све школе да га набаве и од 1888-89. примењују.⁵²

**Табела 8: Наставни план за више девојачке школе
који је израдио Ђорђе Натошевић⁵³**

Предмет	I р.	II р.	III р.	IV р.	Свега
Наука хришћанска	1	1	1	1	4
Српски језик	3	3	2	2	10
Немачки језик	2	2	1	1	6
Мађарски језик	2	2	1	1	6
Земљопис	2	2	-	-	4
Повесница (општа, српска отечествена)	-	-	2	2	4
Математика	2	2	2	2	8
Природопис	2	2	-	-	4
Физика	-	-	3	-	3
Хемија	-	-	-	3	3
Наука о чувању здравља и нега деце	-	-	2	2	4
Наука о држању куће	-	-	2	2	4
Краснопис и цртање	8	8	7	7	30
Женски ручни рад	2	2	2	2	8
Певање и музика	2	2	2	2	8
Гимнастика	2	2	2	2	8
Укупно	29	29	30	30	118

⁵² Р. Чурић, н.д, 58-61.

⁵³ Исто.

Наставна основа служила је наставницима за састављање наставних планова за сваку школску годину и за сваки предмет. Те своје наставне планове слали су на одобрење Српском народно-црквеном школском савету у Карловцима. Првих година постојања школе планови су достављани почетком школске године, а касније, од школске 1896/97. године у јулу месецу, за наредну школску годину. Укупан недељни број часова износио је по 29 за први и други разред, и по 30 часова за трећи и четврти разред. Српски језик изучаван је три часа недељно у прва два разреда и два часа недељно у друга два разреда, а немачки и мађарски језик прво два, па, у трећем и четвртном разреду, само један час недељно. Наставе земљописа и историје су се допуњавале. Док је први предмет у првом и другом разреду био заступљен два часа недељно, други га је наследио у трећем и четвртном. Математика, музика, гимнастика и женски ручни рад све четири године били су у распореду часова по два часа недељно. А док се природопис проучавао само у првом и другом разреду, по два часа седмично, са по исто толико часова су у наставку школовања изучаване наука о чувању здравља и нези деце, као и наука о држању куће. Физика и хемија добиле су по три часа недељно, једна у трећем, друга у четвртном разреду. Најзаступљенији су били краснопис и цртање, по осам часова седмично у прва два, односно по седам у друга два разреда. Науке, уметности и језици били су равномерно распоређени, међусобно усклађени, прилагођени узрасту ученица и потребама њиховог образовања, које се надовезивало на основно и заокруживало целину, али је могло да буде и потка за наставак школовања. Постојала је тежња ка учењу с разумевањем, повезивању наученог и применљивости знања, која звучи као стереотип, али јесте идеал методике. Како је школовање одмицало, превагу над општеобразовним односили су предмети примерени врсти школе, придеву „девојачка“ и припреми за материнство. Неговање здраве националне свести ни тренутка није занемарена, као ни лојалност држави Аустро-Угарској, мада је она појачавањем мађаризације злоупотребљавала своје механизме и срозавала сопствени ауторитет.

Дан у Школи био је испуњен часовима пре и после подне. Предмети који су проучавани били су: рачун, природопис, катихизис, српски, немачки, мађарски, историја, географија, физика, хемија са минералогиијом, ручни рад, кућарство и наука о чувању здравља, краснопис и цртање, музика и појање, гимнастика.⁵⁴ Један професор предавао је више предмета, осим катихета Брашована и Обрада Давидовића и чувеног композитора Мите Топаловића, који су се бавили само оним за шта су били стручни.

Наставни план за четворогодишњу Српску вишу девојачку школу у Панчеву подразумевао је поделу часова по следећим предметима: веронаука, српски, немачки и мађарски језик, рачун, физика, хемија и минералогиија, ботаника, зоологија, хигијена, земљопис, повесница, краснопис и цртање, кућарство и ручни рад, музика и певање, гимнастика, педагогија.

Настава рачуна обухватала је: познавање целих бројева, разломака, мера, новца у А-У, дељивост бројева, рачун вишецифрених бројева, закључни рачун, мере за дужину и површину, односе и пропорције, процентни рачун, каматни рачун, праве, углове, рачун средњег рока, мере и новац из суседних и главних страних држава, књиговодство. Геометрија је изучавана у 2. и 3. разреду у оквиру рачуна, а у четвртом засебно и то геометријске фигуре и њихове површине, тела и њихове површине и запремине. Радило се без уџбеника, став наставнице у панчевачкој школи био је да су наставник и свеска довољни, и сматрала је Мочников уџбеник, у преводу Матића, за преопширан и неприлагођен потребама наставе, узраста и часа. Ипак, с обзиром на препоруку савета, Управа је од ње тражила да одобри уџбеник.⁵⁵

У оквиру наставе физике, у трећем разреду, проучаване су опште особине тела, топлота, магнетизам, електрицитет, звук и светлост, механика чврстих, течних и ваздушних тела, све уз примере из живота. По новом плану, од 1876-77, уместо физике, ученице су у другом разреду добиле предмет минералогиија.

⁵⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 58/1876, 37/1899, Радослав Чурић, *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад, 1961, 53.

⁵⁵ ИАП, Фонд СВДШ, 57/1891.

Из хемије и минералогije ученице су упознавале хемијске елементе, неорганска и органска једињења, оно што је важно од хемијских појава у природи и оно што је свакој домаћици нужно, минералогiju. као и за физику, коришћени су Петровићев уџбеник и белешке са часа.

Ботаника и зоологија пружале су, уз уџбеник од Пацића, општа знања о биљкама и животињама, и она која су неопходна домаћицама, а хигијена следеће теме: тело, крвоток и срце, плућа и дисање, ваздух и температура, стан, одело и храна, чула, нега у доба детињства.

Предмет земљопис је захтевао прво познавање Угарске, па Европе и света, и то друштвену и физичку географију, топографију, привреду и државно устројство Аустро-Угарске (по земљопису за српске народне школе), а у другом разреду Европу, по уџбенику од Хуннфалвија, у преводу Јовановића. Земљопис је обухватао: у првом разреду познавање Аустро-Угарске, од физичке географије и топографије, односно привреде, до државног устројства (по *Земљопису за српске народне школе*, Панчево, 1892), а у другом познавање Страог континента (по уџбенику: *Европа*, од Хуннфалвија, у преводу Јовановића).

Упознавање историје полазило је од прошлости Угарске, па прелазило на хронолошки редослед: стари и средњи век, нови век.

Теме цртања били су орнаменти и природа, од 3. разреда и без тачкица, а из краснописа увежбавана су у првом разреду ћирилица и латиница, а у другом немачка и друга слова потребна за ручни рад.⁵⁶

Музика и певање доносили су прве појмове музике, нотни систем, кључеве, једногласна и двогласна вежбања и песме, дур и мол, хроматични и енхармонски гласоред, тропаре, кондаке, прокимене, стихире, антифоне, псалмове. У првом рареду ученице су стицале основне појмове о музици, нотном систему, познавању и трајању нота и пауза, врстама кључева, продужењу нота и пауза, знацима премештања (предзнацима) за цео глас и полуглас. У другом разреду: дур и мол, гласореди и сви могући размаци (интервали). Трећи разред доносио је хроматични и енхроматски гласоред, а у четвртом се утврђивало знање стечено у претходна три. Певање је садржало у првом разреду: једногласне вежбе од Мите Топаловића, у другом – двогласне вежбе од Мите Топаловића, а у трећем

⁵⁶ ИАП, Фонд СВДШ, 60, 61 из 1876. бр. 33 од 1876.

и четвртном певању двогласних песама, али уз њихово изучавање. Појање је вежбано заједно у сва четири разреда једном недељно. наставник је радио четири часа недељно, а ученице су имале два до три часа недељно, у зависности од разреда. То је постигнуто спајањем разреда⁵⁷. Предмет теорија музике био је у панчевачкој Српској вишој девојачкој школи подигнут на висок и захтеван ниво, па је управник Дамјановић, с обзиром на препоруке из Министарства и Торонталске жупаније, питао шта с њим када ученице дођу из народне школе и буду примљене у други разред, после положеног пријемног из веронауке, српског, мађарског, немачког и рачуна, а никакву основу немају. Немају је чак ни оне које дођу из неке друге више девојачке школе, нпр. из Новог Сада.⁵⁸

Српски језик обухватао је наставу језика и књижевности, дакле, проучавање синтаксе, морфологије, фонетике и фласовних промена, правописа, историје књижевности. Такође и писање састава и текстова потребних у свакодневном животу, као што су разни уговори, молбе, затим учење поезије напамет „за оплемењавање душе и срца“, српску књижевност од Доситеја, Јована Рајића, Лукијана Мушицког, Јоакима Вујића, Милована Видаковића, Платона Атанацковића, преко Вука Караџића, Димитрија Давидовића, Симе Милутиновића, Јована Хацића, Јована Стерије Поповића, Његоша, Ђуре Даничића, Бранка Радичевића, до Ђуре Јакшића, Јована Суботића, Богобоја Атанацковића, Јована Поповића.⁵⁹

Знања немачког и мађарског почивала су на овладавању читања, превода, писања, основама граматике, разговору, док је настава веронауке била заснована на Светом писму.⁶⁰

Из ручног рада девојке су училе: плетење, белјење, вез, чипку, кројење, из кућарства: одржавање стана, кување, млеко и млечне производе, гориво и осветљење, куповину, обичаје.⁶¹

⁵⁷ Борис Матијевић, *Рад Мите Топаловића у Српској вишој девојачкој школи у Панчеву*, Информатор ИАП, 24, 1995, 111-114.

⁵⁸ ИАП, Фонд СВДШ, 28/1891.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ ИАП, Фонд СВДШ, Панчево, 1.7.1899.

**Табела 9: Недељни фонд часова по разредима
школске 1882/83. године⁶²**

Предмет	I	II	III	IV	Укупно
Веронаука	2	2	2	2	8
Српски	2	3	2	2	9
Мађарски	3	3	2	2	10
Немачки	3	3	2	2	10
Историја	-	-	3	3	6
Географија	2	2	-	-	4
Природопис	2	2	-	-	4
Рачун с геометријом	2	2	2	2	8
Физика и хемија	-	-	2	2	4
Цртање	2	2	2	2	8
Писање	1	1	-	-	2
Музика и певање	2	3	3	3	11
Ручни рад	6	6	6	6	24
Кућарство	1	1	1	1	4
Хигијена	-	1	1	-	2
Педагогија	-	-	-	1	1
Гимнастика	1	1	1	1	4

⁶² ИАП, Фонд СВДШ, Распоред за школску 1882/83. годину.

**Табела 10: Распоред часова
школске 1897/98, 1898/99. године⁶³**

Предмет	I	II	III	IV	Укупно
Наука хришћанска	2	2	2	2	8
Црквено-словенски	1	1	1	1	4
Српски	3	3	3	2	11
Мађарски	3	3	4	4	14
Немачки	2	2	2	2	8
Рачун и геометрија	3	3	3	3	12
Земљопис	2	2	2	1	7
Природопис	2	2	-	-	4
Хемија са минералогијом	-	-	-	1	1
Хигијена	-	-	-	1	1
Кућарство	-	-	1	1	2
Појање с певањем	1	1	1	1	4
Краснопис и цртање	1	2	2	-	5
Женски ручни рад	-	6	-	5	11
Гимнастика	1	-	-	-	1
Повесница	1	1	1	1	4
Зоологија	2	-	-	-	2
Ботаника	-	2	-	-	2
Физика	-	-	2	-	2

⁶³ ИАП, Фонд СВДШ, Распореди часова 1987/98. и 1898/99.

Хемија	-	-	-	2	2
Педагогија	-	-	-	1	1

Садржај и изглед уџбеника, одобрење за коришћење и право продаје, почев од 1800. године, били су у Аустро Угарској централизовани и уређени прецизним прописима. По наводима Андрије М. Огњановића „за 1848. у државним граничарским народним школама у којима је настава извођена искључиво на немачком наставном језику, употребљавани су само немачки уџбеници.“ Обично су школама и магистрату достављани путем војних команди и школских комисија расписи и спискови нових уџбеника, каталози одобрених књига које се могу користити, где се могу набавити и по којој цени. За основне школе постојали су прописани уџбеници. За то се бринула царско-краљевска администрација која је обезбеђивала дистрибуцију и уредно снабдевање школа. На крају сваке школске године управитељи школа морали су да сачине попис потребних књига за наредну школску годину и да те спискове, заједно са планом лекција, доставе надлежним школским властима. Уџбеници нису смели да се користе без посебне дозволе и ако нису били снабдени печатом Царско-краљевске администрације. Ако је нека књига била одобрена као уџбеник, она се у току године није смела заменити другом, осим у случају да је Министарство наставе повуче из употребе.⁶⁴ Својим актом бр. 4792 од 12. новембра 1856. године, Генерална команда саопштила је Магистрату у Панчеву да је према уредби Министарства вера и школа измењен 334. параграф Школског устава из 1787. године, те је обавеза да се на насловној страни сваког уџбеника утисне царски орао. Локалне школске дирекције биле су овлашћене да набављају и поручују књиге за потребе својих школа. Исто тако, дозволе за продају одобрених уџбеника добијали су и штампари и књиговесци. Они су уживали привилегије да књиге могу узимати на кредит све до њихове продаје.⁶⁵

⁶⁴ Андрија М. Огњановић: *Граничарске народне школе и њихови учитељи* на територији Војводине од 1774. до 1872, Нови Сад. 1964, 38; Маг. II 1357/1856.

⁶⁵ ИАП, Фонд Магистрата, 12.11.1856.

Уџбеници су махом штампани у Бечу. Предузимљиви бечки издавачи обавештавали су школске дирекције да ће увек благовремено, поштанским колима, достављати наручене књиге. У штампању уџбеника за српске школе велику улогу у каснијем периоду имала је штампарија и књижара Браће Јовановић која је објавила бројна издања педагошке садржине за све српске школе у Аустро-Угарској монархији. Такви су били радови: Светозар Дамјановић, *Кратка историја Српске више девојачке школе у Панчеву од постанка до данас (1874-5-1888-9)*, 3-26, 89/9; Исти, *Реч-две родитељима*, 3-9; 90/91, Катарина Петковић, *Породица као васпиталиште*, 3-12; 91/92: Даринка Бугарски, *Уплив више девојачке школе на васпитање*, 4-10; 92/93: Обрад Давидовић, *Религиозно-морално васпитање у школи и на дому*, 3-7, 94/95: Милан Мандровић, *Естетичко образовање у Српској вишој девојачкој школи*, 3-12; 95/96: Јован Поповић, *Муке са српским језиком у школи*, 3-13, 96/97: Катарина Петковић, *Неколико Песталоцијевих мисли о васпитању и настави*, 3-6; 97/98: Исидора Секулић, *О неким морским животињама*, 3-9; 1899/1900: *Прослава 25-годишњице са говором управитеља Јована Поповића*, Даница Максимчев-Путникова, *У славу 25-годишњице*, Даница Чакловић, *Химна 25-годишњице*; Даринка Неранџић-Бранкованова (Брашованова), *Слава Српској Вишој...* 1901/1902: *О срећи*; 1902/1903: Милан Мандровић, *Историја у нашим вишим девојачким школама*, 3-8; 1904/1905: К. Петковић, *Шта смо дужни*, 1905/1906: Зора Нешковић, *Да ли су потребне ученичке књижнице*, 5-8, 1906/1907: Јованка Дамјановић, *Учитељ и дечји родитељи*, 11-14.⁶⁶

У документацији Историјског архива у Панчеву има више података о дељењу бесплатних уџбеника за сиромашну децу, као и да је учитељ виших разреда Ромчевић потписао потврду о набављеним књигама за сиромашне ученике Школе за женску децу (К.К. Madchenschule).

Схватајући значај и потребу уџбеника, Ђорђе Натошевић је доставио вишим девојачким школама, на почетку њиховог рада, списак потребних уџбеника. Предложени уџбеници били су у већини на страним језицима, затим, они нису одговарали наставној основи за више девојачке школе, па ни њеним васпитним циљевима. Због тога су више просветне власти у више наврата

⁶⁶ Маг. II 4796/1856, Маг. II 531/1851, Исто, 185/1853, Исто, 5100/1853, Исто, 5842/1853. Извештај Српске више девојачке школе у Панчеву за 1884/85, 1885/86, 1889/90.

позивале професоре из свих виших девојачких школа да сами, сходно наставном плану и програму, ураде уџбенике из својих предмета, што су ови доста умешно и успешно радили.

Из наставних планова које су професори слали на одобрење Српском народном црквеном школском сабору у Карловцима, види се да су најчешће у упореби били следећи уџбеници:

Веронаука:

- Никола Вукићевић, *Библичне повести новог завета*
- Ђуро Даничић, *Приповјетке из старог и новог завета*
- Ђорђе Натошевић, *Црквено-словенски буквар*
- Платон Атанацковић, *Апостоли и еванђеља*
- Александар Живановић, *Зборник молитава и пјесама*
- Иван Маширевић, *Слике из историје хришћанске цркве*

Српски језик:

- Стеван Поповић, *Наша земља*, читанка за народ по Стаму
- Јован Живановић, *Извод из српске граматике*
- Стојан Новаковић, *Мали извод из српске књижевности за вишу женску школу*
- Стојан Новаковић, *Српска синтакса у изводу*
- Јован Живановић, *Српска читанка за ниже гимназије*
- Јован Благојевић, *Српска граматика за српске више девојачке школе*
- Мита Ђорђевић, *Читанка за српске више девојачке школе*
- Мита Ђорђевић, *Слике из историје српске књижевности за српске више девојачке школе*

Мађарски језик:

- *Кратак науч мађарског језика по Шамарјаију од Милована Јанковића*, приредио Јован Поповић
- Јован Поповић, *Мала мађарска граматика по Далошу*
- Благоје Бранчић, *Мађарска граматика за ниже разреде средњих школа*
- Благоје Бранчић, *Мађарска читанка за ниже разреде средњих школа*

Немачки језик:

- Младен Средојевић, *Немачки буквар за српске основне школе*
- Стеван Чутурило, *Граматика немачког језика по Маку*
- Младен Арсеновић, *Немачки буквар*

Земљопис:

- Никола Вукичевић, *Земљопис за српске народне школе у Угарској*
- Јован Благојевић, *Опити земљопис*
- Светозар Дамјановић, *Земљопис Аустро-Угарске монархије за учитељске школе*

Историја:

- *Историја српског народа*
- *Слике из историје Угарске*
- *Слике из светске повеснице за више разреде народних школа*
- Александар Сандић, *Историја старог и новог века*
- Иловајски, *Историја света*

Природопис:

- Владан Арсенијевић, *Зоологија за учитељске и више девојачке школе*
- Јосиф Печић, *Ботаника за ниже разреде гимназије*
- Ђорђе Вујаклија, *Природопис за I и II разред средњих школа у Угарској*

Хемија:

- Мита Петровић, *Хемија за средње школе*
- Мара Максимовић, *Хемија за више девојачке школе*

Физика:

- Мита Петровић, *Основи физике*
- Андрија Матић, *Физика и математски земљопис*

Поуке о човечјем телу и васпитању:

- Мита Петровић, *Човечије тело и његова нега*
- Др Милан Јовановић-Батут, *Поука о човечјем телу, животу и здрављу I и II део*
- Др Војислав Бакић, *Поуке о васпитању деце у родитељској кући, за образовање српске матере и за употребу у вишим девојачким и учитељској школи*
- Милева Симић, *Педагогија ученицама виших девојачких школа и младим матерама*

Кућарство:

- Мита Петровић, *Поука о кућарству*

Рачун и геометрија:

- Др Ф. Мочник, *Рачуница за ниже разреде средњих школа*
- С. Коњевић, *Рачуница за народне школе*
- Мита Петровић, *Наука о геометријским облицима*

Певање:

- Мита Топаловић, *Песме за децу*
- Мита Топаловић, *Песме у два гласа за ученике основних школа*

Препоручиване су и књиге:

- Др Бранислав Петронијевић, *Основи историјске психологије*
- М. Недељковић, *Опита географија*
- Стеван Милованов, *Геометријско цртање*
- Душан Јованов, *Природопис*
- Исидор Бајић, *Теорија нотног певања* (М. Топаловића, после смрти 1912, заменио Р. Петровић)
- Мита Петровић, *Поука о кућарству за учитељске и више девојачке школе, као и за домаћу употребу*, Панчево, 1876.
- Вук С., Врчевић, *Три главне народне свечаности: Божић, крсно име и свадба*, Панчево, 1883.
- Лука Поповић, *Како ћеш с мужем срећна бити и како ћеш љубав и поштовање његово задобити и сачувати, Поклон невестама и младим женама*, Панчево, 1883.

Списак уџбеника прилично је дуг, али то не говори довољно, јер су важни и њихова усаглашеност с програмом и узрастом деце, начин обраде градива, савременост, језик итд.⁶⁷

У књижари Браће Јовановића истовремено је, према одобрењу патријарха Ивачковића и Народног црквеног школског савета у Карловцима, од 17. (29) априла 1876, објављен уџбеник *Основи физике за више разреде народних школа, за више девојачке школе и сличне заводе* од Мите Петровића. Савет и патријарх

⁶⁷ Р. Чурић, 97-100.

препоручивали су и одговарајуће глобусе на српском, из фабрике у Прагу, признате као изврсна учила (бр. 38), такође и опремање школске зграде намештајем, учионица свиме што је потребно за сваки од предмета, снабдевање библиотека, сала за гимнастику итд. Такође су пратили рад током целе школске године, од часа до часа, нарочито на завршним испитима.

Препоручени су и *ГраMATика* Јована Живановића, Коњовићеве *Задаћа за рачун* и *Геометрија с очигледним примерима*, *Природопис* од Јована Петровића, *Ботаника* од Деспотовића, за науку хришћанску *Стари и Нови завет*, *Земљопис* од Вукићевића и Гавриловића, *Кућарство* Милеве Симић учитељице из Новог Сада. Од наставе немачког очекивали су се: читање, превод, граматика, вежбање у говору, меморисање комада..., од историје – повесница света, домовине и српског народа, а ништа мању пажњу нису завређивали ни музика, краснопис и цртање, ручни рад, гимнастика, чување здравља и неговање болесних. Др Љубомир Ненадовић понудио се да бесплатно држи наставу о хигијени, а Школски савет га је предложио Патронату школе.⁶⁸

И наставници ове школе су били успешни писци уџбеника. Тако нпр. Мита Топаловић је саставио две збирке песама у два гласа, Јован Поповић је издао *Кратак наук мађарског језика* по Самаријају од Милована Јанковића и *Малу мађарску граматику* по Далошу, Мара Максимовић написала је *Хемију за више девојачке школе*, а Светозар Дамјановић уџбеник *Основни појмови из звездарског и физикалног земљописа*. Исидора Секулић објавила је чланак о природним наукама у вишим девојачким школама. Наставници су и писали уџбенике за своје предмете, али је њихово објављивање било нерентабилно. Тим поводом, одржаване су заједничке конференције наставника виших девојачких школа, 1905, 1908, 1911. Остале теме које су заокупљале пажњу тог дела школске стручне јавности биле су: нова наставна основа, укидање финансијске помоћи из клерикалног фонда и конкурс за писање уџбеника, по повољним условима.⁶⁹ Поред објављених (Милева Симић, *Кућарство*, *Педагогија*, Јован Благојевић, *ГраMATика*, а тражио од Саборског одбора помоћ за *Историју српске књижевности*, Мита Ђорђевић, *Читанка* и др.), многи су и одбијани, нпр.

⁶⁸ ИАП, Фонд Школског савета, 322 342 из 1876, 8109 из 1877, Карловци, 30.10. (1.11) 1876. (99 из 1876), 91/177, 1891.

⁶⁹ Р. Чурић, н.д, 104-105.

Симићкина *Граматика немачког и конверзација*, а можда су престрого оцењени од Школског савета и можда су били бољи од оних за друге школе. Даринка Бугарски приговарала је Школском савету да је уџбеник Андрије М. Матића, *Рачуница*, неподесан по начину и да није за више девојачке школе, али је он остао у употреби. Мара Максимовић је за своју *Хемију*, 1913. добила 50 круна по табаку (по 30 се добијало за преводе). Паралелно, догађали су се и сукоби Школског савета и Саборског одбора око уџбеника, јер Одбор није прихватао стручно мишљење о висини награда ауторима.

Изасланик Министарства просвете Е. Маргалић забележио је 1905. да су уџбеници већином намењени за препарандије, гимназије и основне школе. Поред гимназијских из Аустро-Угарске, у „женским“ школама коришћени су и неки уџбеници из Србије.⁷⁰ По предметима, највише за српски, па за земљопис и историју, осим *Националне историје за више девојачке школе*, коју угарске власти нису дозволиле, јер се својом научном заснованошћу и угледањем на западноевропску методику⁷¹, косила с њиховом тежњом за помађаривањем.⁷² Од страних, коришћени су они за природопис - зоологију и ботанику, за средње школе, прво превођени, после и оригинални. Обрнуто, од професора из српских девојачких школа у Угарској, у другим срединама коришћени су: од 4 за хемију - два за гимназије, један за нижу реалку и само један за више девојачке (Мара Максимовић, *Хемија*), од два за физику - оба за друге школе, такође и математика. Уџбеници за кућарство настали су по немачким изворима, тако и поука о здрављу и васпитању.⁷³ За религијску наставу, уџбеници су били бројни и исти за све школе (основне, више девојачке, учитељске).⁷⁴

Према Нацрту школске уредбе за српске православне вероисповедне школе у Карловачкој митрополији, школска година трајала је од 1. септембра до 30. јуна. Настава је одржавана сваког дана од 8h до 12h и од 14h до 16h, осим среде и суботе, када није било поподневне. Недељом је од 8h почињало тумачење Светог

⁷⁰ Исто.

⁷¹ А. Djurovic, Eva Matthes (Hrsg.), *Freund-und Feindbilder in Schulbüchern*, Klinkhardt, 2010. A.Djurovic, *Elementarization in History Textbooks in the Kingdom of Serbia at the end of 19th and the Beginning of the 20th Century*, in: Matthes, E, Heinze, C. (Hrsg.) *Elementarisierung im Schulbuch*, 2007. Matthes, Eva, Heinze, Carsten (Hrsg.), *Elementarisierung im Schulbuch*, Bad Heilbrunn 2007.

⁷² Р. Чурић, н.д, 104-105.

⁷³ Исто, 106-107.

⁷⁴ Исто, 108-109.

писма, а затим се ишло у цркву. Одмори од 10-15 минута били су сваког сата, а по две редарке бринуле су о хигијени и спремности учионице за рад. Школска година била је подељена на течаје и то: зимски и летњи течај. Зимски распуст обухватао је прославу Божића и Јовањдана, а постојали су још и Ускршњи и летњи распуст.

Главни испити одржавани су крајем јуна. О овим испитима школа је морала да обавести Школски савет у Карловцима, који је слао свога изасланика.

У извештају школе за школску 1881/82. годину у погледу трајања школске године наводи се: Школа је почела са радом 5. септембра. Божићни распуст трајао је од 30. децембра до 7. јануара. Концем јануара довршен је I течај, и ученицима су том приликом издате белешке у малим сведоџбама с тим, да исте с потписом родитеља одн. заменика им донесу дотичним разредним старешинама натраг. Ускршњи распуст трајао је од 4. до 12. априла. Првога маја у суботу није било школе, јер су ученице с наставницима ишле у Народну башту поради провода у чистом и свежем ваздуху. Предавања су закључена 15/27. јуна у 11 сати. Међутим су испити били почели још у четвртак 10/22. јуна у облику и по реду као што је високи Савет закључио, тако да је управитељ с дотичним наставником сваку ученицу из сваког предмета испитивао.⁷⁵

При оцењивању ученица у школи су се употребљавали термини: одлично и похвално, добро и довољно, недовољно и слабо. Пошто ови називи нису били прецизно дефинисани, школе су упозорене од виших просветних органа да стриктно употребљавају следеће називе и бројке: одлично 1, врло добро 2, добро 3, довољно 4 и недовољно 5. Оцене из моралног владања: примерно, 1, похвално, 2, уредно, 3, неуредно, 4. За успех: по предметима: одлично, 1, врло добро, 2, добро, 3, довољно, 4, недовољно, 5, а за општи успех: одлично, 1, врло добро, 2, добро, 3, довољно, 4, недовољно, 5, слабо, 6, за 3, или више недовољних, тј. за понављање. Ученице са две оцене „недовољан“ упућиване су на поправни испит, а општа оцена „слабо“ (6) давана је у случајевима три и више недовољних оцена, када се разред морао да понови.⁷⁶

Код владања ученице су оцењиване на следећи начин: примерно 1, похвално 2, уредно 3 и неуредно 4. Из богате архивске документације ове школе

⁷⁵ *Извештај Српске више девојачке школе.*

⁷⁶ АСАНУК, Фонд Школског савета, Допис који је потписао патријарх Герман Анђелић.

види се да је дисциплина ученица била на потребној висини, а оцењивање објективно, јер није било жалби родитеља на висину оцене.⁷⁷ Телесне казне и искључивања са часа били су забрањени, али остале мере кажњавања ученица које не поштују школску дисциплину - подразумевале су се. Ученице су се придржавале, или су кажњаване, после опомена и избацивањем.⁷⁸ Оцене из моралног владања гласиле су: примерно 1, похвално 2, уредно 3, неуредно 4; а за оцене успеха у предметима: одлично 1, врло добро 2, добро 3, довољно 4, недовољно 5, за опште оцене: исто, уз слабо 6.⁷⁹

У Прилогу 4 налазе се примери ђачких књижица и сведочанстава ученица Српске више девојачке школе.⁸⁰

Главни школски референт замерао је 1904. благо оцењивање, чак и стипендистиња, чиме се наносила штета Заводу. Српски просветни народни школски савет је 1911. наредио да се после часова не бележе оцене професора од стране ученица, јер то одвраћа пажњу од рада и уноси немир у односе. Управа је 14.11.1914. добила наредбу о терминологији оцењивања.

На крају године, ученице су полагале испите из: математике (рачуна и геометрије), историје, географије, немачког језика и српског језика и књижевности. Одличне ученице биле су ослобођене полагања испита. Радиле су, по једна у скамији, два сата, а оне које су положили писмени полагале су затим и усмени део испита⁸¹.

Једна од најава испита у Српској вишој девојачкој школи гласила је: Одржаће се у четвртак-петак, 13-14. 6.1896. под председништвом заменика главног школског надзорника Николе Ђ. Вукићевића. У суботу, на Видовдан, биће благодјејаније у Успењској цркви, а у општинској дворани завршна свечаност с певањем и декламовањем, и подела сведочанстава.⁸²

Области из математике, из којих су били задаци на испиту, биле су: геометрија, процентни рачун, разломци, једначине, књиговодство, рачуноводство, пропорције.

⁷⁷ Радослав Чурић, н.д, 53.

⁷⁸ ИАП, Фонд СВДШ.

⁷⁹ АСАНУК, Фонд Школског савета, 274 из 1897, 55 из 1898.

⁸⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе (СВДШ).

⁸¹ ИАП, Исто.

⁸² Весник, 23. јун (5. јул) 1896, бр. 24-25, (год. 7).

Испитна питања из историје обухватала су националну историју средњег и новог века: досељавање Словена на Балканско полуострво, мисију Тирила и Методија, Светог Саву и династију Немањића, Босну, Зету и Македонске Словене у средњем веку, прве хрватске краљеве и пад Хрватске под Угарску, долазак Турака, Српску деспотовину, познавање манастира, живот под турском влашћу, улогу и значај Пећке патријаршије, Сеобу Срба, Војну крајину, Сељачку буну, Зринске и Франкопане, открића, хуманизам и ренесансу, реформацију, положај Срба у Угарској, Хрватској и Славонији, Први и Други српски устанак (Српску револуцију), династије Обреновића и Карађорђевића (Кнежевину-Краљевину Србију), револуционарну 1848, владавину цара Фрање Јосифа, Аустро-Угарску нагодбу 1867, касније и Анексију БиХ 1908, а у Краљевини СХС и Балканске и Светски рат.

Питања на завршном испиту из земљописа обухватала су области из географије Аустро-Угарске.

Из српског језика и књижевности било је обавезно познавање правописа и граматике - врста речи, фонетике, морфологије, синтаксе, а из књижевности поезије и прозе, лирике, епике и драме, средњовековне српске књижевности, народне књижевности, дубровачке, дела Доситеја, Вука и Његоша, српских романтичара и реалиста (Видаковића, Атанацковића, Ненадовића, Сарајлије, Стерије, Прерадовића, Змаја, Костића, Сремца, Веселиновића, Глишића, Кочића, Илића, касније и Шантића, Дучића, Ракића, Ћоровића, Ранковића, Нушића), као и књижевности осталих јужнословенских народа (Гундулића, Мажуранића, Гаја, Шеное, Назора, Прешерна, Цанкара, Жупанчича).⁸³

На завршном испиту у Вишој девојачкој школи у Панчеву, од више предложених за одређену годину, ученице су добијале једну тему за писмени задатак из српског језика.⁸⁴

⁸³ ИАП, СВДШ.

⁸⁴ ИАП, Фонд СВДШ.

Избор је био такав, да би, поред међусобног преплитања, могле да буду подељене на:

1) теме које су ослоњене на народне изреке: У лажи је плитко дно, Без муке нема науке, Вода и ватра су добре слуге, а зли господари, Пријатељ се у невољи познаје као злато у ватри,

2) оне које позивају на хуманост, чување традиције, посвећеност кући, породици, књижи: Позив грађанима да помажу Црвени крст, Молба Управи Женске задруге за примање у чланство и њихов значај у историји српској, Својства добре домаћице, Потреба саосећања према ближњем, Књига као друг, Рад и одмор, Доживљаји старог ћилима;

3) историјске и родољубиве: Ћирило и Методије, Свети Сава, Манастири у нашој историји и књижевности, Срби у првој половини 14. века и долазак Турака, Кнез Лазар у историји и народној песми, Косовска битка по историји и народној песми, Видовданска погибија и освећење Косова, Смрт мајке Југовића, Краљевић Марко, Пропаст Деспотовине, Открића нових земаља и значај за општу трговину, Сеоба Срба у Угарску, Смрт Смаил-аге Ченгића, Како су постали хајдуци, Србија пред Први устанак према историји и народној песми, Живот и рад Доситеја Обрадовића, Кнез Милош и Први устанак, Светски рат;

4) географске и посвећене завичају: Привреда Града и околине, Београд као железничка раскрсница, Значај Јадранског мора за нашу државу, Важност наших река у привредном животу и саобраћају, Лепоте и користи од шуме, Саобраћај и привредни значај, Дунав од извора до ушћа, Наша трговина са суседним земљама, Моје родно место;

5) путописне, као што су: Из Панчева у Топчидер (путописна црта), Задовољство и корист од путовања, Лични доживљај са излета, Лето у граду и на селу;

6) књижевне теме: Пригодна беседа поводом 100-годишњице рођења Бранка Радичевића, Дубровачка књижевност, Зидање Скадра (кратки садржај и и карактеристике главних лица), Које ми се књижевно дело највише допада и зашто, Књижевни рад Вука Караџића, Змај као творац дечје књижевности. Хеј, што Србин јоште живи, крај свих зала, песма га је одржала, њојзи хвала!

7) теме инспирисане љубављу према мајци, сећањем на детињство, или растанком са школом и размишљањем о будућности: Материнска љубав према нашим народним песмама, Каквом се позиву желим одати и зашто, Успомена из детињства, Важан догађај из мог живота, Пријатни и непријатни тренуци у мом животу, Растанак са школом, Од колевке, па до гроба, најлепше је ђачко доба, Бранков „Ђачки растанак“, с обзиром на мој опроштај са школом, Какав позив желим изабрати и зашто, Шта ми је дала школа и шта ћу после школе.

Очигледно, писмени радови из српског језика требало је да послуже не само за синтезу стечених знања, већ и за неговање маште, као претежне стране у главама девојчица, која није увек мерило истинитости, али наводи на преиспитивање и стремљење. Мада су начитане и ученице с даром за писање биле ретке, моралну поуку из наслова писмених задатака собом су из Више девојачке школе носиле - све.

Свечаност поводом краја школске године одржавана је у Светосавском дому, уз говоре, декламовање и песму и у присуству грађанства.⁸⁵

Школа је сарађивала и са другим установама, па су тако, уз захвалност Добровољне задруге Српкиња панчевачких, професорке Даница Илић и Отилија Мајински предавале кућарство, рачун и српски језик у Занатској школи у Панчеву,⁸⁶ а, уз дозволу Школског савета, наставници Више девојачке били су и уредници новина. Градоначелник Панчева позивао је наставнике Више девојачке да редовно раде и у занатлијској српској школи, један час недељно, за 30 форинти

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких, Анка Милутиновић, 19.9.1904.

годишње.⁸⁷ Такође, радо и често учествовали су у прославама Више девојачке школе у Београду и у Српској учитељској новчаној задрузи у Новом Саду.⁸⁸

Поводом 25 година рада Српске више девојачке школе у Панчеву, поред осталих честитки, стигла је и она коју је послао бивши управник, ртада професор у Сомборској препарандији, Светозар Дамјановић: „Српкиње напојене у храму Српске више девојачке школе духом свете вере и своје народности, заузимају данас угледна места у друштву.“ Изразио је затим жељу „да тај завод, српском свешћу подигнут и народном потпором и потпором српске православне општине издржаван, све више напредује као храм просвете у коме ће се однеговати добре ћерке, смерне девојке и врле Српкиње.“⁸⁹ Истим поводом, Коста Берић, професор Гимназије Кнеза Милоша Великог, брат наставнице Катарине Петковић и ожењен бившом ученицом Српске више девојачке школе у Панчеву, упутио је честитку и пожелео срећан будући рад.⁹⁰

А поводом следећег јубилеја, 30 год рада, уз пригодне речи, на иницијативу главног референта Ђорђа Поповића, наглашено је да су више девојачке школе по рангу државне грађанске, и да им је главни задатак: више образовање Српкиња, а споредни - припрема за стручне школе. Потврђени су предмети, часови, план и програм, циљеви предмета редом, по разредима.⁹¹

Бурне године у Европи крајем 19. и почетком 20. века изгледају мирније када се посматрају кроз призму ове значајне панчевачке школе, али она није могла да буде мимо свог времена. Прве деценије постојања и рада Више девојачке школе обележене су и догађајима око избора престолонаследника, после трагичне смрти сина цара Фрање Јосифа, Рудолфа, почетком 1889, као и онима око прославе 1000-годишњице досељавања Мађара у Панонску низију, којој су ученице дале допринос сађењем дрвећа и цртежима за изложбу у Будимпешти. Администратори Карловачке митрополије (патријарси) у то време били су: Герман Анђелић, који је умро 1888, па га је наследио Георгије Бранковић и, после његове смрти 1907, до 1913, Лукијан Богдановић. Упркос растућој мађаризацији, која је главно упориште имала у просвети, одлуком председника Српске

⁸⁷ ИАП, Фонд СВДШ, Панчево, 13.10.1885, 9314 за 1885.

⁸⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе.

⁸⁹ ИАП, Фонд СВДШ, Сомбор, 20.11.1898.

⁹⁰ ИАП, Фонд СВДШ, Крагујевац, 22.11.1898.

⁹¹ ИАП, Фонд СВДШ.

православне црквене општине у Панчеву, 1. јануара 1911. укинута је конверзација на мађарском и немачком језику.

Непосредно пред почетак Првог светског рата, Школски савет у Сремским Карловцима донео је Одлуку у предмету регулисања односа Српског православног митрополијског и школског савета према српским вишим девојачким школама које не уживају припомоћ из српских православних црквених народних фондова⁹². Текст Одлуке налази се у Прологу 3.

На самом почетку Првог светског рата, Црквена општина је Вишој девојачкој школи за 1914-15. дала просторије које су до тада припадале државној основној школи. За време рата колектив Школе (Д. Илић, О. Давидовић, Ј. Стефановић, М. Јовановић, М. Драгомировић, Ђ. Живановић) апеловао је на ученице и суграђане да чувају бунаре и учествују у раду Црвеног крста, као и у плетењу мучких чарапа и скупљању купиновог лишћа за војску, а основан је и Одбор за подизање разорених домова у рату. Ученици и запослени седам пута бележили су ратни зајам, радили у пољопривредним радовима, скупљали прилоге за државни санаторијум надвојвоткиње Софије, припремали рубље за војску. Према ранијој одлуци⁹³, од мобилизације су били ослобођени управници и они наставници који нису могли да буду замењени.

У току рата обележени су, комеморацијама, смрт цара Фрање Јосифа (21.11.1916) и смрт панчевачког штампара и школског добротвора Каменка Јовановића. Свечаним испраћајем обележен је одлазак у пензију Маре Максимовић, а Дан птица и дрвећа. - скупљањем лековитог биља 10.5.1917.... Изашли су нови учбеници: М. Симић, *Кућарство*, Мита Ђорђевић, *Читанка за српске више девојачке школе*, а чак је изведена и позоришна представа „Уранија“.⁹⁴

О животу ван школа у Панчеву за време Првог светског рата писао је Миховил Томандл.⁹⁵

Пред крај рата, Српска православна црквена општина позвана је да, према одлуци од 30.7. (12.8) 1918. (бр. 738-255), у предмету ванредне (ратне)

⁹² АСАНУК, Школски савет, 443/263, 1914.

⁹³ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 20 из 1877.

⁹⁴ ИАП, Фонд СВДШ.

⁹⁵ М. Томандл, *Панчево у Првом светском рату*, Панчево, 2010.

скупинарске потпоре, породичне потпоре и потпоре за набавку одела и обуће српским народним учитељима, за 1918. да онолико свота, колико је дато наставницима оних грађанских школа које уживају државну припомоћ, а да наставници и ученици узму учешће у седмом државном ратном зајму.⁹⁶ Држава, која је нестајала са географске карте, понашала се као да није свесна околности на ратишту, после пробоја Солунског фронта.

Наставници и ученице

Српске више девојачке школе у Панчеву

Уредба о српским вишим девојачким школама налагала је да у свакој школи раде два редовна професора, један катихета, једна учитељица и потребан број помоћника. Непрецизност Уредбе огледала се у томе што се није знало за које се наставне групе бирају редовни професори, а за које помоћници. Уз то, није било прецизирано ни која и каква је стручна спрема тих помоћника потребна. Избор наставника вршиле су месне црквене општине, које су сносиле материјалне расходе школе, уз обавезну сарадњу са Школским саветом. Плата професора износила је 800 форинти и 80 форинти за стан.⁹⁷ Од професора се очекивало да, поред потребног образовања, имају и сређен породични живот, да знају стране језике, да раде на свом даљем усавршавању, или се, чак, баве научним, или уметничким стваралаштвом, да пријаве све што после наставе раде хонорарно и да не буду кажњавани.⁹⁸

Наставници виших девојачких школа полагали су учитељски испит на Сомборској препарандији, а испит из мађарског језика на Препарандији у Баји.⁹⁹ Школе је редовно посећивао, обично на три дана, и надзирао рад професора, Ђорђе Натошевић, а после његове смрти - дотадашњи управник Сомборске

⁹⁶ ИАП, 879-389.ех 1918, 29.5. (11.6) 1918. (620-1918).

⁹⁷ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 47/1895.

⁹⁸ ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 50/1890, *Способник за српске народне професоре, учитеље и забавиље*, Р. Чурић, н.д, 128-136.

⁹⁹ АСАНУК, Фонд Школског савета, 3/9 за 1883.

препарандије, Никола Вукићевић.¹⁰⁰ Постојала је могућност нострификације диплома за наставнике Учитељске и српских виших девојачких школа у Митрополији карловачко, као и полагање испита допуне за наставнике српског језика и књижевности у овим школама¹⁰¹. Текст правилника који одређују те две могућности налази се у Прилогу 2.

Приметна је тежња угарске власти да ниво образовања наставника, њихове посвећености школи, методичности, педагошког стрпљења и организације рада буде висок. Део тог напора био је и увид у биографије просветних радника, па је Фрања Рајнер, проф. на Реалци у Будимпешти, тражио од свих школа податке за шематизам свих наставника у Угарској.¹⁰²

Од самог почетка Српска виша девојачка школа у Панчеву имала је изванредно наставно особље.

Стеван Стојшић (1874-1885), Јован Поповић (1874-1900 с прекидима), Катарина Петковић (1874-1905), Мита Топаловић (1874-1912), Лазар Павловић (1876-1881), Светозар Дамјановић (1877-1895), Миле Ђурић (1881-1882), Вацлав Павличек (1882-1883), Ђорђе Душан Бекић (1884-1888 и 1892-1894), Даринка Бугарски (1888-1892), Даница Илић Вујашковић (1892-1920), Милан Мандровић (1894-1910), Исидора Секулић (1897-1906), Софија Верига (1900-1901), Јованка Дамјановић Стефановић (1906-1920), Мара Максимовић (1906-1920), Мита Јовановић (1909-1919), Јелка Јагеровић (1911-1912), Смиља Клицин (1911-1912), Ђорђе Зивановић (1912-1919), Антун Освалд (1912-1920), Мара Драгомировић (1913-1920), Јелка Павловић (1915-1916), катихете: Душан Радуловић (1874-1886), Ђорђе Бота (1886-1893), Обрад Давидовић (1893-1920), и школски лекар др Панта Тодоровић (1901-1918).

Управитељи су били Стеван Стојшић, од 29.10.1874. до 15.9.1875, Јован Поповић, од 15.9.1875. до септембра 1888. па 1895-96. и трећи пут од 9.11.1898. до септембра 1900, Светозар Дамјановић, од септембра 1888. до 1895, Милан Мандровић, од 9.11.1896. до 9.11.1898. и у школској 1900-1901. и од 1902-1903. до 1.9.1910, Исидора Секулић, у школској 1901-1902, Даница Илић од 1.9.1910. до 20.9.1920.

¹⁰⁰ Исто, 228/123 из 1887, Седница СЦНШ савета од 9.12.1887.

¹⁰¹ АСАНУК, Школски савет, Ад III С. 332./293. ех 1912; Исто, Ад III. С. 333/294. ех 1912.

¹⁰² АСАНУК, Фонд Школског савета, 186/1892, Патријарх Георгије Бранковић, 5.7.1892.

Први професори, поред Јована Поповића, управника и професора друштвених наука, били су и Мита Топаловић, композитор (који је једини предавао од оснивања до 1920!), Стеван Стојшић, проф. природних наука и Василије Брашован, катихета.

Стеван Стојшић, рођен је 1847. у Сомбору, где је и завршио реалку и препарандију, а од 1874. предавао је математику, физику, хемију, за 880 форинти годишње.

На седници Српског народног црквеног школског савета одржаној у Карловцима 25. новембра - 7. децембра 1882., уз расправу о оставци учитеља Мила Ђурића, због одласка у Мостар, и томе да се на његово место нико неће примати, него ће се број часова свести на 26-28, говорило се и о молби за плаћено одсуство због лечења Стевана Стојшића. Замена је био Павличек из Беле Цркве, а на молбу је - удовољено.¹⁰³

Василије Брашован, капелан, рођен је 1845. у Вршцу, школовао се у Сегедину и Вршцу и од 1874. предавао је веронауку, за 480 форинти годишње.

Наследио га је Душан Радуловић, од 1885/1886, до 9. јула 1889, када је потврђен за пароха уместо покојног Мојсеја Атанацковића.¹⁰⁴ Од тада веронауку у Српској вишој девојачкој школи у Панчеву предавао је Ђорђе пл. Бота¹⁰⁵, до 30. новембра 1891, када је прешао у Јарковац за пароха¹⁰⁶, а вероучитељ је опет постао Радуловић.¹⁰⁷ Почетком 20. века и за време Првог светског рата, катихета је био Обрад Давидовић, који је предавао науку хришћанску и црквено-словенски језик, а, некадашњи управник, сада већ парох, Стојшић, присуствовао је на испитима.

¹⁰³ АСАНУК, Фонд Школског савета, 284/160, 1882.

¹⁰⁴ ИАП, Фонд СВДШ, 24/1889.

¹⁰⁵ Исто, 26/3 1890.

¹⁰⁶ Исто, 559/1891.

¹⁰⁷ Исто, 71/1891/92.

Мита Топаловић, чувени композитор и хоровођа Црквене општине, рођен 1848, школовао се у Панчеву и Прагу, од 1874. предавао је певање и музику, за плату од 240 форинти. У каснијем периоду, поред музике, био је и професор цртања и писања, водио је библиотеку, а редовно је припремао запажене беседе са томболом за Савиндан.¹⁰⁸ Био је један од првих школованих музичара, који је предавао теорију музике у сва четири разреда: у првом појмове о музици, нотни систем, кључеве, продужење нота и пауза, цео глас и полуглас, певање једногласних вежби, поред ритмичких и мелодијских вежби; у другом дур, мол, интервале, двогласне вежбе; у трећем хроматични и енхармонски гласоред, певање двогласних песама; у четвртм утврђивање и додатно изучавање певања у два гласа. Сматрао је да је његова мисија у школи то да све ученице, не само најспособније, него и оне без слуха, науче појање по нотним записима, водио је и хор и часове клавира, написао уџбеник (1876.).

Мита Топаловић компоновао је *Дечје песме*, 12 композиција (*Завет, Поздрав, Пролећну песму, О косидби, На уранку, Јутром, Тице селице, Песму младог занатлије, Пчелице, Мрава, Ковачу, Домовини*), објављене 1877. и то је вероватно прва штампана збирка дечјих песама једног српског композитора. Друго издање објављено је 1896., у издању Павла Јовановића, као *Песме у два гласа за учитеље народних школа*. За потребе хора Српске више девојачке школе Топаловић је компоновао *Литургију Светог Јована Златоустог*, коју је објавио у штампарији Браће Јовановић 1884. и 1892. године, а први пут је изведена на Божић 1885.¹⁰⁹

Међу првим професорима, била је и једна жена, учитељица кућарства, хигијене и ручног рада, Катарина Петковић, девојачко Берић.¹¹⁰ Катарина Катица Петковић рођена је у Борчи 1845. Завршила је основну школу у Панчеву, 1873/74. Сомборску препарандију, а од 1874. предавала ручни рад, педагогију, дијететику, кућарство, за 660 форинти годишње. Говорила је и немачки језик. Када је основана Виша девојачка школа у Панчеву, примљена је за учитељицу ручног рада, кућарства и хигијене, једно време и српског језика, касније и педагогије и

¹⁰⁸ ИАП, Фонд СВДШ, 61/1889.

¹⁰⁹ ИАП, Фонд СВДШ.

¹¹⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 31, 37/1875.

гимнастике. Катаринин брат Коста био је професор у Гимназији „Милош Велики“ у Крагујевцу и, како је сам истицао, срећно ожењен бившом ученицом своје сестре. Катарина је била удовица и мајка двоје деце.¹¹¹ У преписци Светислава Касапиновића сачувано је писмо послато из Ниша и датирано са 18.10.1884, у коме се тражи учитељица Катарина Петковић, којој се изгубио сваки траг.¹¹² Поносна по природи, никоме није дозвољавала да пољуља њено достојанство и углед који је имала међу својим ученицама. Знала је и да се оштро супростави, ако би неко угрозио ауторитет који је годинама градила. Када је један свештеник пред њом изгрдио ученице због непристојног понашања у цркви, бранила их је, иако је поуздано знала да ће то доћи и до стола (администратора) патријарха Германа Анђелића.¹¹³ Слично је негодовала и када је од ње захтевано да за време одмора не иде кући, него да са осталим колегама седи у канцеларији.¹¹⁴ Крајем 1888, Катарина Петковић била је и оптужена, од стране Мите Топаловића, да предмет кућарство у четвртог разреда уопште не предаје, а у трећем тек од новембра задаје ученицама ручне радове и, уместо да држи часове, седи крај фуруне и чита књиге и новине.¹¹⁵ Њен одговор био је да је првих месец дана наменила за ручни рад, јер за њега има мало часова, о кућарству прича са ученицама на ручном раду, јер је то лак предмет, чак у четвртог разреда користи тај час за кројење за сироту децу, а ионако од Савета тражи већи фонд часова за ручни рад.¹¹⁶

После 30 година рада, молила је управу Школе да, због болести, добије право на тромесечно одсуство. Једва је успела да издејствује то право, јер су у исто време и друге две наставнице, Исидора Секулић и Отилија Мајинскова, биле на допусту. (Замениле су их Даница Илић и Зорка Нешковић). Катарина Петковић повремено је држала и часове историје. После три деценије рада тражила је трећи десетогодишњи доплатак, да би стекла пуну пензију, али су је Школски савет и

¹¹¹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 528 (15/27)/1873.

¹¹² ИАП, Маг. I/III, Борча, 8.9.1871, 4518; АСАНУ, IЗ, 13101); АСАНУ, Историјска збирка, *Преписка С. Касапиновића*, 13099, 27.6.1887.

¹¹³ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 3/15.10.1882.

¹¹⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 26/1892.

¹¹⁵ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 59/1888.

¹¹⁶ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе Панчево, 1.2.1889.

Саборски одбор, на основу угарске Школске уредбе, одбили.¹¹⁷ Пензионисана је 1906, јер је у међувремену оболела од катара плућа.¹¹⁸

Управник Јован Поповић, рођен 1843. у Великој Кикинди, завршио је гимназију у Пожуну 1868. и две године права у Будимпешти и Прагу, а затим, 1870-1873, три године филозофије и педагогије у Лајпцигу. Говорио је, поред српског, немачки, мађарски, чешки, словачки, руски, француски и латински језик. Поповић је, пре доласка у Панчево, кратко радио у Сомборској учитељској школи, као професор српског, мађарског и немачког, а могао је да предаје и историју и географију. У панчевачкој Вишој девојачкој био је од њеног оснивања, предавао је српски у свим и мађарски у трећем и четвртном разреду, за 880 форинти и још 100, као додатак за управитеља. Био је ожењен, а ћерка Олга била је ученица Школе.¹¹⁹ Министар богочасти и јавне наставе ослободио је Јована Поповића полагања испита за учитеља у вишој девојачкој школи, с обзиром на његов дугогодишњи и успешан рад у школи и на књижевно стваралаштво, али је строго опменут због прекорачења допушта за одсуство због очне болести и лечења у Бечу, и упозорен да то не сме поновити.¹²⁰

Због поменутог лечења болести очију, Поповић је боравио у Бечу и за то време замењивао га је Светозар Дамјановић, који је у школу дошао 1877.¹²¹ Поповић се по завршетку лечења вратио у Школу и остао у њој све до 1900. године. Једно време, од 1897. замењивао га је Милан Мандровић, који се жалио што му Поповић није извршио примопредају. Мандровић је, затим, био управник и у бурном раздобљу од 1907. до 1924. године, с прекидом 1910-1911, када је постављен за управника Препарандије, а замењивала га Даница Илић.

Међу наставницима, поред Мите Топаловића, за културни процват Панчева био је Јован Поповић. Десетогодишњи школски управитељ, изасланик града на Сабору, члан Матице српске и уредник низа листова као: „Наше горе лист“, „Весник“, „Српска смотра“, „Све за рад“, „Трговачке новине“, „Србобран“.

¹¹⁷ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 94, 589 (460), 118, 1483 (518)/1905.

¹¹⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 105, 106/1905, 166, 135, 195 (147)/1906.

¹¹⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 90/1893.

¹²⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 2 из 1891.

¹²¹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 6/1890.

Панчевке је задужио покретањем календара „Српкиња“ и Задруге Српкиња панчевачких.

Професори Петковићева и Поповић најдуже и скоро све време заједно предавали су у овој установи, али њихов међусобни однос није им служио на част, чини се, више његовом кривицом. Тешко је претпоставити шта је била њихова „јабука раздора“, али је у једном тренутку дошло до отвореног сукоба, који је узбуркао панчевачку јавност. Наиме, Јован Поповић био је и уредник листа „Весник“ и у бр. 16, 1895. године, објавио је текст *Нечувено и невиђено*, у коме је наружио колегиницу Катарину Петковић, писањем о томе да се у Српској вишој девојачкој школи користе ножеви и тиме девојчице доводе у опасност. Радило се, уствари, о томе да је проф. Петковић, у жељи да ученице стварно науче да месе кисело тесто, али и да схвате хемијски процес врења, донела у учионицу брашно и све што је потребно за мешање. Показала је, па дала ученицама да саме размесе тесто и, у црквењаковој кућици, испекла лепињу, коју су поменути ножем исекле и - појеле. Правдајући се и објашњавајући шта је, зашто и како било, нагласила је и Школском савету у Карловцима да је радила по саветима покојног Ђорђа Натошевића. Епилог спора била је опомена коју је патријарх Георгије Бранковић упутио Поповићу.¹²²

Лазар Павловић, рођен у Новом Селу 1849, школовао се у Новом Саду и Минхену, као инжењер радио на железници, а од 1876. предавао немачки, цртање и краснопис, за год плату од 800 форинти.

Светозар Дамјановић је од 1877. предавао земљопис, природне науке, историју у свим и мађарски у првом и другом разреду, за 800 форинти годишње. Дамјановић је до тада био књижничар у књижници Црквене општине. Рођен је у Дарди, 1851, завршио гимназију у Осијеку, 2,5 год. филозофије у Будимпешти, 1/2 год. у Бечу и положио је испит за професора грађанских школа у Загребу, 4.10.1884. године. Говорио је, поред српског, мађарски и немачки језик. У

¹²² ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 24/1895. (Панчево, 7.5.1895).

Панчеву је предавао језике, мађарски и немачки, историју, географију и природопис, а радио је до 1895,¹²³ када је прешао у Препарандију.¹²⁴

Даница Чакловић, рођена Николић, дошла је у школу 1.10.1885, али је пуну норму часова добила 1896, када је Јован Поповић отишао из школе. Део Поповићевих часова (српски језик) преузела је она, а део припавница Софија Верига, која је дала оставку 15.5.1901.¹²⁵ Године 1893, тадашњи управник Дамјановић поверио је Чакловићевој испит из немачког језика, због чега је потоња управница Вујашковићева-Илићева била увређена, јер је она предавала овај језик. Исте године, главни школски надзорник Вукићевић замерио је што се на вишим девојачким школама у Сомбору, Новом Саду и Панчеву предаје из књига за ниже школе, сматрајући то за недопустиво.¹²⁶

Отилија Мајинскова предавала је српски језик, географију, рачун, али је, после само осам година рада, умрла јула 1909.¹²⁷ „Женски свет“ објавио је тада: „Отилија Мајински (1901-1909). На Дан цара Константина и царице Јелене 1909. у Панчеву је, у 30-ој години, умрла Отилија Мајинска, ћерка пок. Др Влајка Мајинског, кикиндског адвоката и српског родољуба. Осам година је предавала у Српској вишој девојачкој школи, а завршила је Сомборску препарандију и спрем,у за вишу педагогију и стручну учитељицу за грађанске школе. Мајка Ленка, браћа Лука и Никола, сестра Вида, удата Јовановић...“¹²⁸

Исидора Секулић (Мошорин, 16.2.1877 - Београд, 5.4.1958) Завршила је Вишу девојачку школу у Новом Саду и Прагу, Препарандију у Сомбору, Педагогијум и математичко-физичке науке, у Пешти, предавала у Панчеву, Шапцу, Београду. Докторирала је у Берлину 1922, била дипломата у Лондону 1926-27. Велика списатељица, којој је поверно и састављање наставних планова, држала је часове рачуна, природописа, хемије с минералогиијом, гимнастике и

¹²³ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 1/1880.

¹²⁴ АСАНУК, Фонд Школског савета, 149/1895, Вукићевић, 24.8.1895.

¹²⁵ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 107/1896, 16/1901.

¹²⁶ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 1893.

¹²⁷ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 158/1908/1909.

¹²⁸ Женски свет, јул 1909.

цртања. Исидора је 1906. оболела од туберкулозе, па је пензионисана као трајно онеспособљена за учитељски посао¹²⁹, а потпуно је пензионисана 1931. Њена најважнија дела су: „Писма из Норвешке“, „Сапутници“, „Ђакон Богородичине цркве“, „Хроника паланачког гробља“, „Мир и немир“ Године 1950. проглашена је за академика.¹³⁰

На место Исидоре Секулић, 1906. године дошла је Мара Максимовић, која је рођена у Уљми 1880, и говорила српски и мађарски, а од 1900. била је учитељица основних школа у Суботици, 1903. учитељица грађанских и више девојачке школе у Будимпешти, за математику, природне науке и ручни рад.

Мара је написала и 1911-1912. објавила уџбеник из хемије.¹³¹

Мара Максимовић, учитељица и књижевница, водила је збирку за физику, хемију и природопис и библиотеку, писала чланке о важности женског образовања, преводила са мађарског, писала књижевност за децу и одрасле.¹³²

Даринка Бугарски дошла је у школу 1888-89. Поставио ју је С. Дамјановић, заменик управника Поповића, а предавала је математику, хемију и физику, у почетку и краснопис и цртање. Током школске 1888/89. положила је испит за учитељицу грађанске школе у Будимпешти на Државном педагогијуму.¹³³ На неверицу и жалост свих, умрла је 1892. у 25-ој години.¹³⁴

Даринку Бугарски заменио је прво проф. Павличек, а затим Ђорђе Бекић¹³⁵, који је 1894/995. постао патријаршијски архивар у Карловцима¹³⁶, па се на том, месту наставника математике, физике и хемије, од 24.9.1894. усталио проф. Милан Мандровић.¹³⁷

¹²⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 216/1901, 42/1906.

¹³⁰ Исидора Секулић, *Писма*, Београд, 2004, 597-604.

¹³¹ АСАНУК, Школски савет, 951/479 из 1911.

¹³² ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 91/1906.

¹³³ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 139/103 из 1888.

¹³⁴ Исто, 50/1891/2.

¹³⁵ Исто, 57/1891/2.

¹³⁶ АСАНУК, Фонд Школског савета, 294/243 из 1894.

¹³⁷ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 26/1892, 27/1894., 294/1894. 27 из 1894.

Милан Мандровић, рођен је 1870. у Долову. После гимназије студирао је историјско-филолошку групу на Филозофском факултету у Будимпешти. Предавао је српски, земљопис, краснопис, повесницу, ботанику, зоологију. Одласком Јована Поповића, од 1894, постао је управник привремено, па стално, од 1901. до 1910., од када је био на истом месту у Учитељској школи у Сомбору.¹³⁸

Учитељица Даница Вујашковић, која је од 16.1.1893. предавала немачки и мађарски, повремено и краснопис, ручни рад и гимнастику, покушала је да у исто време ради и у Српској горњоварошкој основној школи, али је упозорена да не може да ради и у још једној, при том комуналној школи.¹³⁹ Она је и сама тражила ослобађање од наставе у комуналној школи.¹⁴⁰

Рођена је 1869. у Баваништу. Завршила Мађарску државну грађанску школу у Панчеву и Државну учитељску у Суботици, а пре СВДШ радила као учитељица женског ручног рада у Панчевачкој основној школи. Приватно је завршила и педагогију у Будимпешти, 1898. Предавала је мађарски, немачки и историју.

У међувремену, Даница се удала и променила презиме у Илић. Тада је постављена за сталну учитељицу са платом од 1600 к годишње и додатком за стан од 160 к и 2% од плате годишње за пензиони фонд.¹⁴¹

Године 1910. Даница је постављена за управницу у Српској вишој девојачкој школи. Као наставница немачког, Даница Илић тражила од Црквене општине да јој се дозволи и приватно предавање немачке конверзације у три седмична часа уз месечну пристојбу од 2 к по ученици¹⁴² И тако све до 1920.

Од 1909., међу учитељицама биле су и Десанка Вујић, и Јованка Дамјановић, удата Стефановић, која је те године полагала испит у Будимпешти. Када су се она и њено дете разболели, стигла је замена, Мара Драгомировић.

¹³⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 24. новембра 1896, 108/1896, 91/1906.

¹³⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 18/1893, 60/1893, 6/1894, 18/1894.

¹⁴⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 60/1893.

¹⁴¹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 294/1901.

¹⁴² ИАП, Фонд СВДШ, 955/432 из 1913.

На раскрсници векова, све је већи број жена које су, претходно завршивши Сомборску препарандију, долазиле да предају у Панчеву. Наставнице су биле утолико значајније, што су радиле у време мађаризације. Посвећеност ових наставница, њихова спрема и њихова просветна начела најбоље се одражавају из уводника у годишњим извештајима српске више девојачке школе. Даринка Бугарски у *Уливу Српске више девојачке школе на васпитање* истицала је да циљ ове школе није специфична стручна оспособљеност девојака за самостално издржавање, него општа виша спрема будућих мајки. Катарина Петковић, у *О васпитању и настави*, заговарала је практичну примену школских основа у породици. Даница Вујашковић-Илић у уводнику *О стручном образовању жена* изложила је читаву студију о савременом социјалном положају жене у свету и њеним достигнућима у борби за своја права. Први чланак Исидоре Секулић *О срећи* истицао је њену ерудицију још од девојачких дана, а други, *За живот*, критиковао бедан социјални положај наше жене, у време када јој Бабел отвара и парламент. Јованка Дамјановић, у *Учитељу и родитељима*, расправљала је о односу дечјих родитеља према наставнику.¹⁴³

Сродна овим и веома цењена била је књига коју је написао управитељ учитељског семинара у Готи, Август Келер, *Ново васпитање, основи педагогијских идеја Фреблових и њихова примена у породици, забавишту и школи*, а њен превод на српски начинио је Владимир Красић.¹⁴⁴

Године 1913. на седници Наставничког збора Српсек више девојачке школе у Панчеву одржаној у присуству др Веселина Ђикаловића, главног школског референта, били су присутни и: управница Даница Илић, Обрад Давидовић, Јованка Стефановић, Мита Јовановић, Ђорђе Живановић, Мара Максимовић (перовођа).

Ђикаловић је посетио часове у Српској вишој девојачкој школи и нагласио да је све примедбе упутио као помоћ за даљи рад.

Био је у трећем разреду на часу српског језика код Ђорђа Живановића, а тема часа били су стил и погрешке против јасности. Примећени су леп рад

¹⁴³ Р. Чурић, н.д, 114; Олга Срдановић-Бараћ, *Панчевачка СВДШ и њен значај у прошлости Војводине*, Настава и васпитање, 9-10, 1958, 560.

¹⁴⁴ АСАНУК, Фонд Школског савета, 88/63 1881.

наставника, исправна дисциплина, као и свуда, као и да је умесно што наставник одмах исправља грешке и не дозвољава шапутање. Једина замерка односила се на то што често дефиниција одређеног појма није потпуна. У четвртом, код истог наставника, говорило се о Његошу (Горски вијенац), Лази Костићу (Максим Црнојевић), Лази Лазаревићу. Ђикаловић је одобравао што наставник ради с целим разредом, али је сматрао да би о Горском вијенцу требало радити опширније.

Похвале су уследиле и за часове мађарског и немачког код Јовановића и Илићке, и то на све научено на овим часовима: читање, разговор, граматику, као и на директан начин рада и врло добар успех ученица.

На часу повеснице код Живановића, у 3. разреду, где је реч била о постојбини Срба, сметале су само су предуге паузе између питања и прозивања, али је показано знање било лепо.

На земљопису у трећем разреду., код Јовановића, обнављано је знање о Африци и Америци, и утврђен врло добар успех, мада би требало да ђаци лепше изговарају географска имена.

Хигијену у 4. разреду, предавала је Јованка Стефановић, на посећеном часу говорила је о ћелијама, крви, срцу, оптоку крви, душнику. Начин је био добар, знање лепо, а замерка само „што подуже пита једну ученицу и што би плућа би требало с више разумевања обрадити“.

Иста професорка је у оквиру кућарства у 4. разреду предавала о платну, прању рубља, кувању сапуна. Утисак је гласио да је знање темељно, осим грешака у језику.

На часу математике у првом разреду, Мара Максимовић показала је сва четири вида са десетиним разломцима, уз примере из живота и рад са целим разредом, а у другом разреду пропорције. Деца су знала математичке операције, мало слабије дељење разломака.

Ђикаловић је прегледао цртеже и писмене радове сва четири разреда и закључио да има лепих цртежа, док је за писмене из српског написао како су помало једностранни и да су бољи, разноликији радови из мађарског језика, као и они из немачког, а да математички - задовољавају.

Пожелео је професорима да се држе примедби и поновио да је углавном задовољан.¹⁴⁵

Услов уписа ученица у Вишу девојачку школу била је завршена четворогодишња српска основна школа и навршених десет година живота.¹⁴⁶ Из „Школске објаве“ од 20. августа 1876. године може се видети да су у школу могле бити примљене и ученице које могу да положи пријемни испит, а имају навршених десет година.¹⁴⁷

Према Школској објави за упис у СВДШ 1893-94, који је био заказан за интервал 31. август - 4. септембар: вишу девојачку школу могле су да упишу девојчице које су навршиле 10 година и завршиле 4. разред основне с најмање довољним успехом, или које на пријемном покажу успех који одговара успеху из основне. Ученице из 5. и 6. основне народне школе могле су да буду примљене у старије разреде ако покажу одговарајуће знање.

Били су потребни и: крштеница, школско сведочанство, доказ о вакцинацији против крављих богиња; 1 форинта, или 2 круне уписнине и 5 форинти, или 10 круна школарине, плус 15 нов. као прилог у државни мировински учитељски фонд; сиромашне, а добре ученице, ако то докажу, могле су да буду ослобођене. Онима које нису биле из Панчева, Управа, на челу са управником Светозаром Дамјановићем, препоручитвала је стан.¹⁴⁸ Горњоварошка основна школа редовно је остављала спискове својих свршених ученица, јер су оне готово листом настављале школовање у Вишој девојачкој.¹⁴⁹

¹⁴⁵ ИАП, 50 из 1913, Панчево, 10.4.1913.

¹⁴⁶ ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 102/1876.

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ Весник, бр. 30, 1. (13) 8.1893, Школска објава, Панчево, 1. (13) августа 1893.

¹⁴⁹ Списак свршених 4. разреда (1869. годиште) у Горњоварошкој основној школи у Панчеву (Народној општинској школи): Арсеновић Јулка, Бранковић Катица, Бошковић Милева, Деспотовић Кристина, Јовановић Даринка, Јовановић Персида, Лазарова Драгиња, Лујанска Марија, Љубисављевића Савета, Марјановића Софија, Павловића Љубица, Радоновић Катица, Тодоровић Марија, све ратарске ћерке, осим две, које су биле ћерке трговца и рибара. И све су, по школском закону, биле дужне да продуже школовање. Списак је потписао управник учитељ Петковић: ИАП, Фонд СВДШ, 54/1880/1881.

Било је и уписа девојчица које су школовање започекле у некој другој, сродној установи. Тако су Марина Поповић и Зорка Поповић завршиле пети разред Државне женске школе у Белој Цркви, а јавиле су се у панчевачку Вишу девојачку са захтевом да у њој буду примљене у други разред. Марина је рођена 1873, завршила је с недовољним, и примљена у други разред као приватна ученица, уз обавезу да до Божића положи испите из предмета за први разред, а сестра је завршила с довољним успехом, али је имала обавезу да положи испит из српског, да би била примљена као редовна ученица другог разреда.¹⁵⁰ Због оваквих и сличних случајева, уследило је тражење да Савет установи правило за прелазак ученица из петог и шестог разреда народних школа у више девојачке. Код уписа ученица из школа које нису потпадале под исти програм као панчевачка, постојало је разумевање за разлике, па су тако примане девојке из Више пучке девојачке школе у Пожеги, али с мањим захтевом за знањем из мађарског.¹⁵¹

У првој генерацији уписано је 59 девојчица.¹⁵² На крају сваког разреда полагале су испит, коме су присуствовали повереник Народно-црквеног школског савета, главни надзорник за српске школе, председник Православне општине и изасланици патроната.¹⁵³ Најуспешније су настављале школовање на Сомборској препарандији, а неке од њих вратиле су се у Панчево да предају у својој школи. Награда најуспешнијима била је Змајева „Певанија“ у фином повезу.¹⁵⁴

Претпостављало се да ће број ученица далеко премашити просторије и друге могућности школе. Међутим, ни у овој школи у Панчеву, нити у вишим девојачким школама у Новом Саду и Сомбору, није било већег интересовања и великог прилива ученица. Анализирајући такво стање, наставници Више девојачке школе у Панчеву констатују да број ученица зависи од броја женске деце која су завршила IV разред основне школе. Што се тиче ученица са стране, њихов долазак у ову школу отежан је, најпре околношћу да по тим местима нема основних школа са четири разреда, а онда стога што је ученицама било тешко да полажу пријемни испит. Уз све то, многи родитељи су сматрали да у овој школи

¹⁵⁰ ИАП, Исто, Панчево, 26. септембра 1888. 44/1888.

¹⁵¹ Исто, 60/1891.

¹⁵² ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 115/1877.

¹⁵³ ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 6/1876, 43/1878.

¹⁵⁴ ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 124, 165/1877, 229/1878.

деца не могу да науче немачки језик, па су их због тога уписивали у немачке школе, или приватне заводе.

Да би се некако поспешило број ученица, управник Јован Поповић тражио је од Црквене општине да се при гимназијском фонду одреди сталан број стипендија за ученице.¹⁵⁵

Према Извештају Високом српском црквено-школском савету у Карловцима за школску 1879/80. годину: у Српску вишу девојачку школу у Панчеву уписано је 25 у први, 22 у други, 16 у трећи, 13 у четврти 9 редовних и по једна приватна ученица у први и трећи разред, укупно 78 ученица. Стајало је и да су ученице 3. и 4. разреда прилежније, док је у прва два разреда било начињено по 200-400 сати изостанака, што због болести, што због небриге родитеља и њихове тежње да девојчице врате кућама, да раде. По две из првог и трећег и једна из другог разреда напустиле су школу. Много црње било је то што су две ученице првог и једна другог разреда умрле. Од 69 које су завршиле, било је 6 одличних, 16 похваљених, 11 добрих, 22 довољне, 8 недовољних, 4 слабе, 2 неиспитане.¹⁵⁶

Поводом броја ученица у вишим девојачким школама и у Препарандији, „Весник“ је писао: У нашим трима девојачким школама уписано 1893-94. 280 ученица: Панчево 85, Нови Сад 130, Сомбор 65, и у Сомборску препарандију 120, укупно 400, што је леп број, али, да је среће, био би и лепши, јер ове 3 школе нису довољне ни близу ономе колико је образовање Српкиња нужно.¹⁵⁷

Први извештаји указују и на верско-национални и социјални састав ученица, који се није значајније мењао током деценија рада Школе. Тако је 1877. једна ученица била римо-католичке вере, остале православне Српкиње, при том њих 46 било је из Панчева, а 12 родом из неког другог места, али су живеле у Панчеву, и још 11 их је путовало из свог места у школу и назад. Ученице, њих стотинак у сваком разреду, углавном су биле ћерке ратара, занатлија, трговаца, али и чиновника, свештеника и учитеља, официра, пандура, крчмара...¹⁵⁸ И у следећим годинама највише ученица било је из породица занатлија, трговаца и

¹⁵⁵ ИАП, Фонд СВДШ, 125/118, 1877.

¹⁵⁶ ИАП, Фонд СВДШ, 47 из 1880.

¹⁵⁷ Весник бр. 36, 12. (24) септембар 1893.

¹⁵⁸ ИАП, Фонд српске више девојачке школе, 5.9.1877.

земљорадника. Линија пораста грађанског слоја на уштрб становништва које се бави пољопривредом¹⁵⁹ објашњива је историјом економије, која после 19. века више никада није имала уже значење (као у Војној граници, или у Аустро-Угарској до укидања феудализма 1849.), него европски контекст (осим у случају социјалистичких земаља у 20. веку).

Из године у годину био је све већи број оних чији су очеви занатлије и трговци. Године 1890. 1/3 уписаних девојчица биле су из ратарских, занатлијских, а 1/5 из трговачких кућа. Већ наредне године 1/3 биле су ћерке занатлија, а само 1/6 ћерке ратара.¹⁶⁰ То говори и да су у тим породицама показивали веће интересовање за школовање ћерки, али је и одраз процеса деоба и укидања кућних задруга (о чему ће тек бити речи) и могућности избора занимања, као и продора капиталистичке привреде. Уосталом, управо овај процес допринео је да отварање Више девојачке школе у Панчеву наиђе на леп одјек.

У Извештају за 1899-1900. стајало је да је за 25 година уписано 1946 ученица, од којих су већина биле Српкиње православне вере, осим 3 католичке, 3 Румунке, 3 Немеце католичке и једна православне вере. Њих 1854 биле су из Угарске, и то 1401 из Панчева, остале из околине. Поред тога, из Хрватске 56, из Аустрије 5, из Србије 229, из Румуније 2. Родитељи: 5581 трговац, 502 занатлије, 278 ратара, 248 чиновника, 110 крчмара, 85 учитеља, 65 послужитеља, 47 свештеника, 30 официра... Од њих 230 које су завршиле четврти разред, 77 су постале учитељице, једна је завршила медицину, две су биле поштанске чиновнице, три књиговође, једна је учила на конзерваторијуму.¹⁶¹

Дирљива је изражена брига Школе о сиромашним ученицама. Све оне су на време добијале књиге, одело и биле ослобођене од школарине, неке су уживале и стипендије, а крајем школске године, у мају, организована је и забава у корист сиромашних.¹⁶² Још више гане сазнање да су неки несрећни родитељи нашли утеху у помоћи Школи, па је тако угледни Љубомир Гађански, у помен умрле

¹⁵⁹ Намеће се наглашавање негативних последица осипања села, очигледних у нереалном запошљавању у индустрији, а нарочито у администрацији, као и у опадању пољопривреде.

¹⁶⁰ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 102/1890, 103/1891.

¹⁶¹ ИАП, *Извештај СВДШ*.

¹⁶² ИАП, Фонд СВДШ.

ћерке, која је била ученица Више девојачке школе, основао фонд за сиромашне ученице.¹⁶³

Сачуване су и бројне молбе родитеља и самих девојака за помоћ, каква је она коју је Арсеније Илијевић упутио за ослобађање од плаћања уписнине и школарине за ћерку Александру.¹⁶⁴ Било је и других молби, нпр.: Сретко Јованчић из Избишта молио је за ћерку Лепосаву, приватну ученицу првог разреда, полагање приватног испита другог разреда, почетком 1913/14, али је одбијен, „јер је г-ђица Лепосава показала слаб успех“.¹⁶⁵ Накнадно је уписана као редовна ученица.¹⁶⁶

У документацији Историјског архива у Панчеву има података и о дељењу бесплатних уџбеника за сиромашну децу. Учитељ виших разреда Ромчевић је потписао потврду о набављеним књигама за сиромашне ученике Школе за женску децу. Списак књига за сиромашне ученице гласио је: *Стари и Нови завет* од Даничића, *Мала српска граматика* од Павловића, *Српска читанка*, *Мађарска читанка*, *Мађарски језик*, *Немачки буквар* од Средојевића, *Немачка читанка*, *Немачка граматика*, *Земљопис Угарске*, *Зоологија за више девојачке школе* од Арсенијевића, *Катихизис*, *Српска синтакса* од Новаковића, *Слике из светске повеснице*, *Човечје тело* од Петровића, *Кућарство*, *Историја хришћанске цркве*, *Историја књижевности*, *Слике из српске историје*, *Физика* од Петровића, *Изјашњење свете литургије*, *Српска читанка* од Живановића, Блок за цртање.¹⁶⁷

Бројно стање сиромашних ученица по разредима било је:

у I разреду 10 ученица

у II разреду 8 ученица

у III разреду 5 ученица

Укупно: 23 ученице

У потврди се наводи да у Школи за женску децу има 119 ученица.

¹⁶³ Исто, 16.1.1882.

¹⁶⁴ ИАП, Фонд СВДШ

¹⁶⁵ Исто, 1070/433 из 1913.

¹⁶⁶ Исто, 1229/553.

¹⁶⁷ ИАП, Фонд СВДШ, Списак је потписао управник Дамјановић.

**Табела 11: Књиге које су захтеване за прву школску годину
у Српској вишој девојачкој школи¹⁶⁸**

Број	Назив књиге	Комада
1.	Католички буквар	10
2.	Католичка читанка I (Sprach und Lesebuch)	8
3.	Католичка читанка II (Sprach und Lesebuch)	5
4.	Рачуница за II и III разред	13
5.	Библијске приче (Biblische Geschichte)	5
6.	Српски буквар	10
7.	Српска 1. читанка	8
8.	Српска 2. читанка	5
9.	Вођарство од учитеља виших разреда Стојановића	5
10.	Напутак како се сади дрвеће од Стојановића	5
Укупно		74

На почетку 20. века, 1901, уписане су 72 ученице, од тога 71 Српкиња. Од 400 000 Срба само 273 биле су ученице Српске више девојачке школе, а још 507 деце било је у одговарајућим државним школама, дакле, само нешто више од трећине српске деце било је у школама. Осипање је уследило и зато што из „убогих кућа“ у Панчеву задржавају децу код куће.¹⁶⁹

За време Првог светског рата, Српску вишу девојачку школу похађало је 166 ученица. До 1918. кроз ове школе прошло је 3000 девојчица, од којих је већина отишла у сомборску учитељску школу, или у јавну службу, или су бар постале просвећене домаћице, а свакако лепше жене и боље мајке!¹⁷⁰

¹⁶⁸ ИАП, Фонд СВДШ.

¹⁶⁹ Р. Чурић, н.д, 117.

¹⁷⁰ Исто, 118.

У Белој Цркви Виша женска грађанска школа основана је 1885. године, од 1894. променила је назив у Женска грађанска школа, а од 1902. до 1930. звала се Државна женска грађанска школа. (Одлуком Министарства просвете о.н. 57219 од 5.8.1930. назив је промењен у Државна мешовита грађанска школа Бела Црква).¹⁷¹ Нажалост, у Историјском архиву у Белој Цркви сачуване су само уписнице из којих се види да се број уписаних кретао око 40 годишње и да је већина ученица била српске националности. Програм, план, уџбеници, распоред часова и испити, били су као и у осталим сродним школама у Јужној Угарској. Претпоставка је да је тако било и са ваннаставним активностима и школским свечаностима. Недоступност биографија наставника, или бар њихових имена, оставља велику празнину и потребу трагања за изгубљеном грађом.

Године 1896. Виша девојачка школа у Будимпешти претворена је у Прву женску гимназију, тако што је из 5. и 6. разреда изостављен француски језик и ручни рад, а добиле су 7. и 8. разред, као и мушке. Тиме је женама олакшан приступ на универзитет, који им је одобрен 1895.

Иако у изворима преовладава осуда малог броја ученица, Олга Срдановић је писала: „Велику заслугу за велики број ученица има несумњиво школска управа, односно њена агитација у смислу врбовања ђака. Тако из школских списа видимо да су на крају године управи Српске више девојачке школе учитељи месних, нижих школа достављали спискове свих српских девојчица које су свршиле основну школу, како би их према даровитости и имовном стању придобили за наставак школовања. Школа се обраћала свештеницима и учитељима из околних места за препоруку и Градској капетанији, ако је требало вратити изостале ученице.“¹⁷²

Временом, број школованих жена био је све већи, али је у вези с тим важило мишљење да ће, по завршетку школовања, држати часове француског, или историје, или „ући у неку библиотеку“.¹⁷³ Или се говорило: „Ако су женска деца,

¹⁷¹ ИАБЦ, Досије Фонда белоцркванских школа.

¹⁷² Олга Срдановић, *Панчевачка СВДШ и њен значај у прошлости Војводине*, Настава и васпитање, 9-10, 1958. (Олга Срдановић-Бараћ, фармацеут, списатељица, рођена 1916, била је чланица Југословенског академског певачког друштва, одборница Клуба пријатеља Француске, чланица Соколског друштва, ДЗСП, Женског савеза Југославије, Научног друштва за историју медицине и фармације, Српског лекарског друштва, докторирала 1965, објављивала путописе, песме, прилоге из историје књижевности, ликовне приказе, популарне чланке из пољопривреде...).

¹⁷³ Бранимир Ћосић, *Покошено поље II*, Београд, 2005, 87, 90.129.

онда се гледи да сврше Вишу девојачку школу, па онда у -препарандију“.¹⁷⁴ Међу „пречанима“ било је не само те скепсе, него и незадовољства резултатима рада девојачких школа. Мата Косовац изјавио је на Сабору 1892: „Ако је наше сељачко девојче похађало те школе, то је изашло као госпођица, а то је моћан доказ да је у тим школама формална страна васпитања надвисила стварну.“¹⁷⁵ Слично је говорио на Сабору 1902. и на Сабору 4.5.1911. Поред тога, неки народни посланици неповољно су се изразили о наставницима у овим школама.¹⁷⁶ Једном чврсто утемељене, деценијама дограђиване и подупрте женским друштвима и часописима, школе за женску децу стекле су сигурност, неопходну за пуни замах у раду. Држава их је помагала законима, оне њу доприносом друштву. Међутим, тај утисак о ушушканости и значају ових школа је, колико пријатан, толико и варљив, јер жена остаје поцењена.¹⁷⁷ Мерило Више девојачке школе биле су даровите, вредне, васпитане, образоване, успешне девојке. Поред постигнутог угледа којим је пленила, ефекти Школе били су мерљиви и резултатима испита, али и тиме што су самим уласком у њене учионице многе девојчице отргнуте из своје сиромашне средине. Упадљива је и противречност између образовне и васпитне улоге Више девојачке школе, јер је прва (предметима, уџбеницима, предавањима наставника, провером знања на испитима и упућивањем ка запослењу или даљем школовању) изводила жену из патријархалности, а друга је, потврђивањем стереотипа о жени, задржавала у њој.¹⁷⁸ Жене остају чуварке традиције, а све више пресудне за развој грађанског живота.¹⁷⁹ Коначно, више девојачке школе су морално, умно и естетски образовале у служби националног идентитета и интегритета.

Ипак, део јавности био је против запошљавања жена, сматрајући да се њиховим уласком у привреду разара породица и смањује број радних места за мушкарце, док су на рад у фабрике са села долазиле прво удовице и распуштенице, па тек онда девојке и то оне из средине у којој има више женске

¹⁷⁴ Ј. Игњатовић, н.д, 241.

¹⁷⁵ Застава, 180, 24.11.1892.

¹⁷⁶ Рад СНЦС, 2.5. - 15.6.1911., С. Карловци, 1911, Стенографски записник, 4.5.1911, 2-31.

¹⁷⁷ Дубравка Стојановић, *Жене „у смислу разумевања нашег народа“ (Случај жена стручњака у Србији 1903-1912)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 239-252.

¹⁷⁸ Латинка Перовић, *Модерност и патријархалност кроз призму држ. жен. инст: Виша девојачка школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 141-163.

¹⁷⁹ М. Перишић, *Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 211-218.

радне снаге.¹⁸⁰ Не само због угарске просветне политике, која је мирила немачке узоре и сопствене националне интересе, него и због историјског помака улоге жене, овакво размишљање постало је анахроно.

Инхибитори напретка у школству: нестручност, непознавање прилика и потреба и злонамерност, као и прво расипање, а онда затварање клерикалног фонда за више девојачке школе, били су болни, али су устукнули пред свешћу да је и за девојке потребно познавање историје и других наука, језика, књижевности и других уметности.¹⁸¹

Виша девојачка школа у Панчеву доприносила је економском и културном успону бивше Границе, подупирала српски национални идентитет и интегритет и била је противтежа растућој мађаризацији. Било је потребно да се жене ослободе и изједначе у грађанским правима са мушкарцима, да се преко образованих мајки цео народ уздигне и да и тиме Срби наставе у будућност укорак са најнапреднијим народима Европе. Да је Девојачка школа све те потребе подмиривала сведоче деценије њеног успешног рада. Српска виша девојачка школа у Панчеву требало је још да оствари две улоге: да надгради и употпуни општу културу девојака, кроз образовање у наукама и уметностима и да их усаврши у вештинама које красе једну узорну мајку и домаћицу. Или, како је у једној од честитки за јубилеј и успешан рад стајало, такве школе биле су: „Једино уточиште за наш језик, наше народно име; у њима се женски подмладак образује у духу вере и народа и спрема за узвишени позив мајке, па да временом као чврсти стубови куће и породице на домаћем огњишту српску свест, српски понос и српско име негују и учвршћују...“¹⁸² Тежиште Српске више девојачке школе било је и на томе да се девојке издигну изнад социјалних разлика породица из којих су потицале и изнад инертности коју им је наменила традиција. Да и из ње извуку највредније и допуне то новинама с краја 19. и почетка 20. века. Школа је тако постала пулс промене и националног препорода у, до скоро, граничарским крајевима и један од драгуља војвођанског и целог Српства. Идеје националног,

¹⁸⁰ Марковић Ј. Предраг, *Образовање и запошљавање жена*, у књизи: *Приватни живот код Срба у 20. веку* (приредио М. Ристовић), Београд, 2007, 106-128, Исти, *Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 373-385.

¹⁸¹ Љ. Ациган, н.д, 109.

¹⁸² ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 11/1890.

образовања и величања материнства, које је изродио 19. век, сабране су и остварене у овој школи.

Већ у првим данима двадесетог века женске школе трагале су за правом мером претакања наука и уметности, преко школских предмета, у применљиво и трајно знање. Такав приступ захтева прилагођавање узрасту, могућностима и потребама даровитих и вредних девојчица које ће сутра и саме бити учитељице, и оних других, којима ће то школовање остати само део детињства и једино образовање. За неопходно језгро наставе сматрао се спој религијско-моралног васпитања и знања корисних знања за практичан живот. За Србе у Угарској, тада надамак остварења сна о припајању матици Србији, сва три васпитања, морално, умно и естетско, била су у служби очувања привилегија и одупирања мађаризацији.

ПРВЕ СТУДЕНТКИЊЕ ПОНИКЛЕ ИЗ ЈУЖНОБАНАТСКИХ ШКОЛА

Претече и узори

Захваљујући још увек свежим резултатима истраживања спроведених у Мађарском државном архиву у Будимпешти, искристалисана је слика првих високообразованих младих људи с простора данашње Војводине. У новом веку, највероватније су њих 36% били Срби, од којих је 83% ишло на универзитете Хабзбуршке монархије. Највише су се школовали на студијама права, затим медицине, па за инжењере, мање за филозофе и најмање на војним академијама.¹

Право, које је најзаступљеније међу факултетима, највише се студирало у Бечу, а затим у: Загребу, Грацу, Прагу, Берлину и на швајцарским универзитетима. Медицина - у Бечу, Грацу, Прагу, на немачким универзитетима и у Швајцарској. Будући инжењери претежно су се школовали на Високој школи техничких наука у Бечу, затим у Грацу, Прагу, Брну, немачким универзитетима, или на Политехници у Цириху. С друге стране, само трећина студената филозофије учила је у Бечу, а остали у Грацу, Прагу, Загребу и Значајан број студената опредељивао се за студије теологије, католичке и православне, а доста по Немачкој. Такође их се релативно велики број припремао за војни позив, претежно због очувања породичне традиције. Само око пет одсто студирао је пољопривреду и ветерину, што је необичан податак, с обзиром на равницу из које потичу, а сличан проценат, 5,5, разне уметности.²

После Словена, претежно Срба, на другом месту били су студенти-Немци (32%), на трећем мађарски студенти (13%), а онда Јевреји, од којих се половина опредељивала за будуће лекаре, а остали, поред права, технике и филозофије, за студије трговине. У верском смислу, предњачили су православни, испред католика, Јевреја, евангелиста и реформата. Према крају из кога су долазили, највише их је било из Бачко-бодрошке жупаније, али су одмах иза ње,

¹ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 32-44.

² Исто.

традиционално развијене и с великим потребама за високом образовањем, биле банатске: Торонталска жупанија, Немачко-банатска регимента, Тамишка жупанија и Илирско-банатска регимента и, мало иза њих, Шајкашки батаљон. За угледну позицију Немачко-банатске регименте заслужан је град Панчево, који је, међу градовима, био на другом месту по броју студената, одмах иза Новог Сада, а испред Зрењанина, Вршца, Суботице, Сомбора и осталих војвођанских градова!³

Према друштвеним слојевима, били су највише из трговачких породица, затим из породица још увек ретких интелектуалаца, потом од чиновника, занатлија, војника. Прелаз од изумирућег племства ка растућем грађанском слоју одразио се тако да се образовала специфична социјална групација, чија су деца у великој мери била међу студентима, разумљиво, захваљујући остацима богатства које су те породице још увек поседовале. Грађанство у настајању још није поседовало финансијску сигурност и то се одразило и огледало на малом броју њихове деце у редовима студената европских универзитета.⁴

По узору на Европу, нарочито Енглеску⁵, и у Српству је, почев од војвођанског дела⁶, кренула борба за женска права, пре и изнад свега за право на школовање на свим школама и универзитетима и право на рад.⁷

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ О томе: Susan Kingsley Kent, *Suffrage in Britain 1860-1914*, Princeton University Press, New Jersey 1987, str. 17-23.

⁶ Прва Српкиња која је уписала и завршила средњу школу била је Новосађанка Марта (Нешкова) Јорговић 1755-1757. Издавају се и њене суграђанке из наредног века: Катарина Поповић Мицина, која је написала *Кувар* на српском језику, Марија Транадфил, добротворка, Ана Цимер, научница-лекарка, која је са нобеловцем Сент Ђерђијем радила на откривању Ц-витамина, Марија Томековић, оснивач прве женске организације у Новом Саду (по идеји Јудите Хоровиц), Софија Пасковић, покретач „Женског омладинског одбора на трагу општег националног препорода“ (1869) и Јулка Илијић, која је на народном збору у Великом Бечкереку 1907. предала 30 000 женских потписа против Апоњијевог закона: Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад, 2001.

⁷ Представнице тог првог таласа, рођене пре 1860, појавиле су се у доба бујања националних покрета: Милица Јовановић 1832-1880; Савка Суботић 1834-1918; Катарина Миловук, 1844-1913; Јарослава Јароши 1851-1877; Драга Дејановић 1840-1871; Милица 1854-1881 и Анка 1855-1923. Нинковић; Адел Немешањи 1857-1933; Зорка Ховорка 1859- ? Зорка Кведер и друге: Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад, 2001.

Прва српска сифражеткиња, Драга Дејановић (1840-1871)⁸ у чланку *Две три речи нашим Српкињама*, изнела је тежак положај жена у друштву, недостатак виших школа, стране заводе без српског језика. Други њен текст био је *Еманципација Српкиња*. И у њему се заложила за савремено образовање и осамостаљивање жена. Драгина улога је пионирска, јер је „прекорачила границе дојакошњег деловања српске жене“, увела „код нас тип нове, модерне жене“⁹ и јер је покушала да помири у себи домаћицу и жену која је прекорачила кућни праг и ушла у јавни живот. Покушала, јер је била несрећна - удала се и родила дете, али је оно после неколико дана умрло, а на другом порођају је и сама умрла, у својој тридесет првој години.¹⁰ Чланица Уједињене омладине српске, феминискиња, политички активна као присталица европског либерализма и ослобађања жена, али и националног романтизма и реализма у уметности, истицала је важност образовања и „радене“ (економске) еманципације.¹¹ У тексту *Српским мајкама*, објављеном у „Матици“ и „Младој Србадији“ 1869-70, изразила је мишљење да и полуоријетална српска жена може и треба да уђе у јавни живот и „одужи дуг народу и друштву“; да се, зато, женама мора обезбедити пуна слобода, ако се жели да и оне испуне свој историјски задатак. Слично је писао и Светозар Марковић у „Младој Србадији“, у тексту *Је ли жена способна да буде равноправна с човеком*. Био је то чланак у коме Марковић узроке женског ропства види у полититичкој обесправљености, економској зависности и духовно-моралној заосталости, уз телесну неједнакост, које мушкарци злоупотребљавају, третирајући жену у браку као својину и лутку, играчку. У вези са школовањем девојака, Марковић је критиковао стране заводе, јер су скупи, а нуде само мало француског, музике и „манира“ и препоручивао девојкама да студирају медицину. Тако је сестре Нинковић, у чијој кући у Новом Саду је становао, одвратио од уписа на неки бечки „инштитут“ и наговорио да упишу Циришки универзитет.

⁸ Рођена у имућној адвокатској породици, Драга се, после основног образовања и мајчине смрти, школовала у Темишвару и Пешти, а затим је писала романтичне песме (објавила је родољубиве стихове под називом *Списи*), положила учитељски испит, глумила у Српском народном позоришту и у Београду, верујући да позориште има просветитељску и националну улогу, преводила позоришне комаде, писала за новине: *Застава*, *Матица*, *Млада Србадија*, *Даница*, *Јавор*: Јулка Хлапец-Ђорђевић, *Омладинка Драга Дејановић*, Мисао, Београд, 1921, књига 5, свеска 4.

⁹ Исто.

¹⁰ Латинка Перовић, *Како жена види себе у време отварања „женског питања“ у српском друштву*, Токови историје, 1-2, Београд, 2000, 14-16.

¹¹ С. Радовановић, *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун, 2006, 141-161 и 195-199.

Светозарова анализа била је темељна, под утицајем западноевропског феминизма и утопијско-социјалистичког еманципаторства, као и Чернишевског, али је надвисила узоре.¹² Код помена Уједињене омладине српске, ваља напоменути да су у њеним Календарима за 1870. и 1871. објављени текстови *Ослобођење (еманципација) жена* и *Како се васпитавају девојчице у Америци*, које је, превела с француског Јелена Јовановић, жена оснивача српског либерализма Владимира Јовановића.¹³

Требало је да прођу године и деценије да би се отвориле више девојачке школе и да би се женама дозволио слободан приступ на универзитете. На темељима тих достигнућа покренут је други талас идеја које су се тичале промена породичних и политичких права жена.¹⁴

Прве жене с дипломама доктора медицине, биле су сестре Елизабет и Емили Блеквел, којима је 1833. дозвољен упис на Медицинску школу Оберлин колеџа, држава Охајо, САД. Њихова дуга борба за право на рад резултирала је отварањем Женске и дечије болнице у Њујорку 1857. године. Као први научни женски колеџ, 1860. године, отворен је Васар-колеџ, где је била изабрана и прва жена за професора. Француски универзитети су 1863. године први омогућили студирање женама, а четири године касније, 1867. године, и Универзитет у Цириху. У наредних неколико година тај талас је захватио целу Европу и у свим европским земљама жене су постепено стицале могућност да се уписују и на универзитете. Прва жена предавач била је научница Марија Кири.¹⁵ Међу последњима који су дозволили школовање женама били су Аустро-Угарска, Немачка и Русија. Анкета која је 1889. била спроведена на Филозофском факултету Универзитета у Базелу, у вези с отпорима универзитетском школовању жена, дала је као најчешће одговоре да нема довољно простора на универзитету, да је основан страх од утицаја странаца, као и да жене припадају породици и да

¹² Чедомир Попов, *Светозар Марковић о еманципацији жена*, Зборник МС за друштвене науке 32-33, Нови Сад, 1962, 124-136.

¹³ *Ослобођење (еманципација) жена*, Календар Уједињене омладине српске, 1870, 29-36; и *Како се васпитавају девојчице у Америци* Календар Уједињене омладине српске 1871, 174-177; Миховил Томандл, *Владимир Јовановић*, Панчево, 2011, 126.

¹⁴ Међу представницама тог другог таласа биле су: Јелица Беловић Бернациковски 1870-1946; Ержика Мичатек 1872-1951; др Јулка Хлапец-Ђорђевић 1882-1969; др Владислава Полит 1886- ? и друге: Гордана Стојаковић, *Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад, 2001.

¹⁵ Марија Кири (1867-1934.) добила је Нобелову награду за Ра и х-зраке 1903. и 1911. за физику и хемију (а њена ћерка Ирена 1935. за хемију).

имају мање интелектуалне могућности од мушкараца, а постојала је и бојазан од конкуренције жена на тржишту рада.¹⁶ Одређене смерове жене су могле да похађају и много раније на појединим високошколским установама. Прва жена се уписала већ 1828. на студије за бабице, а после тога, до 1846. дошле су још три девојке. Почев од 1863, до Версајске мировне конференције, 60 студенткиња је студирало на разним смеровима на Музичкој академији у Бечу. Прва студенткиња медицине из Аустро-Угарске, Марија Прита из Панчева, студирала је на универзитету у Швајцарској између 1887. и 1893. године. После ње, још десет будућих лекарки с територије данашње Војводине студирало је до Првог светског рата. Студије филозофије завршиле су 22 студенткиње, природне науке четири, а у Грацу је њих пет изучавало права. На основу уписаних података о националности, видимо да је било 39 Немица, 14 српкиња, 14 Јеврејки и пет Мађарица.¹⁷

На швајцарским универзитетима, 1906-1907. девојке су студирале право у следећем броју: право - њих 75, медицину - 1181, филозофију - 648 девојака. Од тога, из Швајцарске су биле 172, а из иностранства 1732 девојке¹⁸.

Прва жена која је стекла звање доктора наука у Аустро-Угарској, одбраном дисертације на тему *Подвојвода Јован Монастерлија* (1906), била је Српкиња из Бечеја, Јулија-Јулка Хлапец (девојачко презиме Ђорђевић)¹⁹. Шест година после ње, докторат из области славистике одбранила је ћерка Михаила Полит-Десанчића, Владислава. У часопису „Српство“, листу Српске народне странке у Угарској, у тешким политичким приликама, пред избијање Првог светског рата, Владислава је објавила чланак *О феминизму*. Исте године (1913) Владислава Полит је сарадница у реализацији књиге *Српкиња - њезин живот и рад и њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* у издању Добротвоне Задруге Српкиња у Иригу. Ратне године (1914-1918) провела је на имању

¹⁶ Николина Матијевић, *Жене - образовањем до елите, ситуација у Србији у 19. веку*, Београд, 2010; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 2003, 192.

¹⁷ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 32-44.

¹⁸ August Bebel, *Die Frau und der Socialismus*, Berlin, 1911. (Бebel се бавио друштвом почетка 20. века, положајем жене кроз историју, женом у индустрији, образовању, породици, њеним способностима, женама-лекарима, правним положајем жене, тј. борбом за једнакост полова пред законом и за политичку равноправност итд.)

¹⁹ ЛМС, 247, 1, 1908.

Политових у близини Темишвара. Године 1925. приредила је за штампу очеву књигу *Како сам свој век провео, Успомене Д-ра Михајла Полита - Десанчића*, за коју је написала и предговор.²⁰

Кроз своје богато стваралаштво, Јулка Хлапец Ђорђевић, поставила је неколико кључних питања, почев од потчињености жене у браку, преко тога да образоване жене мање зарађују од својих колега, до питања: како високообразоване жене немају, а мушке аналфабете имају право гласа? Замерала је женским удружењима бављење пацифизмом, иако жена на то нема утицај, уместо да се посвете питањима која се тичу само жене. Сматрала је да пацифизам треба гајити васпитавањем деце у мирољубивом духу, наставом историје, и дипломатијом. С друге стране, одушевила ју је порука Женског конгреса у Прагу: Рука која њише колевку, њише свет!²¹

Прва девојка која је докторирала на Загребачком свеучилишту, била је Српкиња, ћерка књижевника и војног часника у пензији, Сенише, Милица пл. Богдановићева, проглашена за др филозофије за струку историје и географије.²²

Родом Тителка, Милева Марић-Ајнштајн (1875-1948), студирала је медицину, математику и физику у Цириху и била је удата за А. Ајнштајна, с којим је имала пород, али и сарађивала у научном раду.²³

У свету уметности, најјаче је бљеснула звезда пијанисткиње Јованке Стојковић (1855-1892) удате Јовановић, прве наше жене - музичког уметника. Рођена у Темишвару, школовала се у Прагу и Бечу, била је ученица Франца Листа

²⁰ Женски свет, 1910, 2, 11; Српство, бр. 70, Нови Сад, 3.1.1913. Др Владислава Полит о књизи Зорке Јанковић *Женско питање у: Српкиња - њезин живот и рад и њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, Добротворна Задруге Српкиња у Иригу, штампарија Пијуковић и друг, Сарајево 1913,124. Гордана Стојаковић, *Владислава Полит у: Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад, 2001, 190.

²¹ др Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Есеји и студије о феминизму*, Српски књижевни гласник, Београд, 1.3.1936, 399-401; Мисао, Београд, 1.1924, 29-39, 2.1924, 109-116; Женски покрет, Београд, 10.1923, 340-344; Женски свет, 2, 1910, 11; ЛМС, год. СII, књ. 317, Нови Сад, 7.1928, 21-44, прештампано као Први део књиге: Др Јулија Хлапец-Ђорђевић, *Судбина жене, Криза сексуалне етике, Две социолошке студије*, Љубљана, 1930, 5-35; Иста, *Студије и есеји о феминизму*, 1, 46; Иста, *Једно дописивање*, Београд, 2004, 9, 10, 13, 23, 116, 118, 120, 163, 164; Светлана Слапшак, *Јулка Хлапец-Ђорђевић, Једно дописивање: Одговор после седамдесет година*, 2004, 170; др Ксенија Атанасијевић, *Феминистичко дело Ј.Х.Б у: Етика феминизма*, 22-63, 111-166, 199; Исто, *Песникиња Даница Марковић*, 177-179; *Поезија у прози Десанке Максимовић*, 203.

²² Женски свет, лист добротворних задруга Српкиња, Нови Сад, 1907. Бр. 1, 7-8.

²³ Душан Познановић, *Школовање Милеве Марић-Ајнштајн*, Сунчани сат, Часопис за науку, уметност и културу, година 5, број 6, пролеће 1996, 103-114; Радмила Милентијевић, *Милева Марић Ајнштајн – Живот са Албертом Ајнштајном*, Београд, 2012.

и постала чувена у Европи²⁴, одржавајући концерте: у Паризу, 1892, у Ријеци, Београду, Загребу, Трсту, Земуну, Панчеву, Вршцу, Бечкереку, Сомбору, Суботици, али и у Бечу, Грацу, Пешти, Прагу, Лондону, Данској, Русији... Мада су групу школованих интерпретатора употпунили Цветко Манојловић, Фрања Гал и Милоје Милојевић, постојала је изразита доминација пијанисткиња. Јованка Стојковић била је први истински следбеник Корнелија Станковића, прва Српкиња у чијем је животу клавирска музика добила знатно дубљи смисао, превазишла ниво разоноде или корисног употпуњења садржаја дневних активности и прерасла у животни позив.

Колико је Јованка била поштована и вољена, сведоче: текст Аугуста Шеное објављен у „Народним новинама“ 1872, запис о томе да је 30 пута позивана на бис од српске публике на једном од наступа, или стих Јована Суботића: „Иди, сестро, сијај и другима! Уметност је опште благо свима: ал, знај, слава да најлепше сјаје коју народ својој кћери даје!“²⁵ Јованка је једну своју обраду посветила краљици Наталији, као „покровитељки и заштитници уметности“, захваљујући којој је имала и успешан педагошки рад 1879-1882.²⁶

Међу бројним и успешним наступима на разним сценама диљем Србије и целог Српства, издваја се и онај одржан у Панчеву, 8. маја 1872, месец дана пре развојачења Банатске границе, када је била гошћа великом Драгутину Крањчевићу (виолина) и свирала Бетовену *Кројцерову сонату*. Затим је стекла и светску славу, али с повратцима „кући“. Неки од тадашњих излазака на сцену били су и на Вишој женској школи у Београду, нпр. 29. јануара и 2. марта 1891. године.

Јованка Стојковић последње две године живота провела је у Београду, радећи као клавирски педагог.²⁷ Цео огроман и разноврстан Јованкин репертоар објављен је у „Младој Србадији“ бр. 20, од 1872.²⁸ Умрла је у Паризу, 1892. године.

²⁴ Стана Ђурић-Клајн, *Српска музика кроз векове*, САНУ, 1973, 10.

²⁵ Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941* (успомени и делу Јованке Стојковић и Станислава Биничког), Београд, 1996, 259-261.

²⁶ Исто, 15, 17-18.

²⁷ Роксанда Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991, 260.

²⁸ Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941*. (успомени и делу Јованке Стојковић и Станислава Биничког), Београд, 1996, 27.

Поред Јованке, било је још уметница вредних памћења,²⁹ али и многе неправедно заборављених жена које су своје знање посветиле лечењу или образовању народа. О таквим доприносима историји говорила је Савка Суботић у предавању *Учитељице у служби народног здравља*, посвећеном улози коју учитељице имају ван школе. Године 1911. одржала је говор у бечком Научном клубу на тему: *Жена на истоку и западу*. На позив угарских феминисткиња Савка Суботић је одржала предавање на исту тему у Будимпешти, где је 1913. учествовала на Седмом конгресу за женско право гласа.³⁰ Пишући братаници Владислави Политовој, уз честитке за матуру, Савка је писала да је нешколована даровитост испод школоване, али изнад школованих медиокритета. Саветовала је да се бори, увек изнова, додајући један на нулу, док не успе и док се енергија не претвори у снагу, јер успех руши препреке и отвара нове путеве. Ово лепо, умно, надахнуто, топло и добронамерно писмо завршила је речима: „Затвори књигу, отвори очи и - срце!“

За време Првог светског рата, 1916, у избеглиштву у Женеви, Чланице Српског народног женског савеза, основаног 1906. на челу са Савком Суботић, послале су јавни апел Интернационалној феминистичкој алијанси да се спречи депортација девојака и жена од 13-40 година у Аустрију, где су изложене крајним понижењима. Затим су, 1918, упутиле писмо г-ђи Пенкхерст, у коме објашњавају и политичку платформу борбе за уједињење јужних Словена. Пред сам крај рата, жене у Војводини су (привремено) избориле право гласа. Међу посланицима Велике народне скупштине Баната, Бачке и Барање било је седам жена. На дан заседања скупштине у Новом Саду, умрла је Савка Суботић.³¹

²⁹ Гусларка Олга Ковачевић, оперске певачице Драгиња Поповић-Ружић, Милка Алексић-Гргурова, Софија Вујовић, Тинка Лукић, Даница Матејић, Милица Милка Марковић, Султана Цијук, пијанисткиња Јованка Стојковић и Софија Јоцићева, која је новембра 1906. с одличним успехом положила испит из клавирске вештине и певања на Прашком конзерваторијуму и наступала у Београду, Панчеву, Н. Саду: С. Радовановић, *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун, 2006, 199-215, 219-229.

³⁰ Ана Столић, *Савка Суботић - слика једног света*, предговор књизи: Савка Суботић, *Успомене*, Београд, 2001, 24.

³¹ Савка Суботић, *Успомене*, Београд, 2001, 25.

Прве високообразоване девојке из Јужног Баната

Др Марија Прита-Вучетић

Судећи по биографијама девојака које су потицале с простора бивше Банатске војне границе, оне које су доспеле на универзитет претежно су студирале музику (клавир), а онда филозофију и медицину. Број тих девојака је, колико незнатан (у односу на скоро 4000 мушких студената у новом веку), толико и значајан, с обзиром да су те девојке с простора данашње Војводине биле међу првим високо школованим Европљанкама.³²

Највиши изданак Српске више девојачке школе у Панчеву била је Марија Прита, прва жена-лекар у Аустро-Угарској, друга у Српству.³³

Марија Прита рођена је 4. априла 1866. у Селеушу, основну школу завршила је, с одличним успехом, 1875/76, а затим, четири године касније,

³² Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 32-44.

³³ Прва Српкиња лекар са факултетском дипломом, и међу првим Европљанкама које су то постале, била је Драга Љочић (Шабац, 1855 - Београд, 5.11.1926), која је 1879. дошла у Београд након завршених студија медицине у Цириху. Поттицала је из породице трговца, који је важио за својеглавог и једном је, чак, организовао „сахрану правде“, али је зато, у жељу схватања да је женском детету доста да зна да кува и везе, своју обдарену ћерку послао на Вишу женску школу у Београду, па на Велику школу, где је провела годину дана на природњачком одсеку, а затим, 1872, продужила на студије медицине у Цириху. По повратку, писала је министарству просвете: „Ја сам свршила Медицински факултет на Универзитету циришком и положила докторат као др медицине, хирургије, бабичлука и очних болести, што доказујем приложеном дипломом. На основу овога молим г. Министра да ми дозволи да у Београду практикујем. И, ако би требало још какав услов да испуним, молим г. Министра само нека наредити изволи и то ћу испунити.“ Комисија у саставу: Владан Ђорђевић, Младен Јанковић, Ђорђе Клинковски оценила је са одличном оценом Драгине тестове и дала повољно мишљење, али, ипак, због тадашњег законодавства, само зато што је жена, Драга није могла да добије посао у државној служби. Зато је радила као приватни лекар, али и као лекар у управи Монопола. (А 1891. Министар Калај, „управитељ окупираних земаља Босне и Херцеговине“, одлучује „да у поменуте земље уведе жене лечнике“ и да „неће узимати у обзир народност“). Једна од лекарки је и др Корнелија Ракић.) Др Драга била је један од оснивача Материнског удружења, ватрени борац за женску равноправност, поборник захтева да и жене добију право гласа, учествовала је у два српско-турска (у првом као санитетски поручник), српско-бугарском (као лекар у Општој болници у Београду), Балканским и Првом светском рату. Удала се за новинара Аранђела Рашу Милошевића, који је био на десетогодишњој робији због Тимочке буне, родила је две ћерке. Њој у част одржана је Свечана академија Друштва жена лекара, 1925, има бисту у Улици Џорџа Вашингтона и по Драги се зове једна улица на Карабурми: Вулетић А, Мијаиловић Ј, *Између посела и балова*, Београд, 2005, 45.

панчевачку Српску вишу девојачку школу.³⁴ После матуре у циришкој гимназији, студирала је медицину у Цириху, од 26. априла 1887. до 27. новембра 1893.³⁵

Години рођења Марије Прите, 1866. била је преломна за будуће Немачко царство и италијанску краљевину, за званичне Беч и Пешту, и за Србију кнеза Михаила и њен однос са Османским царством и суседима. Испоставило се да су из те 1866. проистекли и аустроугарски продор у Босну и Херцеговину, посредно и кристализовање руског утицаја на Балкану, па и цела идеја о новој подели света, добијање кључева шест српских градова, укидање Банатске војне границе. Те године панчевачка варош имала је 13 130 становника, од којих су скоро петина била деца. Панчево је у то време било војни комунитет, с благодетима које је тај статус пружао развоју занатства и трговине (било је скоро 500 занатлија и око 200 трговаца, три фабриканта, стотинак гостионичара итд.). Међу најбогатије породице спадали су Цинцари, у које спада и породица Прита.

Маријина мајка Милева била је вољено и пажено дете, којој усвојитељи нису жалили да дају потпуно васпитање: и школу, и цртање, и веш и шав, и кућевни и домаћички рад, и певање, чак и клавир! Удала се за Ђорђа Приту, који је успешно водио радњу у Панчеву. Ђорђе је као дечак од 10-11 година дошао у Панчево из Јужне Србије, из Клисуре, за својим ујацима Стеваном и Јованом Оком, који су радили као калфе код свог ујака Стевана Зега. Ђорђе је постао шегрт, али се издвојио бистрином, вредноћом и умешношћу и стекао поверење деда-ујке. Заволео га је, побринуо се за његово школовање и учење немачког, поверавао му све важније послове, па и кључеве од касе. Када су Зегини синови наследили очев трговачки и житарски посао, браћа Оке и Ђорђе Прита иступили су из радње и основали своју, у којој је главну улогу имао Ђорђе. Преко колега и земљака Пере Поповића, у Вршцу, упознао је сестричину његове жене Ане, Милеву Станисављевић, Српкињу из Долова. Многи нису знали да Милеву гаје теча и тетка, који су јој пружили љубав, све услове, пажњу, бригу, васпитање. Милева је била лепа, добро васпитана, бистра, разборита, даровита, вична домаћичким пословима и допала се Ђорђу, као и он њој, па су договорили

³⁴ Георгије Милошевић, *Породица Прита* у: Светлана Николин (и сарадници), *Цинцари (Аромуни) у Јужном Банату*, Панчево, 2009, 67-69.

³⁵ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, бр 3064.

венчање.³⁶ Милева је постала стуб задружне куће Ока-Прита, као што је Ђорђе носио на својим леђима разгранату и чувену радњу. У том браку рођена је Марија.

Породица се преселила у Панчево. Отац Ђорђе прихватио се великог посла, са једним од ујака и са још једним пријатељем, неким Франком, који им је посредовао са ераром, па су закупили велико, до тада неискоришћено земљиште, у исушеном рити. Саграђен је висок насип који је штитио од поплава. Ђорђе је поднео огроман терет рашчишћавања и изравњавања земљишта, подизања стаја, штала и помоћних зграда, набавке алата, стоке, сетве и бујног приноса „какав богата банатска житница дотле није видела“. Али, што каже народна изрека, човек распоређује, а Бог наређује: удариле су тешке и дуге кише које су пробиле насип, вода је свом силином продрла у рит и поплавила га, а газда-Ђорђе је једва и сам, на коњу, измакао таласима који су огромном брзином рушили све пред собом. Ђорђе је претрпео материјални губитак, али се од побожног бола и гриже савести због људских жртава и страдања животиња, као и од своје болести, никад није опоравио - умро је непуних пет година после ове трагедије. Иза себе оставио је жену и децу - ћерку и синове, од којих је најмлађи Михаило имао само три године.

Када су после Ђорђеве смрти њих две, Милева и Марија Прита, мајка и ћерка, остале саме с дечацима, Марија је завршила Вишу девојачку школу у Панчеву и пожелела да испуни очев и свој сан - да постане лекар. Ђерка је била очев понос, првенац, узданица, веровао је да женски мозак вреди колико и мушки, а понекад и више, и знао је да су се у Европи девојке све више лаћале рада, па и науке. Мајка је у почетку размишљала како да сачува имање и деци пружи све што им је потребно, па се некако наметало и скоро подразумевало да ће синове дати на школе, а ћерку, по завршетку Више девојачке, удати. Марија је била лепа, омиљена у Панчеву због доброте, благости, мирноће, послушности, бистрине, мајка се надала да ће јој лако наћи одговарајућу прилику и да ће то бити довољно за срећу девојке. Али, девојци удаја није била ни на крај памети, нарочито када је њена другарица Ана изабрала тај пут тако млада. Преклињала је мајку да је упути у гимназију па на студије медицине. Мајка се мало противила, а онда све више

³⁶ *Биографија др Марије Вучетић-Прите*, рукопис.

попуштала и подржавала своју вољену ћерку. Подржала ју је упркос одвраћањима многих рођака и пријатеља.³⁷

Тешко је наћи реч којом би се бар описало, ако не и објаснило, како је Милева имала свест о значају и могућности ћеркиног образовања. Одакле јој воља, храброст и снага да је упути на студије медицине у Цириху, уверена у даровитост и вредноћу своје кћери и узвишеност лекарског позива, али и свесна да је Марији факултет скоро недоступан? Далеко од хладне и оштре особе, Милева је морала да стегне срце и постави се како јој је реалност налагала. Тај нови, до тада непознати, терен открио ју је самој себи - није ни слутила колико је снажна и како ће сваки атом те снаге да се позлати када се њена ћерка Марија буде вратила из Швајцарске.

Милевина појава је још необичнија када се сетимо да је она била једна од десетак Панчевки које су Сабору у Карловцима поднеле захтев за оснивање Више женске школе. Срећом, подржали су их и њихови угледни и утицајни суграђани и целокупна тадашња црквена и политичка елита српског народа у Аустро-Угарској. Те осећајне, мудре и одлучне жене изградиле су се на просветитељском наслеђу, које је за школовање девојчица имало револуционарни значај. Такође и на сазнањима о буђењу жене у Европи и на узорима које су налазиле у суграђанкама - Немицама. Намера да и саме крену том уском и стрмом стазом, била је оснажена родољубљем и потребом да и жене допринесу успону Српства. Сигурно и незадовољством због раскорака између онога што су саме могле да постигну и онога што јесу, претвореним у борбу да им бар ћерке не понове исту судбину. Можда је пресудна за њихову појаву била близина Београда у коме су им сунароткиње, од владавине кнеза Михаила и краља Милана (нарочито поменути заслугама краљице Наталије), већ имале отворена врата већине школа, многих установа и неких новина. А можда је она реч која описује и објашњава Милевину смелост да ћерку подстиче и када се чинило да ће то бити узалуд била - занос.

Кратки, непоновљиви период краја 19. века обиловао је снагом амбициозних, растрзаних, неустрашивих жена, које као да су се појавиле ниоткуда и уздигле до незамисливих висина. Није лако објаснити то хватање у коштац с традицијом и законима, одбрану права жена на образовање и остварење

³⁷ Исто.

талента, и упуштање у борбу против идеје о „природној“ инфериорности жена. Чак и тим свесним, саосећајним, храбрим, одлучним и истрајним, на путу ка школовању стајали су ометачи, или су се, упркос образовању и вредноћи, суочавале с немогућностима запослења и мањом платом³⁸. Прва препрека на Маријином путу било је то што није имала завршену класичну гимназију. Зато је узела приватне часове и спремала важније гимназијске предмете. Међутим, полагање матуре није јој дозвољено ни у Панчеву, ни у новосадској Српској великој гимназији, ни у Карловачкој гимназији. Директор новосадске Српске велике гимназије био је предусретљив, али рекао је да не би смео да дозволи ни приватно, камоли редовно полагање испита. Очајна, отишла је у Београд, код др Драге Љочић, прве Српкиње-лекара и једне од првих девојка у Европи која је завршила студије медицине у Цириху. Она је и сама прошла трновит пут, похвалила је Маријине жељу и вољу и саветовала је да никако не клоне. То је Марију охрабрило да се у Цирих обрати с молбом да тамо заврши гимназију и упише се на Универзитет. Надала се, али је много више страховала. На Маријину скоро неверицу и велику радост, стигао је повољан одговор. По договору са ректором Циришке гимназије, Марија и њена мајка кренуле су на пут априла 1884. године. На пола пута, у Бечу, сазнале да у Цириху влада епидемија трбушног тифуса, изазвана зараженом језерском водом која је продрла у водоводне цеви, и да морају да се врате кући. Опет као да се измакло тло под ногама. Али се мајка и ћерка ни тада нису поколебале и поново су кренуле пут Швајцарске два месеца касније, када им је јављено да је поремећај отклоњен и опасност од болести прошла.³⁹

Можемо само да наслутимо шта се све тада ковитлало у души младе девојке. Извесна је њена очараност призором, предусретљивошћу која ју је дочекала у Цириху, станом, школом, сепаратним учењем класичних језика. Пред очима младе девојке указао се град отмене архитектуре и нестварне околине, цела историја уметности, о којој је сазнавала из књига, сијала је, пленила и уливала сигурност уплашеној девојчици. Марији је изгледало да је све то за њу припремано и као да је све постојало да би њу дочекало, умирило, охрабрило, као да је напослетку дошла тамо где припада. Кућа проф. Швајцер-Сидлера, који се

³⁸ Розалинд Мајлс, *Феминистички изазови*, Политика, 12. март 2013.

³⁹ *Биографија др Марије Вучетић-Прите*, рукопис.

бесплатно прихватио да је подучава класичним наукама, била је за њу отворена као родитељска, а његове ћерка и унуке постале су јој другарице.⁴⁰

Тај чувени универзитетски професор био је искрени заштитник женског напретка. Његова жена, која је тада већ била умрла, била је једна од првих у свету која је имала факултетску диплому, чувена математичарка и професорка латинског језика. Зато се свесрдно заузео за младу Српкињу жељну науке. Марија је то залагање, пажњу, и указано поверење узвратила тиме што је са одличним успехом завршила гимназију 1887. и положила матурски испит, а затим се, као је и желела, уписала на Медицински факултет Циришког универзитета.⁴¹

Тамо су јој и лабораторијски и клинички радови протицали скоро са лакоћом, испите је полагала са одличним оценама и на време, такође и државни испит и докторат, који је чак и штампала као књигу у формату 5-6 табака, запажену у тадашњој медицинској литератури. Тема њеног рада био је *Faberdorsalis*, на предлог њеног учитеља и чувеног интернисте професора Ајхорста.

Девет година после доласка у Цирих и шест година после матуре, Марија Прита промовисана је за доктора целокупне медицине. У међувремену, водила је богат друштвени живот, била је љупка, умиљата и радо виђена на кућним забавама угледних Циришана, које је упознала преко својих професора и колегиница са факултета. Тамо је затицала и српске колеге и породице: Катинку Мирковић, Милеву Субашић, Владимира Јовановића, и радо се дружила и са њима. Ипак, на Марији се пред крај студија примећивале су се: повученост, уздржаност, чак и отуђеност, преданост књизи која се претвара у рад без престанка, а све упадљивије бивало је то што је пренебрегла неколико концерата и забава, учтиво се извињавајући и изговарајући се тешким учењем. Наиме, Марија је журила да се што пре врати кући, јер је била верена за др Николу Вучетића, лекара у Сремској Митровици, који је већ увелико био развио и болничку и општу лекарску праксу. Др Вучетић бавио се и писањем поезије. Нажалост, у то време, радећи на Дечјој клиници, Марија се заразила скрлетом,

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

који је наступио као последица запаљења бубрега и везао је за постељу. , а онда и за Рајнсфелдску бању.⁴²

Панчевачки „Весник“ је у броју од 28. јула 1893. писао: „Као што чујемо ових дана промовисана је на Циришком свеучилишту госпођица Марија Прита за доктора целокупне медицине. Ово је прва Српкиња из Угарске која је постала доктором, то је значајно, али је за нас утолико значајније што је госпођица Марија Панчевка. Честитамо јој од срца.“⁴³

Исти лист у броју 31, такође из 1893, објавио је следећу вест: „Госпођица др Марија Прита верила се у прошлу недељу 31. јула о.г. са господином Николом Вучетићем, општинским лечником у Шапцу. Честитамо и желимо им сваку срећу у будућем брачном животу.“⁴⁴

После венчања 15. (28) августа 1893, на коме им је честитао и знаменити, умни и врли песник др Лаза Костић, они су заједно прешли у Шабац „да у своме народу раде у своме кругу за народ и за Српство колико им снаге буду допуштале“. На обали Саве слегао се цео Шабац да дочека млади докторски пар, а кум им је био духовити физикус и управник болнице др Михаило Спиридоновић са својом госпођом Олгом.

Марија је наименована за болничког лекара и убрзо се прочула по медицинском знању, вештини и предусретљивости. Жене су имале више слободе да јој се повере него што би мушком лекару. На целом словенском југу тада је радила још само једна жена-лекар, др Драга Љочић-Милошевић, која је и била Маријин узор и звезда-водиља.⁴⁵

Њих троје, др Спиридоновић и брачни пар Вучетић, развили су успешну праксу, у свим гранама медицине, са знатно проширеним оперативним пољем. Пацијенти су пристизали са свих страна, из Мачве, Подриња, Поцерине, Посавља, Срема, највише из самог Шапца, јер се ширио глас о стручности, доброти, лепој речи Вучетића и Спиридоновића. Болница је била снабдевена врхунским апаратима и инструментима (др Спиридоновић имао је висок углед и захваљујући томе успевао је да издејствује средства од Министарства), а сестринска нега

⁴² *Биографија др Марије Вучетић, рођене Прита, рукопис.*

⁴³ Весник, 28.7.1893.

⁴⁴ Весник, бр 31, 1893.

⁴⁵ *Биографија др Марије Вучетић-Прита, рукопис.*

допуњавала је све те предности шабачке болнице. Њих троје радили су сложено и давали се несебично, а ни у амбуланти ни у операционој сали ниједан болесник није полагао никакав новац - лечење је било потпуно бесплатно.

Марија је била милосрдна и сажаљива, продирала је у сваку душу, и богатог и сиромашног човека, и варошанина и сељака, и старог и младог, и мушког и женског, сваког је упознала као да је с њим одрасла и придобијала поверење тако да су њене савете слушали „као да долазе од неког вишег бића“. С друге стране, др Марија је поштовала бистрину и сналажљивост нашег човека. Радо је препричавала случај сељака који је пао с кола и добио крварење које не би преживео да се сељаци нису досетили да му на рану ставе хлеб који је послужио као тампон и омогућио му да стигне до болнице. А знала је пример гимназијског професора „из културног и просвећеног света“ коме су, после повреде на излету у Алпима повијали мараме све док није потпуно искрварио и издахнуо.⁴⁶

Важила је и за узорну жену и добру домаћицу, мада је сама признавала да је мајка није родила да по цео дан брине о кући. Мајка јој је за живота и помагала око кућних послова. Васпитање своје деце др Марија је водила с мешавином нежности и дисциплине, блага чак и онда када баш и нема разлога да буде таква, убеђена да лепа реч и неукротљиво укроти, онако како је и сама васпитана. Према писању њеног биографа, супруга др Николе Вучетића, Маријини мирноћа и стрпљење, поглед, осмех, глас, речи утехе и бодрења, уливали су поверење пацијената и свих који су је окруживали.

Др Марија боравила је и на усавршавању у Бечу, на клиници чувеног гинеколога др Храбака, уваженог професора, који је важио и за великог филантропа и душевног и духовног лекара. У Бечу је родила и своје прво дете, кћи Јелицу. Друго дете, кћи Душицу, родила је пет година касније, у Београду.⁴⁷

Брачни пар Вучетић прешао је 1896. године у Београд, где је она до Балканских ратова водила приватну лекарску праксу, а онда замењивала супруга, који је био на фронту, на месту општинског лекара. С њом је било млађе дете, јер је старија девојчица била на школовању у Цириху.⁴⁸ И пракса, и амбуланта, и Дом ученица, и Материнско удружење у којима је била ангажована, и Болница, све је

⁴⁶ *Биографија др Марије Вучетић...*, рукопис.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

радило као да је мир. Др Марија се борила да остане прибрана и да одржи породицу, а душа јој се час скупљала, час ширила, од гласова са фронта. Када се све срећно завршило, требало је да породица Вучетић отпутује у Карлове вари, али - почео је нови, Велики рат.

За време Првог светског рата др Марија била је пожртвована као лекар резервне војне болнице у Крагујевцу, која је новембра 1915. евакуисана за Ниш, касније за Прокупље и Врњачку Бању. У болници су јој помагале и ћерке, с обзиром да се Јелица на почетку рата придружила породици, а матуру је са одличним успехом положила у Гимназији у Скопљу. Када је у јесен 1915. уследио нови напад Аустро-Угарске на Србију, по савету министра Косте Стојановића и уз његову помоћ, Марија и Никола су старију ћерку послали у Лозану, на студије медицине. На Железничкој станици у Нишу тешка срца⁴⁹ поздравили су се са Јелицом, која је отпутовала последњим возом за Солун, одатле за Марсеј и Лозану.⁵⁰

У *Биографији др Марије Прите-Вучетић* подробно су описани случајеви излечења рањеника и осталих болесника, надљудски напор лекара и осталог особља Нишке болнице и немерљиво залагање саме др Марије. Тај период описан је и у књизи др Станојевића *Моје ратне белешке*: „Средином фебруара био сам премештен у Ниш за управника 6. резервне болнице, која је била смештена у згради Основне школе на Стамбол капији. Почетком марта, био сам и одатле премештен и постављен за управника Моравске сталне војне болнице код Ћелекуле. Овим постављањем дат ми је један од најтежих задатака, који ми је дотле додељиван, јер је та болница била на злом гласу тих дана. Моравска стална војна болница била је тада највећа епидемијска болница у земљи и у њој је умирање од пегавца те зиме узимало страховите размере. Кад сам примио болницу као новоодређени Управник, затекао сам у њој овакво стање. Болница је имала у свом кругу 26 које зиданих зграда, које барака. Од њих је било 18, у којима су били смештени болесници. Број болесника није се тачно знао... Средином фебруара, кад је епидемија пегавца владала најјаче, рачунало се, да је тада могло бити око 3000 болесника укупно. Број мртвих такође се није знао, јер ни гробљанско одељење није стизало, да на време сврши своје послове. Људства и персонала, за

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

време целе епидемије, било је не само много, већ га је било и свакојаког. Само заробљеника, додељених на службу, због великог обољевања и умирања наших болничара, заједно са целом Болничком четом, било је преко 625. Сестара милосрдних, Српкиња, Рускиња и Францускиња, било је 17. Апотекара, апотекарских помоћника 18, медицинара 11, административног особља 9, послуге 21. Број лекара и лекарских помоћника, већином странаца, био је такође велики. У то време у Нишу су боравили престолонаследник Александар Карађорђевић, председник српске владе Никола Пашић, угледне личности српског народа: Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Стојан Новаковић, Славко Грујић, др Владислав Суботић, др Марко Леко, др Владимир Станојевић, др Сима Карановић, др Роман Сондермајер, др Никола Вучетић, др Марија Прита-Вучетић и друге угледне личности српског санитета и војске^{.51} За време епидемије у Србији радило је преко 25 медицинских мисија и пољских болница из Велике Британије, Русије, Француске, Америке, Грчке, Данске, Холандије и других земаља. Материјална помоћ стизала је, поред поменутих земаља, из Аустралије, Канаде, Новог Зеланда, Швајцарске, Шведске, Италије, Румуније, па чак и из удаљене Индије, Чилеа, Јапана и Кубе.⁵² У Нишу је формирана Дечија болница под управом Мадам Мадел Грујић, са особљем од десет чланова. Главна болничарка, Елизабет Сели, са особљем болнице остала је у Нишу и за време окупације. Нишка болница радила је и за време повлачења преко Албаније, на Крфу и током пробоја Солунског фронта.⁵³

Др Марија, после језивог и мучног повлачења преко Прокупља, Косова и Албаније, с мужем и млађом ћерком отишла прво у Италију, па у Лозану, где су се нашли и са Јелицом. У Лозани је одржано и Јеличино венчање у лето 1918, а Душица је као одлична ученица завршила први разред класичне гимназије. Марија је бринула о српској деци, а са Универзитета у Цириху добила је копије својих диплома и, на основу њих, право да ради као лекар.⁵⁴

Године 1918. прешла је у Француску, у Тулон, као лекарка Тулонског инвалидског одреда. Млађа ћерка Душица је и у Тулону била одличан ђак и

⁵¹ Ђенић Н, *Нишка војна болница*, Војносанитетски преглед, 65, 2008; 69-80.

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

⁵⁴ *Биографија др Марије Вучетић...*

мамила аплаузе рецитујући на српско-француским кермесима. Нажалост, по повратку у „мој лепо Београд“, како је звала родни град и престоницу своје земље, као студенткиња права, у својој двадесетој години, разболела се и умрла.⁵⁵ Њен отац, др Никола Вучетић, написао је књигу *Душица*, у којој је сабрао ћеркина документа, писма, песме, фотографије и друге успомене⁵⁶.

Др Марија постала је носилац Албанске споменице и, по повратку у Београд, 19. јула 1919, радила је три године у Првој армијској болници (Главној војној болници), а затим, после демобилисања, све до 1949, као лекар у својој приватној ординацији у Београду.

Марија Вучетић-Прита била је лекар, хуманиста, омиљена код пацијената, председница Друштва београдских жена-лекара, оснивач Женске странке, активна у Материнском удружењу, Српском архиву за целокупно лекарство, Дому ученица, Општинској амбуланти.⁵⁷

Организовала је изградњу и рад меморијал-болнице Лејди Каудри на Дедињу⁵⁸. Њеном љубављу, њеним пожртвовањем и стрпљењем, изграђена је ова величанствена установа, која је требало да буде болница Српског женског лекарског друштва. На жалост, Болница је, неморалом и кривицом тадашње власти, њиховим „бездушним расипањем“ и бахатошћу, задужена и доведена до затварања.

Марија је била у најтежим данима свог живота. Пред сазнањем да је њен идеал на нишану недостојних, стајала је достојанствено и чисте савести, али је жалила што и у лекарском друштву има „тако бедних чланова“, још више што међу њима предњаче жене. Покушавала је и да нађе оправдање за њих и себи утеху у томе што је болница, иако су жене остале лишене установе за негу и лечење, ипак радила.⁵⁹

Поред Албанске споменице, др Марија Вучетић-Прита понела је и одличје Трећег степена Светог Саве, орден Црвеног крста, Крста милосрђа и Ратне споменице (1914-1918).

⁵⁵ *Биографија др Марије Вучетић...*, рукопис.

⁵⁶ Др Никола Вучетић, *Душица*, рукопис.

⁵⁷ Георгије Милошевић, *Породица Прита* у: Светлана Николин (и сарадници), *Цинцари (Аромуни)* у *Јужном Банату*, Панчево, 2009, 67-69.

⁵⁸ *Преминула др Марија Прита, друга жена лекар у Србији*, Политика, 1954.

⁵⁹ *Биографија др Марије Вучетић-Прите*, рукопис.

Пишући о Марији, њен супруг др Никола Вучетић бира најтоплије речи да опише њене врлине и закључује: „Марија Притина, оно златно, лепо, добро, искрено девојче из почетка осамдесетих година прошлог века, што је полетело на науке невиђеним крилима, постигло је свој циљ: љубављу је победила све препоне и данас је, као др Марија Вучетић-Прита, лекар још онакав исти какав је била целог века, живећи у идеализму који човека чини срећним. У животним недаћама остала је она увек исто тако велика као у срећи, и умела је своје ближње сваки пут смирити и помоћи им да лако поднесу и бол и радост.“⁶⁰

Њеним путем кренуле су и: Софија Сокица Антоновићева, која је одликована 1923. због одличног успеха на студијама медицине у Лондону, и др Татјана Вукаловић, која је у то време почела лекарску праксу у Панчеву.

Марија је писала и стручне радове и чланке. У родном Панчеву, на позив уредника „Весника“, професора Јована Поповића, у Календару „Српкиња“ за 1896. објавила је прилог *Домаћица као помоћница лекару*, а 1897. други, *Мати или дојкиња*.⁶¹ Заузета свим бићем за лекарски позив, нашла је времена да нешто од својих опажања објави у „Српском архиву за целокупно лекарство“, као допринос медицинском знању и искуству. Такође и у „Календарима“: панчевачком, загребачком, новосадском. Приметан је помак начинињен тим писањем, јер је била поучена грешкама колега који научне текстове пишу популарно, а превиђају да њихови читаоци немају потребна предзнања и да не треба на себе да преузму улогу лекара. Објавила је и рад: *Колико има истине у „Прилогу годишњем извештају“ Друштва београдских жена лекара*, 1934, а у женској и другој штампи почетком 20. века оглашавала се текстовима као што су: *Шта ћемо са мидерима* и *Откуд нашем женскињу мисли о нерађању*.

Најмлађи брат Марије Прите, удате Вучетић, Михаило, рођен 1876. у Панчеву, студирао је медицину, право и филозофију у Бечу,⁶² повремено радио у бечким болницама, али није дипломирао за лекара, већ се окренуо и посветио музици.

⁶⁰ Биографија др Марије Вучетић-Прите, рукопис.

⁶¹ Календар Српкиња за 1896. годину.

⁶² Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 117-137.

Др Марија Прита-Вучетић, друга Српкиња-лекар, после др Драге Љочић, упокојила се, вољена и цењена, 1954. године и сахрањена је на Новом гробљу у Београду, а једна улица у Панчеву данас носи њено име.⁶³

Јелена Шоповић

Трагањем за јужнобанатским школама и породицама, наилази се на име Јелене Шоповић, талентоване, вредне и одличне ученице Више девојачке школе у Панчеву, једне од две девојке које су, по завршетку ове престижне установе, наставиле и довршила школовање. Јелена је била једна од ученица великог Мите Топаловића, једина која је наставила музичко образовање на конзерваторијуму. Њена појава, уз др Марију Приту-Вучетић, била је највећи успех изданака Српске више девојачке школе у Панчеву.⁶⁴

Достижући највише образовање у области за коју је била надарена, музици, Јелена је уписала и завршила Музичку академију у Прагу, а затим имала успешну каријеру пијанисткиње и професорке музике у Београду.

Стандардни лексикографски приручници не садрже податке о Јелени Шоповић. Њено име јавља се у књизи Косте Манојловића, *Историски поглед на постанак, рад и идеје Музичке школе у Београду*, Штампарија „Меркур“, Београд 1924. О пијанистичкој делатности ове уметнице пише Роксанда Пејовић.⁶⁵

Јелена Шоповић била је ученица професора, хоровође и композитора Мите Топаловића. Од Задруге Српкиња панчевачких добијала је 20 кр. месечно за помоћ при школовању, завршила је са одличним успехом, потом запажено наступала на престижним местима, са угледним музичарима, а онда се запослила

⁶³ Георгије Милошевић, *Породица Прита* у: Светлана Николин (и сарадници), *Цинцари (Аромуни)* у *Јужном Банату*, Панчево, 2009, 67-69.

⁶⁴ Женски свет 1902, ИАП, Фонд СВДШ, Борис Матијевић, *Рад Мите Топаловића у СВДШ у Панчеву*, ИАП, 1995, 24, 111-115; Панчевац бр. 6 из 1936, Олга Срдановић-Бараћ, *Панчевачка СВДШ и њен значај у прошлости Војводине*, Настава и васпитање, часопис за педагошка питања 9-10, Педагошко друштво НР Србије, Београд, 1958; Извештаји СВДШ; М. Томандл, *Споменица С. ц. певачког друштва*, Панчево, 1938; Милан Башајски, *Зборник песама за школске хорове*, Београд, 1957; *Мита Топаловић*, ЛМС 2-3, Нови Сад, 1900, 202-203, 426, 427; Петар Коњовић, *Личности*; Владимир Р. Ђорђевић, *Прилози биографском речнику српских музичара*, Посебна издања САНУ, књига 169, Музиколошки институт, књига 1, Београд, 1950; СКА, *Годишњак*, 21, Београд, 1911, 161; М. Топаловић, *Песме у два гласа за ученике народних школа*, Панчево, 1911.

⁶⁵ Роксанда Пејовић, *Српска музика 19. века: извјаштво - чланци и критике - музичка педагогија*. Факултет музичке уметности, Београд 2001.

у музичкој школи у Београду. Одликована је од краља Александра Првог Обреновића Орденом Св. Саве првог степена.⁶⁶

Од самог почетка Српске музичке школе (1899) врхунском професорском кадру, на челу са Цветком Манојловићем (1869-1939) допринела је Јелена Шоповић. Како се клавир, услед растућег интересовања младих, нашао међу најпопуларнијим инструментима, школске 1903/04. године члан наставничког колектива постала је и Даница Крстић, дипломац Бечког конзерваторијума и аутор прве *Школе за клавир* (1911) на српском језику.⁶⁷ Две врсне професорке, Јелена и Даница, биле су узор својим ученицама, па су добиле достојне наследнице у: Јелени Докић, Јелици Суботић и Јелки Стаматовић. И оне су се определиле за наставнички позив и каријеру клавирских сарадника у камерним ансамблима, мада су имале предуслове за концертно наступање, након неколико солистичких иступа у јавности. Интересантно је поменути и то да је последње године 19. века (1900) основана прва женска учитељска школа у Београду, на којој је у наставу свирање клавира уведено 1911, по доласку Катарине Миловановић. А прва која је следила Јованку Стојковић била је Славка Атанасијевић, која је по окончању студија клавира у Бечу, од 1874. до 1883. године, концертирала на друштвеним приредбама у Осијеку, у војвођанским градовима - Сомбору, Новом Саду, Суботици, и иностраним центрима, Пешти, Грацу, Бечу. Затим се, током друге половине девете деценије 19. века, на музичкој сцени појавила Олга Васиљевић (рођена 1867), чији су се концертни наступи одвијали у 1884. и 1885. години, након завршетка осмогодишњих студија клавира у Пешти код Франце и Ђуле Еркела и краткотрајног рада са Листом. Концертна каријера Сидоније Илић одвијала се у Београду, Новом Саду и Суботици између 1888. и 1894. године, док је Зорка Сибинкић, која је дипломирала на Конзерваторијуму у Сегедину претежно наступала у Суботици.⁶⁸ Утицај Јелене Шоповић и њених колегиница на музички надарене девојчице тешко је упоредити с примерима из других области.

⁶⁶ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких.

⁶⁷ Драгана Јеремић-Молнар, *Музички прилог модернизацији - Клавир и грађанство у Србији 19. века*, Београд, 2001.

⁶⁸ Роксанда Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичког доба*, Београд, 1991, 262-263.

Као свршени студент Прашког конзерваторијума Јелена Шоповић дебитовала је 1902. и показала суптилан осећај, тачно фразирање и разумевање садржаја композиције које је изводила на достојном техничком нивоу, нпр. *Трећи концерт од Сен-Санса, солистичке комаде од Мошковског, Грига и Листа*. После три јавна наступа посветила се наставничком позиву.⁶⁹

Забележен је и њен наступ на Великој школи 19. новембра 1903, на концерту Руже Матурове, где је свирала следећа дела: Бинички, *Српске песме*, Слет, *Арија из Пољске*, Гринфелд, *Кад су два*, Херцен, *Жалост*, Гости, *Нинон*, Даргомишки, *Тучки небеснија*, Мајербер, *Пророк*, Хендл, *Ксеркс*, Вагнер, *Леонгрин*, као и српске, руске, чешке и бугарске песме.⁷⁰ Упамћено је и Јеленино учешће на Одбор г-ђа и г-ђица - концерту у корист пострадалих Македонаца и Старосрбијанаца, 8. фебруара 1904, када је одушевила извођењем композиција: Масне, *Вертер*, Верди, *Риголето*, Брага, *Мајка и дете*, *Серенада*, Дворжак, *Думка*, Верди, *Трубадур*, ... Бинички, *На уранку*, Маскањи, *Кавалерија рустикана*.⁷¹ Такође и 9. фебруара 1904, у кући адвоката Милутина П. Татића, у част Ернеста Камароте. Свирала је Шуберта, Леонкавалове *Пајаци*, Маринковића.⁷²

Када се у јесен 1902. године Јелена Шоповић, дипломирани студент Конзерваторијума у Прагу, у три наврата представила престоничкој публици и, поред осталог, иступила и са солистичком деоницом у првом ставу *Трећег клавијског концерта* Камија Сен-Санса, а то је било прво београдско извођење наведеног *Концерта*, *Гласников* рецензент Густав Михел сматрао је за своју обавезу да аудиторијуму приближи личност Сен-Санса, његов положај и значење у француској музици после Берлиоза, Сен-Санса као најбољег међу Французима и као znalца Бахових дела. Наравно, дочарао је и утиске о наступу: „Г-ђица Шоповићева извела је из Сен-Сансовог *Концерта* само први став, у коме се после подуже прелудије (Модерато) са пробраним модулацијама и у сјајним пасажима јавља главна тема у делу Аллегро. Поред огромне тешкоће техничке изискује овај

⁶⁹ Исто, 274.

⁷⁰ Трговачки гласник, 18.11.1903, 3; Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941*, Београд, 1996, 52.

⁷¹ Самоуправа, 5.2.1904, 3.

⁷² Вечерње новости, 16.2.1904, 3; Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941*, Београд, 1996, 53.

Концерт у почетку другог дела маркантно истицање, а доцније, у обради, пажљиво наглашавање теме, која се кроз цео други део првог става повлачи.“ Из истог, пера Густава Михела, потекле су и ове похвале: „Г-ђица Шоповићева, поред суптилног осећаја, тачног фразирања и позитивног разумевања композиције, располаже пуном техничком спремом, и због ових особина она је била у стању да изведе... Сен-Сансов *Концерт* сигурно и разумно...”

Појава стручне и модерне музичке критике у Србији, на прелому XIX и XX века, није дело само професионалних музичара, већ и музичких аматера. Један од таквих писаца био је и Густав Михел (1868-1926), по струци апотекар, али у слободно време камерни музичар-виолиста и музички критичар београдских дневних листова и књижевних часописа (*Ред, Народне новине, Српски књижевни гласник*). Густав Михел рођен је 9. децембра 1868. године у Београду. Његови родитељи звали су се Едвард и Каролина. Отац је био дворски кувар владарске куће Обреновића - краљева Милана и Александра. Михел је живео у улици Босанској број 8 (данас улица Гаврила Принципа), и онде је, на углу Босанске и улице Краљевића Марка, држао своју апотеку „Света Тројица“. До краја живота Михел се професионално бавио фармацијом. Од 1908. године његово име је на листи дописних чланова Српског лекарског друштва. После дужег боловања, преминуо је 30. јуна 1926. године у бањи Монтекатини (Терме ди Монтецатини), у Тоскани, близу Фиренце⁷³.

Познанство пијанискиње Јелене Шоповић музичког критичара, по професији апотекара, Густава Михела, прерасло је у љубав крунисану браком и потомством. „Политика“ је 1907. објавила вест: „Г-ђица Јелена Шоповићева, позната београдска виртуоскиња на гласовиру и г. Густав Михел, апотекар, венчали су се јутрос у овд. римо-католичкој цркви и одмах отпутовали на свадбени пут у Беч“⁷⁴ Јелена Михел, девојачко Шоповић, године 1907. родила је кћи Лолу, а наредне сина Николу.

Према сећању и сведочењу госпође Наде Ристић⁷⁵, која је тврдила да је свекрва њене сестре била свастика Густава Михела, Нина Шоповић-Рендла, Лола

⁷³ Александар Васић, *Музички критичар Густав Михел*.

⁷⁴ [Непотписано], *Белешке. Венчање*. Политика, Београд, уторак, 27.3.1907, бр. 1147, стр. 3.

⁷⁵ Сећање је пренела проф. Милице Рајичић: Александар Васић, *Музички критичар Густав Михел* Темишварски зборник Матице српске, Нови Сад, 2002.

је постала балерина, школовала се у Паризу, где се удовица Јелена Шоповић-Михел с децом преселила после мужевљеве смрти. Лола Михел умрла је 2003. године, у САД.⁷⁶

У литератури⁷⁷ се налази и на полемику око тога да ли је Јелена имала сестру Нину, такође пијанисткињу, или је то био њен псеудоним, уметничко име, или можда надимак. Професор Слободан Турлаков указао је на погрешно стапање сестара Јелене и Нине Шоповић у једну те исту личност, а то неразликовање појављује се у радовима др Роксанде Пејовић и Стане Ђурић-Клајн.⁷⁸ Према сећању госпође Наде Ристић, Јелена и Нина Шоповић, рођене су у Трсту, у угледној трговачкој породици. Трст се јавља као место рођења Јелене Шоповић и у досијеу њеног супруга, Густава Михела у Историјском архиву Београда. Необично је, међутим, да персонални лист Ј. Шоповић-Михел, из исте картотеке Историјског архива Београда, бележи да је она рођена у Београду. Иначе, картон Јелене Михел наводи још и то да је у време пријаве боравка у Београду, 23. јула 1934, она становала у стану своје сестре Нине Рендла и да је 5. априла 1935. отпутовала у Њујорк. Поново је пријављена на сестриној (?) адреси - ул. Ђуре Даничића 5-8. септембра 1936, а у Њујорк је дефинитивно отишла 4. априла 1939. године. Усмено сведочење господина Георгија Милошевића, инжењера шумарства у пензији и, врсног познаваоца и хроничара Панчева, не потврђује постојање Јеленине сестре.

У првој музичкој школи у Београду, основаној 1899. под вођством Стевана Мокрањца, Станислава Биничког и Цветка Манојловића, важну улогу имали су и чешки музичари и професори европског и светског гласа: Јован Ружичка и виолончелиста Вићеслав Рендла.⁷⁹ Без обзира да ли је Нина Рендла била сестра Јелене Шоповић или није, вероватно је професор Вићеслав био Нинин супруг.

⁷⁶ Александар Васић, *Музички критичар Густав Михел*; Исти, *Српска пијанисткиња Јованка Стојковић*, Темишварски зборник Матице српске, Нови Сад 2002, бр. 3, 56-58.

⁷⁷ Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941* (успомени и делу Јованке Стојковић и Станислава Биничког), Београд, 1996, 219.

⁷⁸ Стана Ђурић-Клајн, *Акорди прошлости*. Просвета, Београд 1981, 107, 116, 148, 306; Слободан Турлаков, *Једна књига са (и под) знаком питања*. Театрон, Београд, лето 1994, год. XVIII, бр. 87, стр. 185. (Овај критички приказ прештампан је у ауторској књизи *Из музичке прошлости Београда*, Ауторско издање, Београд 2002, 44) Видети и: С. Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд 1994, 219.

⁷⁹ К. Томашевић, *Prispevek čeških glasbenikov srbski glasbi 19. stoletja*; *Muzikološki zbornik XLII/1*.

Јелена се још једном појавила на сцени и 1925. године. „У недељу, 12. о.м. на Цвети, по подне у 4 часа приређује се велики концерт ђачких родитеља у сали Друге Мушке Гимназије, организован од стране Заједнице Дома и школе. Циљ је концерту да што више прибави материјална средства за хигијенско напредовање наше деце и специјално за довршавање ђачког купатила на Дунаву. У организацији и суделовању учествују: г.г. Ј. Зорко управник Музичке школе; В. Слатин, проф. Музичке школе; Томић, члан Опере; г-ђа Олга Стефановић, чланица Опере; г-ђа Јелена Михел, г-ђа Љубица М. Луковића; др Ђока Јоановић, проф. Универзитета; Стева Вагнер, адвокат; г-ђа Микси Германовића; Бајаловић, архитекта; Густав Михел итд. Концерт је од велике важности за подмладак...“⁸⁰.

Остале студенткиње пореклом из Јужног Баната

Дошли смо до сазнања о још 26 девојака с простора дотадашње Банатске војне границе које су стекле диплому неког од европских универзитета. Могуће је да је, од тих првих студенткиња, још неко име, за сада, остало ван домашаја сачуваних историјских извора.

Султана Цијук (27. децембар 1870. (8. јануар 1871) - 1935)⁸¹, рођена је у Вршцу, студирала је певање на Бечком конзерваторијуму, од 19. септембра 1890. до 1893. године.

Султана је била удата за оперског певача Жарка Савића, који је основао Оперу на Булевару, и заједно су наступали у операма: Бинички, *На Уранку*, Сен-Санс, *Самсон и Далила* и многим другим, у Београду, Панчеву, Белој Цркви, Кикинди, Мостару, Новом Саду...⁸²

Султанином сјају доприносе и њени хуманитарни концерти, какви су: наступ на Великој школи, 21. априла 1896, када је приход од улазница био

⁸⁰ *Београдска кроника. Концерти. Велики концерт ђачких родитеља.* Време, Београд, петак, 10.4.1925, год. V, бр. 1189, стр. 6.

⁸¹ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 117-137, студент бр. 1883 (даље само бр.)

⁸² Роксанда Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991, 270-271.

намењен за једну ученицу Српкињу на Бечком конзерваторијуму, као и они у корист Кола српских сестара и Друштва кнегиње Љубице.⁸³

Један од текстова посвећених Султанином дару и успеху гласио је: „Г-ђица Султана Цијукова, Вршчанка, чувена оперска певачица, певала је у прошлу недељу на концерту у београдском двору, приликом посете кнеза Николе Првог. Г-ђица Султана пожњела је тамо сјајан успех. Српским владарима је представљена и они су је одликовали својим разговором. још је и то извесно да ће г-ђица Султана добити србијански Орден Светог Саве и црногорски Данилов орден.“⁸⁴

Роза Месер⁸⁵, родом из Панчева, 1910. уписала је зимски семестар филозофије на Универзитету у Лозани.

Маријана Халер⁸⁶, римокатоличке вере, рођена 2. јула 1893. у Белој Цркви, ћерка трафиканта, од октобра 1910. студирала је клавир на Музичкој академији у Бечу.

Марија Грубер⁸⁷, римокатоличке вере, рођена 6. децембра 1880, кћи инжењера, студирала је клавир на Музичкој академији у Бечу, од септембра 1899, до летњег семестра 1902. године.

Ирена Граф⁸⁸, Немица, римокатоличке вере, рођена 27. фебруара у Панчеву, студирала је клавир на Музичкој академији у Бечу, од зимског семестра 1912. до летњег 1916. године.

Александра Брунету⁸⁹ из Беле Цркве 1899. уписала је зимски семестар филозофије на Београдском универзитету.

⁸³ Слободан Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941*, Београд, 1996, 35-36.

⁸⁴ Весник, бр. 26, 30.6.(12.7) 1896. (година 7).

⁸⁵ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 117-137, бр. 3090.

⁸⁶ Исто, бр. 1907.

⁸⁷ Исто, бр. 1895.

⁸⁸ Исто, бр. 1912.

⁸⁹ Исто, бр. 3831.

Јелисавета Поморисчева⁹⁰, рођена 1881. у Белој Цркви, уписала је, од зимског семестра 1903, филозофију на Београдском универзитету, а од 1904. прешла је, прво као ванредан студент, на Универзитет у Цириху.

Панчевка Корнелија Колман⁹¹ је као 16-огодишњакиња, 1863, уписала Музичку академију у Бечу.

Хермина Хофман⁹², рођена 23. децембра 1874. у Панчеву, ћерка учитеља, студирала је Музичку и позоришну академију у Бечу, соло-певање.

Људмила Малданер⁹³, рођена 4. фебруара у Панчеву, студирала је клавир на Музичкој академији у Бечу, од 21. октобра 1878. до 11. фебруара 1881. године.

Берта Принц⁹⁴, рођена августа 1862. у Панчеву, студирала је певање у Бечу, од 9. септембра 1879. до 27. априла 1881. године.

Ана Вучинић⁹⁵, рођена 1. фебруара 1869. у Ковину, ћерка штапског лекара, од 15. септембра 1883. до 25. фебруара 1887. студирала је клавир у Бечу.

Зориеа Бугарски-Илић⁹⁶, рођена у Панчеву, 5. августа 1873, студирала је у Цириху.

Марија Шмелц⁹⁷ из Беле Цркве, ћерка трговца, студирала је 1910. медицину у Берлину, а затим у Будимпешти.

Катарина Хаг⁹⁸, девојачко Кесл, из Вршца, 1846. је завршила за бабицу.

⁹⁰ Исто, бр. 3844.

⁹¹ Исто, бр. 1845.

⁹² Исто, бр. 1887.

⁹³ Исто, бр. 1858.

⁹⁴ Исто, бр. 1863.

⁹⁵ Исто, бр. 1870.

⁹⁶ Исто, бр. 3079.

⁹⁷ Исто, бр. 3269.

Софија Сајден⁹⁹, од 1872. до 1875. студирала је певање на Музичкој и позоришној академији у Бечу.

Матилда Рот¹⁰⁰, рођена јуна 1865. у Вршцу, студирала је клавир у Бечу, од 23. октобра 1883. до 5. априла 1885. године.

Меланија Бота¹⁰¹, православне вере, рођена 26. децембра 1876. у Вршцу, ћерка трговца, студирала је од 9. септембра 1890. до краја 1890. соло-певање у Бечу.

Ана Вајкерт¹⁰², римокатоличке вере, рођена 17. октобра 1877, у Белој Цркви, септембра 1897. уписала је клавир на Музичкој академији у Бечу и завршила га 1899. године.

Вида Герзец¹⁰³, православне вере, рођена у Вршцу, 7. јануара 1884, ћерка инспектора пореске управе, студирала је соло-певање од 15. септембра 1903. до децембра 1907, у Бечу.

Нина Хофман¹⁰⁴, рођена 4. октобра 1877. у Вршцу, ћерка контролора благајне, студирала у Бечу соло-певање, од 15. септембра 1901. до 1904. године.

Елфрида Стефес¹⁰⁵, Немица католичке вере, рођена 23. јануара 1906. у Белој Цркви, студирала је клавир у Бечу, од 1919. и становала у Кронштату.

⁹⁸ Исто, бр. 383.

⁹⁹ Исто, бр. 1854.

¹⁰⁰ Исто, бр. 1869.

¹⁰¹ Исто, бр. 1882.

¹⁰² Исто, бр. 1892.

¹⁰³ Исто, бр. 1904.

¹⁰⁴ Исто, бр. 1899.

¹⁰⁵ Исто, бр. 1921.

Софија Бибулц¹⁰⁶, Немица католичке вере, рођена 15. маја 1870. у Вршцу, студирала је филозофију 1900-1904. у Грацу и, с прекидом 1917, 1915-1918. године.

Иванка Милојевић¹⁰⁷ из Вршца, студирала је на Музичкој академији у Минхену соло-певаће од 1907. до 1910. године.

Ернестина Вајс¹⁰⁸, рођена у Вршцу 1868, од 25. априла 1891. до 2. новембра 1892. природне науке у Цириху, а претходно је завршила гимназију у Фрајбургу.¹⁰⁹

Достојна помена је и Марија Хофман, песникиња чије је стваралаштво део књижевне и културне традиције Немаца у Банату почетком 20. века. Једна је од ретких која је у то време објавила књигу у Панчеву („Песме“, штампане 1900. у Лајпцигу).

Необично је сазнање да су само две, и то Белоцркванке, студирале на Београдском универзитету. Ништа мање необично ни када се подразумева да је Велика школа у Београду прерасла у Универзитет тек 1905. године. Јер, Панчево је било претежно српски град, само на другој обали Дунава у односу на престоницу суседне Краљевине Србије. Непознаница претходног школовања већине ових девојака намеће потребу даљег истраживања.

Скоро две трећине оних које су имале срећу да оду на факултет посветиле су се музици, док су преостале студенткиње биле подељене између друштвених и природних наука, углавном медицине.

Потицале су из различитих породица, али, како за већину нема податка о занимању родитеља, статистика начињена од оних за које имамо сазнање – није потпуна. Ако се ипак узме, бар као метод случајног узорка, може да да слику о

¹⁰⁶ Исто, бр. 2519.

¹⁰⁷ Исто, бр. 3829.

¹⁰⁸ Исто, бр. 3065.

¹⁰⁹ Ласло Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010, 117-137.

редоследу занимања очева првих јужнобанатских студенткиња: најчешће су биле ћерке трговаца, затим чиновника, па учитеља, лекара, инжењера.

По национално-верском пореклу биле су претежно Немице католичке вероисповести, док их је око трећине било православних, углавном Српкиња, мада је било и других националности (румунске, цинцарске и др.), што може само да се наслути преко презимена.

Нажалост, њихови животописи остају недоречени, јер можемо само да замишљамо како су изгледале, шта су све осећале, како су живеле у великим, страним градовима, први пут одвојене од својих, колико су биле озарене у тренутку примања дипломе и како су живеле по повратку у своју средину, ако нису остале у граду студирања. Да ли су радиле посао за који су се школовале и да ли су се разликовале од других супруга и мајки, уколико су стекле и породицу... Те интелигентне, савесне, упорне и, изнад свега, храбре жене, премостиле су своје и будуће време. Зато су значај и ехо првих школованих девојчица, првих високообразованих девојака, првих учитељица, наставница и професорки, много већи него што би то на први поглед могло да се претпостави.

Овај осврт би остао непотпун, када не бисмо поменули знамените жене које су оставиле траг и биле узор: прву жену чланицу Српског ученог друштва, лепу сликарку Катарину Ивановић (Веспрем, 15.5.1817 - 22.9.1882)¹¹⁰; балерину, оснивача Женског студентског друштва и прву жену која је завршила Филозофски факултет Београдског универзитета, новинарку „Политике“ и професорку немачког језика и филозофије, Магу Магазиновић¹¹¹; и прву жену-архитекту код нас, Јелисавету Начић.¹¹² Немогуће је раздвојити оне које су биле из Србије од оних из Јужне Угарске, прво зато што су једне на друге утицале, а онда и зато што су многе школовањем, послом, или због приватних разлога живеле с обе стране Саве и Дунава.

¹¹⁰ Мирослав Тимотијевић, Радмила Михаиловић, *Катарина Ивановић, прва српска сликарка*, Београд, 2004, 55; С. Радовановић, *О знаменитим Српкињама 19. века*, 165-175; Љиљана Чубрић, *Катарина - Срб-девојка*, Београд, 2011, 5-43.

¹¹¹ Мага Магазиновић, *Мој живот*, (приредила Јелена Шантић), Београд, Клио, 2000, Ања Суша, *Мага Магазиновић (Ужице, 1882 - Београд, 1968) и модерност ангажмана жене у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 470-485.

¹¹² Светлана Димитријевић-Марковић, *Дама од лепих степеница, наша прва жена архитекта-Јелисавета Начић (Београд, 1878 - Дубровник, 1955)*, Политикин забавник, 3010, 2009, Љубица Ћоровић, *Улице Београда назване по знаменитим женама*, Београд, 2005.

Све оне осећале су да је „одбацити таленат, презрети тај Божји дар, проживети не - свој живот - најтежи грех, најжалоснији од свих злочина које човек може да почини против себе и Бога, да је главна дужност сваког човека пред Богом да пронађе себе, сопствени пут, да одживи своју а не туђу судбину.“¹¹³ Да је једно добро: од живота цивилизације, од векова и поколења остаје на земљи само оно узвишено, добро и предивно, само то.¹¹⁴ И да је лепо споља оно што је изнутра испуњено врлинама, љубављу, знањем, вредноћом и борбом све дооде докле њен исход зависи од човека.

У тренутку историје у коме су живеле, тај осећај био је револуционаран и за положај жена и за народе и државе којима су оне припадале.

Вероватно би се све оне сложиле с речима неуролога и неуробиолога Рите Леви-Молтачини (1909-2012), добитнице Нобелове награде за физиологију и медицину 1986. године: „Сматра се да је наслеђе била судбина архаичног друштва. У том смислу два хромозома била су судбина жена безбројних генерација, без обзира на њихове способности и личне склоности. Али, сада су врата слободе широм отворена. А ја, која сам у младости стајала пред затвореним вратима, посматрам с љубављу дуги ред мојих сестара које су спремне да пођу путем који нам је некада био недоступан.“¹¹⁵

Број од тридесетак јужнобанатских „учених жена“ из раздобља Аустро-Угарске, мали је само ако се извуче из контекста свог времена, израслог из 19-ог века, а погођеног невременом Првог светског рата. Околности које су обележиле њихову младост посредно су проистекле из уједињења Немачке (Аустро-Угарска нагодба, завршница Источног питања, развојачење Банатске границе, Берлински конгрес и нацрт блоковске поделе Планете). Када се узму у обзир немогућност нагле и потпуне промене живота жене, као и сила теже настала од предрасуда и социјалних разлога, јасно је да тај број није ни могао да буде већи. Претпоставка

¹¹³ Борис Акуњин, *Пелагија и црвени петао*, Београд, 2007.

¹¹⁴ Иван Буњин, *Приповетке, Божиња разума*, Београд, 2012.

¹¹⁵ *Одлазак велике даме науке*, Базар, бр. 1247, 1. март 2013. (Ритина прича подсећа на пут Марије Прите: обе су имале очеве као велике ауторитете, мајке за ослонац, и ни Рити, као ни пола века раније Марији, није било лако да упише студије медицине после завршене девојачке школе: Рита је, после положених испита из класичних језика и математике, матурирала и уписала Медицински факултет у Торину 1929. године. И једна и друга биле су удате за колеге, а, слично Маријиној пожртвованости за време Првог светског рата, Рита је, прогоњена од фашиста и нациста, напустила научно-истраживачки рад и посветила се лечењу избеглих и рањених у Фиренци. Године 1969. основала је Институт за цитологију у Риму.)

узлета који би се догодио да није било зла светских ратова није научна, али ју је тешко прећутати.

УТИЦАЈ ПРВИХ ПРОСВЕЂЕНИХ ЖЕНА НА ЈАВНИ И ПРИВАТНИ ЖИВОТ У ЈУЖНОМ БАНАТУ

У јавном животу

Између школских обавеза и слободног времена, и по добу дана и по садржају, налазиле су се беседе - предавања угледних личности, која су постала честа, допуњена игранкама и веома посећена.

У освит новог доба које је донела средина 19. века, беседе су биле и полуга промена у животима жена и буђења њиховог духа. Тако су и срасле, или су се са њом бар допуњавале, са Српском вишом девојачком школом, уочи оснивања и на почетку рада ове установе. У Панчеву, на Спасовдан 1873, на Првом збору женскиња, Петар Узелац одржао је предавање *О женском васпитању и Вишој девојачкој школи*. Рекао је да међу најсветија права спада и образованост, које је темељ врлина, породице, нације и државе. „Тек изображена душа има пуни смисао и, са мушкарцем који представља разум, чини равнотежу. Домаћица, жена и мајка треба да има љубав, веру и издржљивост, осећај за скромност и стид, за стрепњу, за лепо, љупко и добро, а то се све мора неговати. Дух и карактер могу се ојачати само знањем. Знањем математике, да се уразуми женска осећајност; физике, да се уништи сујеверје; природословне науке, али тек када се побожна свест и блага душа унапреде и знањем свих осталих наука и уметности.“¹ Учитељ Михаило Фрачковић је већ насловом свог предавања нагласио улогу жене: *Љубе, газдарице и матере*.² Још јачи одјек и утисак оставило је предавање др Константина Пејчића³, градског физика, члана СУД-а и Матице српске, председника Црквене општине и Певачког друштва и посланика на Црквено-народном сабору⁴, одржано на Цвети 1868, *О дужностима породичног човека*, а поново и у дворани „Трубача“, 28. новембра 1871. Деца и девојке замољени су да

¹ Подлистак Граничара, 27.9.1873.

² ИАП, Фонд Магистрата, 3581, 1872; *Извештај о радњи и стању Панчевачког српског певачког друштва за период 1.12.1871-31.12.1872*; Панчевац бр. 12, 11.2.1873.

³ Петар В. Крестић, *Аутобиографија Константина Пејчића*, у: *Miscellanea* (Мешовита грађа), књига 28, Историјски институт, Београд, 2007, 131-155.

⁴ Архив САНУ, Историјска збирка, 7380/33; 10568, *Говор др К. Пејчића, физикуса, „О дужностима породичног човека“*; ИАП, Исписи Калмана Чехака, 1111, 1868.

не присуствују, да би се без устручавања говорило и о темама за које су они премлади. Као водиљу родитељима Пејчић је издвојио богобојажљивост, затим да очеви буду пример деци, а жене и мајке просвећене и ослобођене сујеверја (простаклука). „Образоване жене су боље мајке!“, говорио је Пејчић. У дужност жене К. Пејчић је сврстао свест о значају вере и цркве, добре породичне односе и коректан однос газдарице према шегртима и калфама. Позвао је своје сунароткиње да се угледају на Немице из комшилука, по томе што су оне узорне домаћице и мајке по десетак деце и што „о животињама и шталама брину боље него ми о кућама“. Или на Енглескиње које, највише од свих Европљанки, држе до природне лепоте. Уосталом, само освртање на лепе примере из српске традиције и из напредних српских села, какви су били Меленци, олакшавало је тек развојаченој Банатској граници хватање корака са временом.⁵ У такво размишљање, у новину 19. века коју је Дунав донео и до Баната и целе Војводине, уклапа се и писање Милице Стојадиновић Српкиње: „Мати мора бити изображена, јер је њен уплив на децу први, а њен позив велики и свети; док не узимамо изображени Српкиња, неће бити ни род српски изображен, већ увек, сматрајући га с те тачке, стајаће с једним столетијем натраг... Лепа жена, али без духа и срца, мужу је што и детету лутка: мила играчка-док је још нова... Судбина може нас несрећнима начинити, али зато не мора нас понизити. Природа нам је зато два ува, а само један језик дала, да више чујемо него што говоримо.“⁶ Уопште, мудре и искусне жене су ћутање сматрале за обавезу и врлину. Неке су, чак, умећем прећуткивања дограђивале и објашњавале свој ауторитет домаћице и мајке.⁷ А Олимпијада Пупин, жена идворског граничара, говорила је сину Михаилу, потоњем научнику, да се осећа слепа код здравих очију зато што је неписмена (мада је одлично познавала и Стари и Нови завет) и да читање и писање треба искористити за упознавање света и за осветљавање пута у будућност и вечност.⁸

И на беседама Певачког друштва чули су се слични савети. Једна од изузетних жена оног времена, Савка Суботић, држала је по Војводини предавања

⁵ Панчевац, 99, 9.12.1871-3, 9.1.1872.

⁶ Милица Стојадиновић Српкиња, *У Фрушкој гори 1854*, 1985, 35, 165.

⁷ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања*, 1997, 82.

⁸ М. Пупин, *Са пашњака до научењака*, Београд, 1996, 22.

о вођењу домаћинства, о хигијени и о здрављу. Она је, целим својим радом, доказала да „Живи дух може и поред свих домаћичких и мајчинских брига да доколицу посвети друштвеном раду.“ И она је допринела оснивању панчевачке Српске више девојачке школе,⁹ која је, после ранијих стидљивих наговештаја помака, видљиво и опипљиво променила статус жене и у „пречанском“ делу Српства, као што је то већ увелико чинила, 11 година старија, иста таква установа у Београду. Јер, више школовање отворило је девојкама даље видике, загрејало их за „женско питање“ и укључило у национална кретања, омогућило им запослења и економску самосталност и осветило их у односу на положај у породици. И појам „слободно време“ зазвучао је другачије.

Како је у ово време у Панчеву основана Добротворна задруга Српкиња панчевачких, школоване жене нашле су и у томе прилику да корисно и пријатно попуне своје слободно време. Ускоро су образована и друга удружења жена, чији је смисао претежно био у хуманитарном раду, али су увек стремила и ка решавању проблема жене у друштву. И док су у томе следиле европске узоре, с друге стране имале су и аутентичан циљ: да допринесу идеји српског ослобођења и уједињења. Поред ових тема, окупљале су их и оне везане за просвету и културу, које су, такође, имале исход у социјалним и националним помацима. И припаднице осталих народа на сличан начин су се укључивале у јавни живот.

Шести март 1894. био је велики дан, јер су се виђеније даме окупиле у дворани Више девојачке школе, да би образовале Добротворну задругу Српкиња панчевачких. Оне тада нису могле ни да сањају колико ће потрајати њихова организација, какве ће све подухвате оставити иза себе и да ће бити узор суграђанкама и сунароткињама у осталим срединама. Панчевачка Задруга, чија је оснивачка скупштина одржана 10/22. маја, а правила потврђена децембра 1894. године, била је двадесета српска женска добротворна задруга у Аустро-Угарској монархији.¹⁰

Претходно је Панчевка Тереска Барић написала *Отворено писмо једне родољупкиње, позив Српкињама на оснивање задруге „у циљу помагања добрим, честитим и даровитим девојчицама да се изуче за добре учитељице и васпитатељке“*, а сама идеја је потекла од Јована Поповића, професора и

⁹ Савка Суботић, *Успомене*, Београд, 2001, 25.

¹⁰ Женски свет, број 3 од 1. (13) марта 1894. године.

директора Више девојачке школе. Он је био уредник листа „Весник“, у коме је 1893. писао о потреби оснивања Женске добротворне задруге и власник и издавач листа „Наше горе лист“. Уређивао је и „Српкињу-илустровани календар за наш женски свет“, од 1895. године. Одазивале су му се, учешћем, задруге у Ади, Панчеву, Кикинди, Вршцу, Новом Бечеју, Митровици, Меленцима и Суботици. Оснивачки скуп, на коме је било 60 жена, отворила је Даринка К. Милутиновић, која је за председницу предложила Олгу пл. Јагодић¹¹, а за записничара Јована Поповића (после кога су тај посао обављали Душан Радуловић, парох, др Никола Милутиновић, Вукосава Летић, Анђелија Кешански). Потпредседница је била Милеса Ђурчин, прва благајница Даринка Милутиновић (благајницу Анку Вучковић 1913. заменила је Бојана Драгичевић¹²). У Одбору су биле: Анка К. Милутиновић¹³, Јелена Радосављевић, Марија Т. Журжул, Драгиња Ђ. Лазаревић, Јелена др П. Марјановић, Марија Топаловић, Евица К. Бошковић, Катица Стојковић, Катица Ј. Михајловић, Софија Т. Мутавцић, Олга К. Јанковић, г-ђица Анђелија Поповић-124 чланице. Међу првима: Марија А. Крањчевић, Анка К. Милутиновић, Милеса В. Ђурчин, Марија М. Топаловић, Јованка Алексић, мајка Олге Смедеревац и др. Упућен је *Проглас драгим сестрама Српкињама из Панчева и околине* да приђу панчевачкој женској задрузи, која врши узвишену задаћу око унапређења милог рода српског на просветном и хуманитарном пољу. На крају 1894. било је 169 чланица (4 добротворке, 130 редовних чланица, 39 потпомажућих), а на крају 1910. 246 (42, 111, 77). На првој Главној скупштини 5.2.1895. једногласно је за почасну чланицу изабрана Савка Суботић, која је у септембру 1895. одржала предавање у Светосавском двору. Друга председница била је Милеса В. Ђурчин (1900-1903), трећа Анка К. Милутиновић (1903-1920), заслужна за отварање Раденичке школе, претече Женске занатске, четврта Јелисавета Годоровић (1920-1922), пета, од 1923, Љубица Хаџи-Павловић, која је организовала скуп банатских добротворних установа - гостовање изасланика

¹¹ Олга пл. Јагодић рођена је 1852. у Ковину. Отац Јован пл. Деспинић био је од Коморишта и заступао је Ковински срез на Сабору у Карловцима. Удала се за Александра пл. Јагодића од К(е)рњаче: ИАП, Досије Фонда породице Јагодић.

¹² Бојана Драгичевић, добротворка, рођена 1883, активна чланица ДЗСП и Соколског друштва. Била је у Управном одбору Женске занатске задруге од 1926. Указом краља Петра Првог одликована је Крстом милосрђа, а 1929. уручен јој је Краљевски орден Св. Саве петог реда, за истакнуту улогу у хуманитарном раду: ИАП, Фонд породице Драгичевић.

¹³ Анка Милутиновић била је добротворка, једна од оснивача ДЗСП, њена председница 1903-1920, у њено време отворена Раденичка школа, претеча Женске занатске школе.

Националних женских савеза, присуствовала 5. јуна 1926. у Паризу на свечаној седници Интернационалне алијансе жена у палати Трокадеро (за очување мира и сарадњу међу народима) и добила Орден Св. Саве трећег и четвртог степена, Орден руског Ц. Крста и Француске палме.¹⁴

Упоредо са овом, основана је и Српска занатска добротворна и просветна задруга. Постојала је и Римокатоличка женска задруга Панчевки, Јеврејска задруга, Реформаторска женска задруга и Евангелистичка женска задруга Густав Адолф. Од 1918. Коло српских сестара, као огранак КСС из Београда. Сличне задруге постојале су у Великој Кикинди од 1872, Старом Бечеју од 1874, Суботици од 1877, Вршцу 1883, Н. Саду 1880. У свом раду Задруга се угледала на Савез земљорадничких задруга са заједничком благајном и листом „Привредник“.¹⁵

Друштво „Привредник“ је представљало једну од најзначајнијих установа српског народа у Аустро-Угарској, која је од настанка, 1897, до краја Првог светског рата играла кључну улогу у осамостаљивању и унапређењу српске привреде, а посредно и за подизање националне самосвести, очување обичаја и неговање језика и писма Срба у Хабзбуршкој. Основан по идеји Владимира Матијевића, уз финансијску помоћ његових истомишљеника, пријатеља и родољуба, „Привредник“ је требало да начини спону између сељака и интелигенције стварањем средњег слоја, за којим се код Срба у Монархији осећала потреба. Замишљен је као институција која ће помагати да се бистра и вредна, а сиромашна, српска деца оспособе за занате и трговину, па да се тако поправе социјалне прилике српских породица, очува село и оснажи грађански слој Срба, кадар да одговори захтевима времена и омогући опстанак и напредак свог народа. Резултати „Привредниковог“ рада су импозантни и оличени у остварењу начела: „Највеће је добротворство дати човеку поштена рада и зараде.“ А посебност, свеобухватност, ход испред времена, безрезервну подршку јачању грађанства и алтруизам „Привредник“ је исказао и прихватањем женске деце и

¹⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, Извештаји; ИАП, Збирка професора Живановића, 77, 86, 87; ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких (ДЗСП), 17, 20, 30, 34, 43, 86, 92, 144, 147, 152, 181, 196, 199, 207, 221, 223, 230, 231, 233, 237, 246; Српкиња, 1896, 126; Банатски весник, 1934, 11.

¹⁵ Споменка Петровић, *Добротворна задруга Српкиња панчевачких (1894-1954)*, 51-81.

подупирањем њиховог школовања!¹⁶ Отуда, као и због његових осталих постулата, у којима су препознале своју мисију, сарадња Добровољне задруге Српкиња панчевачких с „Привредником“.

Пуне 34 године Задруга је користила просторије Више девојачке школе за одржавање скупова и скупштина, као и друге сале у граду за приредбе. Године 1928. Задруга се усељава у кућу у данашњој Лењиновој улици број 15, коју је даровала Марија Радосављевић уз обавезу Задруге да оснује Задужбину Васе и Драге Радосављевић. (После рата зграда је национализована.)

Задруга се финансирала од добровољних прилога чланица и добротвора, завештања и камата на основни иметак, и од прихода остварених на добротворним манифестацијама - забавама, игранакама, предавањима, приредбама и изложбама.

Циљ задруге био је да морално и просветно помаже српски, углавном женски подмладак, али се током вишедеценијског постојања делатност задруге знатно проширила, па је, нпр, имала и надзор над Домом старца и старица, помагала сиромашним грађанима, њена брига била је и исхрана у Градском сиротишту, организовала је концерте.¹⁷

Од 2. јануара 1903. године, па све до 1944. под покровитељством Задруге постојала је троразредна Занатска (Раденичка) школа у којој су Српкиње свих сталежа добијале образовање у домаћој привреди и усавршавале се у ручном раду. Школа је била под управом Задруге, а финансије делом из буџета града, а делом ид прилога Задруге. Од 1924. године проширена је ткаоницом банатских ћилима. Једна од акција Задруге било је и организовање предавања из кућарства, српског језика и рачуна на Раденичкој школи, која су држале г-ђа Даница Т. Илић и г-ђица Отилија Мајинскова. Председница Задруге Анка Милутиновић захвалила им је на овом родољубивом гесту.¹⁸

Постојала је сарадња Задруге са Црквеном општином и са Панчевачким певачким друштвом, које је славило св. Јована Дамаскина, док је Задругина слава била Мала Госпојина.¹⁹

¹⁶ Петар В. Крстић, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897-1918)*, Београд, 2002.

¹⁷ Споменка Петровић, *Добротворна задруга Српкиња панчевачких (1894-1954)*, 51-81.

¹⁸ ИАП, Фонд СВДШ, 559/1904.

¹⁹ Споменка Петровић, *Добротворна задруга Српкиња панчевачких (1894-1954)*, 51-81.

Када је избио Балкански рат, Задруга је скупљала прилоге у новцу и шила рубље за рањенике (1912. скупљено 1588042 круне и 146 динара, 198 кошуља, 261 пар доњег веша, 100 навлака за јастуке, 50 чаршава, 30 комада зимског веша, 60 грудњака, 121 пар рукавица, 10 кг меса, 1 глава шећера, преко Српског Црвеног крста у Београду. По ослобођењу, организовани су помоћ руским избеглицама, смештај војске и рањеника и приступ женским савезима Српкиња, Хрватица и Словенкиња, а 1920-21. снабдевене су 43 девојчице, на молбу Делфе Иванић, сашивено је 345 хаљиница за Дом сирочади у Чачку, а на Ђурђевдан је организован „Ђурђевски цветак“, у корист инвалидских радионица и, на молбу Кола српских сестара, о Духовима, Дечји дан, у сарадњи са месним културним и хуманитарним установама. Месни одбор Народне одбране у Панчеву 1930. издао је Проглас народу Јужног Баната да учествује у подизању споменика краљу Петру, „на вратима некадашње Војводине“, а било је још безброј хуманитарних и културних догађања у организацији Задруге, до Другог светског рата²⁰, па чак и за време пакла који је он донео.

Редовна активност Задруге биле су скупштине. На оној одржаној у Панчеву, 10. (23) фебруара 1902, 15-17h, у Српској вишој девојачкој школи, под председништвом Милесе В. Ђурчин, присуствовале су 32 чланице. Преминула Ана Стојановић (р. Зико) оставила је 10000 круна за фонд, а руковање поверила Задрузи. По 6 круна месечне стипендије добиле су Даница Стојићева, ученица 3. разреда у Сомбору, као и Љубица Петковић, а Илинка Бајина 10, као и поменута Јелена Поповић, за конзерваторијум (20), још неке по 8. Удовица Персида Данчевић, рођена Драгичевић, која је остала сама с дететом, тражила је и добила помоћ од 96 круна. Од Олге пл. Јагодић добиле су табак прилога за Српско народно позориште са 40 крајцар (новац од позоришта за прву панчевачку заједницу за вађевину).²¹ На скупштини Задруге Српкиња, одржаној 4.2.1907, председница Анка Милутиновић представила је нове чланице, најавила рад за 1906. и објавила иметак од 11899 К 29 п. Извештај о Раденичкој школи поднеле су

²⁰ ИАП, Фонд ДЗСП, 30-233; ИАП, Информатор 24, *Прилози за историју Панчеву и Ковина*, Панчево, 1995; О оснивању: ИАП, Збирка проф. Живановића, 77, 87; О Олги пл. Јагодић: Српкиња, 1896, 126; О Љубици Павловић: Југословенски дневник, 1930, 11; О руским избеглицама: *Панчевачка болница-санаторијум Р.О.К.К.* 1920-1930, 10.3.1930. и Банатски весник, 11, 1934, 24. О 1918.: Гига Стојнов, *Ослобођење Панчева*, Београд, 1938. и М. Томандл, *Панчево у Првом светском рату*, Панчево, 2010.

²¹ Женски свет, лист ДЗС, Нови Сад, 1.4.1902.

одборнице: Марија Радосављевић, Даница др С. Јовановића, Даница М. Барјактаревић, Милка П. Михајловић. Прегледачице рачуна биле су: Зорка др Ј. Богдановића, Даница Николић, Рахила Аврамовић. За оверу записника биле су задужене Евица Бошковић, Софија Радић, Јованка Алексић.²² Преко Задруге, упућен је прилог из Панчева за Србе на Косову, које су послали Јовановићи, А. Јагодић, Црква, Кредитна банка, Марија Радосављевић, Васа Ђурчин, Коста Милутиновић, Светозар Тодоровић, Милица Боборон, Ратарско-занатлијска задруга за штедњу и предујам, Касапиновић.²³ На скупштини 3.2.1908. Задруга је бројала 249 чланова, поднет је Извештај о раду и о Раденичкој школи и закључено да постоји близу 50 задруга у свим крајевима Српства у Аустро-Угарској, али да не треба да троше прилоге само за себе или за давање „Привреднику“, него да приходе од вечери улажу у заводе.²⁴ Дана 15. (28) фебруара 1909, одржана је Главна скупштина Добротворне задруге. Отворила ју је потпредседница г-ђа Јелисавета С. Теодоровић. Уз представљање нових и одавање поште умрлим чланицама, перовођа Анђелија С. Кашанска, после дотадашње Вукосаве Летић, прочитала је Извештај о раду Управног одбора за 1908. (7 добротвора, 248 чланица...) Пречасни г. Душан Радуловић поднео је Извештај о раду Раденичке школе, о њеном напредовању, што је заслуга ревносних одборница и врсног управитеља, као и добротвора пок. Васе и Драге Радосављевић, које је уписала Марија Радосављевић (10000 круна). Председница је и даље била Анка Милутиновић, а благајница Ана Вучковић.²⁵

Бавиле су се и културом. Већ 1896. приказана је *Тајна девојачка дружина*, шаљива игра Е. Кречмера и Еманципована. Јануара 1902. забава са комедијом *Једва стече зета* и шаљивом игром *Један се мора оженити*. У дворишту код „Трубача“ 1905. забава са игранком на Сретење, у оквиру које *Свекрва* Мите Калића, а у музичком делу Катица Марковић на виолини и песма *Два славуја* у извођењу Мире пл. Јелачић и Јеврема Спајића и Вера Коко на клавиру. Два дана, 19. и 20.2.1919, трајала је забава са игранком, за коју су позиви упућени мајору Петру Арачићу, капетану прве класе и начелнику штаба 1. пешадијске бригаде

²² Исто, 5, 1907.

²³ Исто, 12, 1907.

²⁴ Исто, 1, 1908.

²⁵ Исто, 15, 1909.

Моравске дивизије који је командовао 1. батаљоном 2. пешадијског пука кнеза Михаила, који је ушао са српским трупима 9. новембра 1918. у Панчеву и пуковнику Ристићу, команданту бригаде, који је одредио ком. Арачића да пређе са батаљоном Дунав и ослободи Панчево. Говорио је др Тома Павловић, који је такође учествовао у ослобођењу Панчева новембра 1918. Добротворне прилоге дали су: др Стеван Смедеревац 30 круна, Гига Стојков 30 круна, Јеврејска женска задруга 20 круна, М. Томандл 20 круна, Милутин Бикар 50 круна, Марија Јовановић 100 круна...²⁶ Задруга је организовала и костимирино весело вече у Пивари, 1940, представе *Шалива игра* и *Игранка*, а поводом забаве одржане фебруара 1941. Задруга је захвалила грађанима који су омогућили приредбу *Шаливо пецање*. Марта 1943. забележено је учешће на Литургији посвећеној српским ратним заробљеницима у Успенском храму.²⁷ Истовремено, Задруга је добила Наредбу војног заповедника Србије од 9. маја 1941. којом се забрањује рад свим удружењима, осим оних који служе привредним циљевима. Задруга је ипак тражила дозволу, због даљег давања новчане помоћи и снабдевања сиромашне деце, руске кухиње за емигранте, Женске занатске школе и њене кухиње, сиротињског дома. Војне власти дале су ову дозволу 28.10.1941. и уследила је зимска помоћ кухињи и Сиротишту, руској трпези, а 1942. 2000 дин. деци избеглицама, а Месни одбор за зимску помоћ у Панчеву позивао на збрињавање сирочади од хладноће. Године 1943. упућени су пакети логорашима-ратним заробљеницима. (Нпр. Аврам Јовановић, логораш бр. 89603, захвалио је из Немачке Задрузи на послатом пакету.) Сакупљено је и 1500 дин. за слање пакета Српском друштву Црвеног крста у Београду.²⁸

Задругарке су биле домаћице скупова и гостовале код колегиница у другим градовима. У недељу, 4. (17) марта 1902, у Великој Кикинди, одржано је предавање г-ђе Данице Бандићке. Говорила је како су слика једног народа његове наука, уметност, привреда, писменост и - однос према жени. То је условљено поднебљем, материјалним статусом, самим народом, политичким околностима, историјским развојем. Тако се Немци препознају по филозофији, Енглези и Американци - по техници, Французи и Руси – по свим наукама, Руси - по драмској

²⁶ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких.

²⁷ ИАП, Фонд ДЗСП, 1894-1954, 151-254.

²⁸ Исто.

уметности, Италијани - по уметности посебно сликарству, Чеси и Италијани - по музици, у смислу индустрије-неки у једној, неки у другој грани. И положај жене у друштву говори о развоју тог друштва! Подсетила је на жену која чува традицију и израђује рукотворине, жену која усклађује образовање и материнство, посао и породицу, на то да је друштво боље што су му боље мајке и на то да је женска лепота инспирација, да су и саме жене ствараоци лепих дела. Осврнула се и на доба Омладине, отпоре страним утицајима на васпитавање деце, Српкиње ван Србије, однос села и града и све то украсила наводом румунске краљице Кармен Сибе: „Природа је жени одредила велику улогу. Која је жена одигра добро - права је уметница!“ И својом реченицом: „Умна и паметна жена неће бацити ни варјачу, ни иглу, она ће боље знати и разумети шта вреди њено старање за породицу...“²⁹

И у Белој Цркви основана је Добровољна задруга Српкиња. Главна скупштина Добровољне задруге Белоцркванки одржана је 10. фебруара (28. јануара) 1907. у просторијама српске општинске школе. председавала је начелница г-ђа Зорка Стефановићка, а перовођа Ђока Поповић је за тим поменуо из читуље задружне имена свих оних чланица, које су у међувремену преминуле. Скупштина је устајањем и изразом „Бог да јој душу прости“ одала почаст својим упокојеним чланицама. Потом је саопшен скупштини извештај одборски о друштвеном раду за прошлу 1906. годину, који је узет на повољно знање. Главне тачке тог рада били су: Потпомагање 6 изнемоглих старица редовном месечном милостињом; новчани прилози „Привреднику“ за шегртски фонд (и још у више наврата, по 25 круна), црквеној општини за асфалтирање, ратарима за оправку нове литије, слава задружног патрона Велике Госпође, која је свечано прослављена у присуству многобројних чланица и пријатеља задружних, којом је приликом у цркви одржан парастос умрлим чланицама, а после литургије у школској дворани обављено водоосвећење, освештано кољиво и резан славски колач. Резање колача обавио је преч. Г. Прота Цијук са најстаријом задругарицом и оснивачицом задружном г-ђом Персом Бошкаревом, која је по свршетку свечаног акта предала колач за догодине оснивачици задружној г-ђи Марији Савићки и поклонила задрузи 30 круна у злату. Г. прота и начелница задружна одржали су свечаности прикладне дговоре и ободравали задругарице да ту од

²⁹ Исто.

старица наслеђену славу крсног имена чувају и даље негују, те и својим младјима као аманет у наслеђе остављају. Увече тог истог дана приредила је Српска читаоница у почаст Женској задрузи забавно вече са игранком. Извештај благајничин о друштвеним рачунима узет је на повољно знање и изјављено је протоколарно признање и захвала благајкињи г-ђи Марији Ђ. Поповићки на њеном тачном и савесном раду, око вођења задружних рачуна и издат апсолуторијум за прошлу годину. Обављен је избор часница: начелница Зорка Стефановићка, подначелница Емилија Ђорђевић-Нанчићка, благајкиња Марија Ђ. Поповићка, перовођа Ђока Поповић, одборкиње Милица Кукић, Даринка Покорни, Сарка Поповић, Јелка Нешићка, Милица Радосављевићка, Јула В. Павловићка (последње три биле су и у управном одбору). За прегледачице рачунске изабране су: Ана Путник и Ката Ј. Путник. Године 1909. прослављено је 25 година постојања Задруге, а задругарска слава била је Велика Госпојина.³⁰ Упућена је захвалност Задрузи Новосаткиња на Споменици поводом 25 година рада и трговцу Мити Ђорђевићу Нанчићу на прилогу од 10 круна. Чланица је било: 32 редовне и 30 потпомажућих (касније и 67 и више). Почасно чланство признато је Савки Суботићки, „алем-камену високог ума, свестраном познаваоцу српских прилика, корисном раднику на пољу народне просвете и српског унапређења, угледној и поштованој и у свету.“³¹

Од 1918. белоцркванска Задруга посветила се нези болесника војне болнице 1919-1920. године. За Ускрс је организована добротворна забава, изабрана су два члана за Конгрес Југословенских жена у Загребу, а затим примани извештаји одатле, припремана је слава Велика Госпојина, Задруга је била део хуманитарне секције Народног женског савеза СХС, сакупљана је помоћ за руске избеглице, Девојачко коло из Баваништа, Певачко друштво, и за болницу, посебно, с поклонима, за Божић, 5000 круна за одело сиромашнох ђака, 15 хаљина за Врбицу, 4899 круна за пострадале Топличане и Врањанце. Задруга Белоцркванки имала је чланство у Друштву за заштиту деце и заслужна је за оснивање Женске занатске школе. Председница је била Даница Попоеску, рођена

³⁰ Исто, 5, 1909.

³¹ Исто, 5, 1907.

Бокинер, секретар Милутин Михајловић, а за почасну чланицу проглашена је оснивачица, Јелена Остојић.³²

Најпознатија, најраширенија и најдужег трајања међу српским организацијама жена је Коло српских сестара, основано 28. августа 1903. Оснивачице су биле: Савка Суботић³³, Надежда Петровић³⁴, Делфа Иванић³⁵. Њихови мотиви били су: старање о Србима из неослобођених земаља, обнова црква и школа, помоћ удовицама и сирочади, родољубље, солидарност, храброст, пожртвовање, организованост, оплемењивање народа, земље, друштва, нова свест, развијено школство, дакле, поред хуманитарне, културно-просветна мисија. Били су окупљени Срби школовани у Европи и учитељице, жене лекара, професора, официра и трговаца. Многи су били загрижени и за „женско питање“. Особеност је била национална димензија Кола, чија би мисија, поред тога што су женско удружење, могла да се сведе на патриотизам, хуманост и културно-

³² ИАБЦ, Добровољна задруга Српкиња Белоцркванки.

³³ Савка Суботић (Нови Сад, 1834-1918.) била је сестра др Михаила Полит Десанчића, жена др Јована Суботића, мајка Жарка, Виде, Верице, Дејана, потоњег генерала у Руској војсци и Војислава, чувеног хирурга и једног од оснивача Медицинског факултета у Београду. Сарађивала је са Саггие Шарман Сатт (1859-1947) - оснивачем и председницом Интернационалне алијансе за женско право гласа-, као и са руским и угарским борцима за права жена и била је на челу већине домаћих женских удружења: Ана Столић, *Савка Суботић, слика једног света*, предговор књизи: С. Суботић, *Успомене*, Београд, 2001, 22, 19-28.

³⁴ Надежда Петровић (Чачак, 12.10.1873 - Ваљево, 3.4.1915.) школовала се код Ђорђа Крстића, Ђорђа Андрејевића и у Кутликовој школи у Београду, касније код А. Аубеа у Минхену. Од 1893. била је учитељица цртања на Вишој девојачкој школи у Београду, коју је и сама завршила 1890, ту је имала и прву изложбу 1900, онда у Европи... Једна је од оснивача Кола српских сестара, Сићевачке колоније, Српског уметничког друштва, касније Југословенског савеза „Ладе“... Била је дописник свих српских новина и написала је један позоришни комад. Умрла је од тифуса, као добровољна болничарка у Првом светском рату, у Ваљевској болници. Узоре у сликарству нашла је у импресионизму, а њена дела су прва у српском модерном сликарству. Најзначајније Надеждине слике су: *Ресник, Нотр-дам, Језеро у Булоњској шуми, Аутопортрет, Призрен, Улица у Скадарлији*, портрети Надеждиних савременика итд. Посвећени су јој Меморијал у Чачку и споменик у Пионирском парку у Београду: *Енциклопедија ликовних умјетности*, 3, Загреб, 1964, 665-666.

³⁵ Делфа Иванић (Подгорица, 6.3.1881-14.8.1972.) школовала се у Београду и Женеви, а од 1900. радила је као наставница у Скопљу, где се удала за вицеkonzула Србије, књижевника Ивана Иванића, с којим је, затим, живела у Цариграду, Београду, Будимпешти, за време Првог светског рата у Солуну, Лондону, Ници, Паризу и Риму, а после рата у Трсту, Риједи и Београду. Држала је предавања о раду женских хуманитарних друштава у Прагу, Лондону, Ници, Паризу, Риму, на Сушаку и Бакру, у Румунији, на Хвару, у Сарајеву. Бавила се и књижевношћу и превођењем, новинарством, писала о заслужним Српкињама. У Балканским ратовима оснивала је болнице, у Првом светском рату Удружење за смештај 500 српских ђака у Оксфорду и Бирмингему, а потом Дом Кола српских сестара са интернатом за студенте у Београду. Делфа Иванић добила је 1920. медаљу Флоренс Најтингел Црвеног крста из Женеве. За време Другог светског рата хапшена је због одбијања сарадње са Недићем и Љотићем, а после рата понудила је новим властима свој, у замену за живот Драже Михаиловића: АСАНУ, Историјска збирка, *Аутобиографија Делфе Иванић; Успомене Делфе Иванић*, приредила др Јасмина Милановић, Институт за савремену историју, Београд, 2012.

просветни рад. Одржавани су болнички и курсеви за описмењавање, за гајење деце и вођење куће, секција за народни вез и костиме, отворани интернати и бринуло се о ратној сирочади, организовани су добротворни балови и „Мали универзитет“ у Дому Кола у Ресавској 11. Органи Кола били су: Главни и Месни одбор, Скуштина, Управни и Надзорни, а Коло се издржавало од добровољних прилога двора, индустријалаца, појединаца, дијаспоре и од чланарине 0,02 паре дневно. Издавале су календар „Вардар“, у коме је одавана почаст заслужнима којих више нема, објављиване су приче надахнуте подизањем вере у будућност и патриотизма, такође и информативни чланци, слике светиња и градова. Чланице су биле Српкиње и Словенке, у Београду и 18 подружница, а сарађивале су са Београдским женским друштвом и његовим подружинама, словенским, пансловенским и другим европским удружењима жена, као и са ђачким удружењем Савске пчелице.³⁶ Образоване жене из целог света имале су свој конгрес, који се 1906. састао у Паризу, 1907. у Лисабону, а 1908. у Канади и на коме је расправљано о питањима која се односе на жене. Српкиње су им приступиле на предлог Савке Суботић и њу су изабрале за председницу. Тако су учествовале на изложби рукотворина из целог света у Паризу, где их је представљала и Јелена Лазаревићева, учитељица више женске школе. Тим поводом је лист „Le Temps“ донео неколико ликова и биографија српских госпођа, а часопис „La Revue Clave“ и феминистички журнал „L'Entete“ подуже чланке о раду г-ђе Савке Суботићеве.

Коло српских сестара Панчева, на својој Другој скупштини, одржаној 10. октобра 1920, установило је за славу Митровдан, а за председницу прогласило Мару Драгомировић. Организовано је село у корист српско-руског комитета и за женску болницу у Београду, а од чланарина и прилога новчаних завода упућено је по 50 динара за Фонд сиромашних ученица, Женску учитељску школу и Дом за сиромашне ученице, а на молбу др Јанкулова, лекара, одвојени су прилози за диспанзера за туберкулозу. На Божић су дарована и деца руских избеглица.³⁷

Значајно је и постојање Материнског удружења, чији су оснивачи, од 6. децембра 1904, биле: др Драга Љочић, Јелена К. Ризнић, Јела Стокић, Милева

³⁶ Др Љиљана Милојевић-Шуловић, *Век доброте, Првих сто година Кола српских сестара*, Београд, 2003.

³⁷ ИАП, Коло српских сестара Панчева.

Барловац, Милева Цеваировић, Мила Јовановић, Наца Стефановић, Сара Карамарковић, Софија Љ. Ивановић, Смиља Б. Ристић, Христина Јовановић. Правила Удруживања одређивала су да у свој Дом примају децу без родитеља, до 3 године и одојчад болесних мајки и помажу сиромашним мајкама да нађу привремено склониште. Средства су обезбеђивана од чланарина, државне помоћи, београдских општина, добротвора, прилога од забава, накнаде за издржавање поједине деце, разних прилога. Панчевке су дале велики допринос хуманој мисији Материнског удружења.³⁸

Као и у погледу девојачких школа, треће јужнобанатско место, поред Панчева и Беле Цркве, које је крајем 19. и почетком 20. века имало организацију жена, било је Баваниште. У њему је постојало „Девојачко коло“, чије чланице су се, између осталог, бавиле хуманитарним радом, па су за „Југословенску децу“ прикупиле 145 метара животних намирница, 11 988 круна новца и рубља у вредности 33000 круна, а за рањенике у болници у Вршцу 300 пари рубља и 48 пешкира. Од приређених забава обучена су 22 школска детета и једна девојчица, руска избеглица.³⁹

Српска удружења жена после Првог светског рата пратила су подржавала и следила рад светских, која су се залагала за вредности Версајске мировне конференције и Лиге (Друштва) народа, али и: да жене у мешовитим браковима могу да задрже националну припадност, да се ратификује женска конвенција о трговини белим робљем, да се настави и појача борба за право гласа жена, да се изједначе настава и уџбеници за женску и мушку децу, да се отклоне узроци смртности одојчади и уведе специјално васпитање за болесну децу, да се поново саставе породице емиграната, да се женама омогући да уђу у све професије, као и да буду награђене једнако с мушкарцима и да имају право на плаћен одмор после порођаја, да се спроведу принципи Женевског дечјег шартра.⁴⁰ Југословенски женски савез био је верски и политички неутралан, са седиштем у Београду и

³⁸ Издање Народног женског савеза Српкиња, Хрватица и Словенки, *Извештај савезног удружења за 1920-21*. ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких, 248, Материнско удружење.

³⁹ Исто.

⁴⁰ ИАП, 247: Извештај са Конгреса интернационалног женског савеза, одржаног у Вашингтону, 4-14. маја 1925. (Конгрес је основан 30 година раније, на иницијативу америчких и енглеских жена, с 38 земаља чланица и девизом: „Чини другима оно што желиш да теби други чине“).

радио је на националном, социјалном, феминистичком, просветном и здравственом пољу.⁴¹

У приватном животу

Укидање кућних задруга

Женском искораку из сенке и новом доживљају саме себе, подстакнутим зачетком школовања, погодовао је положај Јужног Баната, који је развојачење доживео као прилику да надомести све пропуштено и брже од осталих прихвати новине. Како је паралелно уследило и укидање кућних задруга, ослобађање жена добило је „ветар у леђа“.

Кућна задруга је била облик крвне и имовне заједнице патријархалних друштвених односа, проширена породица, најчешће од 10-15 чланова, каткад и до 50, па и више. На њеном челу био је старешина, кога је после смрти наслеђивао најстарији или најспособнији члан задруге.⁴² У Кнежевини Србији, према Грађанском закону из 1844, писаном по узору на аустријско законодавство и применљиваном и у краљевинама Србији и Југославији (делимично и у СФРЈ): „Под задругом или задружном кућом подразумева се више лица пунолетних, самих или са својим потомством у заједнини живећих. Они су у одношају међусобном задружни. Где таква заједнинскога живота нема, зову се инокосни... У случају ако би супружници у задрузи живели, поглавито припада право кућом и имањем управљати, и о снабдевању старати се, старешини кућном, који је у договору са пунолетним задругарима дужан о кући и кућевним пословима бригу носити; кућу пак и кућевне послове у реду држати и чувати, припада нарочито старешини, коју су дужне у том призрењу остале ма и пунолетне у кући жене слушати.“⁴³

⁴¹ ИАП, 249: Правила Југословенског женског савеза.

⁴² Франц Штефан Енгел, *Опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад, 2003, 238-239. Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини 2*, (од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790), 3, (19. век), Нови Сад, 1990, 87-164, 131-139. Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 279-284.

⁴³ Грађански законик из 1844, чланови 57. и 111.

Задруге су одликовале патријархални живот⁴⁴, на целом простору Српства⁴⁵ али су на левој обали Саве и Дунава низводно од Београда имале и димензију више. За разлику од Србије, у којој је инокосна породица преовладавала у односу на задружну⁴⁶, у крајишким деловима Хабзбуршке кућна задруга је строго чувана, јер је држава увиђала да на тај начин регрутује три пута већи број граничара. Како је јачина ратне силе Хабзбуршке монархије зависила од масе батаљона, војне власти су на укидања задруга гледале као на извлачење из војне службе и забрањивале су их. Јер, мање породице биле би више оптерећене новачењем, па би у Крајини, уместо 15, било 3 пуковније.⁴⁷ Стварањем кантоналне управе (1787) деобе граничарских задруга биле су забрањене, а 1800. проглашена је забрана и тајних деоба. Основни закон из 1807. признао је могућност деоба, прописујући услове, да свака грана добије бар од пола сесије, потребну стоку и инвентар и да се бар један мушкарац може узети за војну службу. Модернизација друштва у 19. веку није трпела ниске пореске стопе којима су породице у Граници подстицане да дају мушкараце, па су од 1850. повећани порези и уведено је плаћање личног рада у комунитетима.⁴⁸

Прописи принца Хилдбургхаузена из 1734. и Марије Терезије из 1754, поред осталог, регулисали су и поседовне односе у Граници, а крајишници су добијали земљу само на трајно коришћење, а не и у своје власништво.⁴⁹ Основним граничарским законом од 1807. г још једном је потврђено да цар себе сматра јединим власником земље у Војној крајини, док су граничарски поседи и надаље остали војно лено, које крајишници стално уживају уз испуњавање одређених војничких дужности и обавеза (или за то испуњавање заузврат добијају земљу на коришћење). Закон је граничарске поседе поделио на породично добро, основну имовину (Stammgut) и такозвани Ü berland (или залишну земљу), која је могла да

⁴⁴ Pops, Friedrich, *Die serbische Hausgenossenschaft*, Diss. Yurich, 1918., Марковић Милан, *Die serbische Haukkommunion - Zadruga - und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig, 1903, Јанко Веселиновић, *Селџак*, Београд, 1901, Emile Sicard, *La zadruga dans la litterature Serbe (1850/1912)*, Paris, 1943.

⁴⁵ У планинским крајевима Црне Горе задруга је опстала до 20. века. - И. С.

⁴⁶ Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002.

⁴⁷ M. Stopfer, *Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstädter, Warasdiner, Banat-Slavonische und Banatische Militärgrenze*, Wien, 1831, 13, 21.

⁴⁸ F. Vaniček, *Spezialgeschichte 3*, Wien, 1875, 147-193, 200-228, М. Семјан, *Историја крајишника и кућне задруге у ратној држави*, Београд, 1960, 82, 88, Рудолф Штегер, *Бела Црква, војно-граничарски и коморски период*, Бела Црква, 1983, 94, И. Спасовић, н.д, 134, 135.

⁴⁹ Лазар Пелап, *Кућна задруга у Војној граници*, Н. Сад, Задружни архив за 1957. св. 5, 8.

се отуђи, или да под закуп. Пошто нису обављали бесплатну војничку дужност, људи из Провинцијала по закону нису могли чак ни у закупу држати земљу у Граници. Из поседовења и закупа били су искључени и официри, католички свештеници, грађани из војних комунитета и граничарски трговци и занатлије.⁵⁰ Од новог Основног закона, 1850. граничари су постали ограничени власници земље. Можда је најпрецизнији опис статуса граничара који гласи: слободан сељак и војник.⁵¹ Чини се да је Граница до средине 19. века била оаза капитализма, по томе што су граничарске задруге, посредно и у суштини, мада формално не, биле власници поседа.

Док су живеље у кућним задругама, породице су биле смештене тако да је старешина задруге са женом и децом имао собу у главној кући, док су остали чланови (родитељи старешине, као и стриц и млађи брат који није регрутован, са породицама) обитавали у засебним кућама, на ободима дворишта.⁵² Званична, уједно и идилична, романтичарска слика, приказивала је задруге богатих и сложних породица и подразумевала врлине, договор и вредноћу, а није увек било тако. Задруге, као ћелије Крајине, биле су оличење раскорака очекиваног и стварног, сукоба генерација и полова, неслободе личности, избора занимања, васпитавања деце, покушаја отрзања од војне службе.⁵³ У жељи да синове поштеде социјалних и породичних проблема и обезбеде им право наследства које, као граничари, нису имали, родитељи су упућивали молбе за ослобађање синова од војне обавезе⁵⁴.

Задруге су подупирале граничарски систем који није дозвољавао да се мушка деца посвете занатима, трговини, или науци, а женској је намењивао удају у другу крајишку кућу, с највећом могућношћу да, уколико је способна, енергична и ауторитативна, једног дана постане и старешина задруге. Имање је звано стожер, темељ, а припадало је свим мушким члановима, док су женски удајом губили право на сувласништво и наслеђивање. Женама је припадало оно што су у

⁵⁰ Исто; F. Vaniček, *Spezialgeschichte 3*, Wien, 1875, 116-128, 147-193, 200-228; М. Семјан, *Историја крајишника и кућне задруге у ратној држави*, Београд, 1960, 82, 1-154; Казер Карл, *Слободан сељак и војник 2*, Загреб, 1997, 88.

⁵¹ Казер Карл, *Слободан сељак и војник 2*, Загреб, 1997, 22-26; И. Спасовић, *Банатска војна граница и њено укидање 1872*, 2004, 133.

⁵² Огњеслав Утјешеновић Остружински, *Војна крајина и Устав*, 1861.

⁵³ И. Спасовић, н.д., 34-36.

⁵⁴ Исто.

задругу унеле као свој лични иметак - прђија (са 3% интереса). Овим својим делом оне су могле слободно располагаати. Док су граничари имали уживалачко право над земљом, жене су, после смрти мужа, постајале потпуне власнице наслеђеног.⁵⁵ Међу женама нешто бољи положај имала је жена старешине, која је бирана за домаћицу задруге. То је могла да буде и нека друга од жена, која најбоље управља домаћичким пословима, или су се домаћице смењивале од недеље до недеље. Искуство је, међутим, научило жене да недељна редуша мисли више на себе и на своју децу, него на остале укућане, док се сталне домаћице више труде, да би остале у тој улози. У животу 6-7 брачних парова у једној таквој кући несугласице и свађе су биле неминовне, често и нерешиве, дотле да је, ако ни старешина породице није могао да их изглади, посредовао и командант места.⁵⁶ И док су мушкарци у задругама налазили и нешто добро, јер су, осим таксе на земљарину, били ослобођени дажбина које су се подразумевале у Провинцијалу⁵⁷, женама је било неподношљиво⁵⁸; оне су испред тих нефеудалних олакшица и страха од промене стављале своје сујете, своје осећаје неправде и међусобне суревњивости. Наизглед омаловажавана, јер је радила и „мушке“ послове, а била мање цењена, жена је, као организатор послова, била и у посебној, притајеној, али утолико јачој, моћи, коју су спутавали само односи са осталим женама у задрузи. Чак је и војна власт морала да призна да човек који мрзи оног другог са којим живи и мора да дели оно што стекне, неће да ради вредно.⁵⁹ Аустријски цар Јосиф, син царице Марије Терезије, водио је дневник и у њега бележио утиске са својих путовања. Када се обрео и на крајњем југоистоку Царевине, у Банатској граници, на путу из Карансебеша ка Панчеву, у Брзасци, забележио је: „Народ станује заједно у задругама, што их онерасполажава, нарочито због тога што међу женама стално постоје размирице и што после смрти мужевљеве жена и деца не наслеђују његов део.“ Било је још мишљења о томе да

⁵⁵ Огњеслав Утјешеновић Остружински, *Grenzgrundgesetze*, 1850.

⁵⁶ Франц Штефан Енгел, *Опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад, 2003, 238-239. Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини 2*, (од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790), 3, (19. век), Нови Сад, 1990, 87-164, 131-139.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Срећко Милекер, *Историја Банатске војне границе*, Панчево, 2004, 37, 61.

⁵⁹ Франц Штефан Енгел, *Опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад, 2003, 238-239.

је српски народ незадовољан, нарочито жене, због живота у задругама и да би задруге требало укинути.⁶⁰

Спрега Војне границе и кућних задруга, иако анахрона, одолевала је до средине 19. века, када су деобе допуштене, али само ако нису на уштрб ни стања исхране, ни војне службе. Унутрашњи (подстакнути од самих чланова задруга) и спољашњи (историјско-економски) разлози доводили су до тежње за укидањем задруга.⁶¹ Продор новчане привреде био је дезинтегришући фактор за задруге, а благодет живота само са члановима своје уже породице - вредна жртве коју је захтевао нови почетак. Уосталом, то да је убудуће свака кућа имала по два коња и по пет оваца, а свака друга-трећа краве и свиње, нови домаћини схватили су као изазов. Њиховим женама је лакнуло, одахнуле су, ослобођене од спутавања које су њихове баке и мајке трпеле (гунђајући, или се ћутке мирећи са судбином).

Опстајање Војне границе, која се ослањала на задруге и захтевала њихово очување значило је кретање узводно од тока историје. Званично, задруге су престале да постоје тек после укидања Банатске војне границе, када је плима, настала са новом економском и политичком меном у Европи, донела промене на југоисточној граници Аустрије и у самој Царевини. Од 1871. најмања мера неопућивог земљишта износила је 6 јутара, а, у случају нужде, задружни иметак могао се и продати. Особе које су ступале у свештеничку, или грађанску службу, намирене су делом задружне имовине, док је иметак задруге у којој више није било мушкараца подељен женским укућанима.⁶² Угарски члан 29. из 1873. дозволио је укидање задруга, под условом да већина чланова то тражи. Истовремено су укинута ограничења у погледу стицања иметка и дозвољено је наслеђивање поседа. Све је потврђено и допуњено 24. чл. из 1885. и довршено 12. чл. из 1898. године. Тада је у Банатској војној граници још било око 4000 задруга, од некадашњих скоро 25000, а већ почетком 20. века ниједна и сви становници

⁶⁰ С. Милекер, н.д, 37, 61. Ђурић Војислав, *Лирика у светској књижевности* (антологија), Београд, 1982, 161-162. (песма „Задружни живот“, народна, социјална, о тежини задружног живота, јадање Калине мајци...).

⁶¹ Лазар Николић, *Хроника места Добрица у Банату*, Панчево, 2003, 121-122.

⁶² *Граничарске реформе, закон о промени некојих административних уредаба о Војној крајини*, Панчевац, 51, 24.6.1871. и 52, 27.6.1871. С. Милекер, н.д, 224.

бивше Границе постали су угарски порески обвезници.⁶³ Истина, колико су 28, 29. и 30. законски члан олакшавали деобе, толико су и оне и запошљавање ван пољопривреде били отежани аграрном кризом хиперпродукције, страначким сукобима и растућом мађаризацијом. Улагање у нови почетак, намиривање свих чланова дотадашње задруге и упад капитализма у патријархалне односе села захтевали су новац, за стварне, али и луксузне потребе⁶⁴, па се, због недостатка кредитних и новчаних завода, запало у Гордијев чвор, који су обилато користили зеленаши. Чланом 24. из 1885. задруге су морале да буду разрешене, али тако да се задружно имање очува у целини - старешина имања имао је право уживања на свом и делу имања своје малолетне деце, могао је да располаже зарадом, али не и делом који је морао да пређе у наследство деци (чиме је отежана купопродаја), нити да без дозволе сиротињског стола подигне зајам, чак и ако је део имања укњижен на његово име.⁶⁵ Великом научнику, Михајлу Пупину, Идворцу и сину граничара Немачко-банатске регименте и мајке чији је утицај на сина био пресудан, ови дани су остали у живом сећању. Када су гласине о развојачењу стигле и до њихове куће, Пупинов отац је скинуо са зида слику цара Фрање Јосифа, коју је до тада држао поред иконе и рекао сину: „Ти никада нећеш бити царски војник. Цар је погазио своју реч, цар је издајица у очима граничара. Ми презиремо човека који се не држи своје речи.“⁶⁶

Распад задруга значио је не само поделу појединих породица, него и смањење имања. Премда у историографији⁶⁷, па и књижевности⁶⁸, има мишљења да је то било негативно, убедљивији су другачији ставови, због економски

⁶³ Исто, Мирослав Тимотијевић, *Буђење модерне приватности*, Београд, 2006, 360.

⁶⁴ Василије Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, Нови Сад, 1975, 349. (Женама је, нпр, постало доступније праћење моде, које је значајно оптеретило породичне финансијске могућности, па се и због тога прибегавало задуживању.)

⁶⁵ Василије Крестић, *Од развојачења батаљона до стварања Краљевине СХС*, Нови Сад, 1975, 341-358.

⁶⁶ Михаило Пупин, *Са пашњака до научењака*, Београд, 1996, 22.

⁶⁷ Ђорђе Натошевић био је још оштрији, јер је сматрао да се жена у својој новој улози није снашла, него је попустила у раду, а умножила потребе. Раније „била је она права домаћица која је знала да ће баш на ситницама највише заштеди и, чувајући се од сваког непотребног трошка, толико стећи као најбољи раденик. Она је била пријатељ своје куће, чувар и прави анђео хранитељ њезин, а данас ретко која пријатељује кућу већ само гледа да себи угоди на пропаст и срамоту своју и својих, зато овако и пропадамо. У породици, за разлику од задруге, „човек је глава, а жена врат“: Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини* 3, (19. век), Нови Сад, 1990, 87-164, 131-139.

⁶⁸ Велике породичне задруге су се распале, имања ситнила и село се, преко све већег броја инокосних породица, полако подјармљивало паланачким богаташима, све више зависно од града и од „јалових борби грађанских странака“: Бранимир Ћосић, *Покошено поље* 2, Београд, 2005, 164.

оправдане и потврђене нужности деоба, као и због описаних и наговештених промена у животу жене. (Да се она питала и да није било поменутих забрана војних власти, до деоба би дошло много раније него што је то захтевао продор новчане привреде, а омогућила провинцијализација.) Жена је више добила него изгубила распадом задруге. Тим чином, коме је и сама допринела (захваљујући миразу разбија задругу у корист своје уже породице), жена је постала потпуни господар у извесном делу послова, посебно око подизања деце.⁶⁹ Капитал унесен у брачну заједницу учвршћивао је положај жене која суверено влада простором породичног дома. Одатле су проистекле бројне предности, али и каснији неретки спорови свекрва са снахама (до којих је долазило и из других разлога, највише због компетенција у васпитавању деце).⁷⁰

Без озбиљног узимања у обзир одлазећег задружног живота било би немогуће разумети крај новог века у Јужном Банату, покретање женских школа и целокупну промену у односу према жени. Породице из којих су потицале ученице биле су те, до недавно граничарске, на које су се односили угарски закони о дозвољеним деобама и укидању задруга. Било је неминовно да се то одрази на васпитање деце и њихову свакодневицу, нарочито на онај њен део који би уследио после часова у школи. Слично је било и са породицама запослених у просвети.

Школе и приватни живот

Жене је и после укидања задруга било премало у јавном животу, њено образовање било је реткост, понека је била у женском друштву, иначе скоро без слободног времена, са скривеном интимом и неоствареном потребом за уметношћу, изласцима, путовањима.⁷¹ Лакше је „доћи“ до свакодневнег живота школованих жена, јер је кроз проучавање женских школа, између редова њихових наставних планова, уписница и дневника рада, могуће сагледати и животе ученица и наставница.

⁶⁹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, 1, 1996, 55.

⁷⁰ М. Тимотијевић, н.д, 384-391.

⁷¹ М. Тимотијевић, н.д, 394-401.

Иза школских зидова приватно је, наравно, било у сенци јавног, али, када се пажљивије осмотре неизбежност утицаја школе на животе професора, ученица и њихових породица, као и њих на живот школе, јасно је да се приватно повремено и отимало јавном, или да су се бар преплитали. Школе се могу сматрати за прелазни простор између приватности породичног дома, у којем се почиње с васпитањем и образовањем личности и друштва, у којем та личност живи свој „јавни“ живот и које је пријемчивије историји.⁷² То их чини отвореним за утицаје из приватног и јавног простора, односно за жеље и амбиције родитеља који шаљу своју децу у школу и за потребе државе и друштва. Значајна је и моћ школе да преовладавајући систем вредности очува или мења.⁷³

Школе су постојале у свим срединама, градовима, варошима, селима - стога се могу узети за меродавне у односу на питање историје приватног живота. Градска школа је, поред пијаце, била место најприснијег сусрета села и града. Бачки родитељи припадали су свим постојећим националним и социјалним групама, а различити модели васпитања које су преносили деци огледали су се у њиховом понашању у школи. Понашање је одавало и менталитет, карактере, нарави, темпераменте и афинитете ученика, док је успех, подразумева се, зависио од интелектуалних способности, талената, вредноће, одговорности и активности на часовима.

У панчевачким школама, на почетку школске године, породице ученица су плаћале уписнину, књижарину и школарину у износу од 4,5 форинте, док су сиромашније међу њима биле ослобођене плаћања. Таквих је, у време описаних деоба задруга, био велики број. Ако је захтев за ослобађање од школарине био неоснован, као у случају родитеља ученице Станке Урошевић из Баваништа, који су поседовали кућу и 12 ланаца земље, или родитеља Зорке Поповић из Соколовца, који су имали 16 ланаца земље, Црквена општина одговарала је одбијањем.⁷⁴ Даница Нешковић, шваља, мајка четворо деце, разведена због мужевљевог развратног живота, молила је припомоћ за школовање најстарије

⁷² P. Barth, *Geschichte der Erziehung in soziologischer und geisgeschichtlicher Beleuchtung*, Leipzig, 1925, 445.

⁷³ Биљана Шимуновић-Бешлин, *Куда ћемо нашу децу-ђаке? у: Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, 2007, 238-241.

⁷⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 280/356-1890.

ћерке, 16-годишње Милице, ученице другог разреда.⁷⁵ Српска православна црквена општина у Панчеву помагала је сиромашне ученице са по 2-5 форинти, зависно од тежине материјалног стања, али и од успеха у школи.⁷⁶ Било је и обратних условљавања. Лепосава Живанов, најстарија ћерка сиромашног ратара Николе Живанова из Црепаје, који је издржавао мајку, жену и петоро деце, после укора који је заслужила у школи, обећала је да ће боље учити и лепо се владати, ако добије новчану помоћ.⁷⁷ Из гимназијског фонда Српске црквене православне општине одређен је стални број стипендија за Српску вишу девојачку школу,⁷⁸ а свим сиромашним ученицама биле су обезбеђене књиге.⁷⁹ Виша девојачка школа стипендирала је неке своје ученице док су училе Сомборску препарандију, а књигама, одећом и обућом снабдевала је не само своје, него и ученице српских основних школа.⁸⁰ Неки писци, као што су Милица Алексић-Гргурова и Милош Марковић, поклањали су своје књиге добрим ученицама Српске више девојачке школе у Панчеву.⁸¹ Славни афрички путник др Емил Холуб, поклонио је стотинак књига из области минералогije, ботанике и зоологије.⁸² Захваљујући таквим дародавцима, школска библиотека имала је око 1000 књига.⁸³ Кабинети су били опремљени шиваћим машинама, клавирима, таблама и картама и збиркама за природне науке.⁸⁴ И неке породице су биле дародавци, па су тако Ангелина Вискелета и њена ћерка Јованка Бркић поклониле школи слику Доситеја Обрадовића.⁸⁵

У смислу материјалне помоћи женским школама, упадљиво је идентификовање старијих жена са младим сунароткињама, њихова разнеженост над већим могућностима које те девојке имају и над тиме што их, својом памећу, користе. Тако су, често, богате госпође у својим тестаментима завештавале имања у фонд за помоћ сиромашним ученицама. Христина Враћешевић и Софија

⁷⁵ Исто, Панчево, 9.9.1905.

⁷⁶ Исто, 10/1899.

⁷⁷ Исто, 28/1899.

⁷⁸ Исто, 125-118/1877, Панчево, 1.6.1877.

⁷⁹ Исто, 95/1899.

⁸⁰ Исто, 89/1899.

⁸¹ Исто, 55, 56/1899.

⁸² Исто, 191-98/1897.

⁸³ Исто, 142/1897.

⁸⁴ Исто, 70/1876.

⁸⁵ Исто, 9/1894.

Дражић, нпр, биле су изричите у жељи да своје наследство оставе образованим Панчевкама.⁸⁶

Професори и ученице који нису живели у Панчеву, а користили су превоз железницом, имале су попуст на цену легитимације. Многе девојчице, из удаљених места, за време школовања у Панчеву становале су у приватним становима. Управа школе мотрила је на те куће и, уколико нису задовољавале потребне услове, није им дозвољавала да убудуће издају стан. Тако је г-ђици Марији Ђорђевић наређено да, из здравствених разлога, исели ученицу Ану Љубишу.⁸⁷ Многе од тих девојчица, иако раздвојене од родитеља, постизале су леп успех, па су тако Јулка Којић и Даринка Петровић из Војке похваљене за марљиво долажење, примерно владање и одличан успех у наукама.⁸⁸ Међутим, дешавало се и да газде подржавају ученице у извлачењу из обавеза. Бранко Малетић искамчио је од др Сиادовића потврду да његове станарке Даница и Љубица Атанацковић и Милева Попов имају катар желуца и да зато не могу да poste. У присуству катихете и привременог управника Дамјановића ученице су признале да нису ни биле код лекара.⁸⁹ Станодавци који су се оглушавали о правила услова смештаја ученица - губили су станарке, по наређењу школских власти. Ученице су се и храниле у кућама у којима су становале, а хигијену просторија надзирали су лекар и разредни старешина.⁹⁰

Анализа спискова уписаних ученица и њихових сведочанстава, указује на појаву имена девојчица која се, из традиционалних разлога, али и из неке врсте помодарства, најчешће јављају. Таква су била имена: Катица, Јулка, Софија, Зорка и Љубица, Марија, Анка, Катарина, Даница, Јелена, Јела, *Јулија*, Јелисавета. Такође честа су и имена: Анђелија, Даринка, Милева, Десанка, Милена. И, нешто ређа: Милка, Драга, Емилија, Лепосава, Вера, Христина, Илинка, Живана, Станка, Душанка, Персида, Меланија, Олга, Ева, Ленка, Босиљка, Јованка, Наталија, Александра, Милица, Ирена, Ракила, Еуфемија...⁹¹ Њихова порекла, која се наслућују из њихове звучности, као и значења и саме мелодичности, речито

⁸⁶ Исто, 34/1875, 38/1876, 102/1876, 5/17..2.1878.

⁸⁷ ИАП, Фонд СВДШ, 251 из 1890., Исто, 10/191.

⁸⁸ Исто, 51/1891.

⁸⁹ Исто, 23.6.1892.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ ИАП, Фонд СВДШ.

говоре о избору родитеља, или кумова. Имена су била везана за веру, цркву и празнике (Марија, Христина, Јованка, Наталија, Софија, Вера, Анђелија, Илинка), за природу (Зорка, Даница, Јелена, Јела, Јулија, Босиљка), као и за „топле“, речи милоште (Љубица, Милена, Милка, Милица, Драга, Лепосава, Душанка), а нека од честих сведоче и о мешовитом националном саставу ученица, типичном за Панчево. Уосталом, убеђење да име одређује особу и њену судбину старо је колико и цивилизација, а историјски, културни и остали друштвени фактори свуда условљавају надевање имена, често и „тренд“ једних имена у једном времену, других у другом.⁹²

Свакодневни живот и обичаји у граду и у селу

У Панчеву⁹³, тада аустроугарском граду⁹⁴, бившем војном комунитету, с центром који уобличава цивилизацијске вредности (духовност-моћ-новац-роба-реч), с корзоом и обалом Тамиша крцатом ноћним кафанама,⁹⁵ свакодневица је била садржајна и динамична, оличена у школовању, раду и слободном времену грађана.⁹⁶

Град Панчево је и географски, и по саставу становништва, и по особеностима историјског тока, и политички, и културним животом, било мост два дела Срба – оног који је живео у Аустро-Угарској и оног из Краљевине (до

⁹² О томе: Предраг Ј. Марковић, *Лично име као прва ознака идентитета, у: Трајност и промена*, Београд, 2007, 53-88.

⁹³ Када је, после успеха Еугена Савојског, Пожаревачким миром, 21. јула 1718. године, завршен аустројско-турски рат, Банат је ослобођен од турске власти, под којом је био век и по. Тада почиње раздобље у коме је Панчево било део Хабзбуршке монархије, временом и један од њених значајнијих градова, од 1794. војни комунитет, а од 1873. муниципални град. Цело подручје између ове реке, Дунава и Тисе, Тамишки Банат, нашло се под управом Дворске комисије у Бечу и, њој подређене, Земалске администрације, на челу са генералом Мерсијем, који је, поред осталог, спровео и колонизацију Немаца. Бригадни генерал Миховил Михаљевић, који је службовао у Панчеву од 1816. до 1831, пресудно је допринео уређењу Панчева, основао Математичку, Девојачку и Повторну школу и што је најупечатљивије, по чему је Панчево и данас препознатљиво, заслужан је за подизање Народне баште. (После Првог светског рата, Панчево је, од пограничног града Хабзбуршке монархије, постало град у средишту југословенске Краљевине, значајан и сам по себи и по томе што се налази у непосредној близини престонице, а нарочито као привредни и културни центар.)

⁹⁴ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба, Градска насеља у Хабзбуршкој, Аустро-Угарској*, Београд, 2011, 199-202.

⁹⁵ Илдико Ердеи, *Феномен граничних простора*, Информатор ИАП, 23, 1991, 69-77.

⁹⁶ Ивана Спасовић, *Каталог изложбе Благо Архива*, Панчево, 2011.

1882. Кнежевине) Србије. Културом нарочито, због врхунског и дирљивог придавања значаја школама (Гимназија, Трговачка академија, мушка и женска виша, пољопривредне и занатске школе...), часописима и књигама,⁹⁷ највише захваљујући Штампарија „Браћа Јовановић“⁹⁸, због постојања и рада Српског црквеног певачког друштва, најстаријег у Српству, основаног 1838, итд. Стога о Србима у Угарској постоји, не случајно, стереотип по коме су заслужни за прихватање европских грађанских вредности пре сународника из матице, уз истовремено чување националног идентитета, појачаног отпорима германизацији и мађаризацији. Све до појаве првих нараштаја из Србије, који су се враћали из Беча, Пеште, Берлина и других европских универзитетских центара и који су у јавни живот почели да ступају тек 50-их и 60-их година 19. века, војвођанска интелигенција била је локомотива развоја културе целог Српства.⁹⁹ Једно од сликовитих сећања на то време у граду крај ушћа Тамиша у Дунав описао је Милош Црњански, једно време професор Гимназије у Панчеву: „Моја мати, Марина, била је девојка крупних очију, косе до колена, и кад је била седа. Мати јој беше рано умрла, а отац тако строг да је у згради варошке куће у Панчеву, која и сад стоји, морала да пере камените степенице, пред станом варошког капетана. И зими, на коленима. Пошто је њен отац био и нека врста цензора Панчева, она је, у младости, имала своју столицу првог реда, приликом гостовања новосадског позоришта у Панчеву, код Трубача. Знала је много драма, и много стихова... Мој отац је био толико пун дугова, и толико осиромашео да нису имали ни толико новаца колико је онда стајала једна колевка. Мати ми је повијала у једном кориту у ком је хлеб месила. Ако је читалац читао Фројда или Јунга, имаће, кад моје књиге чита, много свакојаким асоцијација.“ Шта све није стало у овим речима

⁹⁷ „За време Мацара расадници родољубља и друштвености, српске читаонице ових крајева (српска, занатлијска, ратарска)... Панчево је одувек било варош *књиголубитеља* и *пренумераната*... Све школе у Панчеву, варош сама, многе друге установе, Српска црквена општина, Пучка банка, имају своје јавне књижнице...“ : Н. Милутиновић, *Широм наше отаџбине; Наше вароши - Панчево*, Панчево, 1922, 83, 91.

⁹⁸ Према запису самог самог Каменка Јовановића Књижара Браће Јовановић издала је од 1873. до 1913. године 403 дела: Споменка Петровић, *Панчевачке штампарије српске књиге*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 396-397; О Браћи Јовановић подробно: Жарко Војиновић, *Светлост из Српске Спарте*, Панчево, 2011.

⁹⁹ Милош Немањић, *Панчевачка интелигенција 19. века као спона између нововековне српске државе и Војводине*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2005, 259-266, Исти, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, Београд, 2001, Васа Стајић, *Срби у Војводини од Велике сеобе до Светског рата*, Нови Сад, 1940.

Црњанског! Банат 19. века, кардинални напор више нараштаја пречанских Срба да се свакојако, цивилизацијски уздигну и очувају, да се на ветрометини „пребаце“ из руралног у урбани свет.¹⁰⁰

Обичаје је чувало село. Јужнобанатска села, која су гравитирала Панчеву, била су слична једно-другом, као што је једноличан равничарски предео из кога су никла (осим оних смештених у Делиблатској пешчари). Свуда се дуж села пружа велики сокак, испресецањем малим, а сви су били испуњени низом кућа, испред којих се налазио јендек пун воде.¹⁰¹ Пред кућом се уздизао ред багрења и дудова, испред којих је обавезно стајала клупа.¹⁰²

Те куће су челом окренуте према улици, а дужином у дворишту, дугачке 8-10м, широке 3-4,5м, покривене сламом, или шиндром, касније црепом. Соба до улице била је гостинска, а поред соба постојале су кухиња, широк ходник, подруми за пиће и храну, засебно свињац, док су штале, стаје и амбари понегде били под истим кровом с кућом, али углавном - одвојено. Сваки земљоделац, који је држао своју стоку, имао је свој плуг, богатији и воловска кола.¹⁰³ Најчешће је на кућама било пет прозора са сокака, пуних цвећа, а међу цвећем неретко и кавези са канаринкама. Пешаци су улазили на врата, а кола на капију. Иза капије пред очима се пружала идила дворишта и имања, с бунаром на средини и валовом за живину.¹⁰⁴

Намештај су чинили кревети с ражаном сламом, касније сламарице с ћилимом, до којих је био сандук за ствари, на средини собе сто с клупама, а у прочељу, на зиду, икона домаћег свеца с кандилом. Све је било јако и темељно, пространо и комотно, с масивним шифоњерима које су красиле тегле са компотом.¹⁰⁵ Богатији су имали и ормане, уместо мириса сира и босиљка - мирисе сапуна, на канабету и фотељама хеклерај, уместо српског плетења и веза, бакарно

¹⁰⁰ Васа Павковић, *Црњански о Банату*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево 2001, 140-147.

¹⁰¹ Стеван Сремац, *Поп Ђира и поп Спира*, Београд, 2004, 6.

¹⁰² Исто, 62, Максим Вујић, *Православна српска парохија у Добрици крајем 1901*, Панчево, 2005, 45-46, С. Сремац, н.д, 62, 64, 94, 109, 131.

¹⁰³ Јован Григоријевић, *Грађа за историју неких банатских села*, Јавор за 1880, Нови Сад, 1880, 722-727, 754-759, Љубомир Митровић, *Из таме у светлост*, Нови Сад, 1975, 1-21, ИАП, Непознати аутор, *Летопис Песка*; Исто, *Монографија Банатске Дубице*; Тимотијевић, н.д, *Свакодневни живот на селу*, 259-260. Ратковић Милош, *Монографија села Мраморка у Банату*, Нови Сад, 1962, 89-94.

¹⁰⁴ С. Сремац, н.д, 62, 64, 94, 109, 131.

¹⁰⁵ Исто.

посуђе, а на трпези порцеланске и стаклене судове. На зидовима су биле слике са призорима из Светог писма и из живота Марије Терезије и Фрање Јосифа, на полицама књиге Рајића и Доситеја, а понеко је (ћерки) приуштио и клавир.¹⁰⁶ Негде је било скромније, али укусније, а код сиромашних земљани судови, гвоздени ножеви, дрвене кашике и огњиште насред кујне. Постојале су и фуруне од земље, ретко камини зидани од цигала. Куће су већином биле чисте.¹⁰⁷

Сунце изнад источне линије спајања ораница и неба означавао је почетак радног дана, а крај - тек његов залазак. Нерадни су били недеље и верски празници, који су, уз природу, одређивали и цео годишњи календар.

У недељно јутро у банатском селу, испред сваке куће било је почишћено и поливено, деца су с родитељима ишла у цркву, умивена и обучена у чисто, „на ногама им чизмице, на плећима, преко кошуље од танког српског платна, свилени прслуци са сребрном дугмади, шеширићи на зализаним главицама.“¹⁰⁸ Мушкарци су после литургије одлазили у кафане. У време вашара, играло се и певало уз музику, а код кућа су постојале и љуљашке за младе. Деца су, наравно, волела играчке, девојчице лутке, дечаци да се играју у прашини, или, кад је мочварно време, да праве топове од блата.¹⁰⁹

Годишња доба давала су ритам животу сељака. У летње вече у банатском селу, после напорног радног дана, краве су биле отеране у штале, прашина од кола се слегала, а испред кућа, после вечере, водили су се дуги разговори комшија.¹¹⁰ Јесен дочаравају киша данима, ветар ноћима, блатњаве улице. Живот у селу би се тада успавао, ућутало се све по сокацима, скратио се дан, а кратке рукаве, цицане сукње и папуче, заменили су шубаре, кожуси, кабанице, опанци и чизме.¹¹¹ Око Митровдана жене су једна другој слале тањире меса, на Св. Николу момци су се возили фијакером, певајући (мада су то граничарске власти забраниле 1851), а од Св. Николе до Богојављења славило се рођење Христово. У тим зимским данима, одржавана су села и прела, уочи уторка и четвртка, или су

¹⁰⁶ Исто, М. Пупин, н.д, 21.

¹⁰⁷ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 315-321, 321-332, С. Сремац, н.д, 62, 64, 94, 109, 131.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Исто, 239-250.

¹¹⁰ Исто, 201-202.

¹¹¹ Исто, 310: Како каже једна тадашња домаћица из Баната: „Таман опереш судове, а оно се већ смркло, таман си устао од ручка, ајде седај за вечеру. Не зна човек кад му прође дан.“

укућани седели по целу ноћ, јели кувани окруњени кукуруз, чешљали перје, причали, шалили се и смејали, девојке су се дошаптавале и кикотале, жене се поверавале и саветовале, а сви су слушали сећања старијих. Обнова природе и све дужи дан у пролеће доносили су сетву и друге послове. Жене су биле вредније од мушкараца, јер су, поред тог рада на имању, преле, бојиле, ткале, плеле, шиле, од поноћи до зоре, а тада су их чекали хлеб и живина, бављење око ручка, намиривање стоке.

Битну улогу у животу људи имали су обичаји, нарочито они везани за венчање и рођење детета. За веридбу, мужевљеви родитељи поклањали су одећу за младу и новац за дарове, договорало се о миразу. За долазак на венчање и свадбено весеље позивало се са чутуром, на то су узваници стављали пешкир, или кошуљу, а младожења је ишао по кума и старог свата. Тамо је сервиран доручак, а ручак у младиној кући, пред којом је у корито убациван бакшиш за куваре и редуше, док су се ориле песме, девојачке и момачка: „Оправ се, оправ се, брате, да ми идемо по твоју љубу, по твоју љубу, по нашег слугу, тебе да љуби, а нас да служи.“ Варошка музика свирала је у младином дому до 16.00, а онда ју је, на знак старог свата да сватови крену младожењиној кући, прекидао плач мајке. Млада је носила венчаницу, а младожења одело од белог штофа, са плавим гајтаном и 30 сребних дугмета на прслуку, чакшире, црвену поша са златним српским грбом, белу кошуљу од српског платна, лаковане чизме, шешир са струком ковиља. После венчања у цркви, ишло се на вечеру код младожење, уз музику и давање младиних дарова и спреме и поклона за младенце. Пре уласка у нови дом, млада је је подизала дете-накоњче, да би сама ускоро имала порода.¹¹² И даље је важило да су женска деца пунолетна чим се удају, без обзира када је то, а мушка са 24 године. И даље су постојали уговорени бракови, чак и порођаји кришом и жене су саме водиле бригу о кући, хигијени, здрављу и лечењу породице, гајењу деце.¹¹³ За рођење детета дариван је поклон, да му се не би одузео мир. При крштењу кум је доносио новорођеном кумчету крзницу (парче платна) и црвену пантљику, а по завршетку Тајне (крштења) даривао је кумче новцем, док је бабица давала дар изабран од родитеља - као уздарје куму. Цео живот, од рођења, преко венчања, до смрти и цела година, од пролећног препорода, Ускрса, и сетве, преко жетве и

¹¹² Исто, 467-468, 478-480.

¹¹³ М. Тимотијевић, н.д, 394-401.

осталог летње-јесењег убирања плодова, до зимског затишја и празновања слава и Божића, били су обележени мешавином паганских, хришћанских и обичајима око пољопривредних радова.¹¹⁴ Упркос порасту броја образованих, још увек је у народу било много празноверја, када рано с пролећа грми, народ је држао да ће бити родна година. Када је претила болест, више се препуштао Божјој промисли, него што се тражио лекар, али се болесник пазио с највећом негом.¹¹⁵ Прости народ је говорио просто, али правилно, изузимајући понеку страну реч, коју није умео правилно да изговори, радо су користили народне изреке и пословице, поштовали власт, чин, звање, достојанство и дело, а врлине су им биле благородност и милосрђе.¹¹⁶

Социјалне разлике јесу постојале, али нису значајно утицале на начин живота и односе мештана, нити на историографски приказ места, кућа и свакодневног живота. Много је већи био јаз међу половима. Женска деца од детињства су припремана на једини могући, вековима патријархата, од средњег века и Турака, устаљен, живот који их чека и који скоро да није зависио од припадности друштвеном слоју.¹¹⁷ Према белешци Драгољуба Јовановића, и почетком 20. века жена је и даље била та која „последња леже, прва устаје и никада с не жали на умор“. Душан Поповић, описујући дан и живот жене у војвођанском селу, прави и занимљиве паралеле између Српкиња, Словакиња, Немица, Мађарица, Румунки, Русинки, које су приметне по томе што духовито илуструју посебности, не зато што је национални фактор одређивао положаја жене.¹¹⁸

Одлазак деце у град на школовање, нарочито откад су тим путем кренуле и ћерке, унео је свежину у свакодневицу села. Деца су често становала у Панчеву, па се жељно чекао њихов долазак на празнике, а онда укућани нису знали шта пре

¹¹⁴ Вијатов Живан, *Томашевац*, Панчево, 2009, 233-238.

¹¹⁵ „Када се сања црвена боја, то се у народу тумачи као радост, висина као пад, блато као тегоба, оружје као невоља. Помрачење Сунца и Месеца сматрају за изузетне догађаје, а пастири познају доба ноћи по влашићима и препознају сазвежђе кумова слама. За појаву звезде репатице се сви слажу да значи рат. Када се мртава целива, прости народ одлазећи од сандука хвата се руком за њега, а када се руком ухвати за потиљак, после дува у прсте. Виле се деле на загоркиње, које живе у шуми и вештице, за које нарочито сматрају старе жене с нечистим очима и од којих обавезно склањају децу, јер оне куну децу са змајевима и желе да од њих изведу пилиће.“: Василиј Женар, парох, *Опис места Баранде*, У Баранди, 5.5.1859, Јавор, 1880.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада. Из архива Новосадског магистрата*, 410.

¹¹⁸ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 3, 136.

да питају: да ли за здравље, или за оцене у школи, или за занимљивости из тог живота одређеног раним одвајањем од родитеља. Школована деца су собом доносила дах научног из књига и од професора, града, новог доба. Пред полазак назад следило је паковање торби пуних домаће хране, чистог и попегланог веша.

У календару „Српкиња“, који је био као лучоноша, с обзиром на ширину и слободу тема, као и на доступност женској публици којој се и обраћао, објављен је и текст под насловом *На раскрићу живота*. Ауторка, потписана као Милица, отворила је неколико питања, која су вероватно мучила многе сличне девојке, али би се мало која усудила да их призна и себи. Милица се питала да ли је то што је десет година ученица српске школе, што влада српским језиком, чита књиге и листове, зна и немачки и француски, а уме да ради и кућне, женске послове, познаје околину, природу, друштво, проучава духовне појаве, бележи доживљено, ужива у уметности, одушевљава се за Српство, воли науку, особито историју, радо се препире о друштвеним питањима, може да оцени карактере, и што мисли да је слободна од предрасуда и да размишља слободно – доказ да је образована? И, ако јесте, за шта ће то да јој користи? Јер, каже, познаје књижевнице које су то престале да буду откад су постале мајке и домаћице. Пита се, чему онда таленат, труд, радови, шта вреде? Она није потиснула ни сумњу да мушкарци можда и не воле образоване девојке, а проговорила је и о томе да ни образоване девојке не желе крај себе мушкарца с којим немају заједничке теме. Милица признаје да помишља како девојка и не мора да се уда, да је удаја понижење, јер значи „предају на милост и немилост мужу, коме и црквени и државни закони дају веће право“. Ова девојка жалила је што је љубав само у романима, што и учени траже мираз јер је све у новцу и што су образовање и врелине споредни. Не превиђа ни јаз генерација, јер се осврће и на родитељске погледе, несумњиво добронамерне, али различите, па тако већином подразумевају удају ћерке као природну, само што они образованији сматрају да брак треба да проистекне из љубави. Њен отац говорио јој је да образована девојка никако не може да буде несрећна, јер је образовање слобода, даје могућност избора, снагу, задовољство, спознаје потребе, могућности, прилагођавање, али и више идеје. С друге стране, мајка јој је говорила да је девојка лепа док је млада, да треба на време да се уда и да то што нема идеалног није ни важно јер мајка налази срећу у деци и нигде више. Милица

закључује да је образованост будућег мужа прво, али не и једино што би он морао да поседује, јер је не би могла да поднесе непоштење, немар, одвратност. Друго, да кућа, ред и односи у њој, зависи од осећања, а да је жена у њима неприкосновена. Ова провала искренности из једног младог бића више говори о крају 19. века, па и животу уопште, него гомила докумената и студија. Свакако је изазвана тренутком, на прагу света одраслих, осећајем усамљености и страхом од будућности, дакле, оним што није условљено временом и друштвом, него је неизбежан део сазревања. Али, упадљиви су и утицаји историјског прелома, раскорака девојчине и већине осталих породица у тој средини, утицаја њеног школовања, осећајности и храбрости. Такође и недоумице око традиције и потребе за слободом и самосталношћу, сврхе женског школовања ако се не продужи у запослење, неслагање с увреженим системом лажних вредности. Текст *На раскрићу живота* настао је као траг вакуума у коме још дуго није пронађен компромис између дотадашњег живота жене и видика који се отварао пред девојкама тек изашлим из школске клупе. Ауторка је завршила ову (на моменте хаотичну) исповест, у просветитељском маниру, обртањем изреке „Није благо ни сребро ни злато, већ је благо што је срцу драго“, у то да није благо што је срцу драго, него сребро и злато који, међутим, представљају - образовање.¹¹⁹

Живот жене - супруге, претежно подређен гајењу деце и кућним пословима, њено слободно време, а нарочито интима, готово су недоступни. Женска деца су васпитавана различито од мушке. Мајке су им преносиле своје искуство, од хигијене и кулинарских вештина, преко рукотворина, до моралних и „животних“ поука. Често је било стајање на прозору, који је истовремено био граница приватног и јавног, а главни и редовни излазак био је недељни одлазак у цркву, на литургију. Такође и у апотеку, или до неке друге радње, или у шетњу.¹²⁰

Међу онима који су се позабавили проблематиком историјског третмана концепта породице, има и мишљења која оповргавају породицу као јединицу друштва, и налазе да су многи феномени карактеристични за породицу 20. и 21. века, услед бројних социо-историјских промена, присутни дуже време.¹²¹ Ипак, ни

¹¹⁹ *На раскрићу живота* (из календара „Српкиња“), Весник, 1. (7. год.), 7. (19) јануар 1896.

¹²⁰ Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 298-301-304. 304-312.

¹²¹ Eva Matthes, *Central scientific view of the present situation of the family and their reflection in schoolbooks for social studies in Germany*, Шумадиски анали, 3, 2007, 192-204. A.Djurovic, *Family in*

они не доводе у питање језгро друштва концентрисано у здравом односу мајка - дете. Цео народни живот заснивао се на искуствима која су прикупљана вековима. Та искуства најчешће је баштинила жена, која је под знакомом „ваља се“ и „не ваља се“, детету предавала све хигијенске, традицијске и моралне вредности¹²². Њен утицај је, због пољопривреде, био већи на селу него у граду, али у погледу образованости било је обрнуто, па се и тежиште женске моћи помера ка граду. Срби из Угарске скоро да представљају метафору очувања националног идентитета и стварања српског грађанског друштва, спону прошлости и будућности, Европе и Србије. А Војвођанке - Српкиње, с краја претпрошлог и почетка прошлог века, слично: метафору мајке која брани епско-романтичарску, патријархалну визију васпитања и, с друге стране, мајке која је једини, или бар главни васпитатељ, која, и сама све чешће образована, учи децу вредностима новог, њиховог времена.¹²³ Обрасци традиционалне културе опстали су и у новом, грађанском друштву - мајка је увек уз дете, као у народним песмама, она брине о детету, размишља о његовој срећи и будућности, чини и жртвује се, бди над колевком. Мајка је стуб породице, у којој је дете вољено и заштићено и у којој се, у складу с новим вредносним системом и урбаном културом, на почетку последњег столећа другог миленијума од Христа, и отац укључује у васпитање. То доказује и, дидактичка, романтичарски родољубива, ведра и духовита, певљива, актуелна и век касније, непролазна, поезија Ј.Ј. Змаја, који је у Панчеву покренуо сатиричне новине „Жижга“.¹²⁴

Здравствене и хигијенске прилике, исхрана и одевање

Осетљива улога Границе, да буде мостобран Европе и саме Хабзбуршке монархије ка Турској, налагала је потребу отварања контумаца и установе физиката, која се старала о нези и лечењу грађана, али и о хигијенским приликама

Serbian Textbooks by the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century, in: Matthes, Eva, Heinze, Carsten (Hrsg.): *Die Familie im Schulbuch*, Bad Heilbrunn 2006, 159-181.

¹²² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1*, Београд, 1996, 55.

¹²³ Гордана Трипковић, *Материнство и модерност у српској војвођанској породици у: Србија у модернизацијском процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 233-239.

¹²⁴ Тамара Грујић, *Змајево песништво за децу и усменокњижевна традиција*, Нови Сад, 2010, 164-165.

школа, радњи, фабрика, улица,¹²⁵ док су при санитарском одељењу радили: комунитетски физикус, видар и градске бабице (прве у Панчеву биле су: Терезија Хаберзак и Ева Богићевић).¹²⁶ Занимање бабице је, заправо, први јавни посао жене. У панчевачком физикату¹²⁷ биле су запослене две бабице, Регимента је имала своје, у граду, и, компанијске, у селима, а постојале су и приватне бабице. Од изласка Норматива из 1770. све бабице морале су да имају потребну квалификацију и најчешће су се школовале у Будимпешти и Бечу. Магдалена Штајн, Урсула Вишњовски и Јулијана Јовановић биле су градске бабице од развојачења. Јулијана је на том месту била од 1885. до 1907, када је пензионисана, али је и даље повремено радила као бабица.¹²⁸ Свештеници су приликом крштења деце били дужни да у књигу унесу име и презиме жене која је извршила порођај, без обзира да ли се радило о дипломираној бабици или жени из народа. Нажалост, у периоду од 1861. до 1896. године више није уписивана квалификација, тако да данас, за наведени период, из књига крштених не можемо да откријемо школску спрему жена које су вршиле порођаје.¹²⁹

Премда су реформе Марије Терезије допринеле помаку у очувању здравља и лечењу, надрилекарство је јуш дуго постојало.¹³⁰ С друге стране, у Панчеву је почетком 19. века отворена општинска болница¹³¹, с посебним собама за жене.¹³² Град је имао и развијено апотекарство.¹³³

Непросвећеност становништва, непостојање захода због кога су чак и деца голишава ноћу излазила у авлију ради нужде, слаба исхрана, облачење неусклађено са временским приликама, влажни, мрачни и хладни станови,

¹²⁵ Андреас Мајер, *Опово, прилози за монографију*, Панчево, 2001, 77, С. Милекер, *Историја градова и градског развића у Банату*, Панчево, 2004, 58, Илдико Ердеи, Едвард Јукић, Драган Брујић, *Илустровани водич кроз Српску Спарту*, Панчево, 1998, 22-26.

¹²⁶ С. Милекер, *Историја градова и градског развића у Банату*, Панчево, 2004, 58.

¹²⁷ Један од градских физика, седамдесетих 19. века, био је и Јован Јовановић Змај.

¹²⁸ Др Драгиша Ђорђевић, *Историја панчевачке медицине до 1944*, Панчево, 2004, 67-92.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ М. Тимотијевић, н.д, 232, 239.

¹³¹ Године 1726, иако Војна граница тада још није протегнута ка истоку, на Јужни Банат (него тек три деценије после Београдског мира 1739.), Панчево је добило контумац, због спречавања преношења заразних болести из Турске. Прва грађанска апотека отворена је 1793, „Код црног орла“, а 15. септембра 1803. положен је камен-темељац за Градску болницу. Још шездесетих година 18. века у згради царске касарне налазила се „уређена војна болница“. Године 1832, болница, изграђена у духу класицистичке архитектуре, почела је са радом, а од 1872, после развојачења Банатске границе, претворена је у градску.

¹³² Илдико Ердеи, н.д, 22-26.

¹³³ А. Мајер, *Опово*, 77.

избацивање прљаве воде из домаћинства на улицу, немар према лечењу, неморал и чести абортуси код жена, чинили су слику културе живљења жалосном. „Панчевац“ је, пишући о регрутацији 1871, објавио да је од 20-ак дечака само један био здрав, а да су девојке слабе и неухрањене и да и то условљава појаву беле куге. Када би дошло до болести, помоћ није тражена од лекара, већ се прибегавало помоћи травара, надрилекара, „искусних жена“, пуштању крви код берберина. Смоква је коришћена као универзални лек, петролеј за лечење упаљених дечјих крајника, паучина за ране, врућ зејтин за опекотине, нишадор за грло, ракија за прободе у мишићима, топло сало за бол у грудима.¹³⁴ Др Љ. Ненадовић, важно име панчевачког јавног живота¹³⁵, физик, новинар „Панчевца“ и, са др Константином Пејчићем, уредник листа „Домаћи лекар“, предлагао је да пет милиона Срба да по 1/4 новчића дневно, па ће, као Енглези, Французи, Немци, имати могућности за просвећење и здрав живот народа. Ненадовић се нудио да

¹³⁴ Илдико Ердеи, н.д, 22-26, Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, 1997, 81.

¹³⁵ Др Љубомир Ненадовић рођен је 20. јула 1837. у Краљевцима у Срему. Дипломирао је, као питомац Текелијанума, медицину у Будимпешти, 1866, а пет година касније завршио је курс из болести уста и зуба, на зубној клиници у Берлину. Затим је специјализовао гинекологију у Берлину и Бечу, а бавио се и ларингологијом. У Панчево је дошао у пролеће 1868. и радио је као приватни лекар, градски ранар (хирург), ветеринар, градско-срески и, од 1878, болнички лекар. Дана 29. априла 1881. изабран је за варошког лекара, а 19. јануара 1889. за почасног физика. Од првог дана живота у Панчеву, Ненадовић се залагао за искорењивање рђавих навика, опасних по здравље, као што су: храњење коња на пијаци и око школе, неморал, немар према хигијени, одевању, исхрани, становању, лечењу. Поред тога, од нових, мађарских власти, тражио је смањење пореза на приход. Под псеудонимом „Н. Сремац“ објавио је медицински лексикон „*Кућевни лекар, или најважнија упутства при лечењу свију болести, као и за очување здравља*“, 1880. године. У „Панчевцу“, у коме је био и заменик уредника, док се Јован Павловић налазио у затвору, објављивао је текстове намењене здравственом просвећивању народа и о социјалним питањима, а држао је и слична јавна предавања. Др Љ. Ненадовић, нудио се и да хонорарно предаје хигијену у школама. Средином 1886. др Ненадовић провео је једно време на усавршавању код Луја Пастера у Паризу и од њега добио лепе оцене. Запажена су и његова предавања о заразним болестима, туберкулози, сифилису, алкохолизму и здрављу школске деце, одржана 1899-1900. у Белину, Бечу, Паризу, Пешти, Нирнбергу, Напуљу и Београду После тридесет пет година рада у Панчеву, 1903. напустио је посао градско-среског (доњоварошког) лекара, који је обављао претходних дванаест година и одселио се у Београд, где је наставио са праксом до 1911. Непосредно после развојачења Банатске границе, у жеку мађаризације, 1875, др Љубомир Ненадовић нашао се на удару немачког *Ванатер пост-а*, због своје националне припадности. Др Ненадовић био је члан Председништва краљевске слободне вароши Панчева. Краљевина Србија одликовала га је орденом Светог Саве, за заслуге у српско-бугарском рату, а учествовао је и у Балканским ратовима. Умро је у Београду, 26. марта 1916. године: И. Спасовић, Предговор књизи: Др Љубомир Ненадовић, *О здравственим приликама у Панчеву*, Панчево, 2010, 1-2; Др Драгиша Ђорђевић, *Историја панчевачке медицине*, Панчево, 2004, 34-35, ИАП, Маг, П/ХI, 1858/1/2, 11.5.1872; Миховил Томандл, *Живот и рад Константина Пејчића, Прилог културно-политичкој историји Војводине*, Нови Сад, 1966; Петар В. Крестић, *Аутобиографија Константина Пејчића*, у: *Miscellanea* (Мешовита грађа), књига 28, Историјски институт, Београд, 2007, 125, 126; ИАП, *Записник Прве ванредне скупштине слободне краљевске вароши Панчева*, 31.1.1874, 271 а, XXIV

хонорарно предаје хигијену, а 1880. године тражио је затварање Више девојачке школе у Панчеву, јер су две ученице те школе умрле од дифтерије. Школске власти позивале су црквене и општинске да провере хигијенске услове у тој установи и увере се у пажњу коју професори, помоћно особље и ученице посвећују чистоћи и здрављу.¹³⁶ Иако су, поред осталих мера превентиве, систематски прегледи обављани два пута годишње и мада су постојали школски лекар и Друштво за чување и неговање здравља ученица „Сантис“, по чијем правилнику школски лекар је контролисао хигијену ученица и њихових станова, до затварања школе је долазило често. Због богиња 1887, због колере у Јабуци 1910, а када је у Панчеву 1890. завладала епидемија грипа, физикат је донео одлуку да школа не ради од 17. до 30. јануара.¹³⁷ У време дифтерије 1893. ученице нису ишле у цркву и градоначелник Матановић захтевао је да се уопште не причешћују, јер се у цркви увек користе један путар и једна кашика.¹³⁸ Школа је због дифтерије затворана и 1908, на предлог варошког физикаса др Косте Алексића. Такође је извршена дезинфекција зграде кречном водом. Место за бањско лечење, опоравак и одмор, најближе Банатској граници, била је Херкулова бања код Мехадије, која је добила на значају после посете цара Фрање Јосифа 1855,¹³⁹ а 6.3.1873, после доласка краљевског саветника Малцека, преузеле су је угарске власти.¹⁴⁰ У њу су на одмор одлазили и професори и чланови патроната Више девојачке школе.¹⁴¹ Професорка Катарина Петковић била је у бањи на лечењу 1901.¹⁴² За школе је постојала прописана наставна основа *Поуке о човечјем телу, о чувању здравља и о васпитавању*, која је 1911. допуњена подсећањем да избор стана ваља извршити с нарочитим обзором на потребу деце, да је нездрав утицај тесне обуће и одеће, као и на одевање одојчета и малог детета и установе за њих, на озледе и лечење и на тровање, нарочито због алкохола и дувана.¹⁴³ Кроз све школске предмете провучени су садржаји који су доприносили уздизању културе здравог живота. У читанкама су се налазили и текстови о хигијени,

¹³⁶ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе (СВДШ), 30, 31, 46/1880.

¹³⁷ Исто, 2/1890.

¹³⁸ Исто, 58 и 885/1893.

¹³⁹ С. Милекер, *Историја Банатске војне границе*, 150, 180.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ ИАП, Фонд СВДШ, 8/20.6.1899.

¹⁴² Исто, 165/1901.

¹⁴³ Исто, 78-404-1918. Допуна наставној основи Српске више девојачке школе из 1911.

неговању одојчади, заштити деце, алкохолизму, туберкулози, народном животу и обичајима, корисни и штени примери. У оквиру земљописа: здравствене прилике у отаџбини, а у повесници - историја медицине. Чак су и у рачун увршћени задаци с примерима из хигијене и медицине. При цртању, певању, ручном раду, ученице су морале да пазе на држање тела. Слабуњава деца упућивана су у Приморје, или алпска климатска лечилишта.¹⁴⁴

Највећи допринос здрављу Панчеваца, али и многих других, дао је др Владимир Алексић, отварањем чувеног санаторијума који је надмашивао домете тадашње европске медицине, а питање је и да ли би данашњи центри за лечење и рехабилитацију смели да се упореде с њим. Санаторијум др Владимира Алексића био је елитна здравствена установа, основана 1908. године, за оно време изванредно технички опремљена, али не и свакоме доступна, јер су и цене услуга одговарале тој опремљености и врхунској стручности запослених. Постојале су две амбуланте (ординације). У једној су били смештени рендген-апарат, различити електрични апарати за фарадску и галванску терапију, каустични и апарати за третман ултравиолетном светлосћу, као и апарати за електричну масажу. У другој су били апарати за микроскопију, бактериологију и хемијска испитивања, а приликом прегледа коришћени су и апарат за мерење притиска и цртач пулса. За лечење туберкулозе коришћен је имунизациони материјал по др Карлу Шпенглеру из Давоса у Швајцарској. Поред главне санаторијумске зграде налазила се велика операциона сала са припремном собом и болесничким собама, опремљеним електричним осветљењем, централним грејањем и вентилацијом. У главној згради налазила су се купатила, сандуци са паром (за седење и лежање), електрични светлосни ормар, сале за терапију хладном водом, тушеви, угљоводонично купатило, купатило са синусоидном наизменичном струјом, каде за јодна купања и сол купатила, сумпорна купатила и окрепљујуће купке, ћелије за лечење по методи Фанго (из Будимпеште) са Пистијанер блатом, електрична вибрациона масажа. Постојале су радијум еманације, с којима је било могуће да се свака купка, блато, или минерална вода производе у првобитној јачини, као на извору. Санаторијум је имао електричну централу за производњу струје (Панчево је ел. струју добило тек 1926!), а на заравњеном крову уређен је простор за

¹⁴⁴ Исто, 561-1918.

сунчање и боравак на ваздуху. др Владимир Алексић, велики српски родољуб и, за своју душу, песник, чувен и као конструктор нашег првог авиона, умро је крајем 1911, од компликација које су настале после операције слепог црева у Београду, а његов санаторијум је затворен и зграда је продата 1912. Ани Дамјановић.¹⁴⁵

У исхрани Јужнобанаћана су доминирали хлеб од пшенице, у оскудним годинама кољиво и проја, кувано и печено тесто, кувана жита и јела од зеља, купуса, пасуља, сочива, грашка, бораније, тикве, бундеве, пиринча, кромпира (чорбе, паприкаши, капаме), с шаргарепом, цвеклом, краставцима, парадајзом, луком. Поред тога: јаја, млеко и мед, воће и пекмези; такође и печурке и месо (говеђе, јагњеће, свињско, живина), а за време поста риба. Од пића вино и ракија, ређе кафа. Аутентична јела Панчева и околине били су бунгур од запрженог куваног кукуруза и сланине, парушке од изгњеченог куваног, па похованог, кромпира, опаруша од бајатог хлеба, коприве са црним луком, першуном, уљем, соли, сирћетом, тврдо куваним или прженим јајима, или са киселим млеком или сиром, кромпиром и парадајзом, а многи су волели кисело и љуто. Домаћице су биле вичне и гужварама, питама, крофнама. Јужни Банат је препознатљив и по колачима, од којих се издвајају: штрудле, гурабије, салчићи, обланде, торте. Чување хране постизано је: сољењем, сушењем, кишелењем, пекмезима, а чување пића у бурадима...¹⁴⁶ За успављивање деце жене су користиле мак, који се традиционално употребљавао и за израду штрудли. Лети су се јела три, зими два obroka (фруштук, обед и вечера).¹⁴⁷

Препород, настао развојем школства, политичко-економским и научно-техничким променама, огледао се и у облачењу, што отвара засебну тему међусобне условљености историје и моде, која је, као неко огледало „учитељице живота“, указивала на припадност слоју друштва, на одлике простора и историјског тренутка, као и на морална и естетска схватања која их обележавају. Уз друге начине улепшавања - негу и мирисе, фризури, накит - била је и остала део женских потреба. Већину одевних предмета жене су саме стварале, од

¹⁴⁵ ИАП, Фонд породице Алексић-Смедеревац.

¹⁴⁶ Никола Ф. Павковић, *Банатско село – друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 244-245.

¹⁴⁷ М. Тимотијевић, н.д, 244-250. Сремац, н.д, 76, 28-31, 117-118, 310, 416. Илдико Ердеи, Едвард Јукић, Драган Брујић, *Илустровани водич кроз Српску Спарту*, Панчево, 1998, 27-30.

предења и ткања, преко плетења, хеклања, или шивења, до веза којим су их украшавале. Сиромашније су израђивале кудељно, имућније ланено, најимућније и памучно платно, ткале су и ћенар, танко и прозирно платно за украс, златни и сребрни вез, одећу од грубог сукна - абе, ручни рад, бојиле су саме, бојом од биљака. Ручни рад био је део женског васпитања, део домаћичких послова, слободног времена и престижа и део занатства и привреде уопште. Падом задруге, расла је породица, жене су постале заузетије, с мање времена да саме израђују, што је повећавало потребу за куповином, а тиме и производњом. Опстајање старих и појава нових заната одразили су се и на моду, нарочито женску, која је, при том, изискивала успон кројачког заната и текстилне индустрије. Још више од тог обостраног утицаја историје и моде (која је и историјски извор), значајне си природна отвореност моде ка западу и нови правац „женске историје“. То доказује и обратни, утицај моде на историју! Мода је својеврстан историјски извор, јер одевни предмети сведоче о времену и простору и слоју одакле потичу. Ритам смењивања модних правца сличан је оном у историји уметности.

Мода у ужем смислу речи је и последица уласка жене у јавну сферу, њене самосвести, симбол националног и социјалног идентитета, места и улоге у друштву, укуса.¹⁴⁸ Европска мода доживела је препород отварањем модне куће Чарлса Фрдерика Ворда у Паризу 1858, а пресудан је био утицај часописа и филмске уметности и фотографије, као и допринос „бел епока“, периода славних купалишта и летовалишта у Ници, Кану, Бијарицу итд.¹⁴⁹ Тај талас прелио се из Француске и на остале делове света. Код нас је у 19. веку приметно узмицање народне ношње пред европском модом, и то прво у градовима.

Одевање у Јужном Банату, као и свуда, било је условљено саставом становника, миграцијама, друштвено-политичким околностима, занимањима, приликама...

Мушка одећа обухватала је: на глави шешир мањег обода (лети), бео гуњ (у Баваништу црн), чакшире; имућнији су имали жут кожух са урасима, зими и кожни, лети су у Ковину носили: белу кошуљу, црни прслук, на ногама кожни

¹⁴⁸ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 221-225.

¹⁴⁹ Жак Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, 2007, 110-114, 118-122.

опанци и црвени обојци (у Баваништу вунени), а црвена боја добијала се од биљке броћ, коју је свака домаћица гајила, недељом и празником чизме... Срби-ратари у Панчеву и околини зими су носили опанке на каишеве, или чизме, чакшире од сукна, или штрук-сомота, фланелске кошуље, кожне грудњаке, кожухе, шубаре. Тако радним даном, а празником су облачили беле кошуље од српског платна, црне сукнене прслукe са рукавима, закопчане до грла сребрним дугмадима и зимске капуте. Немци су носили беле вунене чарапе, црне кожне паупуче, кошуље, штофане панталоне, зимске кратке капуте и качкете, а Мађари зими чизме, на њима мамузе, јахачке чакшире, украшене гајтанима и кратке прслукe од црвеног и зеленог сомота. Румуни су зими носили шарене чарапе, опанке, чакшире, кошуље, преко којих су облачили кецеље од вуне ишаране румунским народним шарама, а преко свега грудњаке и кожухе, шубаре. Зими и по киши ношена је кабаница, а по јаком мразу opakлија и шубара, бело за млађе, црно за старије. Одело мушкарца чинили су и: бели гуњ са црвеном поставом, бели чакшири, лети шешир, зими шубара, кожух испод гуња. Старешина куће носио је црно одело, опанке, за празник кожне чизме. Летња одећа израђивана је од белог ланеног платна, или кудеље, млади и деца носили су беле чакшире и разнобојне гуњеве.¹⁵⁰

До краја 19. века дечаци су тек пред школу добијали гаће, до тада су трчкарали у дугим кошуљицама, а од 20. века уводи се грађанска одећа и за децу, и у граду и у селу.¹⁵¹ Деца су се облачила слично одраслима, празнично за Врбицу, лети дуга бела кошуља, гаће, прслук, чарапе и натикаче... Школска деца носила су кожухе и чакшире, гуњеве, опанке, на глави лети шешир, зими јагњећу шубару. Досељеници у јужнобанатска села сачували су и у одећи знаке завичаја, у Гају и Дубовцу из околине Пирота.¹⁵²

У женској ношњи разлике између војвођанског - тј. оног које се формирало под јаким утицајем мађарске ношње и европског нису биле изразите.¹⁵³ Европска је значило најсавременија, тј. без локалних или националних обележја. Женску

¹⁵⁰ Јавор, 1880, Никола Ф. Павковић, *Банатско село - друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 753-755.

¹⁵¹ Мирјана Малуцков, *Ношња Панчева и околине*, Нови Сад, 1995, 7-10, 49-50.

¹⁵² Никола Ф. Павковић, *Банатско село - друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 240-241.

¹⁵³ Гига Стојнов, *Записи старог Панчевца, Панчево*, 1972, 24-25.

ношњу чиниле су: платнене кошуље и подсукње, блузе и сукње од домаћег или фабричког материјала, прслуци, свилена марама преко груди, блуза преко кошуље, кецеља, која се одржала до краја 19. века, а прве су је одбациле Српкиње. Српске ратарске девојке носиле су зими набране сукње и блузе у виду јакни, огртале су се тзв. „берлинским“ марамама, које су домаћице саме плеле. Ћурак, или ћурк, био је хаљетак који су носиле Српкиње и Немице. Главе су повезивале светлим чојаним марамама, „фердинкама“. Женска ношња била је разнолика и свакако лепа, а сматрало се да је најбоље урађена мађарска, с хаљинама од порхета или фланела, јарких боја, с марамама и кецељама дезенираним цветним мотивима. Мађарски женски костим разликује се од европског утолико што је кецеља саставни део и најскупоценије тоалете која се увек састоји од сукње и прслука. Термин војвођанска, уствари, значи да спада у средњоевропске утицаје, што се среће код Немаца у Глогоњу и Јабуци. Немице су носиле црне и затвореноплаве порхетске сукње и блузе, а уместо капута исто „берлинске мараме“, али плетене од вуне браон боје.¹⁵⁴ Румунке из Долова и Омољице, Владимировца, Алибунара, Уздина, носиле су панонску, или белу ношњу, с платненим, сукненим, или крзненим хаљецима.¹⁵⁵ Оне су носиле и кожух до колена, црне, или црвене чизме, беле кошуље и сукње и црвене вунене мараме, косу уплетену у многоструку кику, а у цркву недељом су ишле у најбољим хаљинама. Румунке су имале и белу сукњу сличну кошуљи, на глави пунђу прекривену црвеном вуненом марамом, на телу кошуљу, па до колена дуги кожни кожух, а на ногама црне или црвене чизме.¹⁵⁶ Удате жене носиле су цубета постављена кожом, или памуком, разнобојне сукње, на глави пунђу прекривену памучном марамом, код богатих свиленом.. Девојачка ношња била је од „разних цицева, вунених и памучних...“ коса исплетена у кику, лети су ишле и босе, у цркву и у коло увек чисте, уредне и накићене. Уредне су биле и када иду на пољске послове, али се тада у „радено одело преобуку“.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Никола Ф. Павковић, *Банатско село – друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 240-241.

¹⁵⁵ Мирјана Малуцков, *Ношња Панчева и околине*, Нови Сад, 1995, 7-10, 49-50.

¹⁵⁶ Јован Григоријевић, *Грађа за историју неких банатских села*, Јавор за 1880, Нови Сад, 1880, 722-727, 754-759, у Љубомир Митровић, *Из таме у светлост*, Нови Сад, 1975, 1-21.

¹⁵⁷ Јавор, 1880; Никола Ф. Павковић, *Банатско село – друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009, 753-755.

Српкиње су имале и беле мараме, ношњу од свилених, вунених, ланених и памучних тканина, а косу су сплетале у курјук. Косе су свим женама биле дуге, а повезивање главе устаљено до после Другог светског рата, осим у градским срединама где је двадесетих и тридесетих прихваћена мода скраћене косе. Наслеђе се најдуже сачувало управо у чешљању. Почетком 20. века портрети на првим фотографијама указују не промену: дуга тамна или светла хаљина, као код градских девојака. Испод ње носили су се бели памучни кошуља и гаће, одозго рекла, или блуза-туника, сукња, па хаљина, зими вунени штрикет и постављено ћурче. Коса код девојка и даље је била у плетеницама, а код удатих у пунђи, одозго марама, на ногама чарапе од памука или вуне.¹⁵⁸

У ормарима и фиокама Банаћанки било је и хаљина од броката, атласа, плиша, сомота, рукавице, сунцобрана, сатова, кожних и лакованих ципела, помада, белила (која су набављале у Темишвару), руменила.¹⁵⁹ За негу лица коришћени су: жуманце умућено у кишници, просејани штирак, земља испод дрвета помешана са богојављенском водицом, сирћетом, пројиним брашном и дуњом.¹⁶⁰ Таубе за шминку Српкиња каже да не би требало да остане непозната у Бечу, Паризу и Лондону, док Душан Ј. Поповић приписује примитивизму и сујети нашег народа напуштање традиције и прихватање моде и склоност ка украшавању, коју примећују и странци¹⁶¹ Свечана хаљина принцес-кроја, или, како се још звала, хаљина са турниром, од мушких исмевана, али од жена прихваћена у исто време када је и у Европи била модерна (1969-1876), замењена је осамдесетих истицањем женских облина од врата до колена. У наредној деценији, медицински и напади на корсет као на „оружје женске сујете“, истиснули су такве кројеве и увели лежерније и једноставније, као најаву по свему новог века.¹⁶² На одећу за венчања у јужнобанатским селима утицала је одећа из околних градова: Ковина, Панчева, Беле Цркве.

Поред националне, и социјална припадност била је очигледна у одевању. Ратарске ћерке су се разликовале од трговачких, које су стављале белило и

¹⁵⁸ Исто, 234-235.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ Савка Суботић, н.д, 124.

¹⁶¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 3, 143-147.

¹⁶² *Светлопис и мода, грађански костим у делима војвођанских фотографа*, Нови Сад, 2002, 6-17; Стојановић Добрила, *Градска ношња у Србији током 19. и почетком 20. века*, Београд, 1980; Давидовић Зора, *Мода ампира у Војводини*, ЗЛУМС 1, Нови Сад, 1965, 311.

руменило и носиле хаљине од плиша и свиле, мидере и жипоне, рукавице, лепезе, најмодерније шешире и сунцобране. Мада, и многи ратари су морали да открије од имања, да ни њихове ћерке не би заостајале за другарицама и за модом. Нарочито су сеферини били симбол девојаштва и показатељ мираза.¹⁶³ Накит, који ћерке доносе у мираз, наслеђивао се по женској линији (а добијале су га и супруге), а, код богатијих, подразумевао је и драго камење и племените метале, уз свилену и друге хаљине, шешире, рукавице, лепезе, чипку, чарапе, као и зимску одећу и обућу. Накит је, поред тога што је био украс, сматран делом породичног капитала, неком врстом осигурања у случају тешких времена, поклањан је за веридбе и венчања, ћерке су га доносиле у мираз и служио је за сва значајна даривања.¹⁶⁴

Учитељи и професори носили су драп или грао жакете с полуцилиндром, штапове и сунцобране. Занатлије грађанска одела, преко којих су недељом имали кецеље са знаком њиховог заната.¹⁶⁵ Школовање девојчица доноси и прописе о школским униформама. Катарина Миловук, управница Више женске школе, срочила је правило које је важило до 1900: „Не пристоји се ученици да се облачи и чешља као дама, као кокета, уопште онако, како једној ученици не доликује.“ (Од школе до школе уврежили су се раличити стилови: крајем 19. века у Крагујевцу кецеље без рукава, са карнером, у Раденичкој школи у Београду- грао униформе, које су промењене у светлије откад је покровитељка Београдског женског друштва, кнегиња Јелена Карађорђевић, замерила да су тамне. У Првој женској учитељској школи, отвореној 1900, донета су Правила за владање ученица-скромно, чисто, читаво, сукње да не додирују земљу, кецеље с нарамницама од црног сатена, без накита, просто очешљане, с чистом, црном, кожном обућом, с ниским потпетицама, без мириса, шешир са само једном траком, без других украса. Учитељ Живојин Карић у књизи *Школске свечаности*, 1933, замерила што се и сеоске девојке облаче као градске, дотерују се, не носе ношњу, прате моду, задужују родитеље. У то време, кецеље су биле до пола листа, на закопчавање и с белом крагном, а свечане, за школске и црквене

¹⁶³ М. Вујић, н.д, 48.

¹⁶⁴ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 209-217. 217-221.

¹⁶⁵ Гига Стојнов, н.д, 77.

свечаности, којих је највише било у Дунавској бановини: беле с тегет крагном-летње, тегет с белом крагном-зимске. Ђачке униформе значиле су припадност школи и једнакост деце, омогућавале су надзор ученица и ван школе, а значајне су и по васпитној улози и као одраз државе, друштва, система вредности, општег материјалног стања и епохе.¹⁶⁶

Фотографије панчевачких ученица и наставница с почетка двадесетог века речитије говоре од многих докумената.

На једној, из 1905. године, налазе се 19 девојчица из Више девојачке школе и њихова наставница. Оне су у белим хаљинама, или сукњама и кошуљама, распоређене у три реда, стоје, или седе на столицама, или на вуненој простирци на поду, а наставница је у средини, на столици у дуборезу, обучена у црну хаљину. Свима су косе подигнуте у пунђу. Беле хаљине и кошуље украшене су чипком, већином с крагнама „уз врат“. Неке од ученица носе ланчиће с крстићима, неке и машнице у коси. На скоро свим лицима израз смерности и блакости, мада су погледи различити: одлучни, сетни, замишљени, сањалачки, ведри... Руке склопљене на крилу, укус, традиција и тадашња мода спојени у ђачким униформама, склад. Цела слика одаје утисак неке давне младости, лепоте која је надживела пролазност, продуховљености, доброг васпитања и скромности.¹⁶⁷

На фотографији Добровољне задруге Српкиња панчевачких из 1910. године налази се 39 чланица: старије седе на клупи, или столицама, оне средње доби стоје из њих, а на ћилиму простртом у дворишту где су се фотографисале седе девојчице. Запада за око да неке девојке носе скраћену косу и хаљину до чланка, у време када је та највећа промена у историји женске моде и у Европи била у зачетку. Још више то да су сва лица озарена, осмехнута и као да зраче. Оно што их је окупило и повезивало, национално, родно, хумано, солидарно и убеђење у значај школовања и културе, сијало је и пленило из њих.¹⁶⁸

Доласком са школовања просвећене жене, обавезане и тиме што су биле „на оку“ суграђанима и ван школе, доносиле су собом свежину новог времена. Нема сумње да су се њихове ученице угледале на своје професорке и по бризи о

¹⁶⁶ Љиљана Станков, *Ђачко одевање у Србији од средине 19. века*, Шумадијски анали 4, Крагујевац, 2008, 226-248.

¹⁶⁷ ИАП, Збирка фотографија.

¹⁶⁸ Исто.

спољашњем изгледу. Истанчан избор материјала, кројеви који истичу природну повлашћеност женског тела, драго камење и племенити метали истопљени у облике минђуша, огрлица, наруквица, прстења и брошева, шешири и украсне шнале које су дугу косу кротиле и обликовале тако да наглашава црте лица, прва козметичка средства¹⁶⁹, све је то било део гранитног, постојаног, несумњивог идеала о жени као симболу лепоте, љубави, вредноће, плодности, поузданости. Овај идеал косио се са искључивањем из било ког облика друштвеног живота и, још дуже, из наследства. Ипак, то кошење не може ни да умањи, а камоли да оспори, емотивну, а онда и сваку другу, превласт жене (ћерке, сестре, супруге, мајке, баке) у породици. Потреба изједначавања нестварног и стварног, макар и подсвесна, најјачи је покретач.

Слободно време наставница и ученица

Постоје делови живота школе који излазе из крутих оквира предавања и оцењивања, или од-звона-до-звона, јер имају ширину својствену лепо испуњеном слободном времену. Такви су били настава музике и наступи ученица, светосавске и друге свечаности, неговање добротe и манира у понашању девојака, њихови изласци у позоришта и на забаве. Градске госпођице ишле су и на игранке и балове, сеоске на поменуте вашаре, села и прела, игранке, а и једне и друге сањариле су уз читање и писање. Њихове наставнице - такође, само што су, поред тога, посећивале и тада популарна предавања за жене.

Метафору новог доба, у смислу потребе за уметношћу, све више је представљао клавир. Прво међу Србима у Угарској. Полако, јер је тек освајао музички укус, јер је био упућен на кућну средину и повезан са припадницама лепшег пола, а био је и помало елитистичке природе. Клавир је постао атрибут друштвене раслојености, више према образовању него према богатству. У Србији се прво појавио на двору Обреновића и у кућама странаца, а онда је, као што је код Срба у Угарској већ увелико бивало, стекао важно место у свакодневном животу. Постојало је, чини се, неколико разлога који су добро одгојену девојку

¹⁶⁹ Сремац, н.д, 424. (пудер - „рајспулфер“).

поставили за клавир, а музиком допуњавали њено лепо васпитање. Музичко образовање није искључиво посматрано као последица склоности према музици и као пример правилног неговања и обликовања природне надарености. Мада помодни, часови музике представљали су својеврсну обавезу девојака из виђенијих кућа, грађење жене која ће задовољити очекивани социјални идеал. Тај идеал није подразумевао жену интерпретаторку, мада бројни примери из српског концертног живота сведоче да су многе своје умеће радо, често и успешно показивале и у јавности. Подразумевао је жену која ће, музицирајући у оквиру свог дома, забавити чланове породице или пријатеље. Јавни пласман клавирске музике у почетку је искључиво био везан за поменуте беседе¹⁷⁰. У географском погледу био је прво оријентисан ка војвођанским градовима, а мапа културних центара се током века постепено проширивала ка југу, обухватајући градове Србије, међу којима се Београд изборио за приоритетан положај.¹⁷¹ У вишим женским школама обавезно се учило нотно певање и свирање на хармонијуму, док су ученице имале могућност да факултативно похађају и наставу клавира, али су за то морале да плаћају, у складу са утврђеном таксом. Панчевачка Виша девојачка школа предњачила је по посвећивању пажње музици и изнедрила неколико пијанискиња, захваљујући томе што је тај предмет предавао композитор и хоровађа Мита Топаловић (1849-1912)¹⁷² Топаловић, велико име српске музичке историје. оглашавао је и часове клавира у панчевачкој штампи. Иако нису стекле универзитетску диплому као Јелена Шоповић, још две његове талентоване ученице биле су успешне у даљем образовању и у бављењу музиком. То су Анђелија Павловић и Софија Плеша, о којима је „Весник“ писао: Анђелија Павловић, из СВДШ, положила је код професора бечког конзерваторијума Шмита, са одличним успехом, и јавно ће концертирати у Бечу (код проф. Франка

¹⁷⁰Једна од првих беседа, чији је репертоар садржавао и клавирска дела, одржана је 1842. године у Панчеву (о том догађају известиле су *Народне новине* објављиване у Пешти). У складу са улогом и значајем који је инструмент имао у животу и васпитању српских грађанки, међу првим интерпретаторима који су јавно музицирали налазиле су се извесне „госпођице Јовановић и Костић“: Пејовић, Роксанда, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991., 252.

¹⁷¹ Драгана Јеремић-Молнар, *Музички прилог модернизацији - Клавир и грађанство у Србији 19. века*, Београд, 2001, 21-25; Протић, Вишња, *Музичко образовање у учитељским школама Србије од 1870. до 1914. године као један од чинилаца у развоју српске музичке културе*, Сарајево, Докторска дисертација, 1991, 75, 178.

¹⁷² Миховил Томандл, *Споменица Панчевачког српског црквеног певачког друштва 1838-1938*, Панчево, 1938, 190-266.

у Панчеву научила да свира клавир). Анђелија је наше горе лист, срећно јој и успешно! Софија Плеша добила је од ц-к гувернерства годишњу стипендију од 120 форинти.¹⁷³

По мишљењу Мите Топаловића, школска песма требало је да одговара школском васпитању - религији, моралу, народности, родољубљу, историји, природи- годишњим добима и добима дана, а од љубавних певане су оне које одговарају школској настави. Појање је вежбано једним, тропари два-три часа недељно, да би се изводили на празнике, а школске приредбе одржаване су у Светосавском дому и код „Трубача“. Тада су извођене *Литургија Корнелија Станковића* и *Литургија св. Јована Златоустог*, од Мите Топаловића, коју је први пут представио 1885. године.¹⁷⁴ Када је 14. (26) јануара 1895. одржана беседа са томболом у корист сиромашних ученица и школског фонда, на програму су биле: *Песма св. Сави*, *Пој славују*, *Мајка је мајка*, *Ковачев савет*.¹⁷⁵ Исте године, 26. јуна у 16h организована је завршна школска свечаност у Светосавском дому на којој је хор Српске више девојачке школе извео песме у два гласа које је компоновао Топаловић: *Велико Славославије гласа б*, *Алај леп*, *Вече*, *Волим*, *Царју небесни*, *Дани пролазе*, *Поточару*, *Дечју химну*, *Тебе Бога хвалим...*¹⁷⁶

Светосавске свечаности одржаване су сваке године и на њима су, после водоосвећења и сечења колача, ученице приказивале умећа говорења стихова, певања и свирања, а у част великог празника одржаване су и пригодне беседе. Уврежен је и обичај одржавања томболе на Савиндан, а предмети који су могли да буду извучени били су: бомбоњера, сат, календар, кецеља, опанци, папуче, пешкир, рам, мараме, чаршав. Приход од Беседа ишао је у Фонд за помачање сиромашних ученица, а повремено, као 1908, организовало га је Српско омладинско коло „Узданица“.¹⁷⁷

¹⁷³ Весник, 37, 19. септембар (1. октобар) 1893.

¹⁷⁴ ИАП, Фонд Српске девојачке школе.

¹⁷⁵ Исто, 14. (26) 1.1895.

¹⁷⁶ Миховил Томандл, *Споменица Српског црквеног певачког друштва*, Панчево, 1938; Милан Башајски, *Зборник песама за школске хорове*, Београд, 1957; *Мита Топаловић*, *Летопис Матице српске*, 1900, 202, 203, 426, 427; Петар Коњовић, *Личности*; Владимир Ђорђевић, *Прилози биографском речнику српских музичара*, Посебна издања САНУ, књига 169; Музиколошки институт, књига 1, Београд, 1950; Српска краљевска академија, *Годишњак*, бр. 21, Београд, 1911, 161; Мита Топаловић, *Песме у два гласа за ученике народних школа*, Панчево, 1911.

¹⁷⁷ ИАП, Фонд СВДШ, Прославе Савиндана.

Дешавало се да због одлуке санитарских власти буде одложена Беседа СВДШ поводом Светог Саве, чак и за прву суботу после православног Ускрса (1893. она је пала 3.4. (15.4)), с приходом за сиромашне ученице, програмом и томболом.¹⁷⁸ На томболама које су, после извођења Химне Светом Сави и уметничког дела програма, организоване поводом празника Светог Саве, могли су да буду извучени: кецеља, кестењача, бомбоњера, четкаре, таблет.

Усталио се обичај да се светосавске забаве одржавају у чувеном панчевачком „Трубачу“, да Српска виша девојачка слави Видовдан, заједно с Гимназијом, слављени су и празници Велика и Мала Госпојина а на Дан Ћирила и Методија одржавана су предавања о здрављу.

Поводом прославе 1000 година под досељавања Мађара у Панонску низију, 31.5.1896. одржана је свечаност у Српској вишој девојачкој школи, коју су чинили: Служба Божја, предавање из историје и уметнички део.¹⁷⁹

На Видовдан 1899. године ученице и професори из Панчева гостовали су у Вишој девојачкој школи у Београду, а затим је тамошњем управнику Јовану Докићу, уз захвалност на гостопримству, упућен позив на узвратну посету. Утисци из српске престонице, нарочито из музеја, двора и са Калемегдана и Топчидера, дуго су држали ученице из Панчева. Захвалили су домаћинима са: „...По повратку свом из Београда, донели смо собом најпријатније и најмилије утиске, који ће за вечита времена као најдража успомена на Ваше српско гостопримство дубоко у души урезани остати...“¹⁸⁰ Од 20. до 22.5.1913. организован је излет у Оршаву и Херкулову бању.¹⁸¹ Ученици и наставници новосадске СВДШ посетили су Панчево 8.6.1901, на два дана. А колеге из Сомборске учитељске школе - 1.5.1914, када су захвалили на гостопримству и похвалили школу.¹⁸²

На јубилеј 25 година постојања Српске више девојачке школе у Панчеву, код „Трубача“ је 10. (22). 11.1899. одржана прослава. У једној од честитки стајало је: „Храм просвете, у коме се негују добре кћери, смерне девојке и врле

¹⁷⁸ Весник бр. 2 (4. год.), 21. марта (2. априла) 1893.

¹⁷⁹ Исто, 78, 79, 95-62/1896.

¹⁸⁰ Исто, 57/1899.

¹⁸¹ Исто, мај, 1913.

¹⁸² Исто, мај, 1914.

Српкиње...“ На прослави је, међутим, искрсао неки „случај са бенгалском ватром“, због кога је оглобљен извесни Милош Ђорђевић.¹⁸³

Кроз Јужни Банат, као мало где, орила се песма. Поред чувеног, најстаријег српског, Панчевачког српског црквеног певачког друштва, основаног 1838, и Панчевачког немачког певачког друштва, постојале су дружине у Банатском Новом Селу, основано 1866, у Белој Цркви (где је, нпр, Јулка Ђурчић поставила дело „Снови младих девојака“), од 1867, у Баваништу, од 1870, у Панчеву, од 1882, под именом „Венац“, у Вршцу, од 1866-7, (1882, 1885, 1899), у Долову, од 1889... Музичка школа у Панчеву основана је 1889.¹⁸⁴ Белоцркванско радничко певачко друштво (хор од 40-ак чланова) предало је нацрт свог статута Сенату Беле Цркве 1879, с молбом да буде прослеђен Тамишкој жупанији и Министарству унутрашњих дела, а правила су прихваћена 1881. и од тада неговало је песме на свим језицима и унапређивало друштвени живота, искључујући сваку политичку, религиозну и дискусију националног карактера. Друштво Die Nera у свом истоименом листу замерало је Радничком певачком да је социјалистичко, а бранили су их из листа Arbeiter Wochen Chronik (12.3.1882). Редовно су одржавали концерте и друге наступе.¹⁸⁵

Понашање ученица било је условљено њиховим кућним васпитањем и поглед на њега меродавнији је из угла приватног живота. У школама, понашању се поклањала посебна пажња; захтевани су ревност и пристојност, морал и финоћа, родољубље и љубав према држави, смерност и скрушеност, а оцењивани, уз знање из школских предмета, и пажња и владање, оценама од 1 (одличан) до 5 (недовољан).¹⁸⁶ Покораване школским законима, опрема књигама и училима, редовно долажење и лекарско оправдање у случају болести су се подразумевали, а

¹⁸³ Исто, Прослава 25-годишњице СВДШ у Панчеву.

¹⁸⁴ Српско певачко друштво „Венац“, Споменница 50-годишњег просветног, културног и националног рада, Панчево, 1934; М. Томандл, *Споменница Панчевачког српског црквеног певачког друштва*, Панчево, 1938; Роксанда Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991. 37-44, 53-54.

¹⁸⁵ ИАБЦ, Магистрат, 3856/1881. Калман Чехак, *Раднички покрет у Банату до оснивања Социјалдемократске партије Угарске, 1868-1890*, Нови Сад 1971, 253.

¹⁸⁶ Исто, 217/1883, 45 (109)/1884.

за сваки излазак на забаву, игранку, позориште, родитељи су тражили дозволу од управе школе. Ученице су морале да буду скромно и чисто обучене, без накита. Нису смеле да се појављују прљаве, неумивене и неочешљане, у поцепаној одећи, а изостанке су морале да правдају у року од 48h, у противном би биле искључене. Нигде нису смеле да излазе без сагласности родитеља, а за слободно време биле су им препоручене тзв. „племените разоноде“: игра, читање, свирање, цртање, певање. Поштовање и слушање наставника и свих старијих били су део васпитања ученица. На наставу су долазиле пола сата пре почетка и нису смеле да се задржавају после завршетка часова. Били су им забрањени размена одеће, књига и новца, лармање, свађе, оглашавање без питања, претеривање и непристојност. За сваки јогунлук, а камоли за лаж, или крађу, били су предвиђени укори и казне. Девојке су биле под надзором и у школи и ван ње, и за време школске године и за време летњег, или Божићног, или Ускршњег распуста. Тако је ученица Софија Хановић избачена из школе, јер је ухваћена у непристојној преписци са учеником грађанске школе, а Христина Петровић због разузданог понашања и крађе.¹⁸⁷ Пошто је правила честе изгреде, крала ствари и новац од других ученица, опомињана, укоравана и кажњавана затварањем осам дана од месног патроната, па опет чинила исто, отпуштена је из школе.¹⁸⁸ Забележен је још један случај избацавања из школе, када је Милка Грабић, ученица другог разреда, ухваћена у крађи и када је то јављено Вишој девојачкој школи у Новом Саду и Сомборској препарандији, да ни тамо не би могла да настави школовање.¹⁸⁹ М. Стејић је искључена, јер је бежала са часова и користила је повластицу за воз намењену за децу са села. Ученица Доминика Поповић кажњена је укором пред искључење због непристојног понашања на улици, а онда је ипак ишла у Београд на састанак с морнарком Бујдићем. Сутрадан није дошла на наставу, док се претходних дана, наочиглед наставника, шетала на корзоу и „по буџацима“, па је, одлуком наставничког већа - искључена. А Црквена општина је, због непристојног понашања ученика реалке према ученицама Више девојачке за време црквене литургије, наредила да ти дечаци седе лево од владичиног стола.¹⁹⁰ Маргита

¹⁸⁷ Исто, 127/1877, 42/1880.

¹⁸⁸ Исто, Панчево, 1.4.1880, 42/1880, Наставнички збор СВДШ.

¹⁸⁹ Исто, 73/111/1895.

¹⁹⁰ 107-88/1876, 187/1876.

Хусар и Фелиција Грозеску, ученице четвртог разреда, нису послушале да морају да напусте биоскопску пројекцију, због њене неприкладности, па су кажњене укором Наставничког савета, а Катица Војка, из трећег разреда, укором разредног већа, због погрда против своје наставнице на јавном месту. И поред свих забрана и казни, сачувана су дописивања која се потпуно косе са пристојношћу и са тежњама професора и родитеља да све те девојчице, без обзира на порекло, могућности и амбиције, постану даме.¹⁹¹

Ипак, и у случају изрицања најстроже мере, било је разумевања, па је Виша девојачка школа донела одлуку „да истерани ђаци могу да полажу приватно испит, јер циљ истеривања није спречавање даљег образовања“.¹⁹²

Школа је правдала изостанке у цркви, па су тако оправдане и сестре Даница и Љубица Атанацковић, које су боловале од катара у желуцу, и зато морале да одсуствују са свете причести.¹⁹³ С друге стране, градоначелник Матановић, председник епидемског одбора, 1.12.1893. од Светозара Дамјановића затражио је да се не допусти причешће једном кашиком, због могућности заразе.¹⁹⁴

Ученице су често тражиле дозволу за одлазак на игранке, концерте, позоришта, беседе и јавне забаве, а школа је, пошто у вези са тим није имала званичан допис, некад одобравала, некад не, зависно од тога колико су чести изласци и каквог су садржаја.¹⁹⁵ Изласци у позоришта били су и пожељни, јер су допуњавали и оживљавали научено на часовима историје и књижевности.¹⁹⁶

За то је и био прилике, јер су Српско народно позориште и позоришне трупе из Великог Бечкереча, Новог Сада, Печуја, Беча, оплемењавали вечери у Српској Спарти. Ученице су 28.1. (9.2) 1895. одгледале дечју позоришну

¹⁹¹ Исто, без броја.

¹⁹² Весник, бр. 31, 8. августа (20) 1893.

¹⁹³ ИАП, Фонд СВДШ, Панчево, 23. јуна 1892.

¹⁹⁴ Исто, 885/1893.

¹⁹⁵ Исто, 111-96/1977.

¹⁹⁶ Исто, 20/1877.

представу, за коју су сиромашне добиле бесплатне улазнице.¹⁹⁷ Октобра 1908. одржана је забава у Државној основној школи, а 1913. летња забава у корист путовања планираног за крај школске 1913-1914.¹⁹⁸

Забаве су приређиване и у селима, у којима су за празнике организовани вашари. Једна таква забава, у организацији професорки и ученица из Панчева, одржана је у Опову, 25. јула (6. августа), са игранком и позоришном представом „Школски надзорник“ Косте Трифковића, у корист читаонице, у гостионици Јована Матића, а слично је било и у Сефкерину и другим местима у околини.¹⁹⁹

У оквиру једне од традиционалних прослава Савиндана у Српској вишој девојачкој школи, изведена је и представа „Тетичина наследница“, у извођењу ученица које је спремила наставница Даница Чакловић. Тада је школа зарадила 508 форинти. За забаву Задруге Српкиња панчевачких приредиле су комад К. Кречмера „Тајна девојачког друштва“ и, од Данице Бандић, комад „Еманципована“.²⁰⁰

Ипак, магнетну привлачност за девојке имали су игранке и балови.²⁰¹ Утицај Европе најјаче се осећа у оним областима које су се налазиле у оквиру Хабзбуршке, али развој ове друштвене појаве може се пратити и у Кнежевини, од 1882. У организацији предњачиле су домаћице школованих Срба Војвођана, тзв. „немачкара“. Тако је било и у дому господара Јеврема Обреновића, код Марије С. Милутиновић-Маце Пункторке, личне секретарице Вука Караџића, најпросвећеније жене тог времена. У време друге владавине кнеза Михаила, Анка Константиновић - образована, ћерка Јеврема Обреновића, организовала је чисто женска посела и женска уметничка посела, на која су долазиле и жене виших официра из Панчева, Земуна и Петроварадина, као и „шарена“, на којима су присуствовали и мушкарци. Наравно, домаћице балова биле су и кнегиња Јулија и краљица Наталија, која је у свом дому окупљала знамените личности,

¹⁹⁷ Исто, Панчево, 27.1. (8.2) 1895.

¹⁹⁸ Исто, школска 1913/14. година

¹⁹⁹ Весник, 28.7.1893.

²⁰⁰ Весник, бр. 3 (7. година), 21.1 - 2.2. 1896.

²⁰¹ Исто, Л. Николић, н.д, 104-108. Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, *Породична славља*, 349-353, *Балови и игранке*, 374-378.

организовала матинеа и вечерње балове, четвртком и недељом.²⁰² Чувени су и Светосавски бал, Бал трговачке омладине и Женског друштва у Коларцу, Офицерски бал у Офицерском дому, партијски и еснафски балови код „Такова“, кермеси у летње вечери на Калемегдану, игранке за младеж у Грађанској касини...²⁰³

Слично се забављало и оближње Панчево. Поуке у игрању одржаване су у стану Мирка В. Голтхајма, сваког дана од 16-18h. И у другим панчевачким домовима и код „Трубача“ одржаване су игранке, често у добротворне сврхе. Окупљања су почињала уз кафу и вино. Када су дилетантске трупе изводиле шаљиве игре, места су била попуњена још од 11h пре подне.²⁰⁴ Девојке су долазиле на бал у свечаној одећи, многе од њих лепе, а све са достојанственим држањем и опхођењем. Код Срба у Јужној Угарској, за оличење финоће једне девојке, без обзира на њено образовање, сматрало се да, поред хеклераја, немачког и француског језика и свирања на клавиру, треба да зна и да плеше валцер.²⁰⁵ На баловима су се обично играле немачке игре, после поноћи крајц-минет, игре у паровима, кола, калуп, тајч, шнел-полка и тако до зоре.²⁰⁶

Балови су углавном организовани у зимско доба и за време празника, у гостионицама каква је била „Код златног анђела“²⁰⁷ И у салама хотела: „Велика Србија“, „Београд“ и „Трубач“ су одржаване игранке, балови, позоришне представе, предавања и банкети. Постојале су: кафана у Вајфертовој пивари (с баштом и просторијама за забаве, концерте и игранке), велики број мањих кафана и свратишта и три посластичарнице.

Значајно за културу било је и објављивање књига и часописа у издању штампарија „Браћа Јовановић“ и „Витигшлагер“.

Одмах по настанку „седме уметности“, 1906, на месту где је данас парк, испред Магистрата (Градске куће), где је била пијаца, приказане су прве „живе слике“ у Панчеву, у циркусској шатри с клупама, од осам до десет сати увече.

²⁰² Полексија Д. Димитријевић-Стошић, *Посела у староме Београду*, Београд, 1965, 15-99. *Кнез Михаилов бал* у: К. Христић, *Записи старог Београђанина*, 9-11.

²⁰³ Љубодраг Димић, *Приче из 20-ог века*, Нови Сад, 2002, 5, 14-17. Радина Вучетић, *Европа на Калемегдану*, Београд, 2003, 18-19.

²⁰⁴ Илдико Ердеи, н.д, 40, С. Сремац, н.д, 505.

²⁰⁵ Сремац, 157, 505.

²⁰⁶ Др Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини 3*, (19. век), Нови Сад, 1990. 121-124. 138-144.

²⁰⁷ И. Спасовић, н.д, 192.

Добошар је ишао по улицама и позивао грађане. На првој представи приказан је руско-јапански рат, док су слике биле праћене свирањем на клавиру неког Лаце, адвокатског приправника. Због доласка јесени, отворени су биоскопи у Жарка Зрењанина 16 и дворишту ресторана „Корзо“, на углу Његошеве и Народног фронта. Поред страних, приказан је и први српски филм „Карађорђе“, с Добрицом Милутиновићем, Милорадом Петровићем, Чича-Илијом Станојевићем и др. Панчево је затим добило два биоскопа: „Аполо“ и „Модерн“, у којима су представе одржаване три пута дневно.²⁰⁸

А шта је са слободним временом девојака и жена у осами? Испуњавале су га, поред ручног рада и писања дневника („Poesie“), читање и музика. Писац, али и историчар и родом Сенћанин, Стеван Сремац помиње као омиљене књиге (поред школске лектире и, код образованих, највећих дела светске и домаће књижевности): „Љубомира у Јерусалиму“, „Аделаиду, алпијску пасторку“, „Геновеву“, „Работнике“, у преводу Ђорђа Поповића, „Помпеје“ у преводу Лазе Костића, часопис „Преодницу“ и у њему приповетку „Карловачки ђак“ од Косте Руварца²⁰⁹, новине „Застава“ и „Даница“, а од песама: „Ничи, ничи, крине бели“ и „Ко је, срце, у те дирн о“.²¹⁰

²⁰⁸ Гига Стојнов, *Записи старог Панчевца*, Панчево, 1972, 7; Милана Веиновић, *Панчево на старим разгледницама 1898-1941.*, Панчево, 2007.

²⁰⁹ *Антологија старе новосадске приче* (приредио Ненад Шапоња), Нови Сад, 2003, 90-119.

²¹⁰ С. Сремац, н.д., 136, 139, 144, 146.

ЧАСОПИСИ ПОСВЕЋЕНИ ЖЕНИ И ШКОЛИ

Часописи посвећени улози жене у друштву

Подржавајући женску природу и разне представе о жени, почев од традиционалних, значајну улогу у развоју образовања жена имали су женски часописи. Уосталом, они су били и намењени школованим, или бар писменим женама. Пут од почетака до тога да их жене и уређују био је дугачак и не без препрека. Да не говоримо о предрасудама које су, чак и код оних који им признају допринос историји, пратиле (и прате) постојање ових листова.

„Женска“ штампа¹ од својих почетака одисала је лакоћом која може да буде варљива и утолико је већи изазов за научне осврте и коришћење у историографији. Екстремна и површна тумачења, склона да ове часописе изједначе са кич-литературом, занемарују посебности развоја „женске“ штампе, западне узоре и аутентичне корене српских новина, које су задовољавале потребе првих школованих жена за подуком, лектиром и забавом (или просветом, разонодом, информисањем). Не може се превидети ни чињеница да су популарност часописа о жени и за жену и њихов простор за маркетинг били и остали повезани са економским, фактором профита. Листови за жене намењени су разним животним добима, различито су оријентисани (од конзервативних, за „жену-мајку-домаћицу“, преко посвећених нези и моди, до милитантно-феминистичких), али свеједно осликавају однос времена и друштва према жени. Укрштањем старијих, класичних, морализаторских и других, борбених, који подсећају и на права, а не само на обавезе жене и који су више актуелни него забавни и практични, добија се потпуна слика. Њиховим пажљивим ишчитавањем

¹ Неда Годоровић-Узелац, *Женска штампа и култура женствености*, Београд, 1987; Едгар Морен, *Дух времена*, Београд, 1979, 179; Јован Ђорђевић, *Женско питање*, Београд, 1975. (Српску педагошку периодику, у истоименом делу, објављеном 1986, истражила је Љубица Ациган, чији је рад коришћен у овом поглављу и наведен у научном апарату. Остатак српске штампе у Угарској свеобухватно, подробно и научно обрадио је академик Василије Ћ. Крстић у монографији: *Историја српске штампе у Угарској (1791-1914)*, Нови Сад, 1980, док је целокупни преглед тадашње српске штампе, с кратким, али потпуним описима, дао Јеремија Д. Митровић у делу: *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд, 1984), а Миодраг Матицки је у Зборнику *Банат кроз векове* обрадио *Српску банатску периодику (1827-1920)*, (Београд, 2010, 379-411) Остали сродни радови који се односе на 19. век углавном су аналитични за појединачне новине и часописе, или су површне синтезе.)

могуће је размрсити нити које воде до остварења права жене на образовање, запошљавање, једнаке зараде с мушкарцима, право на развод и издржавање деце, на крају и право гласа.²

Први женски часопис био је енглески „The Ladies Mercury“ из 1693, намењен тада ретким писменим женама. Ширење читалишта ширило је и лепежу тема, па оне излазе из оквира који је женски свет сводио на приватност, рецепте, или праћење поезије, фељтона и позоришних хроника. Очигледан помак начињен је после револуционарних 1830. и 1848, а нарочито појавом француског часописа „La Fronde“, 1897. године.³

Залагање Доситеја и Вука за просвећивање „женске чељади“ и код Срба, упркос противљењима, уродило је плодом, па се, поред почетака женских школа и првих списатељица, Еустахије (Јевстатије) Арсић (рођене Динић), Јулијане Радивојевић, Анке Константиновић (рођене Обреновић), Милице Стојадиновић-Српкиње, Мине Вукомановић (рођене Карацић) и правнице Марије Милутиновић (рођене Поповић)⁴, појавио се и новински првенац - „Женски воспитатељ“, под уредништвом Матије Бана (1847). „Подунавка“, додаток „Србских новина“, донела је тада поздрав, у коме је писало да ће сада Српкиње видети примере великих жена, страних и словенских и да ће то на њих „благородно дејствовати“.⁵

„Кћи и наследница“⁶ овог часописа била је, 32 године млађа, „Домаћица“, гласило Београдског женског друштва и његових подружница, која је читатељкама проширила видике ван куће и чији је оснивач и уредник био професор Стеван Бајалић. Посредно и ненаметљиво, пишући о „чежњи женскиња за универзитетским образовањем“ и различитим реакцијама са европских свеучилишта, уредништво „Домаћице“ подржавало је женско школовање и домаће женске гимназије, учитељске и више девојачке школе. Међу модним листовима, првенство припада новосадском „Српском помодару“ из 1872. и престоничком „Базару“, из 1883.⁷

² Неда Годоровић, н.д, 3-5, 15, 19-20.

³ Исто, 19-20.

⁴ Стеван Радовановић, *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун, 2006, 12, 19, 33, 39, 62, 65-76, 107-138. и 175-192; Радмила Гикић, *МСС, у: МСС, У Фрушкој гори 1854*, Београд, 1985, 325-342. Милка Јовановић, *Ношња у Београду у 19. веку*, Историја Београда, књ. 2, 1974, 563.

⁵ Неда Годоровић, н.д, 49.

⁶ Жена и свет, бр.6, 1926.

⁷ Неда Годоровић, н.д, 51-52, 54.

У то време, Војводина, географски и државно упућенија на Европу, била је центар женске просвећености. Најчитанији женски часописи међу Српкињама у Угарској били су: „Магазин за художество, књижевност и моду“, „Даница“⁸, „Застава“⁹, „Панчевац“¹⁰, „Домаћица“, „Посестрима“, „Српкиња“, „Женски свет“, „Жена“, „Једнакост“, „Народно здравље“, „Nemzeti Neveles“, „Frauenbildung“, „Wiener Mode“...¹¹

Управитељ Српске више девојачке школе у Новом Саду, Аркадије Варађанин, покренуо је „Женски свет“, лист добротворних задруга Српкиња у Угарској, у Новом Саду, са жељом да: „пропагира просвету и напредак женском свету“, као „најјефтинији и једини лист с ове стране Саве и Дунава што заступа интересе нашег женског света, што износи и потпомаже друштвени рад наших добротворних задруга Српкиња и подстиче женске на здруживање за хумане цели“.¹²

Године 1910. Милица Томић (Нови Сад 1859 - Београд 1944), ћерка Светозара Милетића, основала је женску читаоницу „Посестриму“, а 1911. покренула је часопис „Жена“.¹³ Овај часопис излазио је до 1914. и, потом, од 1918. до 1921. Претежни део чинили су текстови о породици, а кроз све њих провлачио се став да је друштво сувише патријархално и да је социјализација жене тек у повоју. Подржавајући грађанску породицу, „Жена“ је била и заговорник смањења женске преоптерећености и повећања женских права, односно исправљања неправедности, неправде и недостојанственог положаја жене. Чак и ако се то не каже дословно, у „Жени“ је љубав виђена као један од

⁸ Под овим именом постојали су: у Бечу, 1826-1829. и 1834, „забавник“, под уредништвом Вука Караџића и, у Новом Саду, 1860-1872, „лист за забаву и књижевност“, под уредништвом Ђорђа Поповића-Даничара и Ђорђа Рајковића (уз Вилу и Матицу, омиљени књижевни часопис у то време). (Ј. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, Београд, 2000.)

⁹ Исто, 40.

¹⁰ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској (1791-1914)*, Београд, 1980, 194-219; Исти, *Панчевац (1869-1887)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 471-484; Јеремија Д. Митровић, н.д, 69, 30; Душан Мартиновић, Радивоје Шуковић, *Јован Павловић, живот и дјело*, Нови Сад, 1988, 34-81, 163-185.

¹¹ Р. Чурић, н.д, 48, 49.

¹² Женски свет, 1. мај 1889.

¹³ Претходно, године 1892, више од 3000 Новосађанки, преко Амалије Стратимировић, предало је петицију министру Силађију за помиловање Милициног мужа Јаше Томића, предводника радикала, оптуженог због убиства новинара Браника Мише Димитријевића, јер је „бранио част своје жене“. Била је једна је од 7 Војвођанки изабраних за посланике Велике народне скупштине 1918, када су за кратко право гласа добиле и жене. Писала је о тешком положају жена у српској патријархалној породици. Основала је Женску читаоницу *Посестрима* у Новом Саду 1910. Са Јулком Илијић прикупила је 30000 женских гласова против „мађаризације школа у Угарској“.

путева до уважавања жене, а, насупротив томе, брак из користи је - осуђиван. Ту су, наравно, и савети за свакодневни живот: негу, вођење домаћинства, бављење децом. Уопште, „Жена“ је била не екстремно феминистички, него еманципаторски часопис.¹⁴

Часопис „Жена и друштво“ (касније „Жена“) Розе Швимер даје слику много ширих контаката које је Феминистичко удружење Угарске на чијем челу је била Роза Швимер имало са женским организацијама и женама које су биле на челу тих организација, из Новог Сада, Београда, Суботице и Темишвара. О извесној сарадњи која је постојала на релацији Роза Швимер - Милица Томић говори чланак (вероватно Милице Томић) о VII конгресу Интернационалне алијансе за женско право гласа (IWSA) који се касније и одржао у Будимпешти од 15-20. 7.1913. Водиле су и преписку, а Розика Швимер била је упозната са радом и утицајем који је Милица Томић имала на српске женске организације у Војводини и шире. Такође је јасно да је била упозната са одбијањем српских женских задруга да приступе Савезу угарских женских друштава јер су процениле да не могу да испољавају своје посебне националне интересе!¹⁵

Гласило „Једнакост“ покренуто је као орган жена социјалиста-комуниста, од 1.10.1910. и излазило је, на оба писма, два пута месечно, до 1.6.1912. Обновљено је 1.1.1914, у 13 бројева, до 1.7. 1914. и поново 1920, у 11 бројева.

Спектар тема којима су се бавили женски часописи био је широк: од женске психологије¹⁶ и биолошке улоге жене као мајке, преко савета за васпитавање деце и вођење домаћинства, до питања образовања, запошљавања, место у породици и друштву, као и до анализе социјалног и политичког стања - утицаја индустријализације на положај жене, односа држава према женама, значаја жене за очување нације. Бавили су се и међународним удружењима образованих жена, конгресима и изложбама женских радова, које су организовали. Наравно, и школама за женску децу и њиховим значајем за статус жена и у граду и на селу.

¹⁴ Софија Божић, *Милица Томић: стремљење ка модерном*, у: *Србија у модернизацијским...*, 465-467.

¹⁵ *Жена*, 1.4.1913. стр. 240-245.

¹⁶ *Психологија женскиња. О биолошко-психолошким разликама полова*, Женски свет, лист добротворних задруга Српкиња, бр. 4, Нови Сад, 1907.

У духу времена и морализаторског става женских часописа, у њима се говори и о школовању и запошљавању жена. Тако „Женски свет“ сматра да добра школа шири образовање за оба пола, а да онај ко има добру школу - има и будућност¹⁷ и да је „образовање женскиња важно је за њихове врлине!“¹⁸ Часопис „Женски свет“ покренуо је 1886. циклус текстова под називом *Шта све могу да раде женскиње*, полазећи под онога што су, поред кућних послова већ обављале - као бабице, дадиље, васпитачице, учитељице, двориле (медицинске сестре) и са свешћу да се у Европи већ школују за лекаре и друга занимања која захтевају високо образовање.¹⁹ Као у тежњи да нагласи основну, биолошку улогу жене, аутор ових чланака посветио је посебну пажњу користи образовања за улогу мајке²⁰. Из броја у број, обрађивао је занимања: од ткања, ручног рада, шивења и прања²¹, наравно и куће и окућнице²², преко пољопривреде²³, занатства и трговине²⁴, до сликарства, фотографије, музике, глуме, писања, науке и просвете²⁵. Ова серија текстова заокружена је освртом на рад учитељица, стенографкиња, поштанских службеница и телеграфскиња, и оних које су запослене у железници и другим врстама саобраћаја (као кондуктерке, или на паробродима, у тамвајима), у државној и општинској служби, полицији и судству, чак и као адвокати. При том, акценат је стављен на неправду да су за исте послове жене плаћене мање него мушкарци.²⁶ Коначно, упориште за схватање по коме више нема дилеме око потребе да се жене школују, да раде и да за то буду одговарајуће плаћене, пронађено је у позовању на примере не само Швајцарске и Европе уопште, него и из Америке, па чак и Азије.²⁷ Ипак, требало је да много воде протекне Дунавом, па да предрасуде ишчезну, или бар избледе. Тако и дванаест година касније наилазимо на сличне садржаје у „Женском свету“: - „Док се у Француској научнице и уметнице споре око тога да ли да буду у постојећој Академији, или да имају своју, код нас још питање школовања жене и

¹⁷ *Школа и образованост*, Женски свет, 4, 1909.

¹⁸ Женски свет, 12, 1909.

¹⁹ Женски свет, 1.1.1886, 1: *Шта све могу да раде женскиње*.

²⁰ Исто, 1.6.1886, 3.

²¹ Исто, 1.7.1886, 4.

²² Исто, 1.8.1886, 5.

²³ Исто, 1.9.1886, 6.

²⁴ Исто, 1.10.1886, 7.

²⁵ Исто, 1.11.1886, 8.

²⁶ Исто, 1.12.1886, 9.

²⁷ Исто, 1.2.1887, 2.

усклађивања са оцем, мужем, братом... Нама треба Завод за васпитавање врлих матера.²⁸ Овај став поткрепљен је тиме што се Српкиње или школују у малом броју у Српском заводу (57 из Панчева, 25 из околине - Црепаје, Долова, Баваништа, Опова, Ковина, Сакула, Брестовца, Самоша, Јарковца, Перлеза, по 2-3 из општине, што је мало, само Панчево има 9000 становника, остала места 32237, дакле, у граду на 1000 становника долази - 6 ученица, а у околини на 4000 - 3, нпр, из Црепаје, од 4000 Срба - једна), или одлазе у клостере, где не могу да изучавају српски језик, српску историју и негују национална осећања. Љ. Сладојевић, управница Више девојачке школе у Београду обишла је стране заводе (Вршац, Оравица, Темишвар, Минхен, Цирих, Париз) и закључила да имају горе услове од домаћих и да не науче девојке знањима, него да величају туђе. Разумљиво, врхунско образовање девојака подразумевало је школовање у области медицине, јер се полазило од здравља као највећег богатства и од потребе за том врстом знања: свакодневно, у кући, и повремено, у случају рата. Зато су и највеће замерке слободног и упућеног дела јавности стављене на закључана врата болница оним девојкама које су доспеле до студија медицине, успешно их окончале, а онда онемогућене да раде свој хумани посао и узвишени позив.²⁹ У истом духу су били и текстови у „Домаћици“. Уврежено је било мишљење да жена треба само да рађа. „А да ли ће жена као домаћица, супруга, или мати имати више увиђавности, или не, хоће ли њене мисли и појмови бити добри и поуздани, или рђави и изврнути, хоће ли се она управљати здравом памећу и размишљањем, или тренутним утисцима и страшћу, хоће ли бити следствена и постојана, или безразложна и ћудљива? Образовање женскиња је један од највећих и најсветијих задатака народних: јер оне треба као мајке да положи темељ образовању доцнијих покољења... Не да не заостају, него је јасно да и претичу мушке лакшим и бржим схватањем... Тек кад постану госпођице почну да заостају, али то није њихова кривица, него оних који доцније руководе њиховим васпитањем и животом и опхођења мушкараца према њима... Школовање женскиња треба да буде темељно и језгровито као и мушкиња, а не само „варјача“, него и физика (нпр. знање о грому), „природна историја“ (знања о телу, биљкама, минералима...); и, уз гајење деце - хуманитарне науке, а уз шивење и кројење - цртање и геометрија...“ По

²⁸ Исто, *Женска академија наука*, Нови Сад, 1.6.1898.

²⁹ Исто, август 1898.

мишљењу аутора текста, било је потребно и преустројство у домаћем васпитању: да се женска деца дуже сматрају као деца, да се сујета и гиздавост најенергичније сузбијају, да се празном кинђурењу не даје никаква важност, него врлинама душе и да се ласкавост у родитељском дому не трпи. Да женска деца науче шта је задатак људски на овој земљи, а посебно задатак жене у друштву, да се вредност не мери дужином шлепа и висином фризура, него врлинама и да не теже превази над мушкима, него равноправности. „Како родитељи васпитавају ћерке, такве ће оне бити жене и мајке“.³⁰ Жена би требало да буде мати, васпитачица, нудиља, чуварка благих обичаја...³¹ Предрасуда да је школована жена усмерена на своју спољашност, желећи да се у сваком тренутку „представи у свој својој блиставости“, па су јој, отуда, душа и срце испуњени празнином у којој није било места за - родољубље³², разбијена је и тиме што су школе с обе стране Реке наглашавале национални осећај проучавањем историје, географије, језика, књижевности и других уметности, а да не говоримо о „блистању“ које није могло да потиче од празнине, напротив. Било је и ставова да се наше жене разликују од европских, по томе што и не желе већа права, не осећају се потлаченим, задовољне су својим положајем. Да чак и модерне, образоване и запослене, за разлику од феминискиња, не сматрају да треба да руководе својом имовином и да треба да имају право гласа, јер ионако посредно утичу на политику и друге сфере живота, а из скромности не желе да то чине јавно и са мушкарцем живе у хармонији, нити су му супарник, као на Западу, нити објекат, као на Истоку. Даљи развој еманципације потиснуо је оваква мишљења.

Текст из „Женског света“, *Мајка и деца* настао је представљањем одломка из дела *Књига за родитеље*, о признању научницима и уметницима, али највише - мајкама, чија је одговорност највећа. Јер, оне се баве васпитањем, које тражи слободно време, вољу и стрпљење. Зато се саветује да други ради кућне послове, а мајка треба да се игра с дететом: „Сваки други посао радије другоме уступи да га врши, само не васпитање детета!“ (Наставак је објављен под насловом *Значај и моћ васпитања*)³³ Понашање мајке описивано је као пресудно за садашњост и будућност породице, мада ништа мање нису важни васпитавање примером и слога

³⁰ Домаћица, бр. 12, 12.1880.

³¹ *Васпитачке области женине*, Домаћица, бр. 10, 10.1880.

³² А. Ђуровић, н.д.

³³ Женски свет, 5, 1909.

очева и мајки³⁴. „Идеална мајка“ виђена је као „мати, васпитачица, нудиља и чуварка благих обичаја“, а њен „идеалан положај у породици“ био је допуњен улогама супруге и домаћице.³⁵ Реч „идеална“ у то време радо је употребљавана. Она је истовремено успостављала недостижни узор и величала жену која успева да обједини врлине. И саме врлине су биле искристалисане у неколицину речи-за домаћицу: поредак, чистоћа, прилежност, штедљивост, тачност, неговање лепога, добра ћуд, хигијена и чување здравља, брига о исхрани и одевању, ручни рад, хуманост, а код васпитања деце: скромност, поштење, умереност, чистоћа, храброст, постојаност, правда, учтивост, оданост, без сујете и гордости.³⁶ У тексту *Материнско васпитање и женско образовање* од др В. Бакића истакнут је најјачи утицај мајке на васпитање и за гајење родољубивих осећања и да зато и образовање треба да почива на народној књижевности, географији, сликарству, историји с духовном и материјалном културом и да буде подупрто штампом и удружењима, а да се не обазире сувише на модерне, променљиве и површне теме.³⁷

Поред школовања и материнства, тема је био и положај радница.³⁸ Жене су подстицане на борбу за своја права, а образовање представљено као пут до ослобађања. „Последњи дани прошлога века завршени су светском изложбом у Паризу. Свуда поред знања треба и рада. То показују сва данашња саобраћајна средства, као: пароброди, железнице, брзојави, телефони и др, сва подuzeћа која се оснивају на електричној снази, оно што је приказано на париској изложби. Неук и нерадан народ мора пропасти у данашњем добу. Наше мајке мисле да ће им дете онда бити срећно, када буде што мање радило, за то понајвише и упућују своју децу на науку, мислећи, да се тим стиче рахатан и безбрижан, како они веле - господски живот. Али се варају. Нерадан и беспослен човек је вечито незадовољан и зловољан; таки људи и жене обично проводе време у оговарању

³⁴ Будите сложни (очевима и мајкама), Женски свет, 8, 1909.

³⁵ *Васпитачке области женине, Идеалан положај жене у породици, Домаћица* 9, 1893, *о жени као супрузи, мајци и домаћици, Погрешни појмови о браку, Домаћица* 6, 1882, *О жениној љубави према мужу, Положај жене у друштву*, 1, 1884, *О материнству, Брак и породични живот*, 3, 1894, *О значају мајчиног васпитања за будуће грађане земље, О позиву мајке и наставника*, 2, 1882. Женски свет, 10, 1909.

³⁶ *Добра мајка, Домаћица* 3, 1882, *Врлине домаћичине*, Женски свет 6, 1909.

³⁷ Женски свет, 7-8, 1910.

³⁸ *Женскиње ван куће*: говор Августе Шмит у Лајпцигу о правима и обавезама жене: Женски свет, 7.

других, те заводе зло у друштву. И наше Српкиње постале су видне и чувене само по својим рукотворинама...“ Српски народни везови приказани су на изложби у Ишлу, 9.(22) 6.1907, а 1910, на Васкрс, у Прагу је одржана изложба Српска жена, на којој су представљене рукотворине и ношње из Етнографског музеја у Београду.³⁹ Удубљивање у тадашњи економско-политички тренутак довело је и до закључка да постоји сувишна производња образованих људи, јер су привреди потребни и занати и други рад⁴⁰, а да фабричка производња смањује потребу за женским радом, али повећава куповну моћ. То код имућних олакшава положај жене и оставља простор за романе и клавир, а касније, у браку, за васпитање деце, али код сиромашних - отежава ионако тежак живот. Женска плата износила је половину, или чак трећину мушке плате, и, поред понижења, отуда су проишле слабија исхрана, слабији пород, болести.⁴¹

Између социјалног и питања женског права гласа била је танка линија, па су и наши часописи правили осврте на тему укључивања жена у политички живот. Свештеник Милутин Гавриловић, позивајући се на: „иако нам је све слободно, није нам све на корист“ (апостол Павле), противи се том праву, јер жене преко синова имају утицај на истину, правду и слободу, а зарад среће у породици не треба и да учествују у јавном државном животу.⁴² Има и другачијих погледа. Такође свештеник, М. Вујић из Томашевца, на Илиндан, 1909, у тексту *Бирачко право женскиња*, писао је да напредак просвете, науке, друштвеног живота, важи више за Запад, па и за Русе, него за мале народе. Он је увиђао нужност просвећивања женскиња, прво да би биле добре матере и подржавао је образовање, феминистички покрет, бирачко право, раднице. Свештеник Вујић пренео је како је мађарском листу изашао 31 разлог за правичност бирачког права. Укратко, ти разлози проишле су из чињенице да је и жена под законом, па треба и да га ствара, да и жена има потребе, па треба сама и да их остварује, да су жене већи део народа, па треба и да одлучују о њему, да треба да се исправе неправде у закону, да нико није позванији да ствара законе за децу од мајки, да нико као жена не би бранио интересе домаћег газдинства.⁴³ Највећу пажњу праву

³⁹ Исто, *Рад и наука*.

⁴⁰ Женски свет, 9, 1909.

⁴¹ Женски свет, 12, 1909.

⁴² Женски свет, 10, 1908.

⁴³ Женски свет, 9, 1909.

гласа посветио је лист Розе Швимер, „Жена“. Преданост Розе Швимер наилазила је на симпатије образованих и других угледних Панчевки. Дописница ових пештанских новина из Јужне Угарске писала је како се на скуповима о општем тајном гласању често не даје реч женама које су се пријавиле да говоре, али да су Српкиње у нешто повољнијем положају, јер је Српска народна радикална странка у свој програм унела и опште право гласа за женскиње и на њиховом збору у Новом Саду жене су имале реч. И на прагу Српског народног црквеног сабора постављено је очекивање да, ако жене плаћају црквено-школске прирезе у општини и „брачни пар“ се свуда спомиње кад је о распорезивању реч, тај брачни пар би требало да се спомене - и кад је реч о гласању. Роза Швимер писала је о нелогичности и недопустивости стања у коме се закони и пореске обавезе односе на оба пола, а опште право гласа искључује жене, као и о трагичним жртвама у борби против те неправде, међу којима су биле и три Српкиње.⁴⁴

Најзад, пета тема била је еманципација. Та реч доживљавала је, зависно од времена и аутора, различита тумачења, па се тако говори да „позив жене није да се такмичи с мушкарцем и да истој мети тежи“ и да само изневерене жене трче у редове еманципације, при чему су им оружје мржња, огорченост и освета, а губе своје природне особине: приврженост и оданост, о томе да су женин свет и срећа у кући, да је у противном као грана откинута од стабла, или: „Нама требају пре свега вредне и изображене домаће ћерке, па тек кад будемо овакве имали, онда ћемо осетити потребу и за ученим.“⁴⁵ Било је и разумевања и поштовања према женама које разбијају оквире. „Постоји предрасуда да су жене које пишу и јавно раде као луде. Многи, а нарочито мушки, још увек држе, да жене умним радом губе са душе и са лица онај фини, невидљиви цветни прашак, онај дашак праве женске неокаљаности и чедности, дакле највишу дражест женску. То је сасвим празна предрасуда. Ако има жена, које пишу, па случајно изгледају ко луде, или су погрешно схватиле своју самосталност, боемски се држе као мушкобање „а ла Сапфо“ - то морамо рећи, да би оне такве биле и да не пишу. Одувек је таквих жена било. Умни рад жене оплемењује, пољепшава и усрећује. Радећи вредно и озбиљно, оне не доспевају, да се незване баве туђим пословима и беспослицама,

⁴⁴ *Женскиње и право гласа у Угарској*, (који је вероватно написала уредница Милица Томић), Жена, 1.5.1911, стр. 317-18; *О изборном праву женскиња*, Жена, 1.7.1912. 347-352.

⁴⁵ *Еманципација женскиња*, 9, 1881, и *Од чега треба женскиње да се ослободе*, Женски свет, 7, 1882, Српска везиља 6, 1903.

љубакањем, читањем лудих романа и терањем моде и луксуза.⁴⁶ На трећој страни у односу на ове pro et contra стајала је левичарска „Једнакост“, која је проговорила о обесправљености жена: грађанки, радница, супруга, мајки, сестара и ћерки. Напала је буржоаске листове, како служе за опијање чула и завртање мозга, залагала се против неговања „култа женствености“ и патетичних (не)срећних авантура, чак и против црквено-школског односа према жени, али за рационалан, хигијенски, поучан и еманципаторски тон, слично „просветитељској“ Домаћици и за-борбу! А о моди - да из ње треба узети само оно што је практично и лепо, без лудости и неговати самосталност и укус, тако и ћерку васпитавати.⁴⁷

Било је и замерки на рачун постојећих часописа намењених жени и томе што не постоји прави лист који би српским књижевницама обезбедио одговарајући простор за објављивање радова. „Код нас жене немају ниједнога листа, око којег би се све рад окупиле, па кад узмеш тај лист у руке, да можеш рећи: ето ту су српске књижевнице.“ Часопис „Женски свет“ уређује мушкарац, па то и није сасвим женски лист. „Жена“ је лист само једне српске странке и окупља жене чији су мужеви припадници те странке, док је лист „Домаћица“ више окренут кућним пословима а мање култури, а поред тога, и његов уредник је мушкарац. Прави женски лист, морао би бити под уредништвом жене и имати за сараднице само жене, али су мали изгледи да ће то ускоро добити. Жене раде и у другим листовима, али незнатно и бесплатно, углавном за мање листове и календаре којима недостају сарадници.“⁴⁸

⁴⁶ Ј. Савић, *Српкиња*, 1913.

⁴⁷ М. Прошић-Дворнић, н. дело, 140-142, *Из нашег покрета*, Једнакост, 11, 1911. и *Организација и просвета*, Једнакост, 4, 1914, *Госпођа мода и радница*, Једнакост, 20, 1911, *Из писма о васпитању*, Исто.

⁴⁸ *Жене и књижевност у: Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Уредиле: српске књижевнице, наклада: Добротворне задруге Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић и друг), Сарајево, 1913, 15-22.

Панчевачки часописи намењени жени и школи

Један од симбола Панчева оног времена био је „Панчевац“⁴⁹, лист који је Јован Павловић покренуо 1869. године и који Јован Скерлић, у *Историјском прегледу српске штампе* (1911), издваја као један од главних органа српске јавности и наглашава његово либерално и републиканско усмерење, док академик Василије Крестић у *Историји српске штампе у Угарској 1791-1914*. (1980) истиче журналистичке квалитете ових новина. Око „Панчевца“ била је окупљена елита коју су чинили: др Љубомир Ненадовић, Ђорђе Поповић, Павле и Каменко Јовановић (који је био уредник од 1875, а наследио га је В. Поповић), др Светислав Касапиновић, Константин Пејчић, прота Васа Живковић, Светозар Марковић, Васа Пелагић, Илија Огњановић Абуказем, Александар Сандић, Петар Узелац, Тодор и Јован Стефановић Виловски итд. Настављач „Панчевца“ једно време био је „Граничар“ Тоше Бекића. Тих година, 1871-1874, наш велики Јован Јовановић Змај радио је у Панчеву као лекар и покренуо сатирично-хумористички лист „Жижа“⁵⁰, а Љ. Ненадовић и К. Пејчић - прве новине посвећене чувању здравља, „Домаћи лекар“ (1871-1873). Сеоском становништву били су намењени „Календар за народ“ и „Сељак“. Постоји и цео низ панчевачких листова посвећених просветним приликама, којима ћемо посветити посебну пажњу.⁵¹

Два од ових часописа, „Српкиња“ и „Посестрима“, потекла су из Панчева. „Посестрима“, је, као „лист за поуку и забаву нашем женскињу“, излазила у Панчеву од 1.4.1890, а „Српкиња“ („поучан и забаван лист за наше женскиње“) - са истим поднасловом и под уредништвом Ј. Поповића, два пута месечно, такође у Панчеву, током 1882-1883. и 1886. „Српкиња“ је важила за модерније, а

⁴⁹ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској (1791-1914)*, Београд, 1980, 194-219; Исти, *Панчевац (1869-1887)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 471-484; Јеремија Д. Митровић, н.д, 69, 30; Душан Мартиновић, Радивоје Шуковић, *Јован Павловић, живот и дјело*, Нови Сад, 1988, 34-81, 163-185.

⁵⁰ Васо Милинчевић, *Змајева „Жижа“ (1871-1874)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 485-495.

⁵¹ Миодраг Матицки, *Српска банатска периодика (1827-1920)*, у *Зборнику Банат кроз векове*, Београд, 2010, 389-392; Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској (1791-1914)*, Београд, 1980, 194-219; Јеремија Д. Митровић, н.д, 69, 30; Душан Мартиновић, Радивоје Шуковић, *Јован Павловић, живот и дјело*, Нови Сад, 1988, 34-81, 163-185; Ивана Б. Спасовић, *Банатска војна граница и њено укидање 1872*, Панчево, 2004, 74-81.

„Посестрима“, испуњена текстовима о кулинарству, моди и књижевним прилозима, лишена политике, осим неколицине осврта на положај жене у друштву, за традиционалније новине.

Далеко од тога да је „Српкиња“, пропагирала феминистички покрет, она, чак, није ни имала жена-сарадница. За разлику од других женских гласила тог времена, у „Српкињи“ се залажу за конзервативну, патриотску и-неслободну визију жене. Она је домаћица, супруга и мајка, стуб куће, чији је циљ да олакша живот мужу. Постојала је рубрика „Подлистак“, у којој су приказивани обичаји у разним земљама, примери жена запослених у државној служби, савети за домаћице при куповини, али и грчка митологија. „Српкиња“ се залагала и за ограничену еманципацију, јер је писала и о успесима жена у свету, као и у Београду и Новом Саду. Тако су у тексту „Наш програм“ покренути питање о начину женског образовања и васпитања, поуком и забавом и предлог да књижницу Панчевачке црквене општине води Виша девојачка школа. Приказана је изложба Катарине Ивановић и објављени су текстови о Полексији Ст. Тодоровића, која је осликала Цркву св. Наталије у Београду, о француским књижевницима, о Женском друштву и календару „Домаћица“, о женским школама. Једини пут кад је промењена насловна страна (бр. 5, 1882), било је онда када су се на њој нашли краљица Наталија и престолонаследник Александар. То је, поред пијетета према српској владарској породици, било величање краљице као жене, мајке, добротворке, паметне, пуне љубави. Самим тим и величање жене уопште. Поезија коју је објављивао овај часопис говорила је о лепоти као проклетству, части као драгоцености, вери, смерности, националном поносу, али била је без велике уметничке вредности. С друге стране, објављивани су лоши преводи лепе стране поезије: Гетеа, Мицкијевича. Препоручивани су часописи: Невен, Здравље, Србадија, Српче, Јавор, Требевић, Српске илустроване новине, нове књиге: о пољопривреди и др. Из наслова објављиваних текстова јасно је које вредности је уздизала „Српкиња“: Савка Суботић, *О развиту наших народних женских рукотворина*, Др Марија Вучетић-Прита, *Домаћица као помоћница лекару*, Живана Милићевић, *Утицај варошког женскиња на сељанке*, Анђелија Поповић, *Знатније књижевнице у страних народа*, Милка Гргурова, *Мати и кћи*, Јулка Јовица-Стратимировић, *Реч-две о васпитању наших Српкињица*, др

Војислав Бакић, *Дечји темпераменти и карактери*. Очигледно, тежило се обликовању жене-мајке, која је и врсна домаћица, вешта у рукотворинама, начитана, модерна, али не помодна.⁵²

„Посестрима“, коју су уређивали Иван Мартиновић и Љубомир Лотичић (8 бројева 1890, од 1.4. до 15.12.), била је мање женски, више књижевни часопис. (Мартиновић је покренуо и „Спомена“, лист за децу, који је излазио од 20.1.1893. до 1.7.1914. и о коме ће бити речи засебно, у вези с дечјим и школским часописима.)

„Посестримин“ програм садржала је истоимена песма - очување Српства и српског језика, традиције. Постојале су следеће рубрике: Из просветног и друштвеног живота, Новости о женским задругама и женским скупштинама у Чикагу, О штампи, Путописи („У манастиру Пакри“, „На Дрини“, Слава св. Антон, текст против хрватских листова, „јер је Дубровник српски, као и Гундулић“, О Чесима, Пољацима...), а нашле су се и претече трачарских рубрика, које су се бавиле приватним животима познатих личности. У рубрици Забава - приче (поука, васпитање, брак, али и „Кратак преглед о румунском песништву“). Окоснице часописа „Посестрима“ биле су националне и сентименталне теме. У том духу, објављивани су и преводи Пушкина, Марије Валерије и др.⁵³

У Панчеву је, 1889, 1891-1896. и 1899. године, излазио и „Весник“, недељни лист за просвету и привреду. У броју 12, од 12.4.1892, писало је да је „Весник“ наставак традиције листова „Наше горе лист“ и „Панчевац“, у складу са Законом од 17. децембра 1862, који је стајао и после укидања Војне границе и у границама црквено-школске аутономије Срба и „одбрану свих оних којима Угарска треба да помогне, а не одмогне“. Тих дана, стигла је тужна вест о смрти Јована Павловића, министра просвете Црне Горе, оснивача „Панчевца“, коме је „Весник“ одао почаст. А под насловом који наговештава много више од онога што доноси текст у наставцима, *Историја женскиња*, „Весник“ је обрадио проблем куповине - продаје девојака, питање моногамије, и тему парова поткрепљену примерима из грчке, у наставцима и римске, историје и митологије.⁵⁴

⁵² Слободанка Пековић, *Два женска часописа или Два часописа за жене*, у: *Банатска периодика 19-20. века*, Београд, 1995, 133-137.

⁵³ Исто, М. Матицки, н.д, 392-393.

⁵⁴ Весник, бр. 12, 12.4.1892.

Велика пажња поклоњена је јубилеју 400 година од прве српске штампарије на Цетињу и, уз пригодан текст, објављене су народна песма „Јетрвице адамско колена“ и приповетка Лазе Лазаревића „Први пут с оцем на јутрење“.⁵⁵

Јасно је, али ваља и нагласити, да је подршка ослобађању жена расла с одмицањем од 19. века. Исход свих погледа на место жене „под Сунцем“ био је у очекивању да се држава постави изнад свега⁵⁶ и у свести да су понашање према жени и њен положај у друштву - мерило културе једног народа.⁵⁷

Како је улога жене оживљена њеним школовањем и запошљавањем у просвети, за женско укључивање у јавни живот значајни су и часописи посвећени школи. Од школских листова, у расаднику српских учитеља, Сомбору, излазили су: „Школски лист“ и „Нови васпитач“.

„Споменак“ из Панчева⁵⁸, био је лист за забаву и поуку српској деци и излазио је од 1893. до 1914, под уредништвом Ивана Мартиновића, једном месечно. Са „Невеном“ Чика Јове Змаја и „Голубом“, спада у наше најбоље дечје часописе, који је објављивао прилоге српских књижевника из свих крајева, преводе и најлепше ђачке радове⁵⁹. Редовно је посвећивана пажња јубилејима и вестима из области културе, а били су заступљени и енигматско-забавни садржаји, са ребусима, укрштеницама, анаграмима итд. Прозни текстови скоро потпуно су вукли ка разврставању људских врлина, које треба неговати, чувати, развијати и мана, које се морају уклонити. Тако је педагогија стављена изнад уметничке вредности, а морални принцип постао епицентар који ствара вртлог

⁵⁵ Весник, бр. 27, 11. (23) 7.1893.

⁵⁶ Једнакост, бр. 3: *Старање државе за морално васпитавање народа*: Објављено у бечком листу Die Hausfrau - да је главни задатак свих држава да се брину за верозакон и моралност, јер само тако могу да одрже саме себе.

⁵⁷ ИАП, ФОНД ДЗСП, 251, 254; *Извештај о Вишој женској занатлијској школи за 1921-22; Положај жене у појединим земљама* („Мерило културе једног народа је поступање према жени: док Енглескиња и Американка уживају пуно поштовање, оријенталке су обично робље. У Брислу, грофица Ноај је чланица Академије, али интелигенција и образовање не смеју да убију женственост.“): Домаћица, бр. 7-8, 1923; *Извештај о Вишој женској занатлијској школи; Изложба женских ручних радова у Панчеву*, Домаћица, бр. 1-4, 1923.

⁵⁸ Ј. Митровић, н.д, 92.

⁵⁹ Споменак, 1, 20.1.1893.

поучних речи, да би се оне вратиле у извор. И у поезији је доминирала поука, али више патриотска, док је, можда, најближи деци био драмски текст.⁶⁰

Такође у Панчеву, излазила је „Просвета“ Јована Поповића (1877-1879), који је покренуо и „Наше горе лист“, под уредништвом Николе М. Косића (1883-1885).

Пред сам Први светски рат излазио је и „Панчевачки гласник“ Јована Михаиловића.⁶¹

Посебно је значајна појава „Нове школе“, настављача „Учитеља“ (1873-1874), која је излазила у Панчеву и Новом Саду. У Штампарији Браће Јовановића 1878. објављено је шест бројева. Покретач часописа, Мита Нешковић, који је радио у српској школи у Земуну, више пута је опоменут као пропагатор социјалистичких идеја, па је престао да објављује у Земуну и прешао у Панчево⁶², али је полиција и у овом граду забранила његов лист. Наставио је у Новом Саду, током 1879. године. Уз часопис постојао је и додатак: „Дечји пријатељ“.

После распада Српске народне слободоумне странке, од српских школских часописа у Угарској излазили су: „Школски одјек“ (1897-1906) и „Школски гласник“, у Новом Саду (1908-1914.) и, такође у Нешковићевом, касније у уредништву његове ћерке Зоре и Васе Витојевића, а на крају Јефте Бајина, „Нови васпитач“ (1888-1913), с прилогом „Педагошки весник“.⁶³ Кроз уредништво Зоре Нешковић провлачи се нит супростављања радикалима и приметни су успон новина у време српско-хрватске коалиције и пад од аустроугарске анексије Босне и Херцеговине.⁶⁴ Вредни помена су и листови: „Просветни весник“, „Српска школа“, „Бранково коло“...

Недељник Срба средњошколаца у Угарској, „Нови Србин“, излазио је 1912-1914, последње године у Панчеву, под уредништвом Милана Стричевића, док је одговорни уредник био Васа Стајић, који је у Панчеву 1914. издавао и „Српску просвету“. У оба своја часописа Стајић се приклонио геслу једне од струја Народне одбране, окупљене око историчара Стојана Новаковића и актуелне

⁶⁰ Станиша Тутњевић, *Један заборављени часопис за дјецу*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 502-509.

⁶¹ М. Матицки, н.д, 392-394.

⁶² Ј. Митровић, н.д, 62.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Љубица Ациган, *Српска педагошка периодика у Угарској*, Нови Сад, 1986.

после стишавања немира око анексионе и скадарске кризе, које је гласило: „војевање књигом и просветом“.⁶⁵ Претежно књижевног карактера, „Нови Србин“ је окупљао значајна имена као што су: Исидора Секулић, Вељко Петровић, Милета Јакшић,⁶⁶ али је међу сарадницима имао и научнике, нпр. Јован Цвијића.⁶⁷

У школи су обавезну лектуру чинила дела Јована Рајића, Доситеја, Јоакима Вујића, Милована Видаковића, Платона Атанацковића, Вука Караџића, Димитрија Давидовића, Симе Матавуља, Јована Хацића, Стерије, Његоша, Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Ђуре Даничића, др Јована Суботића, Богобоја Атанацковића. Књижара Браће Јовановића набављала је књиге за Српску вишу девојачку школу.⁶⁸ Школа је била претплаћена на часописе: „Школски лист“ (Сомбор), „Женски свет“ (Нови Сад), „Учитељ“ (Београд), „Paedagogium“ (Беч), „Cornelia“ (Лајпциг), „Nemzeti nonevels“ - Новине за женско образовање (Будимпешта), „Bazar“ (Беч), „Zeitschrift fur weibliche Bildung“ (Лајпциг), „Gyumlcskertz“ (Вођар-баштован). Такође и на: београдски „Наставник“, немачки „Часопис за женско образовање“, београдско „Народно здравље“, карловачко „Бранково коло“, панчевачки „Споменак“ и „Голуб“, новосадски „Невен“, од 1909. и на „Школски лист“.⁶⁹ У библиотеци Српске више девојачке школе од часописа су се налазили и: „Школски гласник“, „Жена“, „Народно здравље“, „Просветни весник“, „Српска школа“, „Бранково коло“, „Frauenbildung“, „Wiener Mode“...⁷⁰ У Домаћичкој школи ученице и наставнице читале су листове „Село“ и „Школа“,⁷¹ а у Занатској биле су претплаћене на: „Просветни гласник“, стручни часопис и „Мисао“, часопис за школске књижнице. Такође и на „Здравље“, „Грађанску школу“, „Народно дело“, „Јадранску стражу“, „Природу“ и „Радну школу“.⁷²

⁶⁵ Видосава Голубовић, *Панчевачки часописи Васе Стајића*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001, 510-515.

⁶⁶ Ради се о личностима које су подржавале Демократску странку Срба у Угарској - И. С.

⁶⁷ М. Матицки, н.д, 393.

⁶⁸ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 54/1890.

⁶⁹ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 59/1890, 112/99 из 1891, 82/1892, 610/1904.

⁷⁰ Исто, 48, 49.

⁷¹ ИАП, Фонд Домаћичке школе.

⁷² ИАП, Фонд Женске занатске школе.

Женски, школски и дечји листови проговорили су о детињству, које је, иако најважније доба, било дуго запостављано у науци и књижевности.⁷³ Значај Змајевог „Невена“, сомборског „Голуба“, као и Глишићеве „Прве бразде“, или приповедака Ивана Цанкара, касније и Нушићевих „Аутобиографије“ и „Хајдука“, зато је неизмеран.

Већ и сами наслови новина говоре о жељи да се допринесе прочишћењу и уздизању друштва у целини: половима,зрастима, различитим занимањима и слојевима, свим нацијама, материјалним и духовним потребама.

⁷³ Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, 463-476.

У НОВОЈ ДРЖАВИ – КРАЉЕВИНИ СХС (ЈУГОСЛАВИЈИ)

Две демографске појаве, карактеристичне за 19. век, брз пораст становништва и велике миграције, настављене су и после Версајске мировне конференције, на простору држава које су замениле четири царства и у осталим деловима Европе. Уз национално питање, ове појаве су имале најснажније посредно дејство на привредна кретања и обликовање сва три политичка система настала у међуратном периоду (грађанске демократије и тоталитарних режима, фашистичке диктатуре и социјализма у СССР).¹ Научници и уметници углавном се слажу да је 20. век, „век-звер“², чији су домети науке у олакшавању, улепшавању и продужетку живота неспорни, „побудио највеће наде икад зачете у човечанству, и уништио све илузије и идеале“³. Почетком 20. века Панчево је имало 19 044 становника, од чега 9 454 мушких, 9 590 женских, а по националном саставу: Срба 7 874, Немаца 7 434, Мађара 2 924, Румуна 382, Словака 184, Хрвата 138, и осталих⁴. Од 1869. до 1900. број становника увећао се са 16 888 на 18 512, дакле увећао се за 9,6%. Према попису од 31. јануара 1921. било је 19 392 становника: 9 422 Срба, 887 Мађара, 7 237 Немаца, 600 Јевреја. Према верском саставу: 9 975 православних, 6 350 католика и 2 500 евангелиста⁵. И у осталим местима Јужног Баната број становника бележио је стални пораст. Бела Црква имала је 1921. године 9650 – Срба 2670, Словенаца 33, Чеха 345, Мађара 370, Немаца 5194, Румуна 627. А Ковин 1923. године: 6728 становника - Срба 2173, Словака 24, осталих Словена 63, Румуна 1325, Италијана 2, Немаца 2335, Мађара 505, осталих 100. У Алибунару живело је 1921. године 42151 становника - Срба 1141, Словака 24, осталих Словена 30, Румуна 2503, Немаца 371, Мађара 130, осталих 52. Сабирањем броја становника у мањим местима, за која је резултате

¹ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1976, 23, 29-71, 87-132. Љубодраг Димић, *Приче из 20-ог века*, Нови Сад, 2002, 129.

² Добрица Ћосић, *Најзначајнија жена свог доба*, Политика, 17. фебруара 1993.

³ Јехуди Мењухин, музичар, Велика Британија, у: Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја кратког 20-ог века 1914-1991*, Београд, 2004, 9.

⁴ Петар Р. Трајковић, *Панчево кроз историју*, у Павле Васић, *Уметничка топографија Панчева*, Нови Сад, 1989, 127.

⁵ Феликс Милекер, *Летописи општина у Јужном Банату*, Вршац, 2005; Јован Ердељановић, *Срби у Банату*, Нови Сад, 1986.

пописа објавио Феликс Милекер, долазимо до податка о још 90 500 становника, или, укупно, преко 130 000 у целом простору некадашње Банатске војне границе.⁶

Након Првог светског рата, „женско питање“ добило је на тежини, јер су жене поднеле две трећине ратног терета. Италијанка Рита Леви Монталчини, добитница Нобелове награде за науку, рекла је: „Упркос свему дошло је до преокрета на боље у овом веку... раст *четвртог сталежа*, појава жене након векова репресије,⁷ а први председник Чехословачке, Томаш Масарик, један је од најзаслужнијих за то што је подизање људског живота у хуманије више облике водило учењу о равноправности жене са човеком.⁸ У Краљевини СХС жене су већ 1919. основале Народни женски савез. Законодавство се борило са силама традиције и различитих претходних система, па је, нпр, у Србији био споран Грађански законик из 1844, чији 920, 110, и 130. члан су дискриминисали жену, тиме што је удата по имовинском праву била изједначена са малолетницима, морала је да слуша мужа и било је забрањено истраживање очинства ванбрачног детета.⁹ Другачије је било само у крајевима који су до 1918. били под Аустро-Угарском. У Краљевини Југославији удовице су биле искључене из наследства, а закон о либерализацији развода није донет до Другог светског рата. Право гласа било је начелно признато чл. 70 Видовданског устава, али то из шовинистичких и разлога страха од пораста клерикализма није остварено у Краљевини, него тек у социјалистичкој Југославији.¹⁰ Око рада жена најмање отпора било је када су у питању ниже социјалне лествице: послуга, индустрија, нарочито текстилна. Пола од немануелних професија чиниле су запослене у школству, од тога нешто мање од пола радило је у средњим школама, дакле, имале су завршен факултет, а сваки десети лекар била је жена. Укупно 20% запослених државних службеника било је женског пола. Ту, наравно, улазе и чиновнице, које су у време банкарског слома 1931. мање отпуштане. Жена у Краљевини Југославији, као и свуда у време између два рата, била је условљена наслеђем претходних деветнаест векова нове

⁶ Феликс Милекер, *Летописи општина у Јужном Банату*, Вршац, 2005; Јован Ердџановић, *Срби у Банату*, Нови Сад, 1986; Антал Хегедиш; Катарина Чобановић, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767-1867*, Нови Сад, 1991.

⁷ Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја кратког 20-ог века 1914-1991*, Београд, 2004, 9-10.

⁸ Р. Чурић, 116.

⁹ Марија Драшков-Обреновић, *Правни положај жене према Српском грађанском законнику у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998, 11-26.

¹⁰ П. Ј. Марковић, н.д, 101-106.

ере и видицима које јој је отварало савремено доба. Тај дуализам није значио олакшање, а још мање бисмо смели да помислимо да је отежавао положај жене. Више је личио на искушење избора – живети у традиционалним оквирима, или следити прве школоване жене. У тим, вештачки уобличеним, „дилемама“, учествује, мада не пресудно, и фактор живота на селу, или у граду. Наравно, битни чиниоци су и: лична предодређеност ка наукама, или уметности, емотивност, самосталност, способност прилагођавања...¹¹

И док су седма и старије уметности, техника и мода мењале однос према жени Краљевина СХС¹², разапета између старих савезника, Француске и Енглеске, и надолазећих фашистичко-нацистичких сила, Италије и Немачке, и од почетка растројена унутрашњим национално-политичким недореченостима, није могла да се усагласи око обавезног школовања женске деце.¹³ У новој држави, која се упињала да на просветном пољу докаже своју озбиљност и учврсти се, и чији први дани нису наговештавали касније слабости, Министарство просвете прописивало је наставну основу и школски календар¹⁴, одобравало уџбенике „код којих садржај засеца у политичко подручје“, финансирао рад средњих школа.¹⁵ Подржављење школског система правдано је националним и државним разлозима; сматрало се да просветна политика мора васпитавати децу у националном духу и развијати „држављанску свест у духу народног јединства и

¹¹ Постоје мишљења да би могла да се повуче црта између тзв. „обичне“ и „необичне“ жене, по којима би ова прва била оличена у стереотипу домаћице, а друга запослена, самосвесна, еманципована, модерна, често и феминистички настројена са слободним временом које је посвећивала себи самој и изласцима. Када бисмо остали при овим крајностима, били бисмо неправедни према онима, тада најређима, које су се снашле у овом вртлогу, ускладице улоге, прокрчиле и утабале пут савременој жени. Мода и, још више, увођење електричне струје и апарата за домаћинство, превозна средства и телефони, радио-апарати, све оно по чему је личило да „луде двадесете“ и тридесете нису радовање животу само због краја рата, него и због наде у оно што тек предстоји, омогућили су жени оно што је њена нова улога тражила.

¹² О току Версајске мировне конференције и припајању равничарског, западног дела Баната Краљевини СХС: Петровић Илија, *Војводина српска 1918*, Нови Сад, 1996.

¹³ Крајем 20. века, друштвене околности и, нарочито, медији, допринели су срљању ка контрасту еманципацији, неслободи, деградацији жене, вулгаризацији, неукусу: П. Ј. Марковић, н.д, 106-128.

¹⁴ Званичан језик од 1921. био је српско-хрватско-словеначки, а државни празници: Савиндан, Дан Зрињског и Франкопана, Видовдан, Божић-и, Курбан и Рамазански Бајрам и Мевлуд. У школама чији језик није био српскохрватски, предавао се и српскохрватски језик, а историја и географија Краљевине СХС били су обавезни предмети. Трајање школске године, дисциплина, начин одржавања испита-наслеђени су из Краљевине Србије и Аустро-Угарске и прилагођени околностима нове државе.

¹⁵ Сеад Селимовић, *Организација и рад учитељских школа у БиХ у периоду 1918-1929*, Архивска пракса 12, Тузла, 2009, 442-454.

верске трпељивости“.¹⁶ У деловима Краљевине који су до Првог светског рата били под влашћу Аустро-Угарске, склоњени су часописи који подсећају на аустроугарску власт и књиге „које се косе са идејом Краљевства СХС“. После 1918. и на Војводину је протегнут Школски закон Краљевине Србије из 1904. године, а од 1929. до Другог светског рата - Закон за све школе у Краљевини Југославији. Поред либералне и демократске оријентације, просветна и културна политика изражавале су и нову националну и државну свест, које су у прошлости биле под снажним утицајем германизације и мађаризације. Истовремено, просветне институције развијале су се као државне и без икаквих аутономних својстава. Поред више мера Народне управе да обезбеди национални, српски карактер школског система, од посебног значаја била је одлука министра просвете Светозара Прибићевића из 1920. да се на целом простору Војводине отпочне с применом школских закона Краљевине Србије, „ради тога што се у Банату, Бачкој, и Барањи још ради, било по мађарским законима, било по привременим несанкционисаним уредбама и одлукама досадашњег Просветног одсека у Новом Саду...“¹⁷ Упућен је позив наставницима за писање уџбеника, чиме су измењене одлуке из 1911. године¹⁸ Од нових уџбеника очекивани су: научност, прилагођеност наставном плану, напредак у односу на дотаташње, правилан и јасан језик.¹⁹ Покренут је и нови школски часопис „Дечје новине“ из Новог Сада.²⁰

У Панчеву и околини промене настале после Првог светског рата су се одразиле различито. Број деце у забавиштима спао је са 896 (од чега је било српске деце 424) на 208 (120 Немаца, 78 Срба, 6 Мађара, 3 Јевреја, 1 Хрват, у 4 забавишта)²¹. Објашњење за то налази се и у, нажалост, великој смртности, али и у томе што су Срби нерадо давали своју децу у забавишта. Преглед основних школа у Панчеву, у време Краљевине Југославије, изгледао је тако да је 1935/36. постојало седам школа (четири четвороразредне на српском, две петоразредне на

¹⁶Бранислав Глигорјевић, *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, Зборник Матице српске за историју, 5, Нови Сад, 1972, 62, Историја Новог Кнежевца, 512-513.

¹⁷Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-41*, део 1, Београд, 1997, 219.

¹⁸АСАНУК, Фонд Школског савета, *Савет у Карловцима, 19.12.1918.* 1205 и 1223/413 1918.; ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 92/1919.

¹⁹АСАНУК, Фонд Школског савета, *Н.Сад, 15.11.1919.*

²⁰АСАНУК, Фонд Школског савета, 270/1919; ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 121/36 из 1919, 17.12.1919.

²¹Исто, 54.

немачком и једна шесторазредна на мађарском језику, која већ 1922. више није постојала.)²², са укупно 39 учитеља (од тога су њих 25 биле учитељице) и исто толико одељења и учионица. Укупан број ђака износио је 1792, међу којима је било 809 ученица.²³ Године 1931. 87,6 одсто становништва старијег од 11 година знало је да чита и пише, али и даље је писмених било више међу мушкарцима (90,6 одсто), него међу женама (84,8 одсто). У Панчевачком срезу писменост је износила 77,7 одсто, дакле за 10 одсто мање него у Панчеву.²⁴ У новој држави, забележена је чак и претерана тежња за школовањем, условљена тражењем ухлебљења у државној служби и омогућена отварањем гимназија и у паланкама. Мере власти какве су били поштравање критеријума за упис и популаризација занатског, индустријског и трговачког образовања – нису могле да дају резултат у кратком временском размаку, па је број незапослених правника растао и претио. Број девојчица у већини гимназија био је упола мањи него број дечака, а школовање девојчица било је скупље, јер је обухватало строге и захтевне прописе о одевању и немогућност путовања, тако да је интернатски или приватни смештај био обавезан²⁵.

И у историји школа за женску децу, па и оних у Панчеву, започело је ново раздобље. Виша девојачка и Женска занатска школа у Панчеву наставиле су континуитет и после Првог светског рата, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Оно што су ове и њима блиске школе принеле новој држави мерљиво је деценијама постојања и бројем ученица које су изнедриле, као и разрађеним наставним програмима, али је траг првих средњих и виших школа за девојчице много дубљи, сагледив и значајан тек поређењем с претходним и околним. Покушај да ипак пребројимо девојке с простора Банатске војне границе - Јужног Баната које нису завршиле само обавезну четворогодишњу основну школу указује на податке подложне различитим тумачењима. Од обесхрабrenих бројем, до дивљења самим почецима образовања женске деце. На почетку 20. века преовладавао је став да нема разлога за задовољство, напротив, само нешто више

²² Називи школа били су: „Краљ Александар“, „Доситеј Обрадовић“, „Вожд Карађорђе“, „Краљ Петар Други“, „Цар Душан“, „Цар Лазар“ и „Топола“.

²³ ИАП, Информатор 2, 1990, 14.

²⁴ Јован Илић, *Развој и основне карактеристике становништва југозападног Баната са посебним освртом на општину и град Панчево*, Панчево, 1984, 78.

²⁵ Шимуновић-Бешлин Биљана, *Куда ћемо нашу децу ђаке, у: Приватни живот код Срба у 20. веку* (приредио М. Ристовић), Београд, 2007, 238-263.

од трећине српске деце било је у школама. а у Панчеву је било приметно и осипање, приписано великом броју „убогих кућа“.²⁶ Од 400 000 Срба у Угарској, 1893-94. године уписано је 280 ученица у вишим девојачким школама (у Панчеву 85, у Новом Саду 130, у Сомбору 65), и у Сомборској препарандији 120, укупно 400.²⁷ До 1918. кроз три више девојачке школе прошло је 3000 девојчица, од којих је већина отишла у Сомборску учитељску школу, или у јавну службу.²⁸ Женску занатску школу од оснивања до 1911. завршило је 549 ученица, па, уколико претпоставимо да је тенденција уписа и завршавања имала сличан ток и у наредним годинама, до краја Првог светског рата похађало ју је око 1000 ученица. У недостатку поузданих података о броју ученица у мађарским средњим школама, на основу малобројних извора за одређене школске године, закључујемо да их је у Мађарској краљевској државној женској грађанској школи, било око 600 (просечно по 40 уписаних годишње, за 15 година рада), у њеној претечи, Мађарској државној школи за женску децу, која је постојала 1873-1905, бар дупло више, а у Женском трговачком течају најмање 150 (око 50 уписних годишње, за три године рада, а није познато да ли је школа овај течај радио и за време рата), укупно око 2000 ученица. Поред тога, у Мађарској вишој девојачкој школи, чија грађа, нажалост, није доступна, д 1884. до 1895. било је укупно 405 девојчица, од којих су само 118 биле Мађарице. Девојачку школу у Белој Цркви уписало је, за 25 година постојања, око 800 ученица, али тај број, као ни број из мађарских школа, није меродаван, јер је само део уписаних долазио до школске дипломе. Код Српске више девојачке школе у Панчеву, која је била окосница овог истраживања, приметно је варирање броја уписаних: 59 школске 1874/1875, 25 школске 1879/80, преко 80 у годинама на крају 19. века, а 1901. - 72 ученице.²⁹ Године 1898. у Српску вишу девојачку школу у Панчеву уписане су 82 ученице, од тога 57 из Панчева, 25 из околине, из чега произилази да је просечно само по 2-3 девојчице из јужнобанатских општина ишло у вишу школу, да је у граду на 1 000 српских становника долазило шест ученица, а у околини, која је бројала 32 237 људи, на 4 000 становника долазило је 3 ученице. (Из Црепаје, у којој је живело 4000 Срба, само једна девојчица била је ученица Више девојачке

²⁶ Р. Чурић, н.д, 117.

²⁷ Весник бр. 36, 12. (24) 9.1893.

²⁸ Р. Чурић, 118.

²⁹ ИАП, Фонд СВДШ, 47 из 1880.

школе.)³⁰ Према Извештају за 1899-1900, за 25 година уписано је 1946 ученица, а четврти разред завршило је, до тада, само њих 230. Нажалост, не постоји извор о укупном броју у наредних 15 година, док је за време Првог светског рата Српску вишу девојачку школу похађало 166 ученица.³¹ Са целог простора Јужног Баната потекло је 28 високообразованих девојака. Од свих ученица Српске више девојачке школе у Панчеву, током њеног постојања у Аустро-Угарској, њих 77 су постале учитељице, једна је завршила медицину, једна конзерваторијум, две су биле поштанске чиновнице, три књиговође.³² Тешко је наћи разумно и разложно разумевање за то што је већина породица игнорисала позиве школе и труд државе, цркве и угледних грађана. Позивање на материјалне прилике пре звучи као изговор, јер је политика школе подразумевала помоћ сиромашнима. Предрасуде о школованој жени споро су копиле. Постојање осталих женских школа, и то што су неке ћерке упућиване у стране клостере, ублажавају, али на мењају битно укупан неповољан утисак.

Одлуком Министарства просвете СХС бр 28415, од 2. септембра 1920. српске више девојачке школе укинута су и претворене у женске грађанске школе, а одлуком министарства број 10576 од 27. септембра 1920. оне су подржављене, а од 1940. Женска и Мушка грађанска спојене су у Мешовиту грађанску школу.³³ Главни школски референт предлажио је да се мађарски језик изостави у вишим девојачким школама, а српски изучава у сваком разреду по пет часова, природне науке по четири, а рачун пет часова у четвртој, четири часа у трећем и по три часа недељно у првом и другом разреду. У повесници је требало да се убудуће проучава историја српског народа; а из земљописа, уместо Угарске, простор Краљевине СХС и претходне државе, Краљевине Србије: Панонска низија, Алпи, Динариди, Родопи, Карпати, речни сливови (јадрански, црноморски, егејски), језера, бање, клима, биљни и животињски свет, градови, привреда, становништво³⁴. Откад је потпала под надлежност Министарства просвете Краљевине СХС, одсека за Банат, Бачку и Барању,³⁵ рад Више девојачке школе

³⁰ Женски свет, август 1898.

³¹ ИАП, *Извештај СВДШ*.

³² ИАП, *Извештај СВДШ*.

³³ Извештај Женске грађанске школе у Сомбору за 1924-25, 9, ИАП, Фонд Мешовите грађанске школе, 1103/1940.

³⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе.

³⁵ АСАНУК, Фонд Школског савета, 10982/1919.

био је прилагођен дотадашњим плановима и програмима сличних школа у Краљевини Србији, који су у великој мери били усклађени са аустроугарским, или су прављени по узору једних на друге. Према Извештају за 1918/1919, који због скупоће није штампан, само је написан руком, настава у Вишој девојачкој школи трајала је од 7. до 23. септембра 1918, а 29. јануара поново је отпочела и трајала до 14. јуна Испити су одржани 16. јуна пре подне испит са ученицама првог разреда, истог дана поподне са другим разредом; 17. јуна пре подне са трећим, поподне са четвртим разредом; 18. јуна писмени са приватним ученицама, поподне усмени. Затим је 20. јуна у Успењској цркви било благодарење, после кога су подељена сведочанства. Први послератни Божићни одмор трајао је од 21. децембра 1919. до 24. јануара 1919.³⁶ Зграда у којој се Школа налазила после 1919. била је на углу данашњих улица Светислава Касапиновића и Максима Горког, на месту бивше Мађарске женске грађанске школе и била је добро опремљена кабинетима. Први послератни председник Школског одбора Више девојачке школе у Панчеву био је Петар Максин, а чланови из Школе били су Јованка Стефановић и Ђорђе Живановић.³⁷ Плате запослених су, очекивано, с обзиром на нове околности, промењене. Професорка немачког језика Даница Илић, која је остала управница, имала је годишњу плату 3600 к, 1000 к годишњи квинквенали, 600 к годишњи управитељски доплатак, 7800 к годишњи додатак за скупоћу, 910 к годишњу станарину, и нови месечни додатак 914,16 к. Истовремено, наставници су добијали: годишњу плату по 2400 к, годишњи квинквенали по 400 к, годишњи додатак за скупоћу по 6600 к, годишњу станарину по 630 к, и нови месечни додатак по 859 к.³⁸ Наставни кадар чинили су: Мара Максимовић, Јованка Дамјановић-Стефановић и Љубица Петковић, али су их замењивале: Мара Драгомировић, Десанка Николић, Ђорђе Живановић, и професори Гимназије Загорка Максин, Антун Освалд и Александар Томашевић, касније и Станка Вујашковић, Јелена Димовић, Милица Љешевић и Марија Сенеси, а веронауку су предавали вероучитељи³⁹. На почетку новог раздобља историје Школе, наметнула су се нова питања запослених. Мара Максимовић молила да јој се на основу Уредбе министра финансија (619/919) дозволи

³⁶ АСАНУК, Фонд Школског савета, 715/1919.

³⁷ ИАП, Фонд СВДШ, 62/1919., Панчево, 23. јуна 1919.

³⁸ Исто, 16448.

³⁹ Исто.

ванредни додатак за месеце април, мај, јун, јул и август 1919, јер је испуњавала услове: основна плата била јој је 2200 к, лични доплатак 400 к, петогодишњи доплатак 400 к, неудата је, спада у класу 2. члана Уредбе.⁴⁰ Њена колегиница Мара Драгомировић жалила се Савету што Мара Максимовић није пензионисана, док она, и даље радница школе, уз то стручна, и то за тако важан предмет као што је математика, није позвана на испите, нити обавештена зашто. Питала је да није за нешто оптужена и за шта. За предмет веронаука везана је смена професора: Давидовића је наследио ђакон Богдан Разуменић. Четврти спор покренула је наставница Јованка Познан, тражећи да и приватно држи часове француског језика.⁴¹ Примљено је 190 ученица, 157 јавних (од којих је 8 одустало), 33 приватне (од којих је 7 одустало). Редовне су имале углавном добро владање, по разредима, редом, од првог до четвртог, њих: 43, 38, 31, 25. Владање по прописима имале су три ученице у првом рареду, не сасвим по прописима њих 4 у другом. (свега 141). По успеху: врло добар, редом по разредима: 21, 15, 11, 8 (укупно 55), добро: 11, 14, 12, 15 (укупно 529), довољно: 13, 9, 8, 2 (укупно 32), недовољно: по 1 у прва два разреда (укупно 141). Школске 1920/21. одзив ученица био је слаб, јер се у новинама појавила вест о укидању девојачких школа, коју је Управа оштро демантовала. Уписнине су износиле: 60 к за школарину, 60 к за школски извештај, 10 к за књижницу, 10 к за санитарije, с тим што су родитељи с више деце у школи, као и они који су плаћали годишњи порез 30-100 к, плаћали само половину од овог износа, а сиромашне ученице с бар врло добрим успехом и примерним владањем - биле су ослобођене плаћања.⁴² Преовладале су ученице православне вероисповести, али је било и припадница католичке и протестантске цркве и јеврејске вере, док су по социјалном пореклу биле највише из земљорадничких, занатских и трговачких породица, затим из чиновничких, најмање из свештеничких, наставничких, кућа гостионичара и осталих.⁴³ Према плану за грађанске школе који је Министарство просвете донело 25.9.1920. ученице су на крају четвртог разреда полагале завршни испит из српскохрватског језика, историје, географије, немачког и математике. Ученице су са својим

⁴⁰ АСАНУК, Фонд Школског савета, 3000/919

⁴¹ Исто, Панчево, 12.9.1919, Карловци, 23.9.1919. бр. 459, 6 из 1919.

⁴² ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 93/1920.

⁴³ Елза Хеш, Милан Тодоровић, *Историја школа у Панчеву, Српска државна женска грађанска школа*, Информатор ИАП, 22, 1990, 48-49.

наставницима често ишле на екскурзије по Југославији, учествовале су у раду Црвеног крста и присуствовале отварању пруге Београд-Панчево.⁴⁴ Школа је 1924. прославила 50 година успешног рада и, тим поводом, у једној од честитки, коју су упутили наставници Државне грађанске школе у Вршцу, стајало је: „Педесетогодишњем неуморном расаднику српске мисли и просвете честитамо јубилеј и желимо да убудуће високо одржи луч народне нам културе и просвете, како би у том свом родољубивом раду с поносом дочекао и стогодишњицу.“⁴⁵

У том, међуратном раздобљу, у Панчеву и околини наставиле су са радом и Занатска и Домаћичка школа. Домаћичка школа била је једногодишња, интернатског типа, са управницом и три наставнице које су предавале: српски језик, рачун, хигијену, домаћинство, физику и хемију у свакидашњем животу, пољску привреду, науку о васпитању, теорију рада, практичне радове у кухињи, кројење, шивење, прање и пеглање, рад у врту, и са по 20 ученица годишње. Слична школа и даље је радила и у Баваништу⁴⁶. Као и у Аустро-Угарској, школе у Панчеву и околини биле су срећнији и никако типичан пример, па гледање на положај девојака кроз њих, може да завара и створи илузију о постепеном успостављању женских права, иако су она још била далеко. Женска занатска школа од 1926. пресељена је у зграду Основне школе „Доситеј Обрадовић“, где су јој привремено уступљене две учионице. Затим је премештена у зграду Мушке грађанске школе и у њој је остала до 1935. године. По наредби тадашњег градоначелника Шуваковића, без сагласности Добровољне задруге Српкиња панчевачких, Занатска школа пресељена је у стару зграду у порти Преображењске цркве. Упркос преправкама које је Град извршио, остали су многи недостаци, а просторије нису биле повезане ходником, већ су ученице и учитељице морале да излазе и по киши, снегу, хладноћи, док су се и саме учионице тешко загревале. Још већи разлог за противљење Задруге овом пресељењу било је то што се Занатска школа сада налазила на периферији, а распоред је захтевао два доласка дневно. Тиме је и прекршено правило по коме је требало да, уколико у месту постоји само једна школа, једног усмерења, она мора да се налази у центру. Да су противници пресељења били у праву сведочи опадање броја ученица: док је била

⁴⁴ ИАП, Фонд Српске више девојачке школе, 143/1920, 351/1921, 160/1923, 118/1924, 209/1926.

⁴⁵ Исто, *Допис Грађанске школе из Вршца*.

⁴⁶ ИАП, Учитељски календар за 1935, Информатор, 22, 1990, 52, Никола Милутиновић, *Широм наше отаџбине*, Панчево, 1922, 60.

смештена у згради Трговачке академије, било их је преко 200, а 1941. имала је само 100 ученица. Код „подржављења школа“, Женска занатска школа постала је полудржавна просветна установа, тако што је издатке за наставнике покривала држава, а материјалне Град и Добровољна задруга. Школа је, као и Задруга која ју је основала, престала са радом 1944. године.⁴⁷

У погледу друштвеног живота Јужног Баната између два рата, у Краљевини Југославији, важну улогу играла је организација Културбунд, чије вођство је, до појаве Хитлера и његових следбеника, било интелектуално и либерално-грађански опредељено. Преокрет је настао када је клица нацизма зачета и у овој организацији и када је и одатле почело ширење идеологије о „немачкој вишој раси“, кривици Јевреја за економску кризу и о потреби стварања шпијунске мреже уочи и на почетку Другог светског рата.⁴⁸ Хитлерова одлука 27.3.1941. да нападне и Краљевину Југославију није предвиђала само уништење југословенске војске и окупацију југословенске територије, већ и разбијање Југославије као државе. Србија је сведена на границе пре Балканских ратова, али је у њеном саставу задржан Банат, као посебна управна јединица с подбаном у Петровграду.⁴⁹ Недић је прихватио да стане на чело колаборационистичке владе после другог састанка са истакнутим личностима јавног и политичког живота, након чега је војном заповеднику Данкелману изнео услове под којима прихвата да образује владу, али већина ових услова никад није била озбиљно разматрана, а камоли поштована.⁵⁰ Плодна јужнобанатска равница, омеђена Тисом, Тамишом, Дунавом и Нером, тек пошумљавана, испресецања управо изграђеним железницама, задолмљеним ритовима⁵¹ и осавремењеним грађевинама⁵², одбројавала је последње мирне дане. Наизглед благи људи, навикли на ветрометину, ону праву, кошавску и другу, историјску, због које су се сваких

⁴⁷ ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких, 131, 153, 154.

⁴⁸ Борислав Јанкулов, *Колонизација Војводине*, Панчево, 2003; Зоран Јањетовић, *Духовни профил војвођанских Шваба*, Токови историје 1-2, Београд, 2000; Душан Богданов Сенко, *Антифашистички покрет у Јужном Банату 1941-1944*, Панчево, 2005, 39-46.

⁴⁹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд, 1980. 198-222, 327, 329.

⁵⁰ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-44*, Београд, 2009, 66-67, 91.

⁵¹ Ивана Б. Спасовић, н.д, 163-182. (Исушивање ритова било је повезано с још једним таласом колонизације Јужног Баната-прим. И. С.)

⁵² Судићи по грађи школских фондова ИАП, већ почетком 1930. панчевачке школе добиле су ћачка купатила с тушевима, гасно грејање, а две године касније и телефон, док је електрификација била увелико у току и по мањим местима.

неколико деценија прилагођавали новој државности, осећали су набој околних збивања и слутили зло које се надвија и над њиховим хоризонтом.

Ипак, све време рата постојао је, скоро као и раније, богат културни живот школа. После чувених представа „На плажи“ и „Одличан цез“, Државна реална гимназија и Државна мешовита грађанска школа, у уторак, 27. јануара 1942. у дворани Вајфертове пиваре приредили су традиционалну Светосавску свечаност, у 17h, са следећим програмом: Химна Св.Сави, ритмичка вежба, Мокрањац, 10. руковет, вежбе, сплет војвођанских песама, ритмичка деветка, ритмичка шестица, На студенцу, Ој, Србијо. Улазнице од 20, 10 и за ђаке 5 динара, ишле су у приход за зимску помоћ, за исхрану сирочади. Приредба је одобрена од шефа градске полиције, Шлиме, 17. јануара 1942, па је и полицијски час продужен до 24h.⁵³ Марта 1944. одржана је Шантићева прослава, отворена Уводном речју, настављена рецитовањем песама: Претпразничко вече, Моји очеви, Једна суза, Једно вече, Горо моја, Сељани. Једна ученица је певала „Ко т покида са грла ђердане“, па хор „Моју отаџбину“.⁵⁴ Било је то својеврсно супротстављање смисла - бесмислу, уметности - рату, лепоте - злу, љубави - мржњи, историје и наде - садашњости.

Између два априлска бомбардовања Београда, немачког 1941. и савезничког 1944, окупирано Панчево је живело у непосредној близини несрећне престонице и у сталној бојазни, с различитим начинима преживљавања (супротстављањем, повиновањем, чак и сарадњом са окупатором), који су претежно зависили од националне припадности грађана. Град је поднео и огромну жртву, великим бројем страдалих⁵⁵. Слично је било и у осталим местима Јужног Баната. У том, скоро четворогодишњем, паклу, школе су биле принуђене да се прилагоде околностима, на тај начин се и сакрију, створе привид нормалне свакодневице, колико је могуће, спасу једну генерацију и да се, школским предметима и часовима, одбране од ужаса рата. Иако за Панчево и околину мање болно, још живо искуство Првог светског рата било је опомена. Понављање историје, иако у измењеним околностима, намеће поуке и, понекад, будућност чини предвидивом.

⁵³ ИАП, Фонд Државне мешовите школе.

⁵⁴ ИАП, Фонд ДЗСП, 239.

⁵⁵ Ивана Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Панчево, 2012.

ЗАКЉУЧАК

Географски положај, на додиру Аустро-Угарске и Србије, и историјски ток, у коме је укидање Војне границе значило вододелницу, уз срећну околност постојања људи посвећених великим идејама, или бар свесних потребе прилагођавања времену и хватања корака са Западом, утицали су да Панчево и околина буду међу првим српским крајевима у којима су жене изашле из сенке. Тај излазак омогућен је постојањем и значајем Српске више девојачке школе, а за њом и других, сродних школа.

Обесправљеност жене у породици, јавном животу и законодавству дуго су били једно од обележја историје, мада је кроз историјска раздобља постојала константа поштовања жене-мајке. Идеал о жени као симболу лепоте, љубави, вредноће, плодности, поузданости, косио се са неразумним искључивањем из било ког облика друштвеног живота и, још дуже, из наследства. Иако није могла да умањи, а камоли да оспори, емотивну, а онда и сваку другу, превласт жене (ћерке, сестре, супруге, мајке, баке) у породици, неправда је била несумњива и неодржива. Генеа положаја жене у друштву кроз цивилизације и државности, и борба за равноправност, добијали су епилог после светских ратова. Као да је тада преливена пуна чаша. Деветнаести век томе је пресудно допринео. То је био век обележен концентричним круговима романтизма и борбе за националне државе, индустријализације, укидања феудализма, борбе за права радника и за равноправност полова, реализма, век процвата парламентаризма и дипломатије. Школа је постала генератор ових кретања, која су повукла и другу, женску половину човечанства. Достижање нивоа на коме различитост полова у погледу положаја у друштву није чак ни предмет вагања било је питање дана. Свака од ових појава подразумевала је спрегу са осталима, па је и слобода жене била условљена суверенитетом и законодавством државе, ширином друштва и, наравно, спремношћу жене да искористи још младе и непотпуне, али историјски значајне могућности, пре свега: школовање.

У том смислу, српско друштво ишло је укорак са европским. Јужна Угарска била је рукавац Српства у Европи. О Србима у Угарској постоји стереотип по коме су заслужни за прихватање европских грађанских вредности

пре сународника из Матице, уз истовремено чување привилегија, појачано отпором мађаризацији. У оба напрезања, сустизању „света“ и очувању сопственог идентитета, највећи напор уложиле су жене, мајке, као стожери породица и оне које васпитавају децу.¹ Зато је, колико за њих саме, толико и за нацију, било важно да жене стекну и прошире права. Просветна политика Аустро-Угарске, упркос свим манама, доприносила је тој тежњи. Судаћи по подацима о положају жене у законодавству и у друштву, посебно у вези са образовањем, у Аустро-Угарској деца оба пола била су изједначена у правима. Стога су се Српкиње из Аустро-Угарске више школовале од осталих сународкиња. У школу су ишла чак и сеоска деца и то у свом селу у основну, а у граду у вишу девојачку, или учитељску, мали део богатих и у стране заводе. Под таквим утицајем из Угарске и уз подршку тек обнављане Србије, слично су живеле и Српкиње јужно од Саве и Дунава. Потврда су и школско законодавство и хијерархија, планови, програми и уџбеници, наставна средства и методе, обавезно основно, потпуно средње и могуће приватно образовање, као и доступност школовања.² Наизглед противречно, српско друштво показало је односом према школи, од забавишта, до Универзитета и описмењавања одраслих, да је младо и недовршено, али зрело, свесно и савесно. А сто тридесет година касније историчарка Латинка Перовић додаје: „Другачије није ни могло бити. Општи ослободилачки покрет дао је први импулс и ослобођењу жена, које су чиниле половину народа.“³

Предност простора Банатске војне границе била је у томе што се налазио између Новог Сада и Београда, истовремено упућен на Нови Сад и у непосредној близини Београду, а са дуго грађеном и чврсто изграђеном особеношћу. У ствари, Јужни Банат био је ограничен законодавством Аустро-Угарске, али отворен за размену са Србијом у успону. Већинско српско становништво било је само Дунавом одељено од Матице. Вредни помена су и посебност менталитета и угледања одређена саставом становништва на обалама Тисе, Дунава, Тамиша,

¹ Гордана Трипковић, *Материнство и модернизација у српским војвођанским породицама*, у: *Србија у модернизацијским процесима*, 233-239.

² Љубинка Трговчевић, *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку*, 217-230; А. Ђуровић, н.д., 43.

³ Латинка Перовић, *Како жена види себе у време отварања „женског питања“ у српском друштву*, Токови историје, 1-2, Београд, 2000; Иста, *Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19-20. века*, Београд, 1998.

Караша, Нере. Такође и положај дијагонално у односу на расадник учитеља, Сомбор, као и мотиви развоја привреде и културних потреба.⁴

Друго, посебност Јужном Банату давало је и то што се више од сто година налазио у Војној граници, у делу који је основала царица просвећеног апсолутизма, Марија Терезија (1740-1780). Панчевачка Школа за женску децу на немачком језику завређује пажњу као претеча српских и осталих установа за школовање девојчица. Заслуге за висок ниво српских школа у Хабзбуршкој монархији деле Српска православна црква, у чијем су домену биле школе још од Привилегија и, код места која су била у њеном појасу, Војна граница, чији је централизовани школски систем, са строгим надзором и провером успеха, пренет и на остале делове Угарске, после развојачења. Позив јавности на проширење школовања женске деце наишао је на одјек и одобравање оних којима је упућен. Уредбом за српске народне школе из 1872, основане су, поред већ постојеће сомборске, препарандије у Пакрацу и Карловцу и више девојачке школе у Новом Саду, Сомбору и Панчеву. Српска виша девојачка школа у Панчеву, једна од првих таквих наших установа, после ранијих стидљивих наговештаја помака, променила је статус жене и у „пречанском“ делу Српства, као што је то већ увелико чинила, 11 година старија, иста таква установа у Београду. По угледу на њу, основане су и три сличне мађарске школе (Мађарска државна школа за женску децу, Мађарска државна виша девојачка школа и Мађарска краљевска државна женска грађанска школа, која је наследила претходне две), као и Женски трговачки течај при Вишој трговачкој школи, Женска занатска школа Добротворне задруге Српкиња панчевачких, Школа за домаћице у Баваништу, Виша девојачка школа у Белој Цркви и Занатска школа у Белој Цркви. Поред ових, постојале су и основне и предшколаске установе у Панчеву, Ковину, Белој Цркви, Ковачици и селима у којима је било школа за девојчице. Дотадашње јужнобанатске школе углавном су и у Краљевини СХС (Југославији) наставиле континуитет, све до краја Другог светског рата.

Треће, Војна граница, као део Хабзбуршке и прожета особеностима, потврда је да нагла промена споља (какво је било развојачење) подстиче

⁴ А. Матић, *Српске средње школе у Угарској*, Нови Сад, 1898, 32; Исти, *Саборски одбор и српске школе у Угарској*, Нови Сад, 1901, 25-64; Исти, *Просветне прилике Срба у Угарској*, Нови Сад, 1913, 5.

унутрашњи преокрет, али тако да он има свој огранак, одвојен од стабла с којег је поникао. Буђењу женске свести допринело је, поред почетка школовања и запошљавања, укидање кућних задруга, повезано са укидањем Војне границе. У Панчеву, које предњачило по индустријализацији и у коме је јавност више него другде, и све више, постављала питање образовања жена, плодном тлу за новине допринели су и: дубока бразда просветитељства, укидање феудализма после револуционарне 1848/49, и развојачење - престанак сталне војне службе, тј. могућност избора занимања и нужност школовања. Индустријализација Панчева била је подстицај за све привредне гране и за цео крај. Не мањи значај од набројаног имали су и: реформа судства, решавање питања ритова и шума, научно-техничке новине (нпр. железница, електрификација, телефон).

Четврто, национално-политичка борба, подстакнута политизацијом и мађаризацијом, све више је узимала у обзир и жене. И то је развило аутентичан правац у историји жена, онај који су чиниле Српкиње у Угарској. Наличје доласка Банатске границе под надлежност Угарске, мађаризација, била је најављена Законом о националностима из 1868. године. Већ тада је постало јасно ко ће однети превагу у надвлачењу међусобно опречних аката Беча и Пеште, пошто је мађарска страна, користећи околности после битке код Садове, лако наводила ток „на своју воденицу“. Убрзо потом, по развојачењу Банатске границе, школе, које су биле под управом војних власти, али и црквених општина, прешле су у руке политичких општина, с надзорном влашћу датом жупанијама и највишом у оквиру Министарства просвете у Угарској. Међутим, како је у тим, комуналним, школама наставни језик био српски, угарска влада није била задовољна, те је приступила оснивању чисто државних школа (поред вероисповедних, које су нестајале, јер су услови под којима су још могле да постоје били немогући за испуњавање), с мађарским језиком као наставним, без обзира на матерњи језик ученика. Нехомогеност састава становништва Баната погодовала је угарској политици. Две личности које су испливале из овог вртлога, један као виновник врхунца мађаризаторске политике, други као ватрени заговорник супротстављања тој пошасту, били су мађарски министар просвете Алберт Апоњи и, у име епископата Карловачке митрополије, владика будимски Лукијан Богдановић. Наиме, Апоњијев закон о школству, који је Угарски сабор донео 1907, предвиђао

је да и народносне школе добију мађарско обележје. Владикин глас био је снажан подстрек Србима да устану против овог закона, а 30 000 Српкиња дало је своје потписе, укоричене у две књиге, које је др Јован Манојловић, посланик Уздинског среза, однео на скупштинску седницу у Будимпешти и затим одржао незаборавни говор у Угарском сабору, 6. априла 1907. године. Не знамо шта би било да овај безочни притисак угарске власти није прекинут Првим светским ратом, али је утешно то што су се, одолевајући му, Срби још више збили међу собом и око своје Цркве. А иза ових 30 000 женских потписа стајала је река освешћених Српкиња из данашње Војводине, које су биле или део првих образованих жена, или бар мајке српске деце коју је погађало увођење новог закона. Значајан део ових жена биле су из Панчева и околине. Оне су, из бунта против неправде која се надвила над њихов народ, храбро, именом и презименом, стале пред власт и јавност, потврђујући и тако ново место жене у историји. Осилена приликама у Двојној монархији које су јој ишле на руку, Угарска је превидела ту снагу жена, а преварила се и у очекивању да је Јужни Банат после развојачења „*tabula rasa*“, погодна за „преваспитавање“. Напротив, доскорашња Граница пренела је свој спартански дух на поље парламентарне борбе.

Пето, поред повољног положаја, наслеђа граничарског школства, социјално-економских и национално-политичких појава које су које су настале или су разоткривене после развојачења, као катализатор женског школовања у Јужном Банату деловала је и модернизација, поспешена сличним ветром из Краљевине Србије. Просвета и положај жене постају мерило развоја, а питање укључивања девојака у могућност школовања, дакле, и запослења, доказује да је школа својеврсни еталон једног доба и услов слободе у оба смисла, духовном и материјалном. Главна брана неоспорном труду обе државе, Аустро-Угарске и Србије, била је у патријархалном менталитету. У јавности је и даље постојала индиферентност према питању женског образовања, или је, чак, преовладало мишљење да се жена образовањем удаљава од традиционалних вредности, улоге мајке и домаћице и од родољубља. Свакако погрешан и злурад, овакав поглед је утолико више несхватљив када се зна да је исход школовања подразумевао и врхунски допринос држави и народу, кроз лечење, или преношење знања на млада поколења. Код помена равнодушности према женском образовању, треба

нагласити да је она била неупоредиво мања у Аустро-Угарској, у којој су и разлике положаја осталих нација (Хрвата, Чеха, Словака, Румуна итд.), осим Немаца и, од 1867, Мађара, биле незнатне, а социјалне разлике занемарљиве. У Јужном Банату, који је, од Београдског до Прашког мира, од доласка Марије Терезије на хабзбуршки трон до Аустро-Угарске нагодбе, од престанка века и по турске власти над Банатом до турске предаје кључева градова српском кнезу Михаилу Обреновићу, представљао источни део Војне крајине, поглед на женско школовање био је неочекивано слободан и слободарски. Неочекивано - с обзиром на и даље уврежене предрасуде, прекрајање атласа крајем 19. века и „преча посла“ и великих сила и малих народа у то време, као и на прелазак из граничарског уређења у порески систем и обресе парламентаризма. Слободан - због висине свести државе, цркве, друштва и њиховог сагласја; а слободарски - због идеје на коју се ослањао и коју је делио.

Сличну улогу одиграле су и женске школе, као и удружења жена. Континуитет покрета за права Српкиња са претходним и сродним европским женским покретима био је неспоран, али је и уочљива различитост. Висина циља - ослобођење и уједињење српског народа – и тежина пута захтевали су учешће заиста целог народа, дакле и његовог женског дела, који се, с друге стране, показао као више него достојан историјске улоге. Стиче се утисак да је, за разлику од осталих у Европи, покрет српских жена били више условљен романтичарским, него феминистичким заносом. Тај покрет, подстакнут од Уједињене омладине српске, подржан од Српске православне цркве, подупрт оснивањем Националног женског савеза, и све јачи с порастом броја образованих жена, нашао је јако упориште у Добровољној задрузи Српкиња панчевачких, организацији којој припадају велике заслуге за просвећивање Јужнобанаћанки, нарочито када се има на уму материјална помоћ коју је Задруга прикупљала за школовање највреднијих девојака. Не мање заслуге служе на част преосталом делу националне елите, које је, на челу са др Светиславом Касапиновићем, две деценије раније од почетака Задруге, основало Српску вишу девојачку школу у Панчеву.

Школа је требало да оствари две улоге: да надгради и употпуни општу културу девојака, кроз образовање у наукама и уметностима, и да их усаврши у вештинама које красе једну узорну мајку и домаћицу. Тежиште Српске више

девојачке школе било је и на томе да се девојке издигну изнад социјалних разлика породица из којих су потицале и изнад инертности коју им је наменила традиција. Да из ње извуку највредније и допуне то новинама с краја 19. и почетка 20. века. Допориносила је економском и културном успону бивше Границе, поткрепљивала српски национални идентитет и интегритет и била противтежа растућој мађаризацији. Било је потребно да се жене ослободе и изједначе у грађанским правима са мушкарцима, да се преко образованих мајки цео народ уздигне и да и тиме Срби наставе у будућност укорак са најнапреднијим народима Европе. Да је Девојачка школа све те потребе подмиривала сведоче деценије њеног успешног рада. Школа је тако постала узор и пулс промена и националног препорода у, до скоро, граничарским крајевима. Била је један од драгуља војвођанског и целог Српства.

Број јужнобанатских „учених жена“, који једва достиже просечан број ученика у једној учионици, мали је само ако се измести из свог дела историје. Сагледан кроз призму околности које су обележавале време пре једног-једног и по века, тај број изазива ганутошћу и дивљење. Претежни део одличних ученица виших девојачких школа постајале су учитељице, а већина малобројних високообразованих жена које су пореклом биле из Јужног Баната бавила се музиком, док су остале одабрале или студије медицине или друштвене науке. Њихове доприносе тешко је упоређивати, јер је свака унеколико подигла положај својих сународкиња и тиме млађима поставила виши ниво који треба прескочити.

Повећање права жене повећавало је и њене обавезе, али је остварење једног, почев од права на школовање, стварало потребу и могућност за осталим женским правима. Неодвојиво од националног и, нарочито, социјалистичког покрета, „женско питање“ код Срба отимало се предрасудама и отпорима и крчило пут рађању самопоуздања и економској самосталности жене. Начини достизања женске слободе, односно једнакости полова, били су двојаки: левичарски, који је постао синоним борбе за равноправност, и други, ослоњен на традицију, који је преовладавао међу образованим Српкињама 19. и почетка 20. века. Ти дуализми, права и обавеза и различитих путева за остварење права жене, развили су аутентичан правац у историји жена, онај који су чиниле Српкиње у Угарској, подстакнут европским покретом, али национално оријентисан.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Историјски архив у Панчеву (ИАП), Фонд Магистрата

ИАП, Збирка професора Живановића

ИАП, Фонд породице Јагодић

ИАП, Фонд породице Драгичевић

ИАП, Фонд породице Алексић-Смедеревац

ИАП, Досије Фонда основних школа у Панчеву

ИАП, Фонд Српске више девојачке школе

ИАП, Фонд Домаћичке школе

ИАП, Фонд Женске занатске школе

ИАП, Фонд Добровољне задруге Српкиња панчевачких

ИАП, Фонд Мађарске женске школе

ИАП, Фонд Школског одбора

ИАП, Фонд ОШ „Ђура Јакшић“, Ковин

ИАП, Фонд ОШ „Младо поколење“, Ковачица

ИАП, Фонд Школе ученика у привреди мешовитог типа у Ковину

ИАП, Фонд Државне мешовите школе

Историјски архив у Белој Цркви (ИАБЦ), Фонд Магистрата

Архив Србије (АС), МПС, Фондови Министарства просвете и црквених послова, Министарства иностраних дела-ППО, Друштва „Свети Сава“ и Стојана Новаковића

Архив САНУ (АСАНУ), Историјска збирка, *Документа о Банатској војној граници, Преписка С. Касапиновића, Аутобиографија Делфе Иванић* итд.

Рукописно одељење Матице српске (РОМС)

Архив Војводине (АВ), Фонд Министарство вера и просвете

Архив САНУ у Сремским Карловцима (АСАНУК), Фонд Школског савета

Војни архив, Немачка архива (Ва-На)

Биографија др Марије Вучетић Прита, рукопис

Др Никола Вучетић, *Душица*, рукопис

Објављени извори

Аутобиографија Константина Пешића, приредио Крестић В. Петар, *Мешовита грађа*, књига 28, Историјски институт Београд, 2007.

Београд и Србија у списима француских савременика, 16-17. век, Београд, 1961.

Виловски Стефановић Годор, *Моје успомене*, Сремски Карловци, 1907.

Грађански законик из 1844, <http://sr.wikisource.org/sr>

Декларација права човека и грађанина (1789) у: Темељи модерне демократије. Избор декларације и повеља о људским правима (1215-1989), Београд, 1989.

Дероко Александар, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Београд, 1983.

Женар Василиј, *Опис места Баранде 1859*, 1880.

Закон о устројству Више женске школе у Београду, 1863. у: *Школство Србије 1804-1918, документи и казивања*, Београд, 1980.

Игњатовић Јаков, *Мемоари*, Нови Сад, 1989.

Исти, *Публицистички списи I*, Нови Сад, 1989.

Извештаји Српске више девојачке школе у Панчеву за 1874/75, 1877/78, 1884/5, 1885/6, 1889/90, 1899/1900.

Извештај Саборског одбора о свом раду за 1907, 1908, 1909, 1910, у Сремским Карловцима, 1910.

Јовановић Владимир, *Успомене*, приредио Васиље Крестић, Београд, 1988.

Карацић Стефановић Вук, *Историјски списи 1-2*, Београд, 1969.

Исти, *Грађа за српску историју нашег времена и животима најзнатнијих поглавница овога времена*, Београд, 1898.

Исти, *Српски ријечник, Школа*, Беч, 1851.

Исти, *Историјски списи 1-2*, Београд, 1969.

Леди Мери Вортли Монтегју о османским женама у: *Османско царство, Историјска читанка 1-4*, књига 1, уредник Кристина Кулури, Београд, 2005.

Лилић Борислава, *Извештај изасланика Милоша С. Милојевића о стању школа у окрузима Нишком, Пиротском, Врањском, Топличком и Ужичком*, Споменик бр. 142, Одељење историјских наука САНУ 15, Београд, 2005.

Љушић Радош, *Идентитет Срба*, Нови Сад, 2002.

Матић М. Андрија, *Саборски одбор и српске школе у Угарској*, Нови Сад, 1901.

Миладиновић Жарко, *Тумач повластица, закона, уредаба и др. наређења српске народне аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, Нови Сад, 1897.

Младеновић Живомир, *Из породичне преписке Симе Матавуља, прилог проучавању културних веза Војводине с осталим југословенским крајевима*, Нови Сад, 1955.

Нушић Бранислав, *1915. Мемоари*, Пирот, 2010.

Петровић Никола, *Светозар Милетић и Народна странка, Грађа, 1860-1875*, Сремски Карловци, 1969.

Писма краљице Наталије Обреновић, приредила Ивана Хаџи Поповић, Београд, 1996.

Поповић Иван М, *Неколико речи о важности похађања виших девојачких училишта, Извештај о СВДШ у Сомбору за 1889-1890*, Сомбор, 1890.

Предлог о преуређењу Више женске школе, 1881. у: Школство Србије 1804-1918, документи и казивања, Београд, 1980.

Рад СНЦС, 2.5-15.6.1911, Сремски Карловци, 1911, Стенографски записник, III - XIX - седница, 2-31.

Раденић Андрија, *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, Нови Сад, 1976.

Распис о школским „каштигама“ из 1870, АСАНУ, Фонд Јована Ристића, III/7; 3/1342; приредио Владимир Јовановић, *Мешовита грађа*, књига 28, Историјски институт Београд, 2007.

Самарцић Радован, *Београд и Србија у списима француских савременика, 16-17. век*, Београд, 1961.

Сборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажевству Србији од почетка до краја 1857. у: Школство Србије 1804-1918, документи и казивања, Београд, 1980.

Све досадање беседе др Михаила Полит-Десанчића, Нови Сад, 1883.

Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду, 1839-1939, Београд, 1939.

Споменица Учитељске школе у Сомбору 1778-1953, Сомбор, 1953.

Стајић Васа, *Грађа за културну историју Новог Сада. Из архива Новосадског магистрата, Стенографски записници о раду Црквено-народних сабора*, Нови Сад, 1947.

Стошић Адам, *Велики дани Србије*, Крушевац, 1995.

Успомене Делфе Иванић, приредила др Јасмина Милановић, Београд, 2012.

Утјешеновић Огњеслав Острожински, *Војна крајина и Устав*, Загреб, 1861.

Христић Н. Коста, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1987.

Čuvaj Antun, *Građa za povijest školstva*, Zagreb, 1910.

Штампа

Архивска пракса (2009)

Базар (2013)

Банатски весник (1934)

Banater Post (1872)

Браник (1902)

Бранково коло (1906)

Весник (1893-1896)

Вечерње новости (1904)

Војносанитетски преглед (2008)

Време (1925)

Гласник Историјског архива у Кикинди (2010)

Гласник СУД-а (1881-1883)

Годишњак за друштвену историју (1994-2005)

Годишњак Музеја града Београда (1967)

Годишњак СКА (1911)

Граничар (1873-1874)
Даница (2005)
Домаћица (1880-1926)
Етнолошке свеске (1982)
Жена (1910-1913)
Женски покрет (1923)
Женски свет (1882-1910)
Задружни архив (1957)
Застава (1870-1892)
Зборници Матице српске (1957-1987)
ЗЛУМС (1965)
Информатори ИАП (1964-1995)
Јавор (1880)
Једнакост (1911-1914)
Југословенски дневник (1930-1931)
Календар УОС (1871)
Књижевна историја (1997)
Летопис Матице српске (1900-1928)
Мисао (1921)
Млада Србадија (1870-1872)
Музикологија (2004)
Muzikološki zbornik (2000)
Народ (1872)
Настава и васпитање (1958)
Недељни лист (1879)
Панчевац (1869-1873)
Педагошка стварност (1964)
Политика (1907, 1954, 1993, 2013)
Политикин Забавник (2009)
Посестрима (1890)
Предшколско дете (1972)
Прилози за књижевност (1955)

Просветни гласник (1891, 1920)
Про фемина (1996)
Савременик (1912)
Самоуправа (1904)
Сентандрејски зборник (1987)
Службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије (1891)
Социологија (2011)
Споменак (1893-1914)
Српкиња (1896)
Српска везиља (1903)
Српски књижевни гласник (1936)
Српски митрополијски гласник (1912)
Српство (1913)
Сунчани сат (1996)
Театрон (1994)
Темишварски зборник Матице српске (2002)
Токови историје (2000)
Трговачки гласник (1903)
Учитељски календар (1935)
Школски лист (1868, 1903)
Школски гласник (1912)
Шумадијски анали (2007-2009)

Литература

Андрић Иво, *Свеске*, Београд, 1982.

Аријес Филип, Диби Жорж, *Историја приватног живота*, Београд, 2003.

Арнаутовић Драгомир, *Историја српских железница 1850-1918*, Београд, 1934.

Асман Алаида, *Рад на националном памћењу. Кратка историја немачке идеје о образовању*, Београд, 2002.

Атанасијевић Ксенија, *Етика феминизма*, Београд, 1996.

Ациган Љубица, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини 1860-1918*, Београд, 1979.

Иста, *Српска педагошка периодика у Угарској*, Нови Сад, 1986.

Barth Paul, *Geschichte der Erziehung in soziologischer und geisgeschichtlicher Beleuchtung*, Leipzig, 1911.

Isti, *Das weib in der Natur-und Volkerkunde*, Leipzig, 1913.

Басликова Ленка, *Положај жене и њихово запошљавање*, Праг, 2007.

Башајски Милан, *Зборник песама за школске хорове*, Београд, 1957.

Bebel August, *Die Frau und der Socialismus*, Berlin, 1911.

Bohm Leonard, *Monographie der Stadt Pancsova*, 1903. Manuscript

Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у 19. веку*, Нови Сад, 2005.

Исти, *Алманах Учитељског факултета у Сомбору*, Сомбор, 2003.

Божиновић Неда, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996.

Божих Иван и др, *Историја Југославије*, Београд, 1973.

Божих Софија, *Милица Томић: Стремљење ка модерном*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Bowen James, *History of Western Education*, London, 1981.

Braun Lily, *Die Frauenfrage*, Leipzig, 1901.

Буџин Иван, *Приповетке*, Београд, 2012.

Vaerting Michael, *Wahrheit und Irrtum in der Geschlechtspsychologie*, Karlsruhe, 1923.

Isti, *Die weibliche Eigenart im Mannerstaat und die mannliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe, 1921.

Вандлић М, *Грађанска школа код нас и на страни*, Београд, 1935.

Ваничек Фрања, *Историја Војне границе*, 1875.

Vaniček Franc, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1875.

Васић Александар, *Музички критичар Густав Михел*, Музикологија бр. 4, 2004.

Исти, *Српска пијанисткиња Јованка Стојковић*, Темишварски зборник Матице српске бр. 3, 2002.

Васић Павле, *Уметничка топографија Панчева*, Нови Сад, 1989.

Веиновић Милана, *Панчево на старим разгледницама 1898-1941*, Панчево, 2007.

Вејиновић Славко, *Текелијанум - задужбина Саве Текелије*, Даница, српски народни илустровани календар за годину 2005.

Вељановић Зоран, *Школство Срба у северном Банату од 18. до 20. века*, Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 7, 2010.

Веселиновић Јанко, *Сељак*, Београд, 1901.

Вијатов Живан, *Томашевац*, Панчево, 2009.

Wininger Otto, *Geselecht und Charakter*, Leipzig, 1925.

Војиновић Жарко, *Светлост из Српске Спарте*, Панчево, 2011.

Вујисић-Живковић Наташа, *Преглед схватања српских педагога о односу теоријског и практичног професионалног образовања учитеља*, у: *Образовање и усавршавање наставника - историјски аспект*, Ужице, 2007.

Иста, *Улога педагошке историографије у формирању педагошког знања*, Београд, 2011.

Вујић Максим, *Православна српска парохија у Добрици крајем 1901*, Панчево, 2005.

Вукајловић Д. Владимир, *Просторни распоред етничких група у Панчеву*, Панчево, 1997.

Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд, 2002.

Вулетић Александра, Мијаиловић Јасна, *Између посела и балова*, Београд, 2005.

Вулф Вирџинија, *Сопствена соба*, Београд, 1997.

Вучетић Милена, *Сто година предшколског васпитања у Војводини*, Предшколско дете 5, 1972.

Вучетић Радина, *Европа на Калемегдану*, Београд, 2003.

Вучо Никола, *Железнички саобраћај као фактор привредног развоја Србије у 19. веку*, 1978.

Гавриловић Ана, *Настанак и развој предшколских установа у Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Гавриловић Никола, *Образовање девојака у српском грађанском друштву у Угарској почетком 19. века*, Београд, 1987.

Исти, *Школе у Војној граници*, *Историја школа и образовање код Срба*, том I, Историјски музеј Србије, Београд 1974.

Исти, *Стање школа на територији Немачко-банатске регименте, Илирско-банатског батаљона и војних комунитета на крају школске 1839*, Београд, 1974.

Исти, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини 18. века*, у: *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Исти, *Реорганизација школства у Војној граници*, у: *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Исти, *Вршачка учитељска школа у доба Српског војводства и Тамишког Баната (1849-1860)*, Вршац, 2006.

Гавриловић Славко, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији, од краја 18. до средине 19. века*, Београд, 1983.

Исти, *Српски покрет у Револуцији 1848-49*, Нови Сад, 1998.

Исти, *Из привредне и друштвене историје Батаљона*, у Зборнику *Шајкашка 2*, Нови Сад, 1975.

Галамбош Тибор, *Развој основног образовања у Ковину*, Информатор ИАП 24, 1995.

Гаћеша Никола, *Шајкашка између два рата*, у Зборнику *Шајкашка, Други део*, Нови Сад, 1975.

Гикић Радмила, *Милица Стојадиновић Српкиња*, у: М. С. Српкиња, *У Фрушкој гори 1854*, Београд, 1985.

Глигоријевић Бранислав, *О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929*, Зборник Матице српске за историју, 5, 1972.

Гојков Грозданка, *Школство у Банату*, у: *Банат кроз векове*, Београд, 2010.

Goldscheid Rudolf, *Frauenfrage und Menschenoekonomie*, Wien, 1905.

Голубовић Видосава, *Панчевачки часописи Васе Стајића*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001.

Григоријевић Јован, *Грађа за историју неких банатских села*, Јавор, 1880.

Grotjahn Alfred, *Geburtenpaventon und Bevolkerungsvermehrung*, Jena, 1912.

Грујић Владимир, *Лицеј и Велика школа*, Београд, 1987.

Исти, *Гимназијско образовање у Србији до Првог светског рата*, Београд, 1997.

Грујић Тамара, *Змајево песништво за децу и усменокњижевна традиција*, Нови Сад, 2010.

Gutek Gerald, *A History of the Western Educational Experience*, Second Edition (Prospect Heights : Waveland Press), 1994.

Дабих С. Војин, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у 18. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Давидовић Зора, *Мода ампира у Војводини*, ЗЛУМС, 1, 1965.

Данкан Исидора, *Мој живот*, Београд, 2000.

Девих-Убавић Станка, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903-1914*, Београд, 1967.

Demian Jochan Andreas, *Statistische Darstellung des Konigreichs Ungarn und dazu gehorige Lander*, Wien, 1805.

Isti, *Statistisch Beschreibung der Militargrenze*, Wien, 1805.

Дига Жак, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, 2007.

Димитријевић Весна, *Урош Предић и Богдан Дунђерски, прича о пријатељству*, Годишњак за друштвену историју, год. 12, свеске 1-3, 2005.

Димитријевић-Стошић Д. Полексија, *Посела у старом Београду*, Београд, 1965.

Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, део 1, Београд, 1997.

Исти, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1994.

Dimtschoff Radoslav, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel. Eine politisch-volkswirtschaftliche Studie*, Bamberg, 1894.

Дојчиновић-Нешић Биљана, *О женама и књижевности на почетку века*, Београд, 1996.

Домановић Радоје, *Мртво море*, (Збирка сатира) Београд, 1997.

Драшков-Обреновић Марија, *Правни положај жене према Српском грађанском законнику у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Ђорђевић Димитрије, *Царински рат, Аустро-Угарска и Србије*, Београд, 1962.

Ђорђевић Драгиша, *Историја панчевачке медицине до 1944*, Панчево, 2004.

Ђорђевић Владимир Р, *Прилози биографском речнику српских музичара*, Посебна издања САНУ, књига 169, Музиколошки институт, књига 1, Београд, 1950.

Ђорђевић Живојин, *Историја васпитања у Срба*, Београд, 1958.

Ђорђевић Јован, *Женско питање*, Београд, 1975.

Ђорђевић Михаило, *Сремац као историчар*, Бранково коло, 1906.

Ђорђевић Хлапец Јулија-Јулка, *Омладинка Драга Дејановић*, Мисао, 1921.

Иста, *Судбина жене, Криза сексуалне етике, Две социолошке студије*, Љубљана, 1930.

Ђурић Војислав, *Лирика у светској књижевности* (антологија), Београд, 1982.

Ђурић-Клајн Стана, *Српска музика кроз векове*, САНУ, 1973.

Иста, *Акорди прошлости*. Просвета, Београд 1981.

Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004.

Исти, *Космолошко трагање за новом школом*, Београд, 1999.

Исти, *Образовање у Краљевини Србији крајем 19. и почетком 20. века*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Isti, Eva Matthes (Hrsg.), *Freund-und Feindbilder in Schulbüchern*, Klinkhardt, 2010.

Isti, *Elementarization in History Textbooks in the Kingdom of Serbia at the end of 19th and the Beginning of the 20th Century*, in: Matthes E, Heinze C. (Hrsg.), *Elementarisierung im Schulbuch*, 2007.

Isti, *Family in Serbian Textbooks by the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century*, in: Matthes Eva, Heinze Carsten (Hrsg.), *Die Familie im Schulbuch*, Bad Heilbrunn, 2006.

Isti, *School directors in Europa: The example of Sreten Pašić, director of the Belgrade Women s gymnasium*, Крагујевац, 2009.

Isti, *Illiteracy as a hindrance the modernization of education in the Europe in the late 19. century*, Крагујевац, 2008.

Енгел Франц Штефан, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад, 2003.

Engelbrecht Helmut, *Geschichte des osterreichischen Bildungswesens, von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien, 1986.

Енциклопедија ликовних умјетности, 3, Загреб, 1964.

Енциклопедија Новог Сада, том 15, Нови Сад, 2000.

Ердеи Илдико, Јукић Едвард, Брујић Драган, *Илустровани водич кроз Српску Спарту*, Панчево, 1998.

Ердеи Илдико, *Феномен граничних простора*, Панчево, 1995.

Ердељановић Јован, *Срби у Банату*, Нови Сад, 1986.

Ерлер Јохан Јакоб, *Банат*, Панчево, 2003.

Живанов Миодраг, *Панчевачка библиографија*, Панчево, 1984.

Ивановић Дарко, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858)*, Београд, 2006.

Илић Јован, *Развој и основне карактеристике становништва југозападнoг Баната са посебним освртом на општину и град Панчево*, Панчево, 1984.

Историја Новог Кнежевца и околине, Зборник, уредник академик Василије Крестић, 2004.

Јанковић Зора, *Женско питање*, Нови Сад 1911.

Јанкулов Борислав, *Колонизација Војводине у 18. и 19. веку*, Панчево, 2003.

Исти, *О Адаму Косанићу, јунаку из 1848-49*, рукопис у штампи

Исти, *Прилози за историју Панчева*, Панчево, 1924.

Јањетовић Зоран, *Духовни профил војвођанских Шваба*, Токови историје, 2000.

Јеремић-Молнар Драгана, *Музички прилог модернизацији - Клавир и грађанство у Србији 19. века*, Београд, 2001.

Јовановић Милка, *Ношња у Београду у 19. веку*, Историја Београда, књ. 2, 1974.

Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1990.

Исти, *Влада Александра Обреновића*, Београд, 1990.

Јовичић Стеван, *Бела Црква у прошлости*, Бела Црква, 1970.

Казер Карл, *Слободни сељак и војник*, Загреб, 1997.

Kingsley Kent Susan, *Suffrage in Britain 1860-1914*, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Кириловић Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935.

Исти, *Српске основне школе у Војводини 18. веку*, Сремски Карловци, 1929.

Клајић-Симић Иконија, *Катарина Миловук, њен живот и рад*, Београд, 1936.

Ковачевић Душко, *Политички и просветитељски рад Васе Живковића (1819-1891)*, 1986.

Ковачевић Иван, *Стратегија етнолошких истраживања*, Београд, 1982.

Ковић Милош, *Сазнање или намера: Савремена светска историографија о Србима у 19. веку, у: Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку*, Социологија, 2011.

Конјовић Петар, *Лићности*, Zagreb, 1919.

Костић Лаза, *О политици, о уметности*, Други део, Нови Сад, 1990.

Костић П. Милан, *Први женски завод у Београду*, 1957.

Костић Страхиња, *Немачко и аустријско школство у терезијанским реформама, Историја школства и образовања код Срба, књ. I*, Београд, 1974.

Исти, *Српске основне школе у Банату, Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Исти, *Споменица Учитељске школе у Сомбору*, 1953.

Kraul Marget, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980*, Frankfurt am Main 1984.

Крестић Ђ. Василије, *Историја српске штампе у Угарској (1791-1914)*, Нови Сад, 1980.

Исти, *Хрватско-Угарска нагодба 1868*, Београд, 1968.

Исти, *Од развојачења Батаљона до стварања Краљевине СХС*, у: Шајкашка 2, Београд, 1975.

Исти, *Панчевац (1869-1887)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001.

Исти, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник 1, Београд, 1987.

Крестић Василије, Љушић Радош, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*, Београд, 1991.

Крестић В. Петар, *Српско привредно друштво „Привредник“ (1897-1918)*, Београд, 2002.

Исти, *Специфични вид образовања - Српско привредно друштво „Привредник“ (1897-1918)*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Исти, *Аутобиографија Константина Пејчића*, у: *Miscellanea* (Мешовита грађа), књига 28, Историјски институт, Београд, 2007.

Крнета и група аутора, *Историја школа и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Cunningham Hugh, Morpurgo Michael, *The Invention of Childhood*, BBC Books, London 2006.

Лазаревић Јелена, *Српски женски савез и Међународни женски савез у: Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929.

Лебл Арпад, *Комунална привреда и грађанске партије Војводине (1887-1918)*, Нови Сад, 1971.

Leyer F. Muler, *Phasen der Liebe*, Munchen, 1923.

Лесковац Младен, *Откуд Сремицу оквирни мотив за Поп Ћиру и поп Спиру*, Прилози за књижевност, 1955.

Lester F. Ward, *Pure sociology*, New York, 1903.

Љушић Радош, *Развој Универзитета у Београду. Од Велике школе до Лицеја (1808-1838)*, у: *Србија 19. века*, књига 2, Београд, 1998.

Магазиновић Мага, *Мој живот*, Београд, 2000.

Мајер Андреас, *Опово*, прилози за монографију, Панчево, 2001.

Мајлс Розалинд, *Феминистички изазови*, Београд, 2013.

Макарић Радомир, *Сомборска учитељска школа у периоду делатности Николе Ђ. Вукићевића*, Нови Сад, 1965.

Малуцков Мирјана, *Ношња Панчева и околине*, Нови Сад, 1995.

Маргани Владимир, *Помађаривање у бившој Банатској граници*, Нови Сад, 1935.

Марјановић Чедомир, *Образовање женскиња и наше средње школе*, Београд, 1906.

Марковић Даница, *Тренуци и расположења*, Београд, 1928.

Марковић Ј. Даница, *Знаци жене*, друго издање, Београд, 2007.

Марковић Љубица, *Почеци феминизма у Србији и Војводини*, Београд, 1996.

Марковић Милан, *Die serbische Hauskommunion - Zadruga - und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig, 1903.

Марковић Ј. Предраг, *Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку*, у: *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, Београд, 2007.

Исти, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1994.

Исти, *Место жене у јавном мњењу Београда 1918-1965*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Исти, *Лично име као прва ознака идентитета*, у: *Трајност и промена*, Београд, 2007.

Марковић-Димитријевић Светлана, *Дама од лепих степеница (Наша прва жена архитекта-Јелисавета Начић)*, Политикин Забавник 3010, 2009.

Мартиновић Душан, Шуковић Радивоје, *Јован Павловић, живот и дјело*, Нови Сад, 1988.

Masaryk T.G., *Mnohoženstvi a jednoženstvi, Socialni otazka, Moderni nazor na ženi*, Praha, 1899.

Matthes Eva, Heinze Carsten (Hrsg.), *Elementarisierung im Schulbuch*, Bad Heilbrunn 2007.

Isti, Johann Friedrich Herbart, *Umriß pädagogischer Vorlesungen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2003.

Matthes Eva, *Central scientific view of the present situation of the family and their reflection in schoolbooks for social studies in Germany*, Крагујевац, 2007.

Матијевић Борис, *Рад Мите Топаловића у СВДШ у Панчеву*, Информатор ИАП, 1995.

Матијевић Николина, *Жене - образовањем до елите, ситуација у Србији у 19. веку*, Београд, 2010.

Матић М. Андрија, *Саборски одбор и српске школе у Угарској*, Нови Сад, 1901.

Исти, *Српске средње школе у Угарској*, Нови Сад, 1898.

Исти, *Просветене прилике Срба у Угарској*, Нови Сад, 1913.

Матицки Миодраг, *Зборник Банат кроз векове, Српска банатска периодика (1827-1920)*, Београд, 2010.

Исти, *Српска банатска периодика*, у: *Банат кроз векове*, Београд, 2010.

Матош Антун Густав, *Стеван Сремац, Поп Тира и поп Спира*, Савременик, 1912.

Meureder Rosa, *Zur kritik der Weiblichkeit*, Leipzig, 1905.

Миланковић Милутин, *Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, 1997.

Милекер Феликс, *Историја Банатске војне границе*, Панчево, 1995.

Исти, *Историја града Панчева*, 1925.

Исти, *Историја градова и градског развића у Банату*, Панчево, 2004.

Исти, *Летописи општина у Јужном Банату*, Вршац, 2005.

Милер Луис, *Наш брат - Флора Сандес*, 2012.

Милинковић Слађана, *Стишани гласови-Женска страна римске историје*, 2007.

Милинчевић Васо, *Змајева „Жижа“ (1871-1874)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001.

Милићевић Милан Ђ, *Школе у Србији од почетка овог века до краја школске 1867*, Београд, 1868.

Милојевић-Шуловић Љиљана, *Век доброте, Првих сто година Кола српских сестара*, Београд, 2003.

Милошевић Георгије, *Породица Прита* у: Светлана Николин (и сарадници), *Цинцари (Аромунци) у Јужном Банату*, Панчево, 2009.

Милутиновић Никола, *Из поверљивих извештаја новосадског великог жупана Андреје Флата*, Нови Сад, 1954.

Исти, *Широм наше отаџбине; Наше вароши - Панчево*, Панчево, 2004.

Митровић Андреј, *Европеизација и (или) модернизација*, Годишњак за друштвену историју, 1, свеска 2, Филозофски факултет, 1994.

Исти, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 1981.

Митровић Д. Јеремија, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, Београд, 2000.

Митровић Љубомир, *Из таме у светлост*, Нови Сад, 1975.

Митровић Мирко, *О српским школама у Карловачко-варадинском генералату, 1772-1804*, у: *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1995.

Исти, *Животни пут и дело Срете Пецињачког*, Зборник МС за историју, 30, 1984.

Исти, *Дунав и његове притоке у привреди Немачко-банатске регименте*, Зборник МС за историју 27, 1983.

Исти (са Славком Гавриловићем), *Прилог историографији Војводине (1699-1849)*, Нови Сад, 1975.

Michaelis Herbert, *Beitrage zur Kulturgeographie des Sudbanats und Nordserbiens*, Berlin, 1940.

Младеновић Божица, *Рат и приватност, Први светски рат, у: Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, Београд, 2007.

Морен Едгар, *Дух времена*, Београд, 1979.

Немањић Милош, *Српска интелигенција 1840-1920*, Београд, 2001.

Исти, *Панчевачка интелигенција 19. века као спона између нововековне српске државе и Војводине*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2005.

Исти, *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, Београд, 2001.

Немилов Николајевич Александар, *Биолошка трагедија жене*, Београд, 1940.

Ненадовић Љубомир, *О здравственим приликама у Панчеву*, Панчево, 1891. (репринт издање: Панчево, 2010)

Непознати аутор, *Летпис Песка*, рукопис, Панчево, 1965.

Непознати аутор, *Монографија Банатске Дубице*, рукопис, Панчево, 1955.

Nestorović Ivan, *Der Aussenhandel Serbiens*, Leipzig, 1913.

Нешковић Мита, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897.

Николић Добривој, *Монографија Баната*, Панчево 1941.

Николић Лазар, *Хроника места Добрица у Банату*, Панчево, 2003.

Николова Маја, *Школовање женске младежи у Србији до 1914*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Новаковић Бошко, *Поп Ђира и поп Спира Стевана Сремца*, Сарајево, 1955.

Обрадовић Зорица, *Српска виша девојачка школа у Панчеву (1874-1920)*, Панчево, 1969.

Обренић Драгана, *Жене и право гласа*, у: Адријана Захаријевић, *Неко је рекао феминизам? Како је феминизам утицао на жене 21. века*, Београд, 2009.

Огњановић М. Андрија, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872*, Нови Сад, 1964.

Исти, *Војвођанске народне основне школе и њихови учитељи од 1573. до 1774*, Зборник МС за друштвене науке бр. 20/58, 1958.

Павковић Васа, *Црњански о Банату*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево 2001.

Павковић Ф. Никола, *Банатско село - друштвене и културне промене, Гај и Дубовац*, Нови Сад, 2009.

Пантић Драго, *Актуелност педагошке критичке мисли Светозара Марковића*, у: *Зборнику радова Живот и дело Светозара Марковића*, Београд, 1997.

Пејовић Роксанда, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991.

Иста, *Српска музика 19. века: извођаштво - чланци и критике - музичка педагогија*, Београд 2001.

Пековић Слободанка, *Два женска часописа или Два часописа за жене у: Банатска периодика 19-20. века*, Београд, 1995.

Пенца Николае, *Монографија општине Владимировац*, Панчево, 2001.

Перишић Мирослав, *Жена у друштвеном животу у Србији у другој половини 19. века*, Београд, 1994. и у: *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд, 1998.

Исти, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века*, Ваљево, 1997.

Perkins Stalton Charlotte, *Woman and Economics*, Boston, 1900.

Перовић Латинка, *Модерност и патријархалност кроз призму државних женских институција: Виша женска школа (1863-1913)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд, 1998.

Иста, *Како жена види себе у време отварања „женског питања“ у српском друштву*, Токови историје, 1-2, 2000.

Петрановић Бранко, *Историја Југославије (1918-1978)*, Београд, 1978.

Петровић Илија, *Војводина српска 1918*, Нови Сад, 1996.

Петровић Мита, *Поука о кућарству за учитељске и више девојачке школе, као и за домаћу употребу*, Панчево, 1876.

Петровић Никола, *Светозар Милетић 1826-1901*, Нови Сад, 1963.

Петровић Споменка, *Добротворна задруга Српкиња панчевачких (1894-1954)*, Панчево, 1995.

Иста, *Панчевачке штампарије српске књиге*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001.

Пецињачки Срета, *Панчевачки дистрикт 1717-1773*, Нови Сад, 1985.

Исти, *Граничарска насеља Баната (1773-1810)*, Нови Сад, 1982.

Исти, *Српске народне школе у Шајкашкој непосредно пред развојачење Тителског баталјона*, Прилог проучавању нашег школства, Педагошка стварност, 5, 1964.

Исти, *Новоселски рит у 19. и почетком 20. века*, Годишњак града Београда, 14, 1967.

Познановић Душан, *Школовање Милеве Марић-Ајништајн*, Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1996.

Полит Владислава, *О књизи Зорке Јанковић „Женско питање“ у: Српкиња – њезин живот и рад и њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, Сарајево, 1913.

Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1976.

Исти, *Светозар Марковић о еманципацији жена*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 32-33, 1962.

Исти, *Друштвено-политичке прилике у Србији у време доношења Устава од 1869*, у: *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд, 1990.

Поповић Бојана, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века*, у: *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, Београд, 2007.

Поповић Јован, *Српске народне школе у Панчеву*, Загреб, 1900.

Поповић Ј. Душан, *Срби у Војводини*, други (од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790) и трећи део (19. век), Нови Сад, 1990.

Поповић Марко, Тимотијевић Мирослав, Ристовић Милан, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011.

Поповић М. Иван, *Неколико речи о важности виших девојачких школа*, Сомбор, 1890.

Pops Friedrich, *Die serbische Hausgenossenschaft*, Diss. Yurich, 1918.

Поткоњак Никола, *Институције за образовање учитеља у Срба*, у: *Алманах Учитељског факултета у Сомбору*, 1998.

Исти, *Образовање учитеља у Србији*, Учитељски факултет у Ужицу, 2006.

Просвета, образовање и васпитање у Србији, Београд, 1971.

Протић, Вишња, *Музичко образовање у учитељским школама Србије од 1870. до 1914. године као један од чинилаца у развоју српске музичке културе*, Сарајево, 1991.

Прошић-Дворнић Мирјана, *Одевање у Београду у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2006.

Прпа-Јовановић Бранка, *Процеси модернизације и положај жене у Србији током 19. и прве половине 20. века, Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд, 1994.

Пупин Михајло, *Са паињака до научењака*, Београд, 1996.

Раденфурд Едвард, *Лондон*, Београд, 2009.

Радин Ана, *Уметност приповедања Стевана Сремца*, Ниш, 1986.

Иста, *Што више дволичних коментара - то боље*, Књижевна историја 29/103, 1997.

Радовановић Стеван, *О знаменитим Српкињама 19. века*, Земун, 2006.

Рајић Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2011.

Ранке Леополд, *Српска револуција*, Београд, 1991.

Ранковић М. Љубомир, *Икона Цркве и благо света*, Шабац, 2008.

Ранковић Светолик, *Сеоска учитељица*, Београд, 1962.

Ратковић Милош, *Монографија села Мраморка у Банату*, Нови Сад, 1962.

Richard Gaston, *La femme dans e histoire*, Paris, 1909.

Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд, 2002.

Ружић Драгана, *Аеродром у Панчеву (Париз-Панчево-Букурешт)*, Панчево, 2011.

Самарцић Радован, *Наука код Срба у 19. и 20. веку*, у: *Историја српског народа* 6/2, Београд, 1983.

Исти, *Наука и књижевност у 19. веку* у: *Историја Београда*, 2, Београд, 1974. и: *Нова историја српског народа*, Београд, 2002.

Савић Миливоје, *Наша индустрија и занати*, Београд, 1922-1933.

Светлопис и мода (грађански костим у делима војвођанских фотографа од друге половине 19. до 30-их година 20. века), Нови Сад, 2002.

Сеги Ласло, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338-1919*, Нови Сад, 2010.

Седамдесет година катедре за педагогију, Филозофски факултет, Београд, 1967.

Секулић Исидора, Савић-Ребац Аница, *Друштвени положај жена у Војводини и почетак њиховог школовања*, Београд, 1925.

Секулић Исидора, *Личност наставнице у школи*, Просветни гласник, 1920.

Иста, *Писма из Норвешке*, Нови Сад, 2001.

Иста, *Записима о моме народу*, у: *Сабрана дела Исидоре Секулић*, Нови Сад, 2001.

Иста, *Писма*, Београд, 2004.

Селимовић Сеад, *Организација и рад учитељских школа у БиХ у периоду 1918-1929*, Архивска пракса, 2009.

Семјан Миша, *Историја крајишника и кућне задруге у ратној држави*, Београд, 1960.

Sicard Emile, *La zadruga dans la litterature Serbe (1850/1912)*, Paris, 1943.

Скарић Владислав, *Утицај турског владања на друштвени живот*, у: *Изабрана дјела*, књ. 2, Сарајево, 1985.

Скерлић Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Београд, 1911.

Слапшак Светлана, *Јулка Хлапец-Ђорђевић, Једно дописивање: Одговор после седамдесет година*, 2004.

Sobe Noah W, *Provincializing the Wordly Citizen, Yougoslav Student and Teacher Travel and Slavic Cosmopolitanism in the Interwar Era*, Peter Lang Publishing, New York, 2008.

Спасовић Ивана, *Банатска војна граница и њено укидање 1872. године*, Панчево, 2004.

Иста, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Панчево, 2012.

Срдановић-Бараћ Олга, *Панчевачка Српска виша девојачка школа и њен значај у прошлости Војводине*, Београд, 1958.

Сремац Стеван, *Поп Тира и поп Спира*, Београд, 2004.

Стајић Васа, *Срби у Војводини од Велике сеобе до Светског рата*, Нови Сад, 1940.

Станков Љиљана, *Ђачко одевање у Србији од средине 19. века*, Крагујевац, 2008.

Станојевић Станоје, *Историја српскога народа*, Београд, 2008.

Стојадиновић Милица Српкиња, *У Фрушкој гори 1854*, Београд, 1985.

Стојаковић Гордана, *Знамените жене Новог Сада*, Нови Сад, 2001.

Стојановић Добрила, *Градска ношња у Србији током 19. и почетком 20. века*, Београд, 1980.

Стојановић Дубравка, *Жене „у смислу разумевања нашег народа“ (Случај жена стручњака у Србији 1903-1912)*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Стојнов Гига, *Ослобођење Панчева*, Београд, 1938.

Исти, *Записи старог Панчевца*, Панчево, 1972.

Столић Ана, *Краљица Драга*, Београд, 2000.

Иста, *Савка Суботић, слика једног света*, предговор књизи: Савка Суботић, *Успомене*, Београд, 2001.

Иста, *Друштвени идентитет учитељица у Србији 19. века*, Годишњак за друштвену историју, 3, 2001.

Иста, *Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века у: Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Ista, Predgovor knjizi: Bock Gisela, *Žena u istoriji Evrope od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2005.

Stopfer Mark, *Lehrbuch über die Grundgesetze der Karlstadter, Warasdiner, Banal, Slavonischen und Banatischen Militargrenze*, Wien, 1840.

Isti, *Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstadter, Warasdiner, Banal-Slavonische und Banatische Militergrenze*, Wien, 1831.

Суботић Драган, *Грађанске и социјалистичке идеје о женском питању у Србији (19. и 20. век), Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, Београд, 1998.

Суботић Савка, *Успомене*, Београд, 2001.

Суша Ања, *Мага Магазиновић (Ужице, 1882 - Београд, 1968) и модерност ангажмана жене*, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Тејлор Џон Персивал, *Хабзбуршка монархија*, Београд, 1990.

Tenorth Heinz-Elwar, *Geschichte der Erziehung, Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*, Juventa Verlag Weinheim und München, 2000.

Тешић Владета, *Школство у 19. веку, Историја Београда*, Београд, 1974.

Исти, *Морално васпитање у школама Србије 1830-1878*, Београд, 1974.

Исти, *Школе и настава*, у: *Историја српског народа 6/2*, Београд, 1983.

Исти, *Школство у 19. веку, Историја Београда*, II; Београд, 1974.

Тимотијевић Мирослав, Михаиловић Радмила, *Катарина Ивановић, прва српска сликарка*, Београд, 2004.

Тимотијевић Мирослав, *Буђење модерне приватности*, Београд, 2006.

Тодоровић Неда, *Женска штампа и култура женствености*, Београд, 1987.

Томандл Миховил, *Историја Панчева*, Панчево, 2003.

Исти, *Светислав Касапиновић*, биографија, Панчево, 1940.

Исти, *Владимир Јовановић*, прилог културно-политичкој историји Србије, Панчево, 2011.

Исти, *Панчево у Првом светском рату*, Панчево, 2010.

Исти, *Моји сусрети са Урошем Предићем*, Панчево, 2010.

Исти, *Живот и рад Константина Пеичића*, Прилог културно-политичкој историји Војводине, Нови Сад, 1966.

Исти, *Споменица Панчевачког српског црквеног певачког друштва*, Панчево, 1938.

Тomašević Katarina, *Prispevek čeških glasbenikov srbski glasbi 19. stoletja*; Muzikološki zbornik XLII/1, Ljubljana, 2000.

Топаловић Мита, *Песме у два гласа за ученике народних школа*, Панчево, 1911.

Трговчевић Љубинка, *Прича једне краљице*, у: Краљица Наталија, *Моје успомене*, Београд, 1999.

Иста, *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку*, у: *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд, 1994.

Иста, *Школовање девојака у Србији у 19. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Иста, *Српска интелигенција у 19. веку, западни и источни утицаји*, у: *Европа и Срби*, Београд, 1995.

Иста, *Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века*, у: *Српске политичке генерације 1788-1918*, ИИСАНУ, 1998.

Иста, *Планирана елита*, Београд, 2003.

Трипковић Гордана, *Материнство и модерност у српској војвођанској породици у: Србија у модернизацијском процесима 19. и 20. века*, Београд, 1998.

Трнавац Недељко, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд, 2012.

Исти, *Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века*, у: *Србија у модернизацијским процесима 20 века*, Београд, 1994.

Исти, *Педагошке минијатуре*, Титово Ужице, 1973.

Турлаков Слободан, *Летопис музичког живота у Београду 1840-1941* (успомени и делу Јованке Стојковић и Станислава Биничког), Београд, 1996.

Исти, *Једна књига са (и под) знаком питања*. Театрон бр. 87, 1994.

Исти, *Из музичке прошлости Београда*, Београд 2002.

Тутњевић Станиша, *Један заборављени часопис за дјецу, Споменак (1893-1914)*, у: *Књижевна топографија Панчева*, Панчево, 2001.

Ђелап Лазар, *Кућна задруга у Војној граници*, Задружни архив за 1957.

Ђоровић Љубица, *Улице Београда назване по знаменитим женама*, Београд, 2005.

Ђосић Бранимир, *Покошено поље II*, Београд, 2005.

Ђосић Добрица, *Време смрти*, Београд, 1986.

Исти, *Најзначајнија жена свог доба*, Политика, 17. фебруар 1993.

Ћунковић Срећко, *Школство у периоду до Првог светског рата*, у: *Просвета, образовање и васпитање у Србији*, Београд, 1971.

Ћунковић Срећко, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд, 1970.

Ђурчин Милан, *Панчево као културно средиште*, у књизи: М. Томандл, *Споменица ПСЦПД, 1838-1938*, Панчево, 1938.

Forel August, *Die sexuelle Frage*, Leipzig, 1907.

Flake Otto, *Die erotische emancipation*, Berlin, 1926.

Havelock Ellis, *Man and Woman*, London, 1904.

Haeckel Ernst, *Antropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen*, Leipzig, 1891.

Hantsch Hugo, *Geschichte Oesterreichs 1648-1918*, Zweiter band, Graz-Wien-Koln, 1968.

Hauptmann Ferdo, *Oesterreich-Ungarns Werben um Serbien 1878-1881*, Wien, 1952.

Хегедиш Антал, Чобановић Катарина, *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767-1867*, Нови Сад, 1991.

Helfert Joseph, *Die Grundung der Osterreichischen Volksscule durch Maria Teresia*, Праг, 1860.

Хердер Хари, *Европа у 19. веку*, Београд, 2003.

Хесе Хелге, *Инак се окреће*, Београд, 2010.

Hertz Hans-Georg, Wolf Hopf, Harmut Titze, *Deutsche Schulgeschichte von 1800 bis zur Gegenwart*, Neumunster, 1993.

Хеш Елза, Тодоровић Милан, *Историја школа у Панчеву*, Информатори ИАП 21, 22, 1987, 1990.

Hietzinger Carl B, *Statistik der Militargrenze des Osterreichischen Keiserthums*, Wien, 1823, *Lehrbuch uber die Statististik der Militargrenze*, Gratz, 1840.

Хобсбаум Ерик, *Доба екстрема, историја кратког 20. века 1914-1991*, Београд, 2004.

Исти, *О историји*, Београд, 2003.

Hostinek Josef, *Die K.K. Militargrenze, ihre Organisation und Verfassung*, 1-2, Wien, 1861.

Zeit Schrift, *Die Neue Generation*, Berlin, 1927.

Сенкић Јурај, *Џенско образовање посматрано са стајалишта педагошке хигијене*, Zagreb, 1905.

Cohen Gary B, *Education and Maddle-Class Society in Imperial Austria*, Purdue University Press, 1996.

Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд, 2004.

Чехак Калман, *Раднички покрет у Банату до оснивања Социјалдемократске партије Угарске, 1868-1890*, Нови Сад, 1971.

Чубрић Љиљана, *Катарина – Срб-девојка*, Београд, 2011.

Чупић Симона, *Приватни призори као сведочанства епохе (1900-1941)*, у: *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, Београд, 2007.

Чурић Радослав, *Српске више девојачке школе у Војводини*, Нови Сад, 1961.

Шапоња Ненад, *Антологија старе новосадске приче*, Нови Сад, 2003.

Schwalm Georg, *Geschichte der evang. Kirchengemeinde A.C. in Pancsova*, Pancsova, 1918,

Schwicker Johan Heinrich, *Geschichte des Temeser Banats*, Pest, 1872.

Isti, *Geschichte der Osterreichischen Militargrenze*, Wien-Teschen, 1883.

Isti, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880. С. В. Hietzinger, *Statistik der Militargrenze des Osterreichischen Keiserthums*, Wien, 1823, *Lehrbuch uber die Statististik der Militargrenze*, Gratz, 1840.

Schermaier Josef, *Geschichte und Gegenwart des allgemeine bildenden Schulwesens in Osterreich*, Wien, 1990.

Шимуновић-Бешлин Биљана, *Куда ћемо нашу децу ђаке*, у: *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, Београд, 2007.

Иста, *Матица напредних жена-секција Матице српске 1918-1941*, у: Зборнику радова *Положај жене као мерило модернизације Србије у 19. и 20. веку*, Београд, 1998, 174-183.

Иста, *Школе у Срему између два светска рата*, Споменица Историјског архива „Срем“, 2004.

Иста, *Образовање „за хлеб“ - занатско и трговачко школство у Војводини између два светска рата у: Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, Београд, 2009.

Штегер Рудолф, *Бела Црква, војнограничарски и коморски период*, Бела Црква, 1983.

Исти, *Бела Црква у периоду Војне границе, Школство*, Информатор ИаБЦ и ИАП, 1964.

ПРИЛОГ 1

ТАБЕЛЕ

ТАБЕЛА 1

Преглед политичке поделе општина Банатске границе¹

ПАНЧЕВО

Место	Број становника
Брестовац	2.519
Омољица	4.152
Старчево	3.245
Иваново	884
Војловица	1.060
Јабука	3.175
Глогоњ	2.781
Гизелахајн	745
Борча	1.043
Овча	1.612
Сефкерин	2.821
Укупно:	24.045

НОВО СЕЛО

Место	Број становника
Ново Село	7.047
Црепаја	4.652
Францфелд (Качарево)	3.263
Долово	6.122
Укупно:	21.084

КОВИН

Место	Број становника
Ковин	4.535
Плочица	1.490

¹ ИАП, Магистрат, II/IV, 4584, Темишвар, 1. новембра 1872.

Ђурђево	904
Острова	989
Гај	1.514
Делиблато	3.544
Дубовац	684
Мраморак	3.351
Баваниште	5.983
Укупно:	22.954

КОВАЧИЦА

Место	Број становника
Анталфалва (Ковачица)	3.254
Дебељача	3.350
Лудвигсдорф (Падина)	3.909
Опово	3.821
Баранда	2.160
Кенигсдорф (Опово)	1.125
Албрехтсдорф	1.151
Уздин	5.419
Јарковац	2.435
Укупно:	26.624

ПЕРЛЕЗ

Место	Број становника
Перлез	3.571
Леополдово (Чента)	2.406
Фаркаждин	1.967
Рудолфсгнад (Книћанин)	1.935
Елизенхајн (Бело Блато)	876
Томашевац	2.506
Ботош	1.996
Орловат	2.608
Сакуле	2.079
Идвор	2.079
Укупно:	22.800

КАРАНСЕБЕШ

Место	Број становника
Линденфелд	185
Појана	908
Букин	542
Прифсиан	358
Корпа	818
Болвашница	690
Њерчерова	1.155
Слагна	416
Борлова	1.406
Турнул	410
Рујени	591
Сервешти	496
Далос	463
Чиклени	170
Валишора	885
Петрошница	902
Укупно:	10.395

ГОЛЕЧ

Место	Број становника
Голеч	620
Букошница	539
Вар	870
Јаш	743
Чута	611
Обреша	1.694
Глимбока	1.563
Охаба Бистра	747
Мал	412
Крочина	436
Морул	1.228
Чиреша	360
Савој	314
Валимаре	306
Ваислова	430
Марга	1.446
Русклерг	2.617
Рускица	631
Фердмандсберг	984
Укупно:	26.946

СТАРА ОРШАВА

Место	Број становника
Стара Оршава	1.406
Ајбентал	462
Трфовица	171
Плевишевица	303
Дубова	336
Стара Оградена	562
Нова Оградена	148
Тешелница	668
Нови Жупанек	392
Стари Жупанек	205
Туфиер	331
Карамник	183
Топлец	1.158
Јабланица	1.687
Петник	933
Глобцерел	627
Плугова	897
Валиоболвашница	915
Мехадиа	2.003
Печенска	501
Борса	190
Вајценриз	878
Сикевица	1.507
Горња Љубкова	623
Доња Љубкова	1.086
Берзаска	1.128
Свиница	1.075
Шнелтерухе	227
Укупно:	20.602

БОЗОВИЋ

Место	Број становника
Бозовић	3.175
Прилипец	1.562
Баниа	2.393
Гербовац	1.566
Пригор	1.694
Рудариа	2.663
Пафташ	1.103
С. Берлован	1.007
Н. Берлован	465
Путна	344

Далбошец	1.971
Стари Сопот	1.335
Нови Сопот	754
Лапушник	1.921
Мочериш	1.127
Равенска	342
Укупно:	23.422

ТЕРЕГОВА

Место	Број становника
Терегова	2.687
Вередин	1.530
Лункавица	1.156
Руска	1.334
Фонеш	852
Мекадика	2.018
Глобукрајева	751
Лапушницел	800
Первова	956
Шумице	211
Корниарева	4.020
Боголтин	1.730
Корниа	1.531
Крушовец	520
Купбориа	738
Каничиа	531
Домашина	2.171
Армонис	2.071
С. Садова	533
Н. Садова	534
Слатина	1.698
Илова	1.018
Веидентал	651
Волфсберг	706
Укупно:	30.725

БЕЛА ЦРКВА

Место	Број становника
Јасеново	1.661
Чешко Село	774
Аблиан	154
Врачев Гај	2.134
Банатски Соколац	1.081

Базаиш	300
Паланка	1.130
Црвена Црква	782
Лангенфелд	838
Клостер Златица	112
Златица	953
Кушић	2.363
Крушчица	1.845
Калуђерово	651
Најдаш	2.178
Лесковица	985
Дивич	462
Белобреска	657
Шушара	401
Радимна	663
Срп. Пожежена	507
Рум. Пожежена	592
Мачевић	626
Стара Молдова	1.875
Коронини	619
Св. Јелена	490
Укупно:	24.833

КАРЛСДОРФ

Место	Број становника
Алибунар	3.583
Петрово Село (Владимировац)	4.901
Маргитица	1.071
Самош	2.351
Добрица	2.698
Нови Козијак	1.413
Иланца	2.553
Селеуш	2.563
Шушара	580
Св. Михајло	3.236
Укупно:	24.955

Градови:	Панчево	13.934 становника
	Бела Црква	7.880 становника
	Карансебеш	3.729 становника

Општине Тителског батаљона:

ТИТЕЛ

Место	Број становника
Тител	2.759
Мошорин	2.288
Вилово	922
Лок	808
Св. Иван	1.765
Горњи Ковиљ	2.080
Доњи Ковиљ	1.275
Каћ	3.075
Гардиновци	955
Укупно:	15.927

ЈОЗЕФДОРФ

Место	Број становника
Жабалъ	4.589
Госпођинци	2.360
Надаљ	1.674
Чуруг	4.970
Ђурђево	2.997
Укупно:	16.590

ТАБЕЛА 2
Јужни Банат, XIX век²

Етнички састав	Назив села
Немачка села	Францфелд, Карлсдорф
Српска села	Уљма, Баваниште, Борча, Сефкерин, Црепаја
Румунска села	Николинци, Овча, Владимировац
Села са немачком већином	Мраморак, Глогоњ, Јабука, Брестовац, Омољица
Села са српском већином	Плочица (једнак број Срба и Немаца), Избиште, Гај, Дубовац, Страчево, Долово
Села са румунском већином	Алибунар, Ново Село
Села са мађарском већином	Скореновац, Иваново
Села без апсолутне већине	Ковин, Војловица

² Herbert Michaelis, *Beitrage zur Kulturgeographie des Sudbanats und Nordserbiens*, Berlin, 1940, 100.

ТАБЕЛА 3
Распоред етничких група у Панчеву према деловима града³

Народ	Панчево	
	Горња варош	Доња варош
Срби	69,7%	30,2%
Румуни	46,3%	53,4%
Немци	20,9%	79,1%
Мађари	45,3%	54,7%
Укупно:	22,0%	78,0%

ТАБЕЛА 4
**Промене у броју становника Јужног Баната
 после развојачења Банатске војне границе⁴**

Место	Број становника	
	1869. година	1880. година
Панчево	16.888	17.127
Јабука	3.054	3.005
Глогоњ	2.749	2.468
Сефкерин	2.786	2.507
Францфелд	3.197	3.422
Црепаја	4.783	4.743
Ново Село	6.944	7.154
Овча	2.215	1.530
Борча	1.049	1.044
Војловица	-	361
Старчево	3.172	3.303
Омољица	4.176	3.958
Иваново	824	724
Брестовац	2.456	2.622
Плочица	1.509	155
Скореновац	396	298
Ковин	4.536	4.782
Гај	1.526	1.341
Дубовац	674	819
Делиблато	3.505	3.222
Баваниште	6.120	5.613
Мраморак	3.252	3.733
Долово	6.105	5.865
Владимировац	4.792	5.436
Алибунар	3.583	4.050

³ В. Д. Вукајловић, *Просторни распоред етничких група у Панчеву*, Панчево, 1997, 69.

⁴ Н. Michaelis, n.d, 108-109.

Карлсдорф	2.762	2.832
Николинци	3.065	3.063
Уљма	2.734	2.923
Избиште	1.932	2.108

ТАБЕЛА 5
Промене броја становника у већим местима Банатске војне границе, после развојачења⁵

	Панчево	Бела Црква	Темишвар
Срби	+0,7%	+7,3%	-7,9%
Мађари	+0,125%	+105,5%	+138%

ТАБЕЛА 6
Промене броја становника Панчева, после развојачења

	Панчево
Православни	76%-45%
Католици	22,2%-37,2%
Словени	72,1%-43,7%
Немци	20,4%-35,9%
Мађари	0,3%-16,2%

ТАБЕЛА 7
Прираст становништва Панчева⁶

Година	1869.	1880.	1890.	1900.
Број становника	16.888	17.127	17.948	18.519
Прираст	-	1,4%	4,8%	3,1%

⁵ В. Д. Вукајловић, н.д, 67.

⁶ Ф. Милекер, *Историја града Панчева*, 1925, 171.

ТАБЕЛА 8
Број становника Беле Цркве према попису из 1869.
и поређење броја становника, према полу, 1869. и 1875. године,
после укидања Банатске границе⁷

Народ	Број
Немци	5.305
Срби	1.314
Румуни	564
Мађари	350
Остали	114
Укупно:	7.647

Пол	1869.	1875.
мушки	3.737	3.856
женски	3.910	3.910
Укупно:	7.647	7.766

ТАБЕЛА 9
Становништво Беле Цркве 1870. године⁸

Народ	Број
Немци	5.508
Срби	1.394
Румуни	485
Јевреји	113
Остали	181
Укупно:	7.681

Вера	Број
Римокатолици	5.470
Православни	1.879
Израелити	113
Остали	219

Пол	Број
мушки	3.748
женски	3.933

⁷ Стеван Јовичић, *Бела Црква у прошлости*, Бела Црква, 1970, 18.

⁸ Рудолф Штегер, *Бела Црква, војно-граничарски и коморски период*, Бела Црква, 1983, 253-254.

ТАБЕЛА 10
Промене броја становника Беле Цркве⁹

Година	Број
1880.	9.845
1900.	9.041*
1910.	10.181

* Последица филоксере

ТАБЕЛА 11
Промене броја становника Ковина¹⁰

Година	Број
1869.	4.536
1880.	4.782
1890.	5.030
1900.	5.847
1910.	7.022

ТАБЕЛА 12
Промене броја становника Алибунара¹¹

Година	Број
1869.	3.538
1880.	4.050
1890.	4.322
1900.	4.620
1910.	4.496

ТАБЕЛА 13
Природни прираштај у немачкој евангелистичкој општини Францфелд¹²

	1860.	1870.	1880.
рођени	163	212	210
умрли	122	100	112

⁹ Феликс Милекер, *Летописи општина Јужног Баната*, Вршац, 2005.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Н. Michaelis, n.d, 41.

П Р И Л О Г 2

ПРАВИЛНИЦИ О ДИПЛОМАМА НАСТАВНИКА

Правилник за автономну нострификацију диплома наставника (наставница) српских учитељских (учитељичких) и виших девојачких школа у Митрополији карловачкој

1. Свако оно лице српске народности и православне вере које има диплому за наставника грађанских школа, или учитељских са мађарским наставним језиком, ако жели да му оспособљење важи и за српске школе (учитељску и више девојачке) у Сомбору, Новом Саду и Панчеву, треба да положи испит допуне из науке о српском језику и стилу, из историје српске и хрватске књижевности и из науке о уређењу српских народних школа у Митрополији карловачкој. У смислу одлуке Школског савета од 6. фебруара 1912. овај испит морају да полагају сви наставници које надлежна српска православна црквена општина изабере, најдуже у року од једне године, рачунајући од постављања за редовне наставнике.
2. Чланове испитног поверенства именује на три године српски православни народни школски савет из своје средине или изван ње. Испит се може полагати у Карловцима сваког месеца у току школске године, у дане које одреди испитно поверенство.
3. Испит има два дела: писмени и усмени. на писменом, кандидат треба да за 4 сата изради писмени рад из области српске књижевности: тиме се установљава да ли довољно познаје дела нове српске књижевности и да ли довољно влада српским језиком. На усменом: граматика и стилистика с обзиром на правилну и сигурну употребу српског језика, даље из историје српске књижевности и из познавања уређења српских народних школа у Карловачкој митрополији. Овим се утврђује да у случају потребе и у

интересу концентрације наставе може и српски језик предавати у нижим разредима српских учитељских и виших девојачких школа. кандидати који полажу стручни испит полажу само усмени део.

4. На усмени се пушта кандидат(киња) ако на писменом добије најмање оцену „довољно“. Ако на писменом не задовољава, упућује се на понављање целог испита после 5-6 месеци. Поновни може да се полаже само једном, а поправни два пута.
5. Ако кандидат положи испит, на дипломи се дописује клаузула да важи за наставника српске учитељске школе у Сомбору, односно за српске више девојачке школе у Новом Саду, Панчеву и Сомбору.
6. (За цео испит плаћа се пристојба 30 к, а за поправни 10 к.
7. Правилник важи од дана када га одобри Школски савет у Српском митриполијском гласнику.)¹

Правилник

за испит допуне за наставнике српскога језика и књижевности у српским учитељским школама у Сомбору и српским вишим девојачким школама

Испит се може полагати у Карловцима септембра или фебруара и то у оне дане које испитно поверенство одреди.

Испит има писмени и усмени део. на писменом, који се држи дан пре усменог, кандидат има да изради две писмене радње, једну из науке о српском језику (из славистике), другу из српске књижевности (из књижевне историје или естетског и другог тумачења књижевних дела с обзиром на школске потребе); за израду сваке од ових писмених радњи одређује се 4 сата времена.

Предмет усменог испита је: научна граматика српскога језика у свези са старословенском граматиком, стилистика, теорија књижевноости у свези са историјом књижевности, које су утицале на развој српске и хрватске књижевности.

¹ АСАНУК, Школски савет, Ад III С. 332./293. ex 1912.

(Овим испитима се установљава да ли кандидат зна научну српску граматiku, да ли познаје вредност (естетску, културноисторијску и политичко-социјалну) књижевних дела и развитак српске и хрватске књижевности, као и то да ли влада потпуно правилним српским језиком и да ли има прикладан стил.)

На усмени се упућује кандидат који на писменом добије најмање оцену „довољно“. Ако ма и једна писмена радња не задовољава захтевима, кандидат се упућује на поновни испит, за пола године. Ако кандидат на усменом било из ког од четири предмета добије оцену „недовољно“ упућује се на понављање целог испита (и писменог и усменог), за годину дана.

Ако кандидат положи испит, добија сведочанство:

Госп. _____ оспособљен-а наставни-к-ца школа за ову групу предмета: _____, полага-о-ла је _____ дана _____ месеца 191_ године пред потписаним испитним поверенством стручни испит из српског језика и књижевности, као испит допуне и доби-о-ла је ове оцене:

из српске граматике

из српске синтаксе

из теорије књижевности

из историје српске и хрватске књижевности

Према томе се госп. _____ оспособљава за наставника у српским _____ школама у Митрополији карловачкој српског језика и књижевности.

У Карловцима итд. (потпис).

За цео испит (први или поновни) плаћа се унапред пристојба од 40 к за поправни испит пристојба од 10 к. За издавање сведоџбе плаћа се 1 к биљеговине и 1 к писарине.

Правилник важи од онога дана када га Српски православни народни школски савет одобри и у Српском митрополијском гласнику објави.²

² Исто, Ad III. С. 333./294. ex 1912.

ПРИЛОГ 3

ОДЛУКА ШКОЛСКОГ САВЕТА 1914.

К броју 443./263. ex 1914.

О Д Л У К А

у предмету регулисања односа срп. прав. митрополијског црквеног и школског савета (II. одсена) према срп. вишим девојачким школама у Новом Саду, Панчеву и Сомбору, које не уживају припомоћи из срп. прав. цркв. нар. фондова у Нарловцима.

Срп. прав. митрополијски црквени и школски савет је управна, дисциплинарна и надзорна власт српским вишим девојачким школама у Новом Саду, Панчеву и Сомбору.

1. *Као управна власт* овај савет управља унутрашњим животом: васпитним и наставним радом именованих школа и то:

1.) По саслушању мишљења наставничких зборових виших девојачких школа прописује опћу (и специјалну) наставну основу тих школа са бројем седмичних часова, одобрава специјалну наставну основу, сачињену наставничким збором сваке срп. више девојачке школе, изузев наставну основу за науку о правосл. хришћанској вери (5. §. Уредбе о вишим девој. школама).

2.) На основу сведоџбе школског лечника због телесних недостатака стално и то потпуно или делимично ослобађа поједине ученице тих школа од учења обавезних техничких предмета: цртања, лепог писања, женског ручног рада, појања и певања и гимнастике (8. §. Статута).

3.) На предлог наставничког збора и месног школског одбора према потреби установљена подручне стручне течајеве уз вишу девојачку школу: трговачки, обртнички или привредни, и за те течајеве прописује наставну основу и устројни статут.

4.) Одобрава поделу школскога рада међу наставничке снаге за школску годину која долази.

5.) Одобрава и прописује уџбенике и помоћне књиге за све наставне предмете као и друга наставна средства и приборе, изузев уџбенике за науку о правосл. хришћанској вери.

6.) Потврђује правилне изборе наставника(-ца), извршене према пропису 12. §-а Уредбе за више девојачке школе, и после две године привременог службовања оспособљене наставнике (наставнице) стално намешта, издавањем декрета сталности.

7.) Сталне редовне наставнике прима међу чланове чиновничко-професорског мировинског фонда, односно ставља их у смислу мировинске уредбе у привремено или трајно стање мира.

8.) Даје наставницима допуст од преко 8 дана до једне године дана ради полагања стручних испита или ради лечења.

9.) Подељује наставницима дозволу за вршење споредних дужности, које не сметају њихову наставничку раду и не нарушавају им углед.

10.) У случајевима, који заслужују особит обзир, дозвољава, да се у I. разред више девојачке школе приме и упишу и такве ученице, које нису потпуно навршиле 10. годину живота (в. 3. §. Уредбе за више дев. школе).

11.) Установљава правилник за полагање пријамног испита (испита разлике) за оне ученице, које из грађанске, средње или државне (земљске) више девојачке школе желе прећи у виши разред српске више девојачке школе (в. 3. §. Уредбе за в. д. шк.).

12.) У оправданим случајевима даје допуштење за упис ученица после прописаног уписног рока.

13.) Прописује устројни статут српских виших девојачких школа у погледу на спољашњу и унутрашњу спрему, на наставу, на дужности и права наставника и управитеља, на дужности ученица и на свакојкој испите у тим школама.

II. а.) *Као дисциплинарна власт* наставника српских виших девојачких школа прописује дисциплинарна правила за наставнике и наставнице тих, на основу којих правила води дисциплинарни поступак и изриче у првој и последњој инстанцији дисциплинарне пресуде.

Дисциплинарна се власт овог савета протеже и на катихету као наставника.

б.) Као другостепена и највиша дисциплинарна власт ученица српских виших девојачких школа решава у предмету потврде пресуде наставничког збора о отпуштању (искључењу) ученица из срп. више девојачке школе.

III. *Као надзорна власт* српских виших девојачких школа води овај савет искључиво непосредни автономни надзор над унутрашњим уређењем и наставом у тим школама, а посредан надзор (путем месног школског одбора) над спољашњим уређењем речених школа.

1. Непосредни свој надзор над унутрашњим уређењем и радом речених школа врши овај савет:

а.) примањем извештаја управа тих школа о примању и напредовању ученица, о убеницима и прибору, о наставној основи, специјалној наставној основи и свршеном наставном градиву, о подели школског рада међу наставничке снаге, о распореду седмичних часова наставе, о раду наставника, о способницима; примањем полугодишњих и годишњих извештаја о ученичком владању, здрављу и напретку, извештаја о надзору државних органа.

2.) примањем извештаја главног школског референта о службеном прегледању тих школа;

3.) примањем извештаја председника испитног поверенства (а., конзисторијалног и б) школскоодборског изасланика) о успеху ученица у веронауци, односно у осталим наставним предметима.

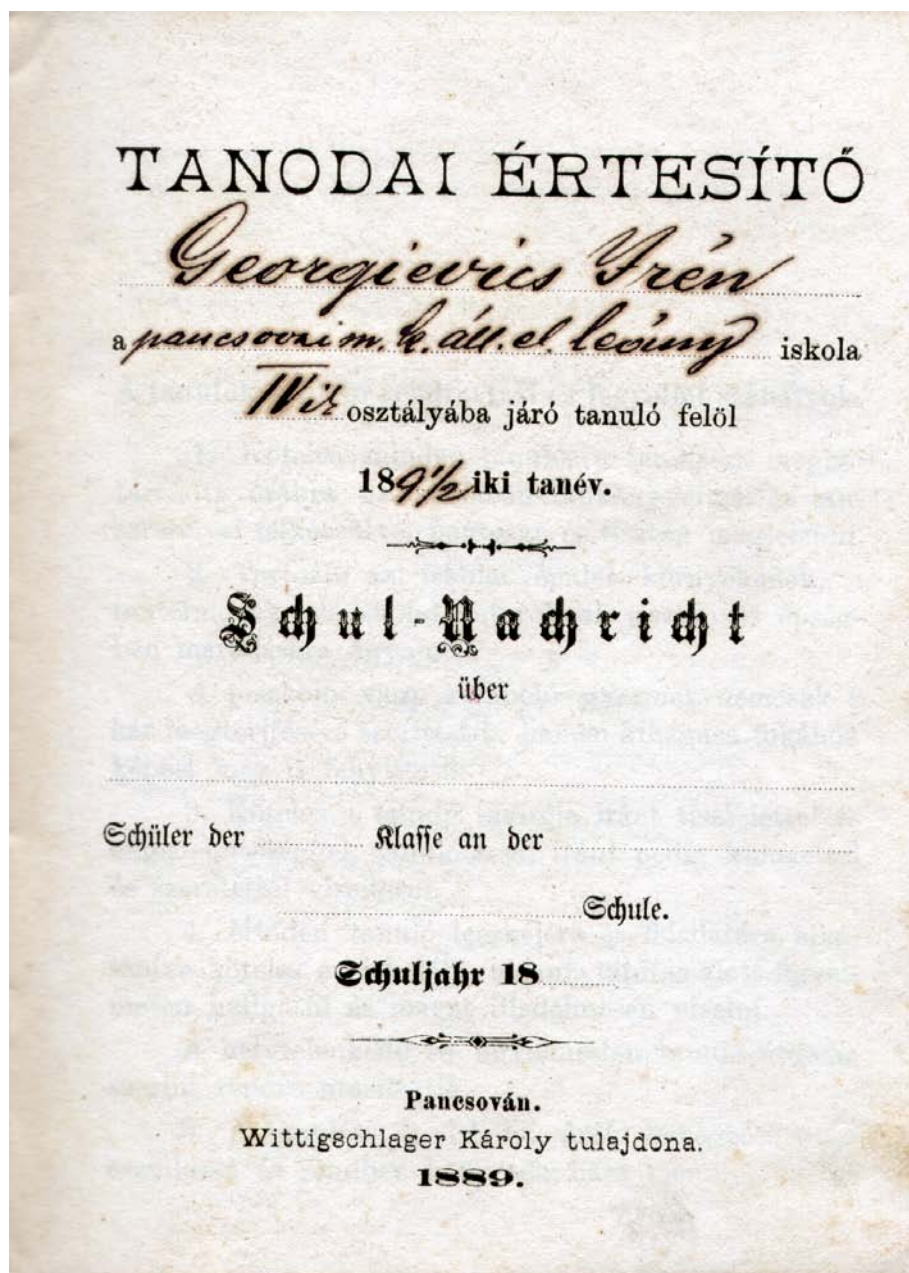
При вршењу тога надзора бди овај савет над тим, да се како наређења Уредбе о вишим девојачким школама, што се тичу наставе, наставника (берива и избора њихова), школске зграде и њене опреме, тако и прописи Статута тих школа као и доцније донесене наредбе и закладна наређења тачно извршују.

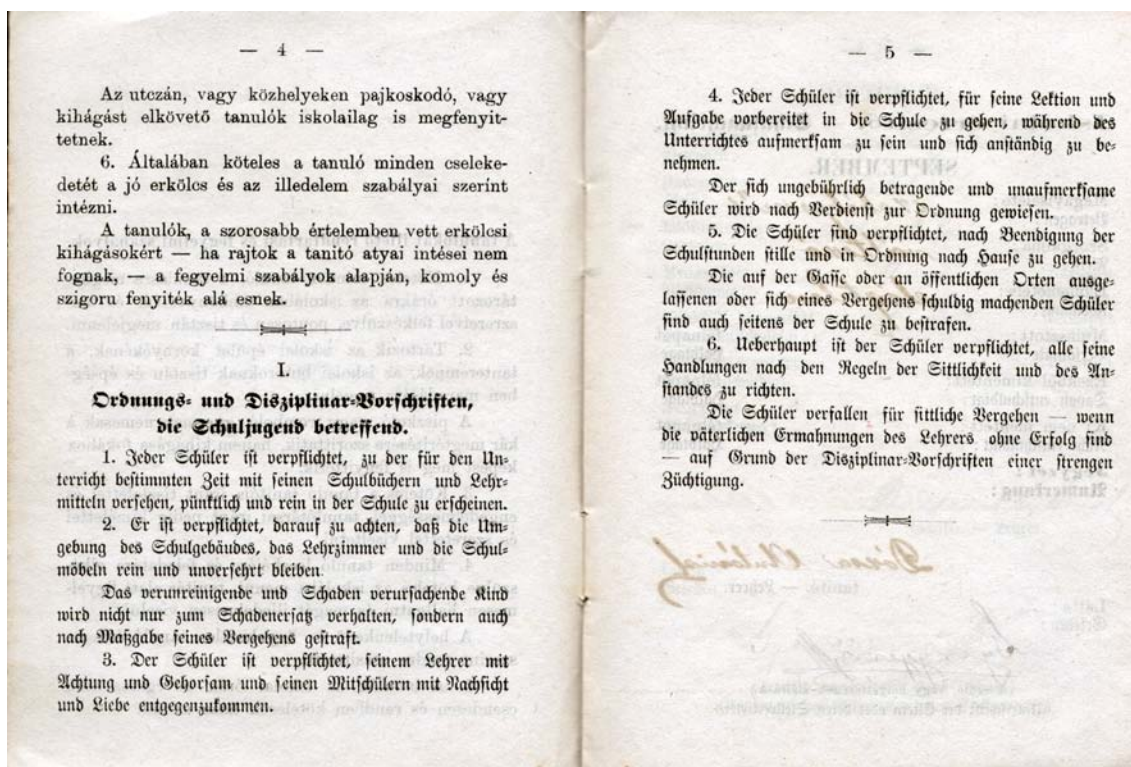
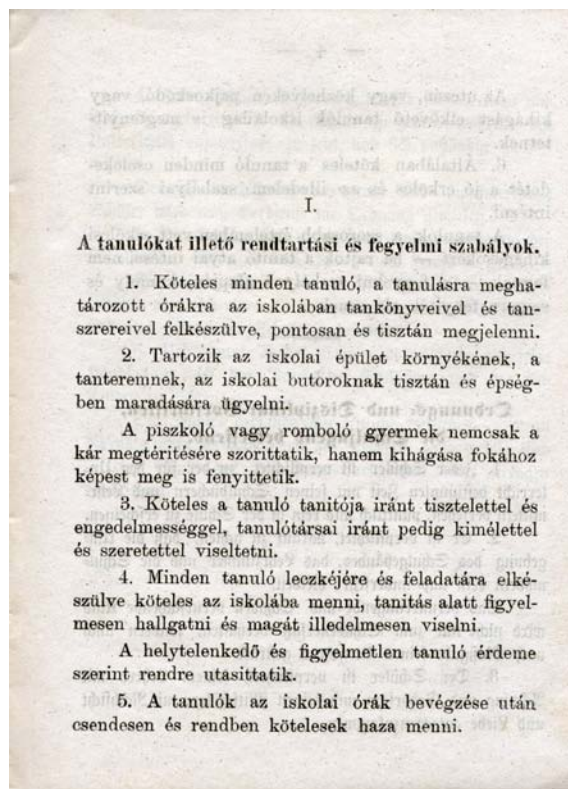
Напоследку као највиша автономна власт српских виших девојачких школа дописује са државним властима (кр. уг. министарством богочасти и јавне наставе, управним одборима муниципалних градова Новога Сада, Панчева и Сомбора) у предмету спољашњег и унутрашњег уређења и рада тих школа.

Из седнице срп. прав. митрополијског црквеног и школског савета, држане у Карловцима 19. маја (1. јунија) 1914. године.

ПРИЛОГ 4
КЊИЖИЦА И СВЕДОЧАНСТВО
СРПСКЕ ВИШЕ ДЕВОЈАЧКЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ

Iskolai értesítő. — Schulanzeiger.

SEPTEMBER.

Magaviselete: *szabályos*
 Betragen: *szabályos*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: — félnapot
 Versäumte: — Halbtage
 Ezekből kimentett: — félnapot
 Davon entschuldigt: — Halbtage
 Ki nem mentett: — félnapot
 Nicht entschuldigt: — Halbtage
Jegyzet:
Anmerkung:

Dóra Antonia
 tanító. — Lehrer.

Látta: *Györgyvári*
 Gesehen: *Györgyvári*
 (A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

OKTOBER.

Magaviselete: *szabályos*
 Betragen: *szabályos*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: *1* félnapot
 Versäumte: — Halbtage
 Ezekből kimentett: *4* félnapot
 Davon entschuldigt: — Halbtage
 Ki nem mentett: — félnapot
 Nicht entschuldigt: — Halbtage
Jegyzet:
Anmerkung:

Dóra Antonia
 tanító. — Lehrer.

Látta: *Györgyvári*
 Gesehen: *Györgyvári*
 (A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

NOVEMBER.

Magaviselete: *szabályos*
 Betragen: *szabályos*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: *11* félnapot
 Versäumte: — Halbtage
 Ezekből kimentett: *11* félnapot
 Davon entschuldigt: — Halbtage
 Ki nem mentett: — félnapot
 Nicht entschuldigt: — Halbtage
Jegyzet: *Sokat mulaszt, és nem*
Anmerkung: *szorgalmas!*

Dóra Antonia
 tanító. — Lehrer.

Látta: *Györgyvári*
 Gesehen: *Györgyvári*
 (A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

DECEMBER.

Magaviselete: *szabályos*
 Betragen: *szabályos*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: *10* félnapot
 Versäumte: — Halbtage
 Ezekből kimentett: *10* félnapot
 Davon entschuldigt: — Halbtage
 Ki nem mentett: — félnapot
 Nicht entschuldigt: — Halbtage
Jegyzet:
Anmerkung:

Dóra Antonia
 tanító. — Lehrer.

Látta: *Györgyvári*
 Gesehen: *Györgyvári*
 (A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

JANUAR.

Magaviselete: *szabályszerű*
 Betragen: *váltonó*
 Szorgalma: *elégtelen*
 Fej: *13* félnapot
 Előmenetele: *13* Halbtage
 Fortgang: *13* félnapot
 Mulasztott: *13* Halbtage
 Versäumte: *13* félnapot
 Ezekből kimentett: *13* Halbtage
 Davon entschuldigt: *—* félnapot
 Ki nem mentett: *—* Halbtage
 Nicht entschuldigt: *—* félnapot

Jegyzet: *Rendellenkint látogatás az iskolát!*
 Anmerkung:

Dósa Antónia
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyvernély

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

FEBRUÁR.

Magaviselete: *szabályszerű*
 Betragen: *váltonó*
 Szorgalma: *elégtelen*
 Fej: *13* félnapot
 Előmenetele: *13* Halbtage
 Fortgang: *13* félnapot
 Mulasztott: *13* Halbtage
 Versäumte: *13* félnapot
 Ezekből kimentett: *13* Halbtage
 Davon entschuldigt: *—* félnapot
 Ki nem mentett: *—* Halbtage
 Nicht entschuldigt: *—* félnapot

Jegyzet:
 Anmerkung:

Dósa Antónia
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyvernély

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

MARTIUS. — MÄRZ.

Magaviselete: *jó*
 Betragen: *váltonó*
 Szorgalma: *elégtelen*
 Fej: *13* félnapot
 Előmenetele: *13* Halbtage
 Fortgang: *13* félnapot
 Mulasztott: *13* Halbtage
 Versäumte: *13* félnapot
 Ezekből kimentett: *13* Halbtage
 Davon entschuldigt: *—* félnapot
 Ki nem mentett: *—* Halbtage
 Nicht entschuldigt: *—* félnapot

Jegyzet:
 Anmerkung:

Dósa László
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyvernély

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

APRILIS. — APRIL.

Magaviselete: *jó*
 Betragen: *váltonó*
 Szorgalma: *elégtelen*
 Fej: *13* félnapot
 Előmenetele: *13* Halbtage
 Fortgang: *13* félnapot
 Mulasztott: *13* Halbtage
 Versäumte: *13* félnapot
 Ezekből kimentett: *13* Halbtage
 Davon entschuldigt: *—* félnapot
 Ki nem mentett: *—* Halbtage
 Nicht entschuldigt: *—* félnapot

Jegyzet:
 Anmerkung:

Dósa László
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyvernély

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

MÁJUS. — MAI.

Magaviselete: *jó*
 Betragen: *jó*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: félnapot
 Versäumt: Halbtage
 Ezekből kimentett: félnapot
 Davon entschuldigt: Halbtage
 Ki nem mentett: félnapot
 Nicht entschuldigt: Halbtage
Jegyzet:
Anmerkung:

Dósa Antónia
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyevicz

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

JUNIUS. — JUNI.

Magaviselete: *jó*
 Betragen: *jó*
 Szorgalma: *változó*
 Fleiß: *változó*
 Előmenetele: *elégtelen*
 Fortgang: *elégtelen*
 Mulasztott: félnapot
 Versäumt: Halbtage
 Ezekből kimentett: félnapot
 Davon entschuldigt: Halbtage
 Ki nem mentett: félnapot
 Nicht entschuldigt: Halbtage
Jegyzet:
Anmerkung:

Dósa Antónia
 tanító. — Lehrer.

Látta:
 Gesehen:

Györgyevicz

(A szülő, vagy helyettesének aláírása.)
 (Unterschrift der Eltern oder deren Stellvertreter.)

III.

Osztályzati fokozat.

Klassifikations-Stufe.

Magaviselet: — Betragen:

1. — dicséretes — lobenswert.
2. — jó — gut.
3. — szabályszerű — regelmäßig.
4. — nem szabályszerű — nicht regelmäßig.

Szorgalom: — Fleiß:

1. — ernyedetlen — unermüdet.
2. — kitartó — ausdauernd.
3. — változó — veränderlich.
4. — hanyag — nachlässig.

Előmenetel: — Fortgang:

1. — kitünő — ausgezeichnet.
2. — jeles — vorzüglich.
3. — jó — gut.
4. — elégséges — genügend.
5. — elégtelen — ungenügend.

СВЕДОЦБА.

Ученица *Јованка Сивакић* рођена у *Перлецу*
у *Гарској* *13. маја* *1902* године, Српкиња православне
вере, полазила је *4. р* разред *српске више девојачке као женске грађанске*
школе у *Панчеву*, школске *1912/14* године; *владање* и добила
на крају године из прописаних предмета ове оцене:

- Из науке хришћанске *владано*
- Из српског језика и књижевности . . . *владано*
- Из мађарског језика и књижевности . . *владано*
- Из немачког језика *одлично*
- Из повеснице —
- Из земљописа *добро*
- Из природописа *владано*
- Из физике —
- Из хемије —
- Из соматологије, игијене и педагогике —
- Из кућарства —
- Из рачуна и геометрије *владано*
- Из цртања *владано*
- Из писања *одлично*
- Из женског ручног рада *одлично*
- Из појања и певања —
- Из гимнастике —
- Из необавезних предмета —

Изостала од школе и цркве оправдан неоправдан час

Општа оцена: *владано*

у *Панчеву*, *1. септ.* *1913*

Борђе Милошевић
разредни старешина.

Димитрије Милошевић
директор.

ОЦЕНЕ: а) за *владање*: 1 = похвално, 2 = не сасвим по законима, 3 = рђаво.
б) за *предмете*: 1 = одлично, 2 = врло добро, 3 = добро, 4 = довољно, 5 = недовољно.

ПРИЛОГ 5
ФОТОГРАФИЈЕ

Марија Прита као ученица Српске више девојачке школе у Панчеву
(фотографија је власништво новинара Николе Нешковића, Маријиног потомка)

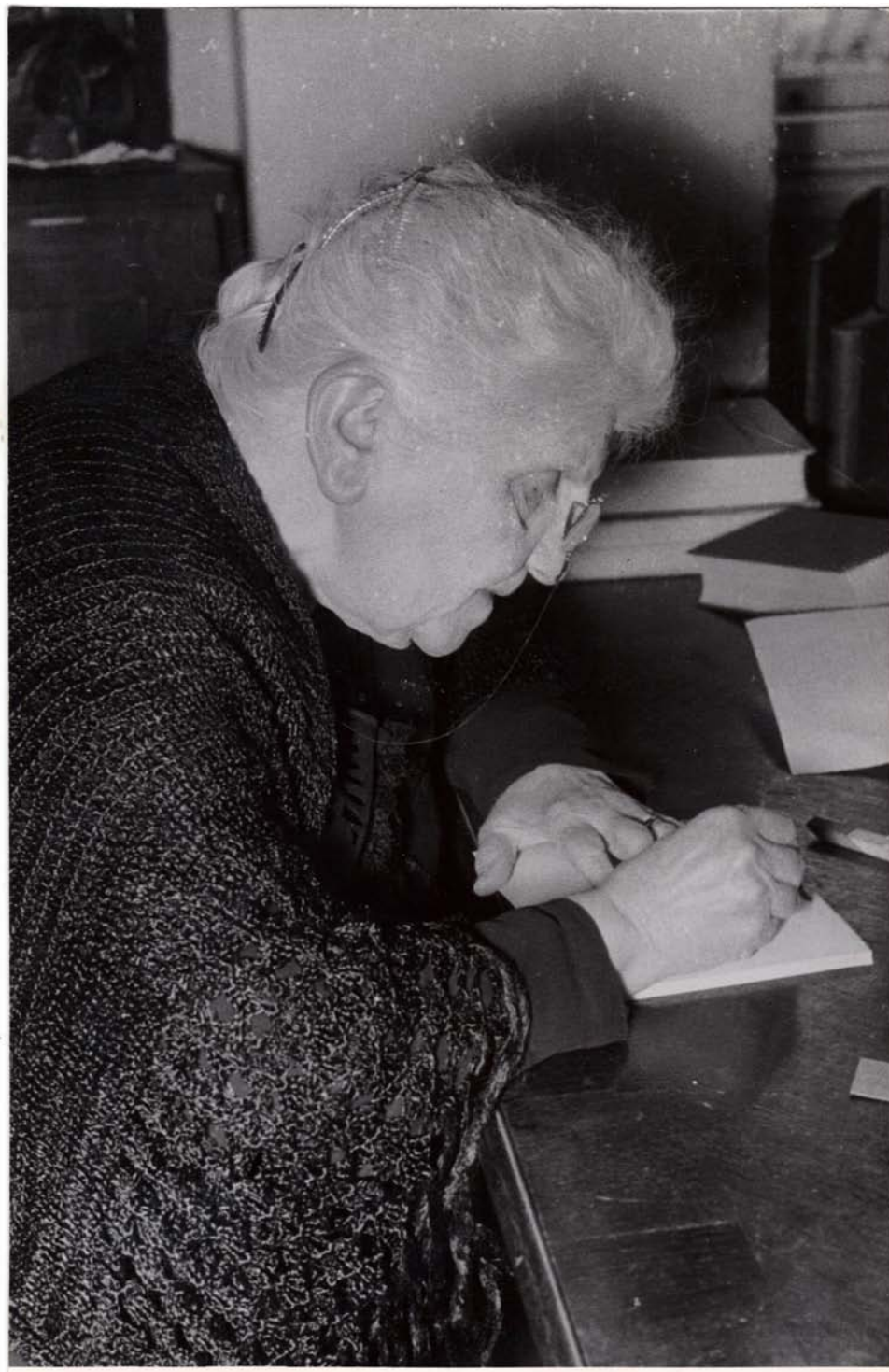
Ученице Занатске школе у Панчеву и чланице Добровољне задруге Српкиња панчевачких, око 1910. године
(фотографије се чувају у ИАП)

др Марија Прита као свршени студент Медицинског факултета у Цириху
(фотографија је власништво новинара Николе Нешковића, Маријиног потомка)

Брачни пар лекара, Марија и Никола Вучетић,
с њеном мајком, Милевом Прита, ћеркама и осталим члановима породице
(фотографија је власништво новинара Николе Нешковића, Маријиног потомка)

др Марија Вучетић-Прита у позним годинама
(фотографија је власништво новинара Николе Нешковића, Маријиног потомка)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ивана Б. Спасовић, рођена 21. јула 1972. у Пироту, завршила је основну школу у Варди, а затим Гимназију „Јосиф Панчић“ у Бајиној Башти. Студије историје уписала је 1991/92, дипломирала 26. јуна 1996, на Филозофском факултету у Београду, на коме је 24. априла 2003. одбранила магистарски рад пред комисијом у саставу: академик Василије Крестић, проф. др Радош Љушић и ванредни професор др Војин Дабић.

Од 1996. до 2009. радила је као професор историје у Економској школи у Земуну.

Током 2005-2007. учествовала је у изради *Образовних стандарда за крај обавезног образовања*, за наставни предмет историја.

Од 2009. запослена је у Историјском архиву у Панчеву.

До сада је написала следеће књиге:

- *Историја*, уџбеник за први разред средњих школа економске и правне струке, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- *Банатска војна граница и њено укидање 1872*, магистарска теза, Панчево, 2004.
- *Споменица Економске школе „Нада Димић“ у Земуну (1883-1998)*, Земун, 1998.
- *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, Панчево, 2012.

Сарадник је у писању *Српског биографског речника Матице српске*, *Српске енциклопедије САНУ* и *Матице српске* и *Лексикона српских градова*.

Аутор је више стручних текстова из области методике наставе историје и архивистике и изложби Историјског архива у Панчеву: *Благо архива* (2011) и *Свакодневни живот у Панчеву* (2013).

Написала је предговоре књига:

- М. Томандл, *Историја Панчева*, Панчево, 2003;
- Исти, *Панчево у Првом светском рату; Уништење трију монографија у Панчеву после ослобођења 1918; Моји сусрети са Урошем Предићем*, Панчево, 2010;
- Исти, *Владимир Јовановић, прилог културно-политичкој историји Србије*, Панчево, 2011;
- Исти, *С. Касапиновић*, Панчево, 2011;
- Исти, *К. Пејчић* (у штампи);
- Исти, *Панчево у Револуцији 1848.* (у припреми);
- Ф. Гризелини, *Покушај проучавања природе и историје Баната*, Панчево, 2008;
- Д. Момчиловић, *Цариградске судбине*, Панчево, 2008;
- Др Љ. Ненадовић, *О санитарним приликама у Панчеву*, Панчево, 2010;
- С. Пецињачки, *Баранда*, Панчево, 2011;
- А. Косанић, *Мој кратки и верни животопис* (у штампи);
- Ј. Ердељановић, *Срби у Банату* (у припреми).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ивана Б. Спасовић

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Образовање женске деце
у Јужном Банату од 1874. до 1918. године

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 3. априла 2013.

Ивана Б. Спасовић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ивана Б. Спасовић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада Образовање женске деце у Јужном Банату 1874-1918

Ментор проф. др Сузана Рајић

Потписани/а Ивана Б. Спасовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 3. априла 2013.

Ивана Б. Спасовић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Образовање жетске паше
у Јужном Банату од 1874. до 1918. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 3. априла 2013

Мила Б. Спасовић

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.